

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
Всеукраїнська громадська організація «Асоціація українських правників»
Кафедра загальноправових дисциплін
Навчально-наукова лабораторія дослідження проблем правового статусу
внутрішньо переміщених осіб та забезпечення гендерної рівності
Рада молодих вчених Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
Юридична клініка «Істина»

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ,
ПРАВОТВОРЕННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

МАТЕРІАЛИ
наукового семінару

*(10 грудня 2021 року, Дніпропетровський
державний університет внутрішніх справ)*

ПРОЄКТИ
учасників

VII МІЖНАРОДНОГО СТУДЕНТСЬКОГО САМІТУ
«Права людини в умовах сучасних глобалізаційних викликів»

*(25-26 травня 2022 року, Дніпропетровський
державний університет внутрішніх справ)*

Дніпро
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Фоменко А.Є.** ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, полковник поліції;
- Наливайко Л.Р.** проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Віце-президент ВГО «Асоціація українських правників», доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;
- Костицький В.В.** Президент ВГО «Асоціація українських правників», доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;
- Грицай І.О.** радник ректора Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, заступник голови ДОО «Асоціація українських правників», доктор юридичних наук, професор;
- Чепік-Трегубенко О.С.** доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, член правління ДОО «Асоціація українських правників», кандидат юридичних наук

А 43 Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування: матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 10 груд. 2021 р.).
Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 332 с.

ISBN 978-617-8032-63-0

*(Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,
протокол № 4 від 23 грудня 2021 року)*

Збірник містить тези доповідей однойменного наукового семінару (розглянуто різні проблемні аспекти сучасних процесів державотворення, правотворення й правозастосування та шляхи їх розв'язання в Україні) та проекти учасників VII Міжнародного студентського саміту «Права людини в умовах сучасних глобалізаційних викликів».

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти юридичних ЗВО та широкого кола читачів, які цікавляться досліджуваними процесами.

*Редакційна колегія не завжди поділяє погляди, думки та ідеї авторів
і не несе відповідальності за зміст наданих ними матеріалів.*

ISBN 978-617-8032-63-0

© ДДУВС, 2022
© Автори, 2022

ЗМІСТ

Б Л О К І МАТЕРІАЛИ НАУКОВОГО СЕМІНАРУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ, ПРАВОТВОРЕННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ»

Андрій Фоменко Концептуалізація питання розвитку інституту медіації в Україні	9
Larysa Nalyvaiko, Olha Shepik-Trehubenko The Principle of the Rule of Law in the Decisions of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine	11
Василь Костицький Властивості держави як вираження її сутності і призначення в суспільстві: ретроспектива та сучасність	13
Світлана Бобровник Перспективи розвитку загальнотеоретичної науки крізь призму антропологічних ідей	17
Роман Голобутовський Поняття та сутність громадського контролю за діяльністю публічних службовців в органах судової влади	20
Василь Ключкович Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування: ретроспективний аспект	22
Анатолій Коршун Поняття та складові методології дослідження принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади	24
Людмила Добробог Генезис категорії «воєнний стан»	27
Людмила Сірко Поняття та ознаки гендерно-правової експертизи: теоретико-правовий аспект	28
Наталія Ісаєва Концептуальні основи методології пізнання соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб	32
Ірина Грицай, Марія Мільяченко Нормотворча техніка: поняття та елементи	35
Тетяна Костюк Проблемні аспекти застосування судового контролю в адміністративному судочинстві	37
Павло Осадчий Механізми захисту права на ефективний засіб юридичного захисту у міжнародній практиці	38
Анна Коршун Поняття та елементи правового статусу внутрішньо переміщених осіб	40
В'ячеслав Медяник, Карина Бурима Референдум як інститут безпосередньої демократії	44
Дмитро Припутень, Дарина Хойна Конституційно-правовий статус іноземців в Україні	45

Андрій Коренев, Єлизавета Бойко Політичні права та свободи людини і громадянина	47
Володимир Горбалінський, Олександр Комарук Право на життя в системі конституційних прав та свобод	49
Дмитро Задаля, Микита Семененко Забезпечення прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту	50
Роман Голобутовський, Анастасія Атауш Особливості конституційно-правового статусу Суддів Конституційного Суду України	52
Василь Ільков, Максим Дроздов Американський та європейський конституціоналізм: порівняльна характеристика	54
Тетяна Лук'яненко Засоби правового забезпечення права дитини на захист від усіх форм насильства в Україні	56
Ольга Кулініч Проблеми реалізації принципу транспарентності у діяльності органів публічної влади	57
Олена Орлова Медіація в українському праві	59
Кирило Степаненко Міжнародно-правове регулювання права доступу до правосуддя	60
Вадим Чалик Поняття та правова природа адміністративних послуг	62
Ольга Чепік-Трегубенко, Анастасія Бахчева Судова влада України у механізмі гарантування конституційних цінностей	65
Андрій Андрєєв Вищий антикорупційний суд у механізмі протидії корупції: адміністративно-правові аспекти	67
Євгенія Мінакова, Анна Шеремет Міжнародні стандарти забезпечення гендерної рівності	69
Дар'я Лавренко Значення юридичної техніки для розвитку суспільства та держави	71
Юлія Лебедєва Репродуктивні права людини: межі втручання держави	72
Маргарита Максимова Особливості захисту корпоративних прав від аграрного рейдерства	74
Андрій Іваниця, Анна Дубовик Адміністративне корупційне правопорушення в Україні та ЄС: порівняльний аналіз	76
Лариса Наливайко, Єлизавета Нестерцова-Собакарь Правовий захист біженців та осіб без громадянства	77
Роман Голобутовський, Вікторія Нікітенко Дослідження формування та сучасного стану інституту президентства	80
Каміль Примаков, Аліна Гринік Принцип законності природа та сутність в умовах демократичних змін	81
Андрій Коренев, Анастасія Білик Гендерні організації Волинської області	83

Олександр Талдикін, Богдан Парімончик Західний Берлін як квазідержавне утворення	84
Ельвіра Сидорова, Дар'я Серга Системно-структурний аналіз виконавчої влади в Україні	87
Любов Мірошніченко, Альона Іванченко Медіаосвіта як складова навчального процесу	88
Андрій Рибалкін, Максим Дроздов Порівняння універсалів Центральної Ради Української Народної Республіки	90
Андрій Самотуга Електоральна і референдна демократія: політико-правова спадщина та сучасні виклики й загрози	92
Каміль Примаков, Дар'я Скарга Проблеми реалізації норм права в Україні	95
Оксана Поклонська, Анна Соболев Дія нормативно-правових актів цивільного законодавства у просторі, часі та за колом осіб	97
Андрій Коренев, Уляна Гунько Порушення цілісності суверенітету України	98
Катерина Артем'єва, Ірина Куц Проблеми виконавчого провадження в адміністративному процесі України	100
Ганна Бешкенадзе Конституційна реформа судової гілки влади: історія та сучасність	102
Анастасія Бахчева Проблеми правового регулювання парламентського розслідування в процесі застосування процедури імпічменту Президента України	104
Вікторія Вітрук Дисциплінарне провадження щодо державного службовця	105
Андрій Глуховець Актуальні проблеми виборчого процесу в Україні	107
Альберт Вольтобрісов Рішення Європейського суду з прав людини та порядок їх виконання на території України	109
Каріна Гавурська Особливості відмежування публічного права від приватного	110
Анастасія Джаним Парламентська реформа 1999 року в Об'єднаному Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії	111
Анна Дубовик Місцеві вибори як форма безпосередньої демократії у системі місцевого самоврядування	112
Аліна Гринік Правовий світогляд як явище соціальної дійсності	113
Уляна Гунько Юридична цінність права	115
Поліна Єсіна Правовий статус вільновідпущеників відповідно до римського права	116

Анастасія Кайсарова Судовий прецедент як джерело права в Україні	118
Аніта Калюжна Щодо юридичної мови окремих видів правозастосовних актів	119
Олександр Комарук Конституція Пилипа Орлика як культурно-правовий феномен	121
Поліна Кравчук Особливості захисту прав і інтересів осіб, порушених органами державної влади та їх посадовими особами	123
Вікторія Лагутіна Хозарська гіпотеза походження державності	124
Ангеліна Лисенко Причини занепаду державності Київської Русі	126
Валерія Манік Особливості державного механізму Галицько-Волинського князівства	129
Михайло Меркулов Конституційно-правові засади інформаційної безпеки України	131
Микита Мякінін Сучасні загрози демократії	133
Єлизавета Нестерцова-Собакарь Конституційно-правовий статус територіальної громади в Україні	135
Вікторія Нікітенко Проблеми правового регулювання адміністративно-процесуальної Національної поліції України	137
Юлія Носенко Основні аспекти компетентності суддів України та їх кваліфікація	139
Анастасія Оганян Юридичні позиції Конституційного Суду України як джерело правового регулювання конституційного процесу	141
Дар'я Порохня Тенденції розвитку та протидія кіберзлочинності	142
Максим Прядко Особливості конституційно-правового статусу людини та громадянина	143
Діана Рогознікова Історія становлення та розвитку інституту виконавчого провадження	145
Діана Рукіна Розвиток рабовласницьких відносин у країнах Давнього Сходу	147
Дар'я Серга Корушці як внутрішній елемент руйнації Української держави	149
Карина Синько Судоустрій Давньокіївської Русі: окремі аспекти	151
Анна Соболь Відокремлені підрозділи юридичної особи	152

Катерина Тимченко Основні концепції праворозуміння	154
Марія Федорченко Місце Кабінету Міністрів України в системі органів виконавчої влади	156
Раїль Худієв Проблеми домашнього насильства в Україні	157
Микола Швець Деякі аспекти розуміння поняття «виборча формула»	159
Анна Шкіль Відповідальність за порушення законодавства про вибори	160
Марія Яковенко Загальна характеристика юридичних помилок у кримінальному праві	161
 Б Л О К І І Проекти учасників VII МІЖНАРОДНОГО СТУДЕНТСЬКОГО САМІТУ «ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ» 	
Марія Землянко, Андрій Жук, Анастасія Мухай Доступ внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах: питання теорії та практики	163
Олександра Андрєєва, Мілана Васюкова, Назар Кубов «Право на надію»: основні аспекти застосування трансплантації анатомічних матеріалів	176
Софія Василенко, Марія Турченко «Креативне місто»: правові засади	183
Юрій Плекан, Софія Турчин, Петро Пацурківський Основні механізми захисту прав людини на конфіденційність в мережі Інтернет	199
Алевтина Миронова, Максим Корнійчук, Юлія Кожан Правовий статус жінки-поліцейської в Україні: ключові аспекти гендерної рівності	212
Микола Апетик Як забезпечити цифрові права та безпеку дитини в Україні: законодавчі зміни та практичне впровадження	230
Максим Волков, Ірина Борко Забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти: правовий аспект	236
Володимир Гладкий, Ярослав Жилун, Максим Білоконь Дискусійні аспекти національного законодавства з питань забезпечення сектору безпеки і оборони та шляхи його розвитку у реаліях сучасного виміру (в контексті конституційно-правових забезпечення національної безпеки та її складових)	245
Борис Батуринець, Андрій Гудимов, Олександр Клещенко Національна безпека як фундаментальна складова інтересів людини, суспільства та держави	258
Томирис Базарбаєва Компаративистський аналіз реалізації принципу состязательности и равноправия сторон при расследования преступлений	267
Анна Козиря Право на звернення як конституційно-правовий засіб захисту прав і свобод людини в Україні	272

Олена Бітюкова, Владислава Стаднік Сучасне розуміння біоетики в міжнародному правовому полі (XX-XXI ст.)	285
Лілія Ступаченко, Павло Губський Протидія використанню підроблених та чужих документів у контексті прикордонної безпеки	295
Вікторія Кузьменко Теорія «Вікон Овертона» в аспекті інформаційної безпеки	310
Катерина Афтенєва, Ольга Дубенко, Аміна Шир Ага Хутак Правове забезпечення гендерної рівності в Україні та світі в сучасних умовах	317
Насіба Муродова, Джаміля Муродова Проблема гендерної рівності в поліції	328

Б Л О К І
МАТЕРІАЛИ НАУКОВОГО СЕМІНАРУ
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ,
ПРАВОТВОРЕННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ»

Андрій ФОМЕНКО

ректор Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України,
полковник поліції

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ
ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ

Вироблення дієвих способів управління спорами та конфліктами пройшло вже довготривалу еволюцію та активно продовжується, враховуючи нові регіональні та міжнародні тенденції та реалії. В умовах динамічного розвитку та стрімких трансформацій у всіх сферах життя особливо важливими є напрацювання нових механізмів ефективного та якісного вирішення юридичних конфліктів. Одним із таких інструментів обґрунтовано вважається медіація. Підтвердженням цієї позиції стало прийняття Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 р., яким визначено порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту, принципи медіації, статус медіатора тощо.

На сучасному етапі проблема медіації має як теоретичне, так і прикладне значення для розвитку національної правової системи та забезпечення якісних приватноправових та публічно-правових відносин.

У ХХ-ХХІ ст. проблема медіації стала предметом вивчення у сфері соціології, політології, юриспруденції, державного управління тощо. Різні аспекти медіації досліджували такі науковці як Ф. Аббасова, М. Баймуратов, І. Бут, Я. Валюк, Л. Власова, А. Гайдук, А. Джеремі, А. Дутко, І. Ізарова, М. Колеснікова, А. Комзюк, Н. Малова, Є. Макаренко, Л. Мамчур, Ж. Мішина, Г. Огрєнчука, Л. Романадзе, Є. Сільвестрі, В. Тацій, В. Тісногуз, Дж. Томаса, О. Фрицький, Л. Фуллер, Р. Ханік-Посполітак, К. Шершун, Т. Шинкар та багато ін. Разом із тим, у сучасних умовах ця проблематика вимагає проведення нових наукових розвідок, враховуючи зарубіжну практику, що заповнить існуючі прогалини у цьому напрямі та надасть можливість поглянути на це питання з позицій чинного законодавства.

У періоди глибоких якісних трансформацій – а саме такий етап розвитку переживає нині Україна – особливо зростає запит суспільства на традиційні та нові інструменти врегулювання життєвих конфліктів і замирення соціального середовища. Одним із таких найефективніших інструментів у розвинутих державах світу, передусім у країнах Європейського Союзу, Сполучених Штатах Америки та Канаді, є медіація [1, с. 128].

Медіацію відносять до одного із універсальних способів альтернативного вирішення спорів, який активно розвивається в усьому світі. Така процедура оминає судові інстанції і надає змогу досягнути домовленостей на основі згоди сторін і компромісу. Національний та міжнародний досвід свідчить про те, що запровадження альтернативних методів врегулювання спорів разом із системою правосуддя є найефективнішим засобом вирішення правових спорів. У нашій державі система правосуддя має такі недоліки як тривалість і складність судового процесу, велика завантаженість судів, значні судові витрати, недостатня розвиненість механізмів змагальності та рівності сторін у процесі, гласність судового розгляду, що призводить до випадків розголошення конфіденційної інформації. Все частіше як представник бізнесу так і учасники спорів обирають не лише арбітраж як один зі способів альтернативного врегулювання спорів, але й медіацію, яка вирішує спір шляхом залучення посередника (медіатора) [2, с. 87-88]. Відмінною рисою процедури медіації як процедури вирішення спорів є її мета, яка полягає в досягненні добровільного та узгодженого результату, а також відсутність повноважень у того, хто проводить процедуру медіації, на нав'язування сторонам будь-якого обов'язкового до виконання рішення спору. В ідеалі процедура медіації є творчим і

гнучким процесом, який дозволяє конфіденційність, пряма участь сторін спору в його вирішенні, а також контроль з їхнього боку, що підвищує ступінь самостійності сторін [3].

Інститут медіації у сучасному вигляді сформувався у сер. ХХ ст. у США, де вся система права спрямована на те, щоб більшість суперечок вирішувалася добровільно до суду, а суддя має право зупинити судовий процес та запропонувати сторонам звернутися до медіатора, без якого у сфері економіки, політики, бізнесу в цій країні не відбувається жодного серйозного переговорного процесу. У Великій Британії, Франції, Німеччині концепцію медіації було впроваджено лише у 80-х рр. ХХ ст. Нині єдиної моделі медіації немає, всюди її пристосовують до специфічних умов кожної країни та експериментують над її формою [4, с. 51, 54]. В Україні розвиток та інтеграція процедури медіації в окремі сфери почалось в 90-х рр. минулого століття. Перший досвід застосування медіаційної процедури в Україні відбувався у сімейних, трудових, споживчих та інших конфліктах. Тож, першочергово медіація як альтернативний спосіб вирішення конфліктів застосовувалася у приватноправових відносинах, а саме в сімейних спорах, у подальшому цю технологію почали використовувати і в більш складних конфліктах та публічноправових відносинах.

Інтеграція медіації в Україні пройшла низку етапів, ключовим з яких безперечно став прийняття Закону України «Про медіацію» 16 листопада 2021 р. [5]. Це виступило значним досягненням, разом із тим викликало низку питань, серед яких модель медіації, вимоги до підготовки медіаторів та багато ін.

Таким чином, для сучасного етапу формування суспільства в Україні та багатьох інших державах світу властивим є відсутність визначеності та стабільності. Безперечно, це стає додатковим катализатором для підвищення конфліктної ситуації у приватноправових та публічноправових відносинах. Таке становище потребує додаткового опрацювання та вироблення більш потужних методів у попередженні та подоланні конфліктів. Процедура медіації у різних сферах життєдіяльності суспільства (соціальна, економічна, правова та інші сфери) характеризується певними особливостями. Не дивлячись на вже тривалий період дослідження та впровадження медіації у різних державах світу, продовжується потужна робота з формуванням її концепції, особливо це стосується національного правової системи та ролі у ній медіації як способу вирішення конфліктів. Медіація – дієвий спосіб регулювання правових конфліктів за участю третьої сторони. Проте у нових реаліях, у тому числі, появі спеціалізованого законодавства, необхідним є продовжувати вивчати цю проблематику. Вважаємо, що першочергової уваги потребує питання освітньої підготовки медіатора – як з теоретичної точки зору, так і з практичної. Активні процеси в Україні у напрямі євроінтеграції посилює необхідність введення медіації у систему публічного управління. У цьому зв'язку та в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні та співробітництва з органами публічної влади важливим є реалізація громадського контролю за якістю надання послуг у сфері медіації.

1. Гаврилюк Р. О. Правова природа медіації як вислід буттєвих властивостей людини. *Право України*. 2018. № 3. С. 128-143.

2. Кравцов С. О., Харковець О. П., Кракова В. В. Генезис та розвиток інституту медіації в Україні та світі. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. № 4 (2). С. 85-94.

3. Gerami A. Bridging the Theory-and Practice Gap: Mediator Power in Practice. *Conflict Resolution Quarterly*. 2009. Vol. 26. № 4. PP. 433–451.

4. Лікарчук Д. С. Медіація як спосіб врегулювання політичних конфліктів. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Вип. 8. С. 50-61.

5. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст. 51.

Larysa NALYVAIKO

Vice-Rector of the Dnipropetrovsk State
University of Internal Affairs,
Doctor of Law, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine

Olha CHEPIK-TREHUBENKO

Associate Professor of the Department
of General Legal Disciplines
of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs,
Candidate of Law

THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

The priority component of legal transformations is to ensure the activities of public authorities and local governments are in accordance with the rule of law. After all, the high level of its integration into state activities affects the state of ensuring human rights, freedoms and legitimate interests, fair justice, overcoming corruption and so on. All these and many other indicators, in general, determine the state of development of democracy in the state. However, forming such a state model is a complex and long-term phenomenon that requires systematic, gradual, meaningful modernisation of political, legal, socio-economic, and cultural nature. A significant problem in this area is the periodic imitation by government institutions of applying this principle and its functioning in accordance with its requirements. Therefore, the study of the rule of law, which underlies the concept of the rule of law in Ukraine and, among other things, is provided by the judiciary, remains one of the most relevant topics for researchers in philosophy, sociology, and law and more.

The rule of law is a dynamic phenomenon modified under the influence of new social ideas. At the same time, legal standards in human rights and freedoms are being updated. International and national courts significantly contribute in this direction, applying the rule of law. The rule of law is an interaction model between society and the state.

Let's talk about the democratic vector of development of the Ukrainian state. Implementing the rule of law in public authorities and cooperation with a civil society based on the rule of law is now of paramount importance. It, therefore, requires further comprehensive consideration, including applying the rule of rights in the practice of national and international judges. The principle of the rule of law in judicial practice was studied by V. Averyanov, Y. Baulin, T. Bingham, L. Bogachova, I. Galashin, V. Gorodovenko, A. Grubinko, V. Klyuchkovich, M. Kozyubra, A. Korshun, V. Lemak, K. Lisetska, O. Makarenkov, J. Melnyk-Tomenko, I. Novitsky, O. Petryshyn, N. Pisarenko, P. Rabinovych and others. Given the leading role of the judiciary in ensuring human rights, the study of this area is especially relevant at the present stage of the development of the Ukrainian state.

Ensuring the rule of law The Constitution is one of the fundamental components of the rule of law and its effective integration into all spheres of state functioning. Having passed a long historical path of origin and development, the formation of a modern understanding of the principle of the rule of law in the legal science of Ukraine began after the adoption of the Basic Law of 1996 and the regulation of Art. 8, which states: the principle of the rule of law is recognised and operates in Ukraine.

For the national legal system of Ukraine, the principle of the rule of law is inseparable from the Constitution of Ukraine. This explains why the specification of the principle of the rule of law in Art. 8 of the Constitution is to proclaim the supreme legal force of the Constitution and to characterise its norms as having direct effect. Given the above, the verification of any norms or actions on their compliance with human rights is carried out by their comparative analysis with the provisions of the Constitution, and the direct effect of constitutional norms is the basis of the most accessible to citizens judicial protection of their violated rights [1; 2]. Today, courts at various levels actively apply the rule of law in practice. In this regard, it is important to refer to the European Court of Human Rights (ECtHR) case law and national case law.

The analysis of the CAS of Ukraine shows that the principle of the rule of law is a set of guidelines and requirements for administrative proceedings. The European Court of Human Rights formulated these rules and requirements, including the principle of access to justice, legality, legal certainty, prohibition of

arbitrariness, respect for human rights, non-discrimination and equality before the law and the courts etc. As J. Melnyk-Tomenko rightly points out, the principle of the rule of law is not limited to the above requirements and characteristics as the European Court of Human Rights in resolving specific cases (including is Ukraine) systematically enriches its importance with new permanent features and conditions of compliance [3, c. 88; 4, c. 238].

Thus, in the decision of the European Court of Human Rights in *Shchokin v. Ukraine* on 3 October 2013, the principle of the rule of law was considered in the context of the quality of legislation that proportionally affects the state of human and civil rights and freedoms. The decision states that the rule of law, one of the fundamental principles of a democratic society, is inherent in all articles of the Convention (art. 50); how national legislation is interpreted and applied must correspond to the «quality of the law», requiring it to be accessible to interested parties, clear and predictable in its application (paragraph 51); the lack of the necessary clarity and precision in national law, which provided for different interpretations..., violates the «quality of law» requirement of the Convention and does not provide adequate protection against arbitrary interference by public authorities with the applicant's property rights (para. 56) [5].

Paragraph 55 of the judgment of the European Court of Human Rights in *Class and Others v. Germany* of 6 September 1978 states that the rule of law implies, among other things, that interference by the executive in human rights must be subject to effective supervision which the judiciary should provide. At the very least, judicial oversight should best ensure independence, impartiality and due process. The Court considers that in an area that provides, in some cases, such great opportunities for abuse that could have detrimental consequences for a democratic society as a whole, in principle, it is appropriate to entrust the supervisory function to judges (paragraph 56 § 2). The same thesis is stated in the decision in the case of *Volokh v. Ukraine*. In *Brown and Others v. The United Kingdom* and *Altai v. Turkey*, the Court noted that, by the rule of law, judicial review of the government is one of the fundamental principles of a democratic society [6]. Thus, the European Court of Human Rights, considering cases and applying the principle of the rule of law, pays significant attention to control to express the principle under study. The rule of law, democracy and human rights are the elements that laid the foundation for the Council of Europe and are now effectively defended, including the rights and freedoms of many people, through the European Court of Human Rights.

It should be noted that the principle of the rule of law is one of the most frequently mentioned legal phenomena in the practice of the Constitutional Court of Ukraine. Thus, in the decision of November 2 №15-rp/2004 in the case of a milder sentence imposed by the court, it was emphasised that the rule of law is the rule of law in society. The rule of law requires the state to implement it in law-making and law enforcement activities, in particular in laws, which in their content should be permeated primarily by the ideas of social justice, freedom, equality, etc [7]. In the decision of March 2, 2015 № 213 – VIII, it is determined that, given the content of Art. 8 of the Constitution of Ukraine, developing the practice of the Constitutional Court of Ukraine, the rule of law should be understood, in particular, as a mechanism to ensure control over the use of state power and protect people from arbitrary actions of state power. The rule of law as a normative ideal and as a universal and integral principle of law must be considered, including in the context of its fundamental components, such as the principle of legality, the principle of separation of powers, the principle of people's sovereignty, the principle of democracy, the principle of legal certainty [8]. Therefore, the principle of the rule of law is the primary system-forming phenomenon that unites the fundamental principles according to which the modern rule of law must function.

In another judgment in its constitutional complaint of 18 June 2020 № 213-VIII, the Court emphasised that the rule of law (law) as an integral part of the value system underlying modern European law is one of the triad of principles of the common heritage of European nations. nations along with its components such as true democracy and human rights. <...> The Ukrainian formula of rule of law as the basis of the national constitutional order is twofold: according to the first component «the rule of law in Ukraine is recognized», according to the second – «the rule of law in Ukraine acts» [9]. It is worth noting that this is one of the first decisions of the Constitutional Court of Ukraine, where, along with the concept of the rule of law, the term «the rule of law» is used as its analogue. This innovation was introduced as a legal term by S. Holovaty (now a judge of the CCU) in his fundamental monographic study «The Rule of Law: in 3 books» (2006). And if the need for the term « the rule of law» was first debated, its use in judicial practice is now evidence of the adoption of this term by the scientific community and the authorities.

The principle of the rule of law is the fundamental basis of the legal (in particular, judicial) process in any democratic state, according to which the courts assume that law is «above» the law and thus the state is «bound» by law, state power is limited exclusively by law; man is the highest social value. According to the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine judges

are currently actively applying the principle of the rule of law in practice. It is essential that more and more often in national practice, it is not just a formal reference to this principle but a detailed analysis of the case due to its various requirements. Promising areas for theory and practice in ensuring the rule of law are developing mechanisms to improve the quality of laws, raising the level of professional and public legal awareness, further active development of civil society in Ukraine, etc. Since the rule of law contains cultural, ethical, political, and legal aspects, a separate complex area to ensure the quality of the rule of law in the judiciary is the further implementation of judicial reform, one of the fundamental principles which should be the formation of the judiciary exclusively from professional, independent, highly moral in the field of law.

1. Хаустова М. Г. Верховенство права – як основоположний принцип правової системи України в умовах модернізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2013. № 1062, Вип. 14. С. 22-26.

2. Ivanič O., Kuchuk A., Orlova O. Biotechnology as Factor for The Fourth Generation of Human Rights Formation. *Journal of History Culture and Art Research.* 2020. Vol. 9. № 1. P. 115-121.

3. Мельник-Томенко Ж. М. Принцип верховенства права як універсальна засада адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. № 6. С. 84-89.

4. Козинець І. Г., Мишаста К. Б. Принцип верховенства права в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2021. Вип. 64. С. 235-239.

5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Щокін проти України» від 3 жовтня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text

6. Ухвала у справі № 757/1631/22-к від 02 лютого 2022 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103047198>

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. *Голос України.* 2005. № 3.

8. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 23 січня 2020 року № 1-р/2020. *Вісник Конституційного Суду України.* 2020. № 1-2. Стор. 135

9. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020. *Вісник Конституційного Суду України.* 2020. № 4. С. 62.

Василь КОСТИЦЬКИЙ

Президент ВГО «Асоціація Українських Правників»,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
Заслужений юрист України

ВЛАСТИВОСТІ ДЕРЖАВИ ЯК ВИРАЖЕННЯ ЇЇ СУТНОСТІ І ПРИЗНАЧЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ: РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІСТЬ

Поняття держави залишається складним для розуміння й тлумачення й нині. Поняття і сутність держави по-різному відображалася дослідниками галузей науки, в тому числі філософії, соціальної філософії та філософії права, політології, соціології та соціології права, правознавстві та державознавстві. Так, Аристотель акцентував на управлінській та комунікативній сутності держави, яка для нього була об'єднання вільних громадян, що дозволяє реалізувати природну потребу людей у комунікації. У розумінні І. Канта сутністю держави як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам, якраз і є підпорядкування їй праву, яке досягається відповідністю державного устрою і режиму принципам права. Г. Гегель розглядав державу як втілення ідей розуму, свободи і

права. Марксистичні акцентували увагу на класовій сутності державної влади як виразника інтересів багатих.

Множинність розуміння сутності держави, тим не менш, не виключає можливість визначення її як внутрішнього змісту функціонування держави, яке виражає єдність (спільність, солідарність) загально-соціальних і вузько-класових (соціально-групових) інтересів громадян [1, с. 64]. Також у науковій літературі сутністю держави вважається система найбільш істотних зв'язків, відносин, властивостей та тенденцій розвитку.

Поряд із наведеними вище існує й багато інших підходів до розуміння сутності держави, зокрема: 1) юридичний (Г. Єллінек, Г. Кельзен), в якому сутність держави визначається фікцією юридичної особи; 2) плюралістичний (Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Даль, Р. Дарендорф), за яким сутність держави – в її залежності від різних угруповань людей (страт); 3) соціологічний (Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, І. Кант), відповідно до якого сутність держави полягає в юридичній персоніфікації народу, детермінованій необхідністю централізації економічних відносин; роль держави – в організації загальнонаціональних завдань і арбітражі соціальних груп; 4) інформаційно-кібернетичний (К. Дойч), з позиції якого сутність держави розуміється як кібернетична система введення, обробки і виведення управлінської інформації з наявністю прямих і зворотних зв'язків; 5) технократичний (Дж. Бернхейм, Дж. Гелбрейт, О. Богданов, Д. Белл, Т. Веблен), за яким сутність держави полягає у професійній управлінській діяльності менеджерів, які володіють знаннями та інформацією; 6) елітарний (Г. Моска, В. Парето, Дж. Сарторі, Х. Ортега-і-Гассет), за яким сутність держави вбачається у здійсненні управління суспільством елітарними прошарками, які ведуть боротьбу за оволодіння державною владою; 7) підхід з позиції загального добробуту (Дж. Кейнс, Дж. Гелбрейт, А. Пігу), який вбачає сутність держави у вираженні інтересів усього народу і в забезпеченні за державної підтримки високого рівня життя всіх верств суспільства; 8) теорія конвергенції (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, П. Сорокін), за якою має місце зближення сутності держав різних типів; 9) теорія правової держави, за якою сутність держави полягає в забезпеченні соціальної справедливості за допомогою права, захисту прав і свобод людини і громадянина; 10) теорія соціальної держави (Дж. Кейнс, Г. Ріттер), за якою сутність держави полягає в забезпеченні певного консенсусу вищих соціальних цінностей (права людини, свобода, власність, демократія, соціальна рівність тощо); 11) теорія соціальної правової держави, яка поєднує людиноцентризм ліберальної держави та соціоцентризм, необхідний в епоху глобальних викликів, що постали перед людством (В. Костицький).

У сучасній літературі трапляються спірні позиції, автори, яких, наприклад, вважають, що «сутність держави – це своєрідна міфологема, що є наслідком диктату однієї дослідницької програми. Саме тому в державі немає сутності. Вона складається з нескінченної кількості іпостасей і проявів і постає, передовсім, способом комунікації між людьми з приводу вирішення певних спільних проблем, тобто її виникнення є наслідком раціоналізації політичного простору» [2]. Наявність у держави багатьох граней, проявів тощо не спростовує наявності у держави певної сутності, в якій відображаються найбільш істотні риси, властивості її природи. Натомість позбавлення держави сутності перетворює її на асоціальне явище, у край абстрактне (довільно сконструйований результат певної «дослідницької програми»), відділене від суспільства, що не відповідає провідним як попереднім, так і сучасним історичним, соціологічним, політологічним та юридичним підходам до тлумачення феномену держави.

Таким чином, питання сутності держави було і залишається одним із ключових у розумінні цього суспільного явища. Домінуючим при її вивченні нині є загальносоціальний підхід. Інші підходи, зокрема такі як національний, релігійний, юридичний, конфліктологічний тощо, є компліментарними до загальносоціального підходу.

Сутність і призначення держави також обумовлені особливостями її заснування. Зрозуміло, що заснування держави докорінно відрізняється від її проголошення. Можемо цю тезу проілюструвати на прикладі відновлення державності в Україні, яке стало можливим завдяки ухваленню Верховною Радою України 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України. Однак заснування сучасної Української держави, на нашу думку, не може бути обмежено тільки таким визначальним та історичним юридичним фактом її проголошення, а має охоплювати певний історичний відрізок часу, від ухвалення у Верховній Раді України Декларації про державний суверенітет України та згаданого вище Акта проголошення незалежності України, рішень референдуму 1 грудня 1991 року аж до прийняття 28 червня 1996 року Конституції України – Суспільного договору, підготовка котрого була розпочата ще у І скликанні Верховної Ради України і зайняла кілька років і котрим і було визначено остаточно, якою ж є держава Україна. Тобто тільки в наступному, другому скликанні Верховної Ради України після подолання тривалого політичного протистояння, що обумовлювалось і зовнішнім

чинником, за участі автора статті було досягнуто компромісу і 28 червня 1996 року ухвалено Конституцію України. Саме ухвалення Конституції України 1996 року завершує процес заснування сучасної Української держави, оскільки у цьому Суспільному договорі якраз і визначено, що Україна має бути не тільки незалежною, але й демократичною, соціальною, правовою державою, побудованою, як і сучасні демократичні держави, на принципах відповідальності держави перед людиною, гарантуванні прав і свобод людини і громадянина, які визначають зміст і спрямованість держави, поділу влади між гілками влади з відповідним механізмом стримувань і балансів. Конституція України 1996 року визначила правовий статус людини і громадянина, встановила модель влади та процедуру її формування, основи побудови механізму держави, її адміністративно-територіальну структуру. За Конституцією України 1996 року Український народ є не тільки носієм суверенітету та джерелом влади, але й суб'єктом влади, що підтверджує аналіз ряду статей цього Суспільного договору: народ здійснює владу через органи державної влади і місцевого самоврядування, які сам створює через вибори (статті 5, 7, 69-71); має право законодавчої ініціативи та вирішення найважливіших питань суспільного і державного життя на референдумі (статті 72-73). Український народ є суб'єктом права власності на землю та інші природні ресурси (статті 13, 14); народ відповідальний за захист територіальної цілісності і суверенітету України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (стаття 17). Отже, реалізуючи свою установчу владу, Український народ засновує сучасну українську державу як безпосередньо, так і через Верховну Раду України.

Сутність держави не є незмінною. На неї продовжують впливати чимала кількість умов і факторів, які здатні певним чином модифікувати соціальну сутність тієї чи іншої держави. Проте принципово важливим є наголос на тісному зв'язку сутності держави з правом. Адже мета в держави та права спільна – «регламентація та організація суспільних відносин, а напрямки, за якими вони реалізують своє призначення, – різні. Якщо право регламентує ці відносини для встановлення передбачуваного та стабільного порядку, то держава за своєю суттю є продовженням цієї ідеї, яка виявляється інституціоналізованою формою такого складного порядку» [3, с. 73].

У сучасній науці державу визначають у зв'язку з її різним розумінням: у субстанціональному розумінні вона визначається як організоване населення, що живе на певній території; в атрибутивному – як офіційний устрій суспільства; в інституціональному – як апарат публічного управління, адміністративний «правлячий механізм» [4, с. 50]. В юридичному позитивізмі держава часто інтерпретується як корпорація (юридична особа), що, конституційована нормативним порядком, функціонує відповідно до ідеї розподілу праці, запроваджуючи органи, безпосередньо чи опосередковано причетні до її функціонування, а порядком, що конституює цю спільноту, є правовий порядок, який, на відміну від міжнародного правопорядку, означається як національний або державний правопорядок [5, с. 315]. На теперішній час поширеним є визначення держави як універсальної політичної організації, що діє на основі адміністративно-територіального розподілу і громадянства, використовує спеціальний апарат для здійснення управління, арбітрування і легалізованого примусу [6, с. 271].

Узагальнюючи, можна визначити, що держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади у суспільстві, яка здійснюється спеціальним апаратом управління відповідно до правових приписів з метою узгодження особистих, корпоративних (групових) та загальносуспільних інтересів. Водночас це така організація суспільства, що була створена з метою врегулювання суспільних відносин, забезпечення найважливіших суспільних потреб і для цього наділена публічною владою, що закріплюється у правових нормах та поширюється на чітко визначеній території; є самостійним і незалежним учасником міжнародних відносин та має стійкий правовий зв'язок із населенням [7, с. 31].

Її основними ознаками є такі: 1) суверенітет (юридична властивість, що характеризує верховенство, єдність та неподільність державної влади всередині країни та її незалежність на міжнародній арені, правову, політичну, економічну, соціальну самостійність [8, с. 114]); 2) наявність населення в межах кордонів держави, яке перебуває з державою в особливих правових зв'язках на підставі громадянства або підданства, має права і обов'язки; 3) система оподаткування, яке спрямовується на утримання держави та реалізацію нею своїх зобов'язань перед суспільством і людиною; 4) територія держави відповідно з внутрішньою організацією – територіальний устрій, що передбачає поділ держави на адміністративно-територіальні одиниці; 5) постійно чинна публічна влада – влади певної групи людей (еліти) над усім суспільством, що характеризується використанням у випадку непокорення насильницьких примусових засобів; оскільки це влада над суспільством (його частиною), вона є публічною; 6) зумовленість або навіть обмеження влади правом, яке дедалі

більшою мірою продукується (створюється), реалізується й удосконалюється самою державою; 7) монополія на застосування примусу (насильства), яка означає, що лише держава від імені суспільства має право на застосування лімітованого правом (легального) примусу (насильства) задля захисту прав громадян, правопорядку, безпеки й оборони держави, збереження інших правових цінностей. Монополія держави щодо застосування державного примусу, з одного боку, пояснюється сутністю держави, завданнями та функціями, які покладені суспільством на дану політичну форму організації, з другого боку, монопольне право держави застосовувати щодо всіх членів суспільства державно-примусові заходи випливає із змісту ідеї Суспільного договору, яка лежить в основі виникнення держави [7; 10, с. 73].

Сукупність наведених ознак об'єктивно засвідчує неможливість виокремлення якоїсь однієї, генеральної чи визначальної, ознаки держави. Без наявної сукупності інших лише однієї ознаки явно не вистачатиме, щоб твердити про наявність держави як такої. У цьому сенсі варто погодитися із видатним французьким соціологом П. Бурдьє, який зауважував, що держава являє собою ніщо інше, як «завершення процесу концентрації різноманітних видів капіталу: фізичного примусу або засобів насильства (армія, поліція), економічного, культурного або, точніше, інформаційного, символічного – концентрації, яка сама по собі робить із держави власника певного роду метакapіталу, що дає владу над іншими видами капіталу і над їх володільцями» [10, с. 127].

Утім, з другого боку, не слід вдаватися і до перебільшення названих вище ознак держави, оскільки вони можуть з часом трансформуватися, їх питома вага може змінюватися як у бік збільшення, так і в бік зменшення. Зокрема, ознака суверенітету держави дедалі більше розмивається в сучасному світі, з'являються несuverенні або частково суверенні держави [11, с. 55-81].

Сутність держави також часто розглядається через її властивості, які полягають у тому, що це: універсальна офіційна територіальна організація, що дозволяє об'єднати усіх членів суспільства у народ, громадян, а далі і в громадянське суспільство, якого не має без держави, надає можливість поєднати загальносуспільні та особисті інтереси, цінності і потреби; централізована організація спеціального загально суспільного апарату публічної влади, в якій всі державні органи мають ієрархічну структурну побудову, тобто нижчестоящі організаційні структури (регіональні (місцеві) органи державної влади, державні підприємства і установи) підпорядковані вищестоящим – загальнодержавним органам державної влади (парламенту, президенту, уряду тощо); пов'язана з правом, що виявляється в тому, що вона організовує життя на правових засадах; право юридично оформлює державу та державну владу та тим самим робить їх легітимними, тобто законними; держава здійснює свої функції в правових формах і здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер, що забезпечуються можливістю застосування державного примусу; встановлює та збирає податки і збори, тобто періодичні обов'язкові платежі грошима, які стягуються державою та формують фінансову основу як функціонування держави, так і виконання нею своїх зобов'язань перед суспільством і людиною [12, с. 38].

Поряд із сутністю юридична наука розглядає також і соціальне призначення держави, що акумулює телеологічну спрямованість і покликана «виправдовувати» її існування в суспільстві. Багато хто з мислителів намагалися охарактеризувати значення держави для існування і розвитку суспільства. Так, Платон стверджував, що призначення держави полягає у підтримці моралі, Г. Гроцій – в утвердженні загального блага, а Ж.-Ж. Руссо – в забезпеченні загальної свободи.

Пріоритетним на сьогодні природно вважається соціальне призначення держави, тобто виконання нею комплексу завдань, що відображають довготривалі об'єктивні інтереси та потреби всього суспільства або принаймні його більшості [7]. Дійсно, держава часто здійснює заходи, які відповідають інтересам усього суспільства, усіх соціальних груп та верств населення (організація будівництва доріг, боротьба із пандеміями та стихійними лихами, охорона довкілля, підтримка громадського порядку, боротьба із злочинністю, підтримка науки, культури, мистецтва, охорони здоров'я тощо). Утім, неможливо стверджувати, що держава має таке саме соціальне призначення, як і кілька століть тому. Швидше навпаки, таке призначення поступово змінюється. При цьому соціальна складова частина у процесі розвитку держави, в силу різних причин, постійно зростає, особливо в добу науково-технічного прогресу, формування інформаційного суспільства, глобалізації та міждержавної інтеграції.

1. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник; 4-е вид., допов. і переробл. Київ: Правова єдність: Алерта, 2014. 524 с.

2. Дзевелюк М. В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2017. 20 с.

3. Серебро М. В. Сучасна держава як цінність : загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид.

наук: 12.00.01. Одеса, 2017. С. 73.

4. Сурилов О.В. Теорія держави і права: учбовий посібник. Одеса, Астропринт, 1998. 223 с.

5. Кельзен Г. Чисте Правознавство: Проблема справедливості; пер. з нім. О. Мокровольський. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

6. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). Одеса: Юридична література, 2002. 280 с.

7. Костицький В. В. Соціолого-правові проблеми праворозуміння і державознавства. *Соціологія права*. 2021. Вип. 3-4 (38-39). С. 9-15.

8. Пархоменко Н. М. Суверенітет держави: соціально-політична сутність та юридичний зміст. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. 2011. Вип. 14. С. 113–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2011_14_20.

9. Серебро М. В. Сучасна держава як цінність: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2017. С. 73.

10. Костицький В. В. До питання про сучасну державу. *Соціологія права*. 2016. № 4(19). С. 3–14

11. Кравченко В. Ю. Трансформація феномену політичного насилля: чинники, механізми та тенденції: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Дніпропетровськ, 2015. С. 4, 10, 76-77.

12. Білозьоров Є. В., Власенко В. П., Горова О. Б. Теорія держави та права: навч. посіб; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

Світлана БОБРОВНИК

завідувач кафедри
теорії та історії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ НАУКИ КРИЗЬ ПРИЗМУ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ

В епоху суспільних реформ суттєво зростає значення наукових досліджень, адже саме науково-обґрунтовані перспективи вдосконалення суспільства є запорукою успіху суспільного розвитку. Не є винятком і загальнотеоретична наука, фундаментальний характер якої забезпечує можливість не лише переосмислення багатьох проблем та явищ, що функціонують в умовах суспільних змін, а й обґрунтування оптимальних шляхів суспільного розвитку. Не можна стверджувати, що теоретична наука спроможна вирішити всі проблеми, однак можна виокремити ті з них, які мають вагоме значення для сучасної юридичної науки та практики.

Проблемні питання загальнотеоретичної науки вже були предметом наукового пошуку вітчизняних теоретиків права. Значний доробок у їх розв'язанні належить і викладачам кафедри теорії права та держави. Ідеться про предметне поле теорії та методологічні аспекти дослідження державно-правових явищ (М. Козюбра, Б. Бондаренко, Г. Дубов), праворозуміння (В. Костицький, О. Ковальчук, Н. Кабанець); юридичну техніку та нормотворчість (Ж. Дзейко, Т. Дідич); юридичний процес (К. Николина); юридичну відповідальність (В. Середюк, Н. Теремцова); проблеми соціології права (В. Костицький, О. Кобан); проблеми правового забезпечення владних відносин (В. Котюк, В. Самохвалов); функціональне призначення держави як інституційної категорії (Д. Севрюков, О. Варич); телеологічні виміри правової системи (Б. Малишев); філософсько-правові проблеми правових систем (Н. Кабанець, В. Костицький, В. Середюк); проблеми конфліктності та компромісності у праві (С. Бобровник); верховенства права (С. Дудар); правової аргументації (О. Богдан, С. Дудар); державотворчі аспекти місцевого самоврядування (Т. Котенко) та соціальну державу (Н. Теремцова).

Не претендуючи на їх повну характеристику, маємо намір загострити увагу на тих напрямках досліджень, які є актуальними для сучасної науки і практики та становлять самостійний вектор теоретичних досліджень. Ідеться про з'ясування антропологічних аспектів сучасного праворозуміння.

Одним із напрямів антропологічного розвитку права є відображення ролі людини в сучасному правопізнанні. Принагідно зазначимо, що сучасна юридична наука акцентує увагу на таких типах правопізнання, як природно-правовий, позитивізм, соціологічний і абсолютно новітній, який називають антрополого-комунікативним. Визначимо, як саме ці типи в сучасній інтерпретації

пов'язані з людським виміром.

Фундаментальною тезою юснатуралізму є твердження німецького вченого Гегеля, що право є сферою реалізованої свободи, яка функціонує у соціальному житті. Таким чином, ця теорія заснована на категорії «свобода», яка обмежується лише свободою інших осіб і не покликана забезпечувати рівність і справедливість у суспільстві. Пов'язано це з тим, що поведінка людини в теорії юснатуралізму базується на дозволений свободі, встановленій нормами права, і нехтує нормами моралі та моральності. Справедливою є думка, що право розуміється як зовнішня свобода людини, обмежена законом. Так, сутність юснатуралізму полягає у ціннісно-цільовому обґрунтуванні запровадженого правом порядку та намаганні вивести надпозитивне право, яке щодо позитивного права стає критерієм правової чи неправової оцінки. Водночас юснатуралісти моральними засадами права обрали права людини та свободу особистості як абсолют, що призводить до безправності більшої частини суспільства, якою маніпулює корумпована влада. Із розвитком суспільних відносин змінювались і цінності, що призводило до змін розуміння фундаментальних категорій юснатуралізму від свободи, рівності та справедливості до суспільного договору в Новий час, натуралістичних теорій епохи Просвітництва та людиноцентризму сучасної епохи. Зміна змісту фундаментальних засад юснатуралізму в аспекті ототожнення права з правами людини; обґрунтування людиноцентризму власної винятковості призводить до аналізу антропологічних виявів права в межах цього типу правопізнання через сприйняття людини як елемента живої природи, як духовного суб'єкта, як носія природних прав, як елемента правової матерії, як виразника справедливості, як утілення певного рівня свободи.

Саме це дає змогу зробити висновок, що, з одного боку, природно-правовий тип правопізнання спирається на визнання універсальної ролі людини та її прав як критерію справедливості державних законоположень, а з іншого – містить елементи утопії, визначаючи правом не те, що є насправді, а те, що має бути. Тобто цей тип, акцентуючи на ключовій ролі людини у праві, характеризує її не як реальний, а як морально-ідеалістичний образ права. До того ж неklasичні підходи до осмислення природного права становлять основу його розуміння з позицій інтерсуб'єктивності як засобу подолання суб'єктивності права над об'єктивністю. На цьому підході засновані концепції правової реальності (С. Максимов), осмислення справедливості права як пізнання (А. Козловський), концепція темпоральної онтології права (О. Стовба), які втрачають людиноцентристське спрямування [1, с. 695].

Аналіз антропологічного складника права в межах позитивізму необхідно здійснити в межах двох підходів, які мають певні особливості: етатизму та нормативізму. Згідно з етатизмом право є творенням держави, або ж набирає правових властивостей завдяки опосередкуванню держави, тобто ототожнюється із законом держави. Право стає зовнішнім нормативним порядком, підтримуваним за допомогою інституту державного примусу. Право не завжди відображає мораль і моральність і не враховує думку більшості населення. З огляду на те, що право є залежним від панівної еліти, а не принципів моральності, добра, справедливості та рівності, ідея особистості, людини у праві губиться, стає недосяжною. Аксіологічний складник права виключається з предмета юридичної науки [2, с. 10-12] та не охоплюються аксіологічний та комунікативний складники людського буття. Тобто права, свободи, інтереси людини та їх обсяг встановлюються, закріплюються та гарантуються суто державою. На практиці це призводить до антиморалістичного правозастосування, занепаду правової культури та втрати ціннісного складника людини в праві. Відповідно до ідей етатизму людина розуміється як: об'єкт правового впливу, суб'єкт реалізації наданих державою прав, об'єкт державно-владного впливу, що має форму юридичної відповідальності, засіб узгодження власних інтересів з державними, суб'єкт підкорення державній волі, суб'єкт реалізації власних інтересів в межах поведінки, передбаченої в законі.

Засновник нормативізму Г. Кельзен запропонував виключити ідеологічний та аксіологічний складники права, назвавши теорію «чистою», тобто самодостатньою [3, с. 68]. Тобто всі правові явища стають зовнішнім нормативним порядком, який підтримується за допомогою фізичного примусу з боку держави. Правові інститути стають повністю формалізованими та не охоплюють аксіологічного і комунікативного складників людського буття. У межах нормативізму ігнорується теорія природного права, зважаючи на те, що не існує права, яке б не спиралось на державу, а його обов'язковість не має морального складника, а спирається на авторитет інститутів держави.

Виходячи з окреслених вище ідей позитивізму, людина в межах цього типу правопізнання визначається як: об'єкт державного впливу, зокрема насильницького; суб'єкт правової діяльності у чітко визначених межах; суб'єкт виконання покладених обов'язків; суб'єкт несення юридичної відповідальності.

Відповідно до соціологічного типу правопізнання право визначається порівняно самостійним явищем щодо держави. Існує право, що діє незалежно від примусу і не має у формальному сенсі іншої санкції, окрім тієї, яка охоплюється власною волею [4, с. 89-90]. Право є правом тому, що реалізується у соціальному житті й має вид соціального факту [4, с. 550].

Наголошуючи на діяльній стороні права, представники соціологічної концепції права не охоплюють ним такі важливі категорії юриспруденції, як правопізнання, правова культура, правова моральність, духовна цінність права. Це суттєво зменшує роль суспільства у розвитку та реалізації правових приписів, що визначається посадовими особами, які застосовують право. Так, наприклад, правом визнається те, що створює суд. Це призводить до невизначеності критеріїв установлення ознак, що відрізняють право від інших соціальних явищ, та ігнорування залежності права від різноманітних об'єктивних чинників. Правові можливості не слід змішувати з правовою дійсністю, формальне право визнається протилежністю реальному праву. Хоча в межах окресленого типу зроблена спроба пояснити співвідношення соціального та індивідуального в праві, обґрунтувати правову активність особи, її роль у соціальних відносинах як вияву реальності.

Антропологічні ідеї в межах соціологічного типу правопізнання виявляються у можливості людини бути особливим суб'єктом правозастосування, у її впливі на процес формування та функціонування права, у необхідності правової соціалізації особи та підвищенні її ролі у сприянні ефективності права. Людина в аспекті соціологічного сприйняття права є: суб'єктом індивідуального права; суб'єктом визначення права залежно від особистих умов та обставин життя кожної людини; суб'єктом інтуїтивного впливу на процес правозастосування; основою антрополого-комунікативного аспекту права; суб'єктом формування індивідуального та позитивного права; суб'єктом соціалізації та сприйняття права [5].

Сучасна наука визначає потребу у формуванні наукового підходу до правопізнання, який би міг органічно інтегрувати феномен людини та формально-логічний підхід, які реалізуються в межах правового упорядкування та впливу. Можна виокремити декілька чинників, що зумовлюють необхідність антропологічного правопізнання. По-перше, необхідність модернізації моделі взаємовідносин «суспільство-держава-людина», де має прийти усвідомлення їх партнерської взаємодії в процесі функціонування в людському середовищі та вирішення спільних завдань. По-друге, необхідність модернізації правового забезпечення людської комунікації на засадах правового компромісу та стимулювання. По-третє, важливість синтезу індивідуального та соціального аспектів права. Індивідуальне забезпечується антропологічним аспектом права шляхом відображення орієнтаційного та духовного складників суб'єкта, а соціальне – завдяки усвідомленню правової взаємодії цих суб'єктів. По-четверте, біполярність соціального буття, що пов'язується з наявністю правомірного та протиправного, конфліктного і компромісного зумовлює необхідність пізнання індивідуальних чинників, що впливають на поведінку суб'єкта та її динаміку.

Важливою перевагою антропологічного правопізнання є відображення об'єктивної та суб'єктивної сторін права і його явищ. Саме це відображення дає можливість визначити залежність правової діяльності індивіда та правових умов його комунікації з іншими суб'єктами, можливість урахування індивідуальних та суспільних інтересів у процесі правотворення, поєднати статус особистості та суб'єкта суспільних відносин. Не слід також забувати і про ще одну важливу перевагу аналізованого типу праворозуміння, що полягає у можливості виявлення взаємозв'язку трансцендентного (соціальні чинники впливу на поведінку суб'єктів) та іманентного (норм права, їх утворення та реалізація в діяльності суб'єктів права) у праві. Це полягає у сприйнятті генетичної засади права зі спеціальним юридичним складником буття права.

Таким чином, людина в межах антропологічного правопізнання є: суб'єктом взаємозв'язку із суспільством та державою на партнерських засадах; суб'єктом правової комунікації, основу якої становить правовий компроміс та стимулювання; суб'єктом синтезу індивідуального та соціального аспекту права; засобом взаємопроникнення трансцендентного та іманентного у праві; суб'єктом правовідносин, який реалізує, захищає чи відновлює власні інтереси, суб'єктом реалізації принципу верховенства права. Сучасній юридичній науці властиве підвищення інтересу вчених до вивчення суперечностей, що супроводжують процеси становлення та функціонування правової системи України. Інтерес до цієї проблеми можна пояснити декількома причинами. По-перше, тривалий час у радянській правовій науці панувала теорія «безконфліктності» соціалістичного права як системи об'єктивно зумовленої радянським суспільством системи норм, що відображають волю трудящих, яка є єдиною і не може породжувати будь-яких суперечностей. По-друге, сучасна юридична наука стикається зі значними труднощами у поясненні причин та характеру юридичних колізій і напрацюванні рекомендацій щодо їх подолання. По-третє, в сучасній вітчизняній науці створюється

новий напрям досліджень – юридична конфліктологія, одним із аспектів предмета якої і є вивчення причин, форм вияву та напрямів подолання юридичних колізій. Проблеми, з якими стикається правова теорія та практика останніх років і які виявляються у «правовій інфляції», «війні законів», невідповідності між нормативним регулюванням та реальним станом суспільних відносин, низькій ефективності значної частини законодавства, множинності нормативних актів та ін., пов'язуються з необ'єктивним, поверховим дослідженням питань колізій як у межах теорії держави і права, так і в межах галузевих юридичних наук.

1. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2. Філософія права. Харків: Право, 2017. 1128 с.
2. Лабанд П. Государственный строй Германской империи. Одесса : Г. Бейленсон и И. Юровский, 1894.
3. Донченко О. І. Історія вчень про державу і право. Одеса: Фенікс, 2021. 124 с.
4. Макаренко, Л. О. (2019). Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ.
5. Бобровник С.В. Загальнотеоретична наука: сучасні виклики та перспективи розвитку. *Соціологія права*. 2021. № 2. С. 9-17.

Роман ГОЛОБУТОВСЬКИЙ

суддя Дніпропетровського
окружного адміністративного суду,
професор кафедри з
агальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ В ОРГАНАХ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Сьогодні в нашій державі триває реформа розвитку органів правосуддя, що обумовлює необхідність у комплексному теоретико-правовому аналізі якості залучення громадян до роботи органів судової влади. Особливого значення набуває проблема законодавчої невизначеності форм громадського контролю за діяльністю публічних службовців в органах судової влади, оскільки нормативна невизначеність зумовлює неоднозначне тлумачення меж такого контролю, а також можливість зловживання з боку інститутів громадянського суспільства та органів публічної влади.

Значення контролю як соціального явища обґрунтовано в дослідженнях таких учених, як В.Авер'янов, І. Голосніченко, В. Горшеньов, О. Данільян, А. Карась, М. Кельман, В. Таран та ін. Державний контроль вивчали: С. Авакьян, Д. Бахрах, Ю. Битяк, В. Гаращук, Є. Додін, Р. Каложний, С. Ківалов, В. Колпаков, А. Малишев, Н. Нижник, А. Селіванов, В. Семчик, В. Сіренко, В. Цветков, Ю. Шемшученко та ін. Проблему громадського контролю за діяльністю владних інституцій як невід'ємну складову гармонійного розвитку суспільства і держави розглянуто в контексті суб'єктного та об'єктного складу в роботах таких науковців: О. Бондарчук, А. Буханевич, Л. Гапоненко, В. Гаращук, А. Денисенко, С. Денисюк, М. Іжа, П. Каблак, Ю. Ковбасюк, С. Косінов, В. Кравчук, А. Крупник, С. Кушнір, О. Музичук, Л. Наливайко, Т. Наливайко, С. Прилуцький, Г. Пришляк, Л. Рогатіна, О. Савченко, В. Синчук, О. Сушинський, О. Хотинська-Нор та ін. Але більшість наукових розробок мають на меті дослідження взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства, тоді як контрольна функція громадськості залишається недостатньо дослідженою.

Характеристика громадського контролю за діяльністю публічних службовців в органах судової влади є неможливою без визначення поняття «громадський контроль», який є одним з найбільш ефективних механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів публічної влади, а також є індикатором демократичності будь-якої соціально-орієнтованої держави.

Т. Наливайко пропонує досліджувати громадський контроль як один із видів соціального контролю, що здійснюється громадянськими об'єднаннями та безпосередньо самими громадянами, є важливим засобом реалізації народовладдя та дієвим способом залучення населення до управлінської діяльності. Функціонування громадського контролю в демократичному суспільстві розглядається як цілеспрямований та дієвий вплив соціальних суб'єктів на поведінку агентів соціальної взаємодії [1, с. 9]. О. Савченко трактує громадський контроль як активне спостереження представників

громадськості (громадян та їх об'єднань) з використанням системи правових, організаційних, інформаційних та інших засобів (перевірки, порівняння, оцінювання) з метою забезпечення неухильного дотримання законності, реалізації прав і свобод населення [2, с. 46]. А. Крупник наголосив на характерних відмінностях громадського контролю від будь-якого іншого виду контролю і визначив громадський контроль як інструмент громадської оцінки ступеня виконання органами влади та іншими підконтрольними об'єктами їхніх соціальних завдань [3]. На думку О. Хотинської-Нор, такий контроль є зовнішнім регулятором процесів розвитку судової системи, скеровуючи їх у русло відповідних суспільних очікувань, узгоджуючи їх з інтересами соціуму на кожному історичному етапі його розвитку і забезпечуючи в такий спосіб еволюцію судової системи та її взаємозв'язок із суспільством [4, с. 110]. В. Кравчук переконаний, що громадський контроль за судовою владою може дати поштовх до створення ефективної та справедливої судової системи, забезпечити відкритість і прозорість функціонування судової влади, а це, у свою чергу, сприятиме збільшенню рівня довіри громадськості до судів [5, с. 12]. Попри деякі розбіжності лексичного значення поняття, у цілому автори займають єдину позицію щодо трактування громадського контролю як права та законної можливості суб'єктів здійснювати контрольні повноваження щодо державних органів і посадовців з метою розвитку громадянської активності та забезпечення дотримання принципів верховенства права, публічності й ефективності в роботі цих осіб.

Для розуміння сутності такої діяльності варто з'ясувати зміст поняття «публічна служба в органах судової влади». На законодавчому рівні визначення терміна «публічна служба» закріплено в п. 17 ст. 4. Кодексу адміністративного судочинства України, згідно з яким публічна служба – діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування [6]. Доцільно зауважити, що законодавче формулювання поняття не розкриває його сутності, а тільки перелічує види публічної діяльності. У зв'язку з цим слід дослідити доктринальні визначення.

Так, О. Попова тлумачить публічну службу як реалізацію народом влади через виконання завдань і функцій держави, спрямованих на забезпечення публічних інтересів особами на постійній професійній відплатній основі за рахунок бюджетних коштів в органах виконавчої влади, апаратах усіх гілок органів влади, органах місцевого самоврядування на підставі адміністративно-правового акта про призначення на посаду [7, с. 586]. Н. Рунова пропонує розглядати публічну службу як здійснення влади суспільством (народом) через професійну діяльність публічних службовців [8, с. 272]. Публічну службу в органах судової влади слід розуміти як політично-нейтральну професійну службу на посаді судді в судах, в інших органах суддівського врядування, державних органах та установах системи правосуддя задля організації та забезпечення діяльності судів та суддів.

Отже, забезпечення ефективної та прозорої діяльності органів судової влади є запорукою розвитку демократичного, правового й соціального суспільства та держави. Узагальнюючи зазначені підходи щодо визначення поняття, пропонуємо розглядати громадський контроль за діяльністю публічних службовців в органах судової влади як вид соціального контролю, що полягає у публічній перевірці результатів діяльності публічних службовців в органах судової влади з використанням відповідно до законодавства України комплексу правових та організаційних заходів з боку громадян та їх об'єднань для забезпечення ефективності, прозорості та об'єктивності їхньої роботи.

1. Наливайко Т. В. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2010. 18 с.

2. Савченко О. В. Громадський контроль як вид соціального контролю: підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 6 (2). Т. 1. С. 44–46.

3. Крупник А. С. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення. URL: http://novyistryi.at.ua/gromkontrol/KRUPNYK_A_pro_grom_kontrol.pdf.

4. Хотинська-Нор О. З. Громадський контроль як фактор розвитку судової системи. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 4 (31). С. 108–117.

5. Кравчук В. М. Громадський контроль судової влади як спосіб відновлення довіри суспільства до судів та суддів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 3 (7). С. 11–16.

6. Кодекс адміністративного судочинства: Закон України від 06.07.2005 року № 2747-IV (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446.

7. Попова О. В. Поняття та ознаки публічної служби в Україні. *Форум права*. 2011. № 4. С. 583–587.

8. Рунова Н. О. Публічна служба в Україні: проблеми дефініції. *Публічне право*. 2012. № 3. С. 269–273.

Василь КЛЮЧКОВИЧ
заступник голови Київського
апеляційного адміністративного суду,
доктор філософії в галузі права

ВНУТРІШНЄ ПЕРЕКОНАННЯ СУДДІВ У ПРОЦЕСІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТ

Формування в Україні громадянського суспільства і розбудова правової демократичної держави настійно вимагають вдосконалення і зміцнення сильної, незалежної і доступної для населення судової влади. Однією з гарантій незалежності судової влади є самостійне, без усіякого втручання ззовні, прийняття суддями рішень по справі на основі внутрішнього переконання. В широкому сенсі мова йде про складне поєднання права та моралі, що породжує в кінцевому рахунку край важливе явище в діяльності суддів. Моральний вимір права ще не став об'єктом пильної уваги науковців-теоретиків, проте без його врахування вивчення питань внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування залишається проблематичним. Особливо цей аспект є актуальним при викладанні професійної етики майбутнім юристам, які потім можуть стати суддями.

Якщо розглядати історичну ретроспективу розвитку внутрішнього переконання суддів, то переломним моментом в цьому процесі стало нівелювання в ході проведення судової реформи 1864 р. теорії формальних доказів, що панувала в кримінальному судочинстві у XIX ст., та поява принципу вільної оцінки доказів. Сам принцип вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів витікав з ідеї народного суду, сформульованої ідеологами європейських буржуазних революцій; цей принцип наділив суд правом і обов'язком оцінювати докази за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на сукупності наявних у судовій справі доказів, керуючись при цьому законом і совістю. Принцип «внутрішнього переконання» став для юридичної науки новим викликом і зажадав свого осмислення в теорії і практиці.

Подальше використання у судочинстві принципу вільної, незалежної оцінки доказів спричинило появу різних наслідків. Виникла необхідність вирішення питань, пов'язаних із законодавчим визначенням і практикою застосування процесуальних норм, що стосуються внутрішнього переконання судді при оцінці доказів, способів його формування і факторів, що впливають на нього, а також забезпечення гарантій прав учасників судового процесу. Теоретичний аналіз цих особливостей має стає первинним, адже саме наука теорії права з притаманним їй методологічним інструментарієм здатна до опанування механізмів нового принципу в судочинстві, створення відповідного понятійного апарату.

Думка про нерозривний зв'язок закону і совісті в судочинстві, що лежить в основі будь-якого судового рішення у справі, зміцнилася у світовій юридичній літературі наприкінці XIX – початку XX ст. Поступово вона була сприйнята більшістю європейських країн та знайшла своє відображення в процесуальних кодексах. Але в межах радянської парадигми права такий підхід піддався суттєвому коригуванню, зважаючи на ідеологічні настанови, притаманні устрою держави того періоду. У сучасній Україні увага до досліджень внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування як окремого правового явища з'явилася після набуття незалежності та започаткування судової реформи.

Сучасні дослідження вітчизняними авторами питань внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування здебільшого орієнтовані на праці зарубіжних учених. Аналізуючи зарубіжну наукову літературу з означеного питання, можна помітити, що думка авторів йде по двом напрямкам дослідження: суб'єктивне сприйняття доказів суддів (Ж. Віткрофт, Х. Кіган, С. Броуард, К. Хенніге, Б. Салліван, Л. Тієде, Д. Папаянніс та ін.) та виникнення і застосування стандартів доказування (Б. Беннет, К. Клермонт, Дж. Купер, Ч. Енгел, Р. Фрідман, Е. Шервін та ін.). В Україні проблеми сутності внутрішнього переконання судді у процесі правозастосування досліджували в загальному контексті діяльності суду з оцінки доказів та процесу доказування в цілому. Деякі особливості внутрішнього переконання суддів викладаються у працях таких вітчизняних науковців, як В. Бойко, В. Гордєєв, Ю. Грошевий, Н. Дроздович, Т. Коломоєць, М. Костицький, В. Маляренко, В. Марчак, М. Михеєнко, Н. Шапгала та ін. З огляду на міжгалузевий характер досліджень внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, первинними мають стати розсуди представників теорії права, однак фундаментальних праць з цієї спеціальності бракує. Сьогодні у світлі багатьох невирішених питань у сфері судочинства більш глибокі та комплексні дослідження на

тему внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування для вітчизняної теорії держави і права виглядають актуальними та перспективними. Розуміння і дослідження за допомогою наукових методів пізнання, порівняльного історичного правознавства, механізму формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування сприяє якісному забезпеченню цілей українського правосуддя, підвищує якість судових актів.

Внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування формується при відсутності твердих правових критеріїв. Прийняті у відповідності до принципу вільної оцінки доказів норми закону, на відміну від системи формальних доказів, не дають чітких орієнтирів, які докази належні, а які – ні; що вважати більш достовірним, а що менше. Це, однак, не означає, що внутрішнє переконання судді як розумова психологічна діяльність не підвладна праву. Так, посилення на внутрішнє переконання можна знайти в процесуальних кодексах багатьох країн світу (ЦПК ФРН § 286, ЦПК Естонії ст. 282 та ін.). В Україні норми міжнародних угод, КПК України, ЦПК України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», інших нормативно-правових актів, що регулюють дії учасників судового процесу, закріплюють поняття «внутрішнє переконання» судді як окрему правову категорію. Більшість з цих норм можна визнати за норми-принципи, реалізація яких у поєднанні із моральними імперативами в щоденній діяльності судів дозволить більш чітко виробити критерії такого явища, як внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування, встановити високі стандарти правосуддя у сфері судочинства.

Крім цього, правовий характер внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування відбивається і у реквізитах процесуальних документів, що виносить суддя, і у зобов'язанні вказувати в резолютивній частині конкретні підстави, за якими ті чи інші докази, джерело або спосіб їх отримання чи використання прийняті або відкинуті. Тобто внутрішнє переконання за зазначеними підставами неможна трактувати як щось абстрактне, несвідоме і довільне, оскільки при його формуванні та вираженні суд повинен керуватися законом.

Ще більшого значення таке явище, як внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування, набуло в останні роки на тлі інтеграції до європейських співтовариств, імплементації багатьох норм та стандартів з європейського права, у тому числі тих, які стосуються питань формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування. Однак не можна сказати, що сьогодні вітчизняне судочинство корінним чином видозмінилося у бік якісного захисту прав особи. Інерція формалізму, зайвої суб'єктивності при оцінці доказів та винесенні суддею рішень залишається міцною. В умовах ціннісного дефіциту глибокі моральні основи правосуддя в Україні набувають підвищеного значення, а дослідження цих питань мають трансформуватися у чіткі критерії внутрішнього переконання, що відібраються у свідомості судді при відправленні правосуддя.

Безумовно, таке явище, як внутрішнє переконання судді у процесі правозастосування, вимагає уважного вивчення, у процесі якого може виникнути чимало спірних моментів. Питання про внутрішнє переконання і оцінку доказів суддями спонукає вчених до дискусій та, як наслідок, висновків, які часто мають суперечливий характер. Все це породжує велику кількість версій, поглядів на зміст внутрішнього переконання судді, його місце у категоріальному апараті, що використовує теорія права при дослідженні правових явищ. Деякі автори вважають, що внутрішнє переконання судді є критерієм оцінки доказів. Інші заперечують, що це не критерій, а результат оцінки доказів, критерій же міститься в якості доказів. У науковій літературі висловлюється також думка, відповідно до якої внутрішнє переконання слід розглядати як основу, принцип, як метод оцінки доказів і як результат такої оцінки.

Впевнено можна казати про те, що внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування – це складне явище, що має враховувати правовий, гносеологічний, психологічний, логічний, моральний, соціально-історичний, соціально-психологічний та інші аспекти результату внутрішнього переконання. Теоретико-правове дослідження внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, зважаючи на складність цього явища, повинно мати багатоступеневий характер при застосуванні широкого спектру методів наукового пізнання. Такий підхід потрібен не тільки з теоретичних, але і практичних міркувань, оскільки отримані результати обов'язково мають трансформуватися у норми права, що пояснюють логіку формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування, вплив внутрішнього переконання на якість рішень судді, реалізацію принципів судочинства за кращими світовими та європейськими стандартами. Структурно процес теоретичного пізнання внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування має включати наступні етапи: а) з'ясування логічних передумов виникнення внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування; б) визначення структури внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування; в) визначення поняття внутрішнього переконання суддів у процесі

правозастосування; г) дослідження природи формування внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування.

Розглядаючи внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування, слід брати за основу такий аспект проблеми, як логічна структура формування внутрішнього переконання. У понятті «переконання», що вживається у повсякденному спілкуванні, можна виділити наступні ознаки: предметність, суб'єктна природа, відносна стійкість, прагнення до об'єктивності, раціональна природа, можливість зміни під впливом раціональної критики, об'єктивних фактів і впливу інших переконань. Всі ці ознаки переконання властиві для спеціального поняття «внутрішнє переконання суду», яке міститься в нормах всіх процесуальних кодексів, присвячених оцінці доказів. В загальному розумінні, внутрішнє переконання суддів у процесі правозастосування слід розглядати як власний, незалежний, відносно стійкий погляд на об'єктивні явища або події дійсності, що складають предмет доказування, він має раціональну природу і здатний до змін під впливом аргументованої критики, нових знань про об'єктивні факти, і впливу з боку переконань інших суб'єктів.

Предметний характер внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування полягає у тому, що в якості його предмета виступають оцінювані докази по справі, які подаються сторонами. Суб'єктна природа внутрішнього переконання суддів у процесі правозастосування має вираз у тому, що внутрішнє переконання є складовою такого важливого процесуально-правового принципу, як свобода оцінки доказів, про який ми будемо говорити у подальшому більш докладно. Сам принцип свободи оцінки доказів можна трактувати як нормативно закріплене керівне становище, що має прояв на усіх етапах судового розгляду у справі і дозволяє судді, орієнтуючись на норми чинного законодавства, оцінювати змістовні властивості доказів у їх сукупності за результатами їх власного пізнання, формуючи особисте внутрішнє переконання. У цьому сенсі внутрішнє переконання виступає як власне переконання судді, формування власного погляду на фактичні обставини справи, необхідність особистої оцінки доказів.

Анатолій КОРШУН
голова Третього апеляційного
адміністративного суду,
доктор філософії в галузі права

ПОНЯТТЯ ТА СКЛАДОВІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ І ВІДКРИТОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Необхідність поглибленого вивчення принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади пояснюється тим, що у межах загальнотеоретичної науки повинно бути сформоване його цілісне розуміння, яке б також об'єднало у собі досягнення галузевих юридичних наук та інших сфер науки (філософії, соціології, історії тощо). Комплексне дослідження принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади, розкриття його сутності, змісту, механізму реалізації, вирішення інших проблемних питань, пов'язаних із дотриманням цього принципу, а також вивчення зарубіжного досвіду вимагає застосування відповідних методів дослідження. Оскільки лише методологічно вивірене дослідження надасть змогу сформуванню достатній рівень знань про таке багатофакторне явище, як принцип гласності і відкритості діяльності органів судової влади.

Синтез пізнавальних можливостей юридичних наук сприяє розширенню їхнього дослідницького потенціалу. Завдання пізнання принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади з позицій теорії держави і права полягає не лише у збагаченні її гносеологічним інструментарієм, а й всіх галузевих юридичних наук. Методологія виступає точкою сходження та взаємообміну досягнень різних наук. Помилковий вибір методів пізнання призводить до невірних висновків у роботі, яка внаслідок цього втрачає свою цінність та значимість для суспільства. Більше того, відбувається накопичення зайвого теоретичного матеріалу. А в сучасних умовах, коли перед юридичною наукою постало важливе завдання – визначити та обґрунтувати подальший напрям державно-правових трансформацій – такий підхід є недопустимим.

З 4 ст. до н.е. вчені-філософи почали активно шукати методи пізнання навколишньої дійсності. З часом методологія набула більш системного та цілісного характеру з чіткими формами вираження. Вивчаючи дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів різних епох щодо питань методології,

можемо зробити висновок про різноманітність підходів до розуміння цієї проблематики, але разом із тим й виявити спільні характеристики, що й було покладено в основу дослідження.

На сучасному етапі розвитку світової науки питання методології правознавства не втрачає своєї актуальності, що підтверджується системною підготовкою різних монографічних, дисертаційних та інших праць (присвячених безпосередньо методології, або окрема частина певної роботи). Про важливість методології свідчить практика – сьогодні будь-яка справа може бути успішною лише за умови застосування правильної системи методології.

Щодо методології дослідження принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади, то тут слід констатувати фрагментарність та безсистемність досліджень. Теоретичною основою стали роботи фахівців з різних сфер науки, які присвятили свої праці тим чи іншим аспектам методології. Важливий вклад у той чи інший період у вивчення методології зробили такі науковці, як: В. Асмус, М. Афанасьєва, Л. Баришнікова, Я. Берназюк, І. Блауберг, Ю. Бражніков, Р. Гаврилук, Г. Гадамер, П. Гайдєнко, Г. Готліб, В. Жог, Н. Заяць, М. Кельман, В. Князєв, П. Копнін, Т. Кун, І. Куян, В. Лекторський, І. Магновський, А. Маляренко, М. Мацькевич, Л. Наливайко, В. Нестєрович, М. Оніщук, Дж. Пасмор, Г. Рузавін, М. Савчин, З. Сокулєр, М. Ставнічук, В. Суровцев, М. Туровський, В. Федорєнко, П. Фейєрабєнд, В. Штофф, Б. Юдін, Е. Юдін, О. Ющик та ін. Вивчення принципів права, зокрема, принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади, реалізується у межах науково-методологічного рівня, що передбачає професійне застосування методології пізнання. З метою з'ясування закономірностей функціонування органів судової влади на основі принципу гласності і відкритості важливим є усвідомлення критеріїв науковості вивчення цього явища, визначення системи методології його дослідження: принципів пізнання, методів, наукових підходів тощо.

Будь-яке дослідження має бути побудоване на засадах логіки. У цьому контексті умотивованим видається з'ясувати зміст категорії «методологія» та суміжних з ним явищ.

Цікавим є те, що, не дивлячись на багаторічні дослідження у цій сфері, науковці так і не прийшли до єдиного розуміння сутності методології й особливо її системи. Методологію розглядають у таких аспектах: як теорія пізнання, як проект пізнавальної діяльності, як особлива галузь знань, як спеціальний розділ філософії, як логічно-гносеологічна функція теорії, як наука, як вчення про методи пізнання і перетворення правової реальності, як сукупність дослідницьких процедур, технік і методів тощо.

Під методологією розуміють сукупність прийомів дослідження, які застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта пізнання; особливу галузь знань, покликану детально розробити методи дослідження, що слугує певним джерелом, звідки інші науки мають запозичувати методи досліджень; її пов'язують із наукою, яка характеризує загальний напрям розвитку дослідження, його мету, межі та принципи [1, с. 36-37]; не просто як систему принципів і способів побудови теоретичної та практичної діяльності, а як проект пізнавальної діяльності, створений з урахуванням особливостей предмета пізнання й закономірностей мислення [2, с. 8]. Таким чином, методологія дослідження принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади передбачає використання різних методів, або їх комбінацій; є динамічною системою методів, принципів пізнання, способів, за допомогою яких здійснюється практичний вплив на існуючу реальність у цій сфері. Завдання методології дослідження принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади, як і будь-якого іншого, полягає у створенні системного, цілісного дослідження.

Формування і розвиток України після проголошення її незалежності зумовило актуалізацію питань про перегляд світоглядно-філософських основ вітчизняного правознавства, його відходу від позицій філософсько-методологічно монолізму, притаманному радянській юридичній науці, запровадження нових ціннісних і світоглядних орієнтирів як підстав і передумов пізнання державно-правової дійсності. Утвердилося розуміння методології права як сукупності світоглядних, загальнотеоретичних вихідних положень, якими користується правова наука у вивченні й аналізі різних сторін юридичної реальності [3, с. 11]. Сучасна методологія уникає крайніх оцінок методологічних програм або абсолютизації будь-якої з них. Відповідно, варто дотримуватися методологічного плюралізму, тобто використовувати різні методологічні підходи. Головне полягає у тому, щоб обраний метод відповідав заявленому дослідницькому завданню, використаному емпіричному підґрунтю, а не був штучно підігнаний під уявний чи потрібний результат [4, с. 151]. Правильне визначення завдань та вибір наукових підходів до їх вирішення забезпечить якість науково-дослідної роботи. Це у свою чергу залежить від попередньої підготовки дослідника та готовності його бути відкритим до освоєння нових знань та здобуття нових навичок, відхід від

закореніlosti, але разом із тим пам'ятати про фундаментальні речі, пов'язані із загальнолюдськими цінностями та сферою його діяльності.

Одноставним серед сучасних науковців є положення про те, що методологія не може зводитися до якогось єдиного методу, або ж ототожнюватися з поняттям метод.

Проблема методів є актуальною для будь-якої сфери людської діяльності. Метод (від грец. *methodos* – шлях до чого-небудь) у найзагальнішому значенні – це певний спосіб дослідження якоїсь проблеми чи завдання. Але разом із тим, метод – це і певна система правил, принципів і прийомів вивчення явищ і закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення або практичної перетворюючої діяльності людей. Розвиток методів наукового дослідження обумовлює розвиток науки, а розвиток науки, у свою чергу, сприяє появі нових методів дослідження, більш адекватних новим дослідницьким завданням [5, с. 159]. Слід враховувати, що метод у кожній сфері може набувати нових чи додаткових властивостей. У контексті досліджуваної проблематики метод виступає як сукупність (комбінація, комплекс) способів та засобів, використання яких сприяє отриманню об'єктивних та неупереджених знань про предмет дослідження – принцип гласності і відкритості діяльності органів судової влади.

Методологія юридичної науки є особливою науковою сферою, вченням про застосування різних методів та принципів в їх динамічній комбінації, що пов'язане з чіткою постановкою мети та завдань й правильним вибором інструментів їх досягнення. Методологія пізнання надає можливість виявити та розкрити сутність принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади, зрозуміти закономірності та тенденції його генези.

Серед основних інструментів методології дослідження принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади слід виокремити наукові підходи, методи, принципи пізнання, систему світогляду та ін. Рівень та глибина пізнання предмета – принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади – пропорційно залежить від обраного комплексу наукових підходів, методів та принципів методології. Методологія дослідження формує уявлення науковця про черговість етапів у процесі досягнення поставленої мети.

Під методологією дослідження принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади слід розуміти систему принципів, методів, наукових підходів, світоглядних концепцій, комбінація яких зумовлена логічністю та об'єктивністю, спрямована на комплексне пізнання та виявлення закономірностей розвитку і тенденцій принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади.

Окремим важливим напрямом в методології є з'ясування її структурно-ієрархічної конструкції. Так, Н. Пархоменко найбільш прийнятною для теоретичного осмислення феномену держави і права виділяє наступну структурно-ієрархічну їх побудову: загальні (філософські) методи (діалектичний та метафізичний методи); загальнонаукові методи (історичний, формально-логічний, системний, функціональний, синергетичний методи та метод структурного аналізу); приватнонаукові методи (конкретно соціологічний, статистичний, прогностичний методи та метод моделювання); спеціальні методи (порівняльно-правовий, формально-догматичний (юридичний) методи та метод правового експерименту) [6, с. 47-61]. На думку П. Рабіновича, основу методології юридичної науки становлять філософсько-світоглядні, загальнонаукові, спеціально-наукові та власне юридичні методи (формально-юридичний, порівняльно-правовий та ін.) [7, с. 618]. А. Крусян також пропонує чотирирівневу структуру: перший – діалектико-філософський, світоглядною основою якого виступає діалектика; другий – спеціальний, що охоплює сутнісний, інтегративний та системний методи дослідження; третій – універсальний, що складається із загальнонаукових (історико-генетичний, логічний, синергетичний, аксіологічний і приватно-науковий) та приватно-наукових (соціологічний, статистичний, порівнянно-правовий, формально-юридичний (догматичний) та прогностичний (конституційно-наукове прогнозування)) методів; четвертий – практично-перетворювальний, в основі якого лежить метод моделювання, за допомогою якого розробляються проекти конституційних нормативно-правових актів [8, с. 4]. У науці існують й інші підходи (виокремлюють два, переважно три рівні методології), вважаємо, що саме чотирирівнева структура сприяє максимально точному та повному розкриттю будь-якої юридичної проблематики, у тому числі принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади, та відповідає сучасним дослідницьким потребам.

Особливість нинішнього періоду розвитку суспільних наук, зокрема юридичної, полягає у використанні міждисциплінарних (міжгалузевих) підходів. Вивчення різних аспектів правової науки та принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади, зокрема, відбувається шляхом інтеграції здобутків галузевих юридичних наук та інших наук. Оновлення методологічного інструментарію, що почалося в ХХ ст. й відбувається донині сприяло фундаменталізації проведених

досліджень у цій сфері. Методологічні концепції, світоглядні ідеї, напрацьований понятійно-категоріальний апарат визначив курс та активний рух науковців у цій сфері, враховуючи й практичні здобутки. Тож, теоретичне обґрунтування принципу гласності і відкритості діяльності органів судової влади як складного багатовекторного явища вимагає залучення широкого діапазону знань не лише з правознавства, а й із інших суспільних наук – філософії, соціології, політології, історії, науки державного управління, тобто передбачає використання міждисциплінарного підходу.

1. Кириленко О. П., Письменний В. В. Основи наукових досліджень у схемах і таблицях: навч. посібник. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 228 с.
2. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7-11.
3. Дубов Г. О. Становлення методології юридичних досліджень: особливості радянського та сучасного етапів: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ. 2014. 16 с.
4. Шишка Р. Б. Методологія досліджень за спеціальністю 12.00.03. *Вісник Київського університету права*. 2016. № 4. С. 150-152.
5. Хриков Є. М. Методологія педагогічного дослідження: монографія. Харків: Панов А. М., 2017. 237 с.
6. Бостан С. К., Тимченко С. М. Актуальні проблеми теорії держави та права. *Актуальні проблеми теорії держави*: навч. посібник. Київ: КНТ, 2007. 315 с.
7. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т.. Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К-М. С. 618- 619.
8. Крусян А. Р. Методологія сучасного українського конституціоналізму. *Юридический вестник*. 2012. № 2. С. 4-13.

Людмила ДОБРОБОГ
професор кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ «ВОЄННИЙ СТАН»

Події останнього часу привернули увагу до дослідження таких категорій, як надзвичайне законодавство, воєнне законодавство, воєнний стан тощо. Ми зупинимось на одній категорії «воєнний стан». Перш ніж перейти до з'ясування генезису категорії «воєнний стан» варто визначитись: як правильно - воєнний чи військовий стан. На думку доктора філологічних наук Олександра Пономарева правильно «воєнний стан», оскільки це стан, який пов'язаний із війною, воєнні роки, воєнні дії, воєнні злочини. Тоді як прикметник військовий пов'язаний із військом, військовою службою, військовим квитком, військовим обов'язком тощо [3]. Категорія «воєнний», відноситься до війни, пов'язаний з нею. Отже, предметом нашого дослідження є категорія «воєнний стан».

Окремі аспекти воєнного стану досліджувались вітчизняними юристами, зокрема особливості регулювання військових правовідносин в умовах особливого періоду, воєнного стану та в бойовій обстановці, адміністративна відповідальність в умовах воєнного стану [1].

Тлумаченням цієї категорії займалися фахівці рівних галузей науки: філологи, філософи, історики, політологи. В етимологічному словнику українських слів онлайн доводиться, що категорія «війна» є словотвірний варіант від категорії «вина». Слово «вина» має давнє коріння і зустрічається в багатьох мовах: латинській (vaīna «провина»), праслов'янській (vīna), давньоруська (вина) тощо. Пізніше з'являються категорії «atvainôt - «вибачити» та війна (щодо значення порівняно російській повинуваться «підкорятися») [2].

У філософському енциклопедичному словнику фіксується визначення категорії «стан». Цієї категорією фіксується єдність якісної визначеності й плинності конкретних форм і різновидів буття: зміна *стану* є одночасно й зміною властивостей речей та відношень між ними. У філософію категорію *стан* ввів Аристотель (384 р. до н.е. – 322 р. до н.е), який розглядав її в тісному зв'язку з категоріями «сутність» і «відношення». В ньютонівському природознавстві саме зміна кількісно виражених параметрів. Стан фізичних об'єктів стала метою наукового опису й пояснення. Нових

конкретизацій і виконуваних у науковому осягненні світу функцій категорія стан набула з розвитком наукових дисциплін, що вивчають різного роду системи та їх динаміку (термодинаміка, теорія інформації, кібернетика тощо) [6]. Зовсім несподівані можливості щодо поглиблення знань про світ, його структуру та закономірності змін його. Стан відкрила синергетика, нові підходи до вивчення т. зв. Незрівноважених станів. У соціальній філософії виявилася досить перспективною концепція історії, згідно з якою окремі особливості суспільного процесу можна подавати як хвилеподібне коливання суспільних систем між станом стабільності та плинності, між порядком та хаосом. У сучасних антропологічних концепціях (напр., екзистенціалізмі) станом називають налаштованість людини, на яку вона сама не в змозі впливати і яка в той же час визначає всі її почуття і бажання. Стан тут подано як вихідний пункт існування [5, 7].

Таким чином, ми спробували розібратися з виникненням та етимологією категорії «воєнний» та філософським визначенням категорії «стан». Необхідно звернути увагу на те що категорію «стан» відкрила для нас синергетика, як один із видів міждисциплінарних підходів, методів у вивченні нелінійних систем розвитку.

У «Словнику професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України» за редакцією А. Пожидаєва *воєнний стан* визначається, як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [4]. Також авторський колектив визначає сім етапів розвитку воєнної термінології в Україні.

Таким чином, категорія «воєнний стан» має давнє коріння з одного боку вона пов'язана з ім'ям давньогрецького філософа Аристотель, з іншого категорія «воєнний» як похідна від слова «вина» відоме ще давньослов'янській мові.

1. Бодаєвський В. П. «Воєнний стан», «бойова обстановка» та «час перебування на військовій службі» як особливі обставини чинності кримінального закону щодо військових злочинів у часі. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2013. Т. 25 (64). № 2. С. 180–186.

2. Котляренко О. П., Приполова Л. І. Застосування (використання) Збройних Сил України: до питання законодавчої регламентації. Eurasian Academic Research Journal. 2018. № 10. С. 30-39.

3. Топольницький В. В., Тична Б. М. Проблеми правового регулювання питань «воєнний стан, «стан війни» та «воєнний час». Правова позиція. 2019. № 4. С.91-99.

4. ВІЙНА – ЕТИМОЛОГІЯ. Горох – українські словники. URL: <https://goroh.pp.ua/> Етимологія/війна.

5. Пономорів О. Блог Пономарева: військовий чи воєнний стан? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-olexandr-ponomariv-46344023>

6. Вовк М. П., Троцький Р. С., Молдавчук В. С. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України (до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням»); за ред. А.О. Пожидаєва. К.: НАВС України, 2016. 156 с.

7. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970—1980). URL: <http://sum.in.ua/s/vojennyj>.

Людмила СІРКО

адвокат,

доктор філософії в галузі права

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ГЕНДЕРНО-ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Одним із ключових питань в умовах удосконалення національного законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів різними суб'єктами правотворчості є проведення гендерно-правової експертизи, оскільки саме від якісного виконання останньої залежить дотримання паритетної демократії в державі та запобігання дискримінації.

Виконуючи законодавчо визначені приписи, суб'єкти нормотворчої діяльності нерідко опиняються в ситуаціях, коли їх власних знань недостатньо для захисту прав і законних інтересів,

забезпечення гендерної рівності та недопущення дискримінації на рівні нормативно-правових актів тощо. Тому законодавство в імперативній формі визначає, хто саме має право та хто зобов'язаний проводити гендерно-правову експертизу. У процесі модернізації законодавства було змінено також нормативно-правові акти, якими керувалися під час здійснення гендерно-правової експертизи. Однак, недостатньо прийняти нову постанову уряду, важливо проаналізувати можливі наслідки змін та впровадити сертифіковану і професійну гендерно-правову експертизу.

Ті чи інші питання гендерно-правової експертизи в різних аспектах досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Н. Болотіна, М. Буроменський, О. Вороніна, І. Грицай, Н. Грицяк, О. Дашковська, С. Кабишев, Л. Кобелянська, О. Короткова, К. Левченко, Т. Мельник, Л. Наливайко, В. Нестерович, А. Олійник, Н. Оніщенко, Е. Плісовська, Г. Рибікова, О. Руднєва, С. Рябошапка, Ю. Савченко, М. Тарасова, Т. Татішвілі, О. Тодорова, О. Уварова, Н. Чермошенцева, В. Федоренко, Г. Христова та ін. Однак в Україні ще бракує фахових досліджень гендерно-правової експертизи з метою забезпечення гендерної рівності.

Розвиток гендерного законодавства в Україні здійснюється швидкими темпами, тоді як його практична реалізація, чинні механізми та інструментарії забезпечення гендерної рівноваги залишаються недосконалими. Державні соціальні гарантії гендерної рівності в Україні не відповідають їх реальному стану, складаючи лише законодавче підґрунтя для подальшої реалізації [1, с. 170]. У нинішніх умовах дієвим засобом забезпечення якості законодавства з точки зору дотримання гендерної рівності є гендерно-правова експертиза. У зв'язку з цим, з наукової точки зору потребують дослідження такі елементи гендерно-правової експертизи як поняття, ознаки та співвідношення її з суміжними термінами. Це є запорукою здійснення професійної гендерно-правової експертизи.

Питання гендерної експертизи національного законодавства неодноразово порушувалось у міжнародних документах як об'єктивна необхідність створення правових можливостей забезпечення гендерної рівності в реальному житті, в усіх сферах функціонування суспільства. Така експертиза має бути спрямована на створення правових умов реалізації гендерних прав, юридичне упорядкування гендерних відносин у країні, забезпечення правових можливостей гендерного самоутвердження особистості [2].

Інститут гендерно-правової експертизи має важливе значення для запобігання порушенням основоположних прав і свобод людини та прискорення адаптації системи національного законодавства до законодавства Європейського Союзу [3]. Розбудова українського суспільства на засадах рівності, у тому числі і за ознакою статі, базується на конституційному закріпленні гендерного паритету та розумінні того, що на сьогодні рівність – це фундамент розвитку правової, соціальної держави та громадянського суспільства.

Досліджуючи досвід різних країн щодо здійснення гендерно-правової експертизи, законодавство та методичні рекомендації (за відповідним напрямом) зарубіжних країн, вбачається, що термін «гендерно-правова експертиза» у практично кожній країні називається по-різному – «оцінка гендерного впливу», «гендерний прогноз впливу», «гендерний тест», «гендерний аудит», «гендерний аналіз» («гендерно-орієнтований аналіз»), «гендерна експертиза», «комплексний гендерний підхід» та ін. Проте, як правило, зміст цих понять є тотожним. Таким чином, у цьому контексті можемо говорити про наявність низки тотожних явищ, відмінністю яких є лише наявність еквівалентних назв.

Так, Європейська комісія визначає «гендерний аналіз» як вивчення відмінностей в умовах, потребах, рівнях участі, доступу до ресурсів і розвитку, контролі над активами, повноваженнями щодо ухвалення рішень тощо, між жінками й чоловіками та відмінностей у закріплених за ними гендерними ролями [4].

Гендерний аналіз включає збір та аналіз даних, розділених за статтю, з метою виявлення будь-якого різного впливу на дії жінок та чоловіків, а також впливу гендерних ролей та обов'язків обох статей. Він також включає якісні аналізи, що допомагають уточнити, як і чому виникли такі різні ролі, та визначають відповідальність та вплив [5].

Оцінка гендерного впливу – це вивчення законодавства на предмет різного впливу на жінок і чоловіків із метою протидії дискримінації та просування гендерної рівності [6]. Так, у Фінляндській республіці саме така офіційна назва гендерно-правової експертизи законодавства та означає, що наслідки законодавства для жінок і чоловіків заздалегідь аналізуються, таким чином, можливість прямої чи опосередкованої дискримінації будь-якої статі попереджається [7].

Гендерний прогноз впливу (Gender Impact Assessment) – це процес порівняння і оцінювання, відповідно до гендерних критеріїв, поточної ситуації та тенденцій розвитку, у результаті

запровадження запропонованої політики. Термін «гендерна експертиза законодавства» або «гендерно-правова експертиза» найчастіше зустрічається у пострадянських країнах, у той же час як в інших країнах світу частіше можна зустріти терміни «гендерний аналіз» / «гендерна оцінка» [8].

Так, гендерна експертиза – моніторинг і суспільно-правовий аналіз національного законодавства, а також оцінка проєктів нормативних правових актів на предмет дотримання в них рівності можливостей, прав, обов'язків, відповідальності, рівних партнерських відносин і рівності результату для жінок і чоловіків, недопущення гендерної дискримінації [9]. А згідно з постановою уряду Киргизької Республіки, гендерна експертиза – діяльність експерта, спрямована на дослідження положень проєкту підзаконного акта на предмет його відповідності проголошеним у суспільстві принципам гендерної рівності, законодавству Киргизької Республіки, нормам, відповідно до міжнародних договорів у сфері гендерної рівності, стороною яких є Киргизька Республіка [10]. Отже, нині у Киргизькій Республіці є два офіційних визначення гендерної експертизи.

Досвід зарубіжних країн свідчить про те, що держави взяли на себе зобов'язання щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків і заохочують гендерну рівність на законодавчому рівні. Врахування гендерного фактору при розробці законодавчого акта відіграє значну роль у процесі становлення паритетної демократії та досягання мети держави – викорінення гендерної дискримінації.

У дослідницькій літературі авторами запропоновано низку тлумачень терміну «експертиза». Експертиза – це вивчення, перевірка, аналітичне дослідження, кількісна чи якісна оцінка висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності [11, с. 333]; розгляд, дослідження якої-небудь справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідному явищу [12, с. 341]. Таким чином, розгляд етимології поняття «експертиза» надає можливість розуміти його як дослідження, розгляд, вивчення певного явища фахівцем у відповідній сфері.

Гендерна експертиза українського законодавства передбачає виявлення та вилучення всіх прикладів гендерної дискримінації з чинного законодавства, гарантування законодавчими засобами адекватного правового захисту людей від дискримінації за ознакою статі як явної, так і прихованої [13, с. 70]. Наразі в українській та зарубіжній юридичній літературі, а також законодавстві існують різні визначення поняття гендерно-правової експертизи. Основними підходами до цього явища є тлумачення гендерно-правової експертизи як аналізу; як способу, прийому чи правилу; як діяльності; як знання тощо.

Якщо звернутися до національного законодавства, то у Законі України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. «судову експертизу» визначено як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду. У Законі України «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10 лютого 1995 р. «наукову і науково-технічну експертизу» запропоновано розуміти як діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів. Тож, законодавець розглядає вказані види експертизи крізь призму такого явища, як діяльність.

Вперше на законодавчому рівні поняття гендерно-правової експертизи в Україні було визначено у ст. 1 Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08 вересня 2005 р. Гендерно-правова експертиза – це аналіз чинного законодавства, проєктів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Відповідно до ст. 4 вищезазначеного закону: чинне законодавство підлягає гендерно-правовій експертизі. У разі встановлення невідповідності нормативно-правового акта принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків висновок гендерно-правової експертизи надсилається до органу, який прийняв такий нормативно-правовий акт. Розроблення проєктів нормативно-правових актів здійснюється з обов'язковим урахуванням принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Акцентуємо увагу на тому, що з 2005 р. до вказаного визначення поняття зміни не вносилися, хоча зміни у законодавстві відбувалися.

Що стосується наукової сфери, то слід навести наступні підходи. Так, І. Грицай визначає гендерно-правову експертизу як невід'ємну частину правового аналізу нормативних актів, що спрямована на забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок і полягає у встановленні наявності дискримінаційних за ознакою статі правових норм чи таких норм, що можуть призвести до

обмеження чи переваги однієї статі над іншою у майбутньому [14, с. 309]. В. Ієрусалимов та Я. Юрчишин визначають гендерно-правову експертизу як аналіз чинного законодавства, проєктів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [15]. Отже, автори тлумачать гендерно-правову експертизу за допомогою поняття «аналіз».

У свою чергу І. Лаврінчук, О. Варданян та інші автори інтерпретують гендерно-правову експертизу за допомогою таких понять, як «прийом», «правило», «спосіб». І. Лаврінчук розуміє під гендерно-правовою експертизою сукупність прийомів і правил процесу збору достовірної інформації з урахуванням гендерних відмінностей у різних сферах суспільного буття, що визначають потенційні наслідки його впровадження для чоловіків і жінок. Гендерна експертиза визначає дослідницький підхід (сукупність методів розгляду об'єкта та його впливу на реальні явища), об'єктивно необхідний при побудові законодавчих положень, складовою творення права [16, с. 68]. Плюралізм визначень поняття «гендерно-правової експертизи» у юридичній науці демонструє неоднозначне розуміння змісту останньої.

Таким чином, гендерно-правову експертизу можна розглядати як правовий інститут; як інструмент забезпечення гендерної рівності. Гендерно-правову експертизу розглядають з точки зору: аналізу; способу, прийому чи правила; діяльності; знання та ін. Досвід різних країн щодо здійснення гендерно-правової експертизи свідчить термін «гендерно-правової експертизи» практично у кожній державі називається по-різному – «оцінка гендерного впливу», «гендерний прогноз впливу», «гендерний тест», «гендерний аудит», «гендерний аналіз» («гендерно-орієнтований аналіз»), «гендерна експертиза», «комплексний гендерний підхід» та ін. Проте, як правило, зміст цих понять є тотожним. Таким чином, у цьому контексті можна говорити про наявність низки тотожних явищ, відмінністю яких є лише наявність еквівалентних назв. Враховуючи проведений аналіз пропонуємо визначення дефініції гендерно-правової експертизи – це аналіз чинних нормативно-правових актів, або їх проєктів з метою виявлення дискримінаційних положень за ознакою статі. На підставі проведеного аналізу можна виділити наступні ознаки гендерно-правової експертизи: правова регламентованість; наявність суб'єкта та об'єкта експертизи; метою є дотримання рівних прав та свобод людини та громадянина незалежно від статі та ліквідація гендерної дискримінації; має процесуальну основу; результатом є об'єктивна інформація щодо виявлення наявності або відсутності прямої чи прихованої (непрямої) дискримінації за ознаками статі, різних стереотипів у поведінці людей, які можуть дискримінувати певні групи людей або дискредитувати сам Закон; оформлення результатів у спеціальному документі – висновку.

1. Рапаєва М. В. Законодавче підґрунтя і реалії гендерних аспектів соціального виключення в Україні. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 170-178.

2. Савченко Ю. С. Гендерно-правової експертизи: поняття та загальна характеристика. *Юридична наука*. 2012. № 5. С. 29-35.

3. Грицай І. О. Теоретико-правової характеристика інституту гендерно-правової експертизи: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2017_4_4.

4. Making Laws Work for Women and Men: A Practical Guide to Gender-Sensitive Legislation. Варшава: БДИПЧ ОБСЄ, 2017. 92 с.

5. Glossary on gender-related terms. URL: <https://www.osce.org/gender/26397?download=true>.

6. European Commission. Toolkit on Mainstreaming Gender Equality in EC Development Cooperation: Glossary of gender and development terms. URL: <http://www.focusintl.com/GD172-%20Toolkit%20on%20Mainstreaming%20Gender%20Equality%20in%20EC%20Development%20Cooperation.pdf>.

7. Exchange of good practices on gender equality/ Gender impact assessment in law drafting. URL: http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/exchange_of_good_practices_at/fi_discussion_paper_at_2014_en.pdf.

8. Гендерний аналіз як інструмент удосконалення законодавства: міжнародний досвід. Київ, 2018. URL: https://womenua.today/UWC-library/unwomen/10-Gender_Analysis_As_A_Tool_For_Improving_Legislation_UA.PDF.

9. О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин: Закон Кыргызской Республики от 04.08.2008 г. № 184. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202398>.

10. Об утверждении Инструкции о порядке проведения правовой, правозащитной, гендерной, экологической, антикоррупционной экспертиз проектов подзаконных актов Кыргызской Республики: Постановление Правительства Кыргызской Республики от 08.12.2010 г. № 319. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/properties/ru-ru/92342/10>.

11. Шемченко Ю. С. Юридична енциклопедія: в 6-ти томах. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2: Д-Й. 744 с.

12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред. В. Т.

Бусел та ін. Київ: Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

13. Мельник Т. М. Гендерні перетворення в Україні; за ред. М. Скорик. Київ: АДЕФ-Україна, 2007. 165 с.

14. Грицай І. О. Принцип гендерної рівності та механізм його забезпечення: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпро, 2018. 543 с.

15. Іерусалимов В., Юрчишин Я. Пропозиції до політики щодо забезпечення гендерної рівності у Верховній Раді України. 2017. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Propozicii_Politiki_Gendernoii_Rivnosti.pdf

16. Зайчук О. В. Впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України: практ. посібник; за ред. О. В. Зайчука. Київ. К.І.С., 2005. 186 с.

Наталія ІСАЄВА

адвокат,

доктор філософії в галузі права

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРАВ І СВОБОД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Методологія справедливо визначається первинним компонентом у здійсненні наукового пізнання будь-якого явища. З тексту різних підрозділів дисертації зрозуміло, що права внутрішньо переміщених осіб та способи їх забезпечення еволюціонували, змінювалися в залежності від політичних, соціальних, економічних, ідеологічних та інших чинників, а також під впливом модернізації нормативних та інституційних механізмів на рівні національних, регіональних чи міжнародних утворень. Відповідно до такої логіки відбувалися зміни і у сфері методології пізнання, яка трансформувалася, враховуючи просторові та часові аспекти, що у свою чергу наповнювалися, або ж, навпаки, не отримували подальшого розвитку, під впливом тих чи інших наукових поглядів та переконань.

Для сучасної системи методології дослідження властиві спадкоємність попередніх досягнень та разом із цим набуття нових якісних та кількісних вимірів. З метою здійснення комплексного аналізу існуючих проблем у сфері забезпечення соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, визначення минулих прорахунків, їх впливу на сучасний стан та отримання здобутків, розвитку правової доктрини у сфері прав та свобод людини і громадянина виникає потреба звернутися до методології дослідження.

Все це свідчить про теоретико-прикладне значення розгляду науковцями питання методології дослідження прав та свобод внутрішньо переміщених осіб у цілому та соціально-економічних та культурних прав і свобод зокрема.

Різні аспекти методології (поняття, система, наукові підходи, принципи, методи тощо) вивчали науковці з різних сфер, зокрема, такі як: Д. Анкін, А. Арямов, М. Бажанова, О. Бакєєва, Ю. Баулін, П. Берзін, О. Бигич, В. Біблер, Т. Білоус, С. Бобровник, В. Бочаров, А. Венгеров, К. Вотерс, К. Вульф, Н. Вяткіна, Х.-Г. Гадамер, М. Гельфер, О. Гілязова, М. Грачев, Г. Гриненко, Д. Данін, В. Демидов, М. Дністрянський, О. Зайчук, Е. Еббот, С. Єрмолаєва, В. Ільїн, В. Канке, Ж. Карбоньє, А. Кезін, С. Келіна, М. Кельман, Д. Керімов, А. Кожаров, М. Козюбра, В. Козлов, А. Колодій, М. Коржанський, В. Копейчиков, А. Крижанівський, Н. Крилова, Н. Крестовська, Н. Кузнєцова, Н. Кушнарєнко, В. Лекторський, В. Лемак, О. Лисенко, С. Лихова, Г. Лонгіно, О. Лосєва, С. Максимов, О. Малиновський, П. Матишевський, О. Мурашин, В. Навроцький, Є. Назимко, Л. Наливайко, Ю. Оборотов, Т. Ойзерман, І. Омельчук, Н. Оніщенко, М. Орзіх, Х. Перельман, О. Петришин, А. Піонтковський, В. Плотніков, П. Рабінович, Т. Радько, М. Рац, А. Річардсон, В. Селіванов, Л. Сидорєнко, З. Сокулєр, В. Сташис, М. Тарасов, В. Толстик, О. Третьякова, В. Туляков, А. Фальковський, М. Хавронюк, О. Харитоновна, Р. Циппеліус, Ю. Чистякова, О. Чучаєв, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Шкода, Г. Щєдровицький, О. Ющик, О. Ярмиш та ін. Важливий внесок вказаних вчених сприяє подальшому розвитку методології. Проте, незважаючи на існування різних доктринальних позицій щодо розуміння природи, статусу, призначення, методології, її структури, все ж слід констатувати відсутність єдиного підходу до вирішення вказаних проблем. Ці проблеми ускладнюються у умовах становлення постнекласичної науки.

Слід відзначити, що науковцями не приділялась належна увага проблемі методології дослідження прав та свобод внутрішньо переміщених осіб, лише у деяких поодиноких публікаціях. Тож, логічним буде констатувати про відсутність єдиного визначення методології пізнання

соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, її структури, проблем та шляхів розвитку.

Фундамент для підтвердження істинності тих знань, які будуть отримані у результаті здійсненого дослідження, а також забезпечення аналізу предмета дослідження як явища складного та багатогранного – це все властивості методології пізнання [1, с. 79-80]. Обраний автором предмет дослідження – соціально-економічні та культурні права і свободи внутрішньо переміщених осіб – безперечно є багатограним та виступає елементом більш складної системи, а саме – права та свободи людини.

Вирішення різних аспектів досліджуваної проблематики сприятиме розвитку прав та свобод людини і громадянина загалом, вдосконаленню національного механізму їх реалізації та інтеграції у міжнародний простір. Тим більше, що права та свободи людини як цілісна система в умовах глобалізації потребує сучасного погляду науковців, її системного оновлення через визначення закономірностей та взаємодії різних елементів як у середині цієї системи, так і поза нею, розвитку та вдосконалення цих складових.

Враховуючи зазначене, саме міждисциплінарний підхід та порівняльно-правовий аналіз національної та міжнародної доктрини щодо розвитку методології пізнання нададуть можливість сформулювати цілісне уявлення про методологію пізнання соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, а також запропонувати висновки та рекомендації у цій сфері з метою підвищення якості у забезпеченні соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

На шляху утвердження методологічного плюралізму у сучасній національній юридичній науці актуалізуються пошуки нових засобів осягнення права, а також проходить процес докорінного переосмислення традиційних [2, с. 1].

Сьогодні поряд із дисциплінарними дослідженнями на перший план висуваються міждисциплінарні та проблемно орієнтовані форми дослідницької діяльності. Міждисциплінарність як методологічний принцип сучасного наукового пізнання припускає широке використання наукової інформації шляхом взаємодії диференційованих за змістом наукових дисциплін [3, с. 180]. Використання міждисциплінарних підходів дозволяє подолати високий рівень догматизації, який характерний для вітчизняної юридичної науки – за рахунок привнесення нових тем, проблем, питань, концепцій, понять може бути забезпечено розвиток правової та державної сфер [4, с. 89]. Міждисциплінарність – ознака сучасної науки, не лише юридичної, а й усього комплексу наук соціально-економічного профілю. До міждисциплінарного інструментарію належать наукознавчі, організаційні, історичні, інформаційні та інші підходи [5, с. 112; 6, с. 209-210]. Міждисциплінарні зв'язки у сфері пізнання соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб передбачають систему взаємозв'язків досліджуваного явища з різними філософськими, соціологічними, політологічними, управлінськими, юридичними та іншими компонентами, що сприяють всебічному вивченню соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Міждисциплінарність, з одного боку, – це запозичення взаємопов'язаними науками методів, інструментарію, результатів дослідження, використання їхніх теоретичних схем, моделей, категорій, понять. З іншого боку, – це не лише запозичення методів, інструментарію різних наук, а інтеграція останніх у сенсі конструювання міждисциплінарних об'єктів, предметів, опрацювання яких дозволяє отримати нове наукове знання [7, с. 18]. Міждисциплінарність – синергія різних наук у пізнанні предмета дослідження. Міждисциплінарний підхід у вивченні соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, що виражається в інтеграції різних наук, сприяє виявленню реальної сутності та змісту цього явища, розкриттю ролі держави, міжнародних урядових організацій, інститутів громадянського суспільства у реалізації внутрішньо переміщених осіб своїх прав та свобод, зокрема, соціально-економічних та культурних.

Сьогодні, аналізуючи різні дослідження, пов'язані з визначенням дефініції «методологія», необхідно зазначити, що є різні, а подекуди й неоднозначні погляди. Як наголошують науковці, це пов'язано із тим, що не всі дослідники прагнуть заглянути у глибинну сутність цього поняття, оскільки у самій методології є багато незрозумілого та недослідженого, а також це поняття часто підміняють поняттям «методика» тощо. Отже, розвиток модерної юридичної науки потребує чітко сформованої методології дослідження. На основі цього варто зазначити, що необхідно продовжувати науковий пошук у питаннях дослідження методології, зокрема в сучасному правознавстві [8, с. 117]. З цим висновком складно сперечатися й більше того, такий стан речей не може не впливати на визначення поняття «методологія дослідження соціально-економічних та культурних прав і свобод

внутрішньо переміщених осіб».

З урахуванням цього, необхідно проаналізувати авторські підходи до поняття «методологія» та запропонувати авторську дефініцію поняття «методологія дослідження соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та розкрити її систему.

Досить тривалий період методологія розглядалася лише як вчення про методи діяльності (метод і «логос» – вчення) [9, с. 33-35]. Проте наукові дослідження цього питання призвели до більш широкого розуміння поняття «методологія» та її елементів у ХХ ст. та подальшого розширення змісту цієї категорії у ХХІ ст., що викликано розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, діджиталізацією та багато ін.

На сучасному етапі розвитку науки фундаментальний вклад у формування системи знань про методологію здійснив М. Кельман. На його думку, у вітчизняній науковій літературі методологію розглядають як вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності; систему принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему; систему підходів, методів і засобів пізнання державно-правових явищ та виокремлення загальних закономірностей їх виникнення, функціонування та розвитку; сукупність підходів, способів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети [9, с. 33-34; 10, с. 34]. Методологія – складний соціокультурний феномен, у якому виразно відображається специфіка пізнавального дискурсу сучасності. Характерно, що вона виходить за межі наукового пізнання, мислєдіяльнїсно охоплюючи увесь соціокультурний світ у його мультипроблемності, багатопредметності, конкретно-історичному часопису [11, с. 35]. Сьогодні сформувалися низка підходів до поняття методології, яку розуміють як діяльність вченого у процесі пізнання та мислення; сукупність наукових підходів, методів, принципів наукового пізнання; систему філософських основ пізнавальної діяльності тощо.

Н. Мельник наголошує, що під методологією в сучасному правознавстві слід розуміти сукупність методів, засобів, принципів та процедур наукового дослідження, що застосовуються в процесі наукового пізнання визначеної проблеми, за допомогою яких дослідник обґрунтовує досліджуване ним явище. Методологія – це певний концептуальний виклад мети, змісту, методів та принципів дослідження, на основі яких можна отримати максимально об'єктивну та точну інформацію про досліджувані явища та процеси [8, с. 122-123]. Р. Шевчук пропонує розуміти методологію в онтологічному та гносеологічному аспектах. У першому випадку – це система філософських засад пізнавальної діяльності та відповідних загальнонаукових, міжгалузевих та галузевих наукових принципів, методів, категорій і теоретичних положень, що забезпечують отримання та систематизацію нових знань про об'єктивну реальність; у другому – вчення про суттєві властивості й закономірності виникнення, функціонування та розвитку множини методологічних систем» [12, с. 42-43]. Отже, проаналізовані визначення категорії «методологія» надають підстави сформулювати наступну дефініцію терміну «методологія дослідження соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» – це впорядкована система взаємоузгоджених та взаємопов'язаних принципів, методів, методологічних підходів та інших складових, використання яких у логічній єдності надає можливість дослідити та отримати істинні знання у сфері соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Методологія пізнання соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб є багаторівневою та включає загальнофілософські підходи, загальнонаукові, спеціальні та власні методи правознавства дослідження вказаного предмета. Враховуючи модернізацію суспільних цінностей та оновлення світоглядних установок, методологія пізнання соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб має здійснюватися на сучасній системі теоретичних уявлень, сформованих на основі методологічних підходів, методів та принципів пізнання. Специфіка об'єкту та предмету є основою для обрання певної системи наукових підходів, методів та принципів дослідження соціально-економічних та культурних прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

1. Хопта О. С. Методологічні основи наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципів судочинства в системі принципів права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 1 (1). С. 79-82.

2. Фальковський А. О. Аксиологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 17 с.

3. Бостан С. К., Бостан Л. М. Міждисциплінарний підхід при вивченні фундаментальних юридичних дисциплін. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014. № 4. С. 180-184.

4. Горобець К. В. Реальность права как методологическая проблема. *Розвиток методології сучасної*

юриспруденції: матер. 3-ї Міжнар. наук. конф. (пам. проф. О. В. Сурилова), м. Одеса, 2013 р. Одеса: Фенікс, 2013. С. 89-92.

5. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. *Методологія соціально-економічного пізнання*: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2005. 353 с.

6. Шонія Л. В. Міждисциплінарність як потенціал економічного виміру правового порядку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 208-214.

7. Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2014. Вип. 5. С. 18-22.

8. Мельник Н. В. Теоретичні підходи до сутності поняття «методологія» у сучасному правознавстві. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4. С. 117-124.

9. Кельман М. С. *Юридична наука: проблеми методології*. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 492 с.

10. Кельман М. С., Котуха О. С., Коваль І. М. *Методологія як форма мислення і складова культури дослідника*: навч. посіб.; за заг. ред. М. С. Кельмана. Львів: Растр-7, 2017. 219 с.

11. Кельман М. С. *Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку*: дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2013. 422 с.

12. Шевчук Р. М. *Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. Вип. 1 (11). С. 31-45.

Ірина ГРИЦАЙ

радник ректора, професор кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

Марія МІЛЬЯЧЕНКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

НОРМОТВОРЧА ТЕХНІКА: ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ

На сучасному етапі розвитку української держави гостро постає проблема якості законодавства. Це зумовлено необхідністю удосконалення різних сфер державної діяльності, а отже, потребою упорядкування правового регулювання нових видів суспільних відносин. Жодна держава не може існувати без налагодженого управлінського механізму, який би забезпечував гармонійний розвиток та функціонування правової системи суспільства. Основу цього механізму становлять правові акти, «робота» над якими передбачає врахування ряду обставин, які є предметом дослідження нормотворчої техніки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У своїх наукових дослідженнях проблеми стадій нормотворчості та юридичної техніки вивчали такі науковці: В. Вороніна, В. Жудецька, Т. Кашиїна, М. Костицький, Л. Котенко, О. Кузьменко, Н. Левицька, А. Міцкевич, І. Мудрак, В. Риндюк, О. Скакун, І. Терлюк, Ю. Цветкова, Л. Шаповалова, О. Шевчук та ін.

Так, О. Бабкіна, А. Коваленко, А. Венгеров вважають, що під юридичною технікою варто розуміти сукупність її структурних елементів, які використовуються під час розробки нормативно-правових актів. Ю. Ведерніков, В. Грекул, О. Скакун, М. Юков, у свою чергу, вбачають можливість застосування юридичної техніки не тільки під час підготовки нормативно-правових актів, але і під час підготовки правозастосовних та правотлумачних актів.

Водночас проведений аналіз пояснює і розуміння теоретиками права видів юридичної техніки. Відомі представники теорії права, зокрема: Р. Лукич, С. Алексєєв, О. Ющик, О. Тененко, Ю. Ведерніков та В. Грекул поділяють юридичну техніку, залежно від видів правових актів, на правотворчу, об'єктом якої є нормативно-правові акти, та правозастосовну, об'єктом якої є, відповідно, правозастосовні акти. Водночас, залежно від юридичної сили нормативно-правових актів, у правотворчій техніці раціонально розрізняти законотворчу техніку, об'єктом якої є закони, та нормотворчу техніку, об'єктом якої є підзаконні акти [2, с. 19].

З посиленням інтеграційних процесів необхідним постає виділення ще одного принципу нормотворчості – міжнародного пріоритету. Реалізація пріоритету міжнародного права у правовій

практиці України потребує насамперед удосконалення законодавства, яке має забезпечувати механізм реалізації міжнародно-правових норм у правовій системі України. Таке забезпечення, як зазначає В. Плавич, не лише внутрішній, а й міжнародно-правовий обов'язок держави [4, с. 68].

Особливу увагу варто звернути на те, що правові акти включають нормативно-правові, правозастосовні та правотлумачні акти, а тому виділення вказаними фахівцями теорії права правотворчої та правозастосовної техніки вказує на те, що вибраний ними критерій поділу юридичної техніки на види розкритий неповністю. У зв'язку з цим ми погоджуємося з В. Карташовим, який серед видів юридичної техніки виділив також інтерпретаційну техніку, тобто юридичну техніку створення правотлумачних актів. З такою думкою погоджуються Г. Денисов, акцентуючи на тому, що інтерпретаційна техніка означає техніку актів саме офіційного тлумачення. О. Скакун, у свою чергу, зазначає, що юридична техніка тлумачення права притаманна юридичній техніці в правотворчості та юридичній техніці в правозастосовній діяльності. Отже, науковці виділяють інтерпретаційну техніку, тобто юридичну техніку правотлумачних актів, як самостійний вид юридичної техніки [2, с. 19].

Однак, гармонізація української правової системи з нормами і стандартами міжнародного права повинна відбуватись з урахуванням принципу національних інтересів. Національна нормотворчість це процес, який полягає у формуванні норм національного законодавства, які як правило здійснюються в середині держави. Сутність цього принципу полягає у тому, що в процесі формування національного законодавства повинні враховуватися, насамперед, економічні, соціальні, культурні та політичні потреби того народу (нації), який проживає на території відповідної держави [4, с. 68].

При формулюванні нормативних правових приписів про внесення змін, доповнень в чинні нормативні правові акти або про визнання їх такими, що втратили чинність, слід керуватись наступними правилами нормотворчої техніки: 1) нормативний правовий акт у всіх необхідних випадках має містити оперативні приписи, які дозволять виключити колізії між тими, що вступили в силу і раніш чинними нормативними правовими актами. Якщо приписи про внесення змін, доповнень, скасування є занадто великими за обсягом, то їх доцільно виокремлювати в самостійний акт або викладати в спеціальному додатку; 2) необхідно точно вказувати реквізити, структурні одиниці нормативних правових актів, які підлягають зміні, доповненню, скасуванню, в яку структурну одиницю слід помістити ті чи інші доповнення, зміни, як провести додаткову нумерацію частин, що включаються тощо; 3) надаючи нову редакцію нормативного правового акта, його елемента, необхідно зберігати їх попередню назву. Відомості, про те, що нормативний правовий акт викладається в новій редакції, розміщують відразу після його назви [1, с. 32].

Вивчаючи наукові джерела, можна виокремити різні трактування поняття «юридична техніка». Наприклад, Т. Кашаніна під юридичною технікою розуміє сукупність інструментів проведення юридичної діяльності. В. Риндюк вважає, що юридична техніка – це спосіб юридичної діяльності державного апарату, а цей спосіб втілюється в прийомах, методах, порядку. Н. Левицька вважає, що юридична техніка – це система постійних юридичних інструментів (прийомів, способів підготовки, складання, оформлення) для створення правових актів та здійснення юридичної діяльності в сфері реалізації права.

Отже, можна зробити висновок, що юридична техніка – це система основаних і перевірених практикою правотворчості принципів, прийомів, засобів, правил (логічних, структурних, лінгвістичних) підготовки найбільш якісно досконалих за формою і структурою нормативно-правових актів, що використовуються при виробленні й систематизації актів для забезпечення їх досконалості [3, с. 250].

Можна дійти висновку, що аналіз та узагальнення бібліографії наукових досліджень щодо розуміння об'єкта та видів юридичної техніки дали змогу дійти висновку, що юридична техніка, залежно від видів правових актів, включає правотворчу техніку (законотворча техніка, нормотворча техніка), правозастосовну техніку та правотлумачну техніку. За змістом діяльності компетентних суб'єктів юридична техніка поділяється на юридичну техніку створення правових актів, юридичну техніку скасування правових актів та юридичну техніку упорядкування правових актів.

1. Биля-Сабадаш І. О. Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства. URL: <https://mydisser.com/dfiles/81919666.doc>.

2. Дзюбенко О. Л. Теоретико-правове розуміння юридичної техніки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/5/tom_1/6.pdf.

3. Чернякович С. А. Стадії та юридична техніка нормотворчої діяльності. Актуальні проблеми держави і права. URL: <http://surl.li/bvakv>.

4. Шаган О. В. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник права*. 2014. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/9-10-14.pdf>.

Тетяна КОСТЮК

адвокат,
кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Однією з основних передумов створення та функціонування адміністративних судів як окремої ланки судової системи була необхідність посилення гарантій права кожного оскаржувати в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Забезпечення таких гарантій є позитивним обов'язком правової держави. У свою чергу, судовий контроль за виконанням рішення є одним із правових інструментів, за допомогою якого, такі цілі мають реально досягатись, оскільки фактичне відновлення порушених прав чи інтересів відбувається на завершальній стадії судового процесу – стадії виконання судового рішення.

Невиконання судового рішення загрожує сутності права на справедливий розгляд судом. Європейським судом з прав людини сформована однозначна позиція, що правосуддя не може вважатися здійсненим доти, доки не виконане судове рішення, а також констатується, що виконання судового рішення як завершальна стадія судового процесу за своєю юридичною природою є головною стадією правосуддя [1, с. 13]. Тому контроль за виконанням судових рішень є одним із пріоритетних і важливих процесуальних засобів адміністративного судочинства.

Проте, реалії сьогодення свідчать про те, що нормативне врегулювання механізму встановлення судового контролю містить істотні недоліки та прогалини. Встановлення судового контролю – є диспозитивним правом судді. Законодавство, при цьому, не містить перелік обставин, які є підставою для застосування такого заходу.

Відсутність достатньої конкретизації законодавчих норм несе ризик довільного трактування судьями змісту та підстав застосування цього механізму, внаслідок чого формується суперечлива судова практика. Суди не охоче застосовують цей механізм, рішення про відмову у встановленні судового контролю переважають.

Найбільш розповсюдженими підставами відмови у встановленні судового контролю можна назвати загальні посилання на те, що застосування цього механізму є правом, а не обов'язком суду, посилання на відсутність або недостатність доказів того, що рішення не буде виконуватись, або що судовий контроль можливий тільки у випадку, якщо рішення не виконуються. Також, суди нерідко роблять висновки про те, що якщо особа не зверталася до органів виконавчої служби, чи виконавче провадження не завершено, то звернення до суду із заявою про встановлення судового контролю є передчасним та за своєю суттю є намаганням сторони перекласти свій обов'язок по зверненню судового рішення до виконання на суд.

З такими висновками не можна погодитись, оскільки, по-перше, жодна із перелічених підстав не передбачена законодавством як обов'язкова передумова звернення до суду із заявою про встановлення судового контролю, по-друге, таке трактування закону суперечить основоположним засадам адміністративного судочинства та його спеціальній меті – посилення гарантій захисту прав людини у спорах із суб'єктами владних повноважень, тим паче після підтвердження судом факту порушення прав чи законних інтересів.

Окремим проблемним аспектом, на який варто звернути увагу, є відсутність у судах статистичної інформації щодо стану та строків виконання ухвалених рішень. Така інформація надавала б змогу надавати оцінку щодо дотримання одного з ключових принципів судоустрою як ефективність, а також виявляти найбільш ризиковані категорії справ, за якими виконання рішень вірогідно може бути ускладненим. Обізнаність такою інформацією, надавала б змогу судам більш ефективно використовувати судовий контроль, у тому числі приймати рішення про його встановлення ще на стадії ухвалення рішення.

Таким чином, наявність суперечливої судової практики свідчить про необхідність удосконалення законодавства, що регулює підстави та порядок встановлення судового контролю. При цьому таке удосконалення має здійснюватися через призму основоположних принципів та особливих завдань адміністративного судочинства, із врахуванням практики Європейського суду з прав людини з вказаного питання. Цей процес повинен мати на меті зміну вектору правозастосовчої практики у бік більш ефективного, своєчасного та безперешкодного захисту прав людини на завершальній та найважливішій стадії судового процесу – стадії виконання судового рішення.

1. Семенов О. Щодо забезпечення державою виконання судового рішення через призму ЄСПЛ. *Вісник національної асоціації адвокатів України*. 2019. № 6 (54). С. 12-13. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/visnyky/2019-06-13-v-snik-naau_5d0271ad5a657.pdf.

Павло ОСАДЧИЙ
старший слідчий
третього слідчого відділу
Територіального управління
Державного бюро розслідувань,
розташованого у місті Полтаві

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЮРИДИЧНОГО ЗАХИСТУ У МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

До предмета нашої полеміки належить з'ясування сутності права на ефективний засіб юридичного захисту, однак, на нашу думку, це неможливо без виявлення детермінант, які спричиняють звернення особи до застосування даного права. Одним із таких чинників є саме рішення, дії чи бездіяльності слідчого, дізнавача або прокурора, тобто ключових службових осіб у кримінальному процесі, через діяння яких особа не може реалізувати низку своїх конституційних і процесуальних прав.

Типовою є ситуація щодо звернення особи до підрозділів Національної поліції України із заявою про вчинення кримінального правопорушення, яке приймається та реєструється в установленому порядку відповідно до Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 08.02.2019 р. №100. Відповідно до цього документа «прийняття заяв (повідомлень) незалежно від місця і часу їх учинення, повноти отриманих даних, особи заявника здійснює цілодобово, безперервно та невідкладно орган (підрозділ) поліції, до якого надійшла така інформація» [1]. Найчастіше, як результат, відомості про вчинення кримінального правопорушення, викладені у заяві, вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), що надає підстави слідчому в повному обсязі розпочати здійснювати досудове розслідування за даним фактом. Однак на практиці непоодинокими є випадки, коли заявник після спливу деякого строку звертається до відповідного підрозділу, до якого була надана заява, для отримання інформації про стан перебігу досудового розслідування, то дізнається, що кримінальне провадження з різних причин закрито постановою слідчого. Потерпілий, який раніше відповідно до процесуального законодавства набув цього статусу і йому було вручено пам'ятку про його процесуальні права та обов'язки, оскаржує постанову про закриття кримінального провадження до суду. Втім доречно підкреслити, що за умови обґрунтованості скарги слідчі судді її задовольняють, при цьому це не гарантує в подальшому тривалого і ретельного досудового розслідування, адже воно фактично триває, не надаючи результатів зі встановлення низки важливих обставин кримінального правопорушення. Нарешті постанову про закриття кримінального провадження може прийматися слідчим повторно, а тому оскарження потерпілим цієї постанови також здійснюється. Окреслена ситуація демонструє проблему захисту своїх прав учасниками кримінального провадження, вказуючи на те, що незважаючи на існування та функціонування інституту оскарження певних процесуальних рішень слідчого, дізнавача або прокурора до слідчого судді, ефективний юридичний захист здійснюється не завжди.

Виходячи із цього, слід констатувати, що механізми захисту створено в міжнародному праві, які прослідковуються у практиці ЄСПЛ. Даний орган висвітлює у своїх рішеннях чимало значущих питань, пов'язаних із реалізацією права на ефективний засіб юридичного захисту. Так, наголошується на формуванні у національному законодавстві відповідних механізмів, які сприяють здійсненню особами цього права. Про це зазначено у рішенні ЄСПЛ від 17 вересня 2014 р. у справі «Мокану та інші проти Румунії» (заяви № 10865/09, 45886/07 та 32431/08), п. 321, Суд вказує на те, що «який би спосіб не було обрано, органи влади повинні діяти за власною ініціативою. На додаток, для того, щоб бути ефективним, розслідування має бути здатним привести до встановлення покарання і винних осіб». Слід наголосити на тому, що систематичність (три і більше разів) скасування слідчим суддею

постанови про закриття кримінального провадження надає можливість потерпілому або іншому учаснику кримінального провадження, однак в переважній більшості випадків таким суб'єктом є саме потерпілий, звернутися до ЄСПЛ.

Принагідно зауважити, що дане звернення до ЄСПЛ не буде завчасним та не порушуватиме правила вичерпаності всіх національних засобів правового захисту, адже в розрізі змодельованої нами практичної ситуації вимоги ч. 1 ст. 35 Конвенції щодо вичерпаності національних засобів юридичного захисту будуть дотримані, оскільки вони обмежуються ст. 303 КПК України.

У рішенні «Мокану та інші проти Румунії» ЄСПЛ не тільки встановлює факти порушення низки статей Конвенції, зокрема ст.ст. 13, 15, 35 тощо, але й зазначає, що «Суд...має виходити з усвідомлення того, що предмет і мета Конвенції як інструменту захисту конкретних людей вимагають такого тлумачення і застосування її положень, яке забезпечує реальність і ефективність її гарантій» [2]. Позиція Суду вказує на надання Конвенції та низки її положень ознаки ефективності, яка є однією із базових із аргументацією до того, що механізми правозахисного, правовідновлювального, правоохоронного тощо характерів, повинні бути, перш за все, ефективними. Крім цього, у тексті аналізованого нами рішення ЄСПЛ викладено концептуальні положення розуміння сутності права на ефективний засіб правового захисту. Так, у п. 259 рішення знаходимо: «Як правило, шестимісячний термін починає спливати з дати остаточного рішення у процесі вичерпання національних засобів правового захисту. Однак, якщо з самого початку очевидно, що для заявника не існує ефективних засобів правового захисту [відповідно він не може реалізувати своє право – авт.], даний період починає спливати з дати дій чи заходів, які оскаржуються, або з дати, коли заявник дізнався про цю дію чи її вплив на нього, чи заподіяння йому шкоди» [2]. Таким чином, Суд попереджає порушення принципу субсидіарності і не репрезентує ч. 1 ст. 35 Конвенції як імперативну вимогу, адже вичерпання засобів правового захисту не можна розуміти як звернення до всіх існуючих інстанцій з відповідними вимогами. Текст даного рішення фокусує увагу саме на такій їх ключовій властивості як ефективність. У цілях здійснюваного дослідження доречно навести наступний фрагмент: «Коли заявник вдається до явно існуючого засобу правового захисту і лише пізніше дізнається про обставини, які роблять цей засіб захисту неефективним, може бути доречним ... вважати початком перебігу [позовного строку – авт.] дату, коли заявник вперше дізнався або повинен був дізнатися про ці обставини» [2].

У ч. 1 ст. 35 Конвенції про захист прав і основоположних свобод зазначено: «Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загально визнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні». Ми дотримуємося позиції щодо того, наскільки обґрунтованою є зазначена вище норма, адже ЄСПЛ фактично надає можливість державі, проти якої теоретично може бути подано заяву, створити функціонуючі, ефективні засоби правового захисту [3, 4].

На виконання приписів ст. 13 Конвенції ЄСПЛ неодноразово надає низку роз'яснень у текстах рішень. Відповідно у п. 311 рішення по справі «Мокану та інші проти Румунії» третя сторона у справі наголошує на тому, що серед основоположних цінностей міжнародного та європейського права є «...визнання права жертви на ефективний засіб правового захисту та компенсацію...» [2]. Аналіз даного рішення надає можливість послатися на деякі міжнародні тексти, зокрема Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо викорінення безкарності за серйозні порушення прав людини від 30 березня 2011 року. У тексті цих Рекомендацій знаходимо для дослідження питання по суті наступне твердження: «той факт, що потерпілий бажає не подавати офіційної скарги, пізніше відкликає таку скаргу чи вирішує припинити провадження, не звільняє органи влади від їх зобов'язання провести ефективне розслідування, якщо є підстави вважати, що мало місце серйозне порушення прав людини» [5].

Отже, дослідження сутності даного права вимагає оцінки його ефективності як на практиці, так і з точки зору закону. Із цього випливає, що рішення, дії чи бездіяльність органів влади, їх посадових і службових осіб не повинні створювати невинуватих перешкод для звернення особи за захистом, а також при виборі засобу юридичного захисту, якщо він є варіативним. Засіб правового захисту не може бути ефективним, якщо не створені відповідними суб'єктами мінімальні умови для оскарження зацікавленою особою рішення, яке обмежує її право чи свободу. Зокрема, такі права чи свободи є гарантованими Конвенцією про захист прав особи і основоположних свобод.

1. Порядок ведення обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ від 08.02.2019 р. №100.

URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text.

2. Рішення ЄСПЛ по справі «Мокану та інші проти Румунії» (заяви № 10865/09, 45886/07 та 32431/08).
URL : <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-153732&filename=CASE%20OF%20MOCANU%20AND%20OTHERS%20v.%20ROMANIA%20-%20%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&logEvent=False>.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: документ 995_004. Подано в редакції від 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

4. Порядок звернення до Євросуду з прав людини. *Міністерство юстиції*: офіційний веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/poryadok-zvernennya-do-evrosudu-z-prav-lyudini>.

5. Збірник документів Ради Європи «Безпека журналістів». *Європейський суд з прав людини*: офіційний веб-сайт. URL: <https://rm.coe.int/16806b5970>.

Анна КОРШУН
помічник адвоката,
доктор філософії в галузі права

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Проблематика внутрішнього переміщення осіб має досить давню та складну світову історію. І хоча вона є локальною та стосується меж однієї країни, проте її вирішенням займаються також і на міжнародному рівні, особливо якщо масштабне внутрішнє переміщення викликано воєнними діями.

Останні роки наша держава посідає місце у першій десятці країн світу, які мають найбільшу кількість внутрішньо переміщених осіб. Поява в Україні такої кількості внутрішньо переміщених осіб (згідно з Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб Міністерства соціальної політики України станом на початок жовтня 2020 р. їх кількість становила 1 459 302 млн особи, й до того ж, існує постійна тенденція до збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб, наприклад: кінець вересня 2020 р. – 1 458 502 млн; кінець серпня 2020 р. – 1 454 275 млн; середина липня – 1 449 415 млн; кінець червня – 1 448 234 млн; кінець травня – 1 446 782 млн і т.д. [1]) стала колосальним випробуванням для нашої держави й для українського суспільства, оскільки без підтримки громадськості неможливо органам державної влади самотужки подолати таку глобальну проблему й водночас належно підготувати, зокрема, соціальні служби та їх працівників для допомоги внутрішньо переміщеним особами і їх адаптації.

У цьому випадку потужну роль відігравали територіальні громади. Хоча як далі показала практика, у цій сфері також виникли ряд проблем та непорозумінь, що ускладнювали життя внутрішньо переміщених осіб.

Існуючі сьогодні проблеми у сфері забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні викликані низкою чинників, про які йтиметься у дисертаційній роботі та про можливі шляхи їх вирішення. Однак, варто відзначити, що ситуацію щодо прав та свобод внутрішньо переміщених осіб ускладнено пандемією COVID-19, що охопила нашу державу у березні 2020 р. та триває донині. Це стало додатковим тягарем для всіх громадян України та особливо ускладнило реалізацію політичних, культурних, економічних, соціальних прав внутрішньо переміщених осіб.

Тож, у зв'язку зі світовими глобальними переминами та постійними міграційними процесами питання забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб потребує теоретичного переосмислення й переоцінки, враховуючи міжнародний та національний досвід щодо вирішення цієї проблеми.

З контексту загальної проблематики внутрішнього переміщення та правового статусу внутрішньо переміщених осіб з метою досягнення поставленої у дисертації мети пріоритетними завданнями у цьому підрозділі є: визначитися з розумінням поняття «внутрішньо переміщена особа», сформулювати дефініцію терміну «правовий статус внутрішньо переміщених осіб», установити та охарактеризувати елементи правового статусу внутрішньо переміщених осіб.

Будь-яке дослідження ґрунтується на попередніх досягненнях. Загальнотеоретичною основою пізнання правового статусу внутрішньо переміщених осіб стали роботи таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Н. Анісімов, Р. Аракелов, М. Баглай, О. Балакірева, Ю. Бисага, І. Блауберг, М. Буроменський, А. Георгіца, О. Гончаренко, Н. Грабар, Г. Гудвін-Гілл, Ю. Делія, Ю. Дмитрієв, І. Жаровська, Ж. Зайончківська, О. Зайчук, І. Жаровська, В. Казанцев, М. Кельман, В. Ковальчук,

І. Козинець, М. Козюбра, А. Колодій, С. Комаров, О. Котляр, Б. Кофман, В. Лазарєв, Є. Лібанова, С. Максудов, Л. фон Мізес, П. Мун, Л. Наливайко, Н. Оніщенко, М. Орзіх, Т. Парсонс, В. Погорілко, О. Поєдинок, В. Потапова, П. Рабінович, Т. Семігіна, М. Сірант, О. Фрицький, Т. Хаммар, Л. Холборн, Г. Христова, З. Черниловський, В. Шаповал, М. Шелер, С. Чехович, Т. Юдіна, А. Ястребова та ін. Доктринальний вклад у розвиток системи забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб вказаних авторів сприяв розвитку всіх елементів правового статусу внутрішньо переміщених осіб, однак стрімкі зміни та сучасні тенденції у цій сфері вимагають проведення подальших наукових розвідок з метою систематизації існуючих підходів та на цій основі вироблення нових, більш якісних та комплексних механізмів захисту прав та свобод внутрішньо переміщених осіб.

Пріоритет прав і свобод людини (особистості) і громадянина перед правами держави та феноменологія прав людини як найважливішої сфери для міжнародного співробітництва держав в рамках їх міжнародної спільноти є визначальними факторами сучасного розвитку демократичної правової державності, існування і функціонування міжнародного співтовариства держав в епоху глобалізації. Звідси, об'єктивно зростає роль і значення правового статусу людини (особи) і громадянина як матеріально-функціональної та предметно-нормативної засад прав, свобод і обов'язків людини, що на сьогодні виступають як основоположні предмети регулювання національного конституційного права, а отже – всієї національної системи права і законодавства, – враховуючи особливу роль конституційного права в національній системі права і законодавства як основоположної, фундаментальної та профільної галузі [2, с. 47]. Висловлений підхід цілком відповідає проблематиці правового статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні та світі. І хоча це першочергово проблема тієї чи іншої держави, однак в результаті (особливо якщо внутрішнє переміщення викликано військовими конфліктами) вона охоплює інтереси й інших держав, оскільки може швидко перерости в зовнішнє переміщення з метою отримання статусу біженця.

З огляду на обраний суспільством підхід, відповідно до його норм буде мінятися і правовий статус особи, хоча першочерговою підставою для набуття правового статусу особи в державі є громадянство – особливий зв'язок «держава-особа», що зумовлений юридичним визнанням державою особи як свого громадянина і набутих ним, прав та обов'язків [3, с. 14]. Таке авторське положення безперечно є раціональним та обґрунтовується забезпеченням національної безпеки, зокрема, якщо говорити про реалізацію політичних права та ін. Разом із тим, цей підхід не можна вважати абсолютним щодо правового статусу внутрішньо переміщених осіб, підтвердженням чого стало визначення категорії осіб, які можуть отримати статус внутрішньо переміщеної особи, про що йшлося вище.

Характеризуючи стан наукового опрацювання питання набуття, реалізації і припинення правового статусу внутрішньо переміщеної особи в Україні, слід зауважити, що воно є малодослідженим. При цьому серед науковців, які намагаються дослідити окремі аспекти набуття, реалізації і припинення правового статусу внутрішньо переміщеної особи в Україні, ведуться дискусії щодо доцільності використання поняття «правовий статус» при вивченні даного питання [4, с. 66]. Зокрема наголошується, що більш коректним буде використовувати по відношенню до внутрішньо переміщених осіб поняття «правове становище».

З метою уникнення зайвого дублювання інформації, що неодноразово ставала об'єктом для обговорення у наукових колах в різні часи, слід навести декілька сучасних авторських позицій, які всеціло відображають дійсність.

Так, В. Розвадовський, здійснивши комплексний аналіз співвідношення понять «правовий статус» та «правове становище», наголошує на тотожності цих явищ. Окрім того, в аспекті нашого дослідження важливо звернути увагу на виокремленні автором ознаки поняття «правовий статус особи»:

1) ця категорія має узагальнений, універсальний характер. Вона немовби вбирає в себе правові статуси різних категорій осіб;

2) дана категорія відображає індивідуальні особливості людини і реальне становище її в системі різноманітних суспільних відносин;

3) права і свободи осіб, що становлять основу їх правового статусу, не можуть бути реалізовані без інших його компонентів: без кореспондуючих правам обов'язків, без юридичної відповідальності в необхідних випадках, без правових гарантій забезпечення прав і свобод тощо;

4) категорія правового статусу дає змогу досліджувати права, свободи та обов'язки осіб як систему, проводити порівняння статусів різних категорій осіб [5, с. 8]. Отже, правове становище внутрішньо переміщених осіб коректно розглядати як складову правового статусу вказаної категорії осіб.

У цьому контексті О. Рогач, М. Савчин та ін. наголошують, що реалізація відповідних суб'єктивних прав внутрішньо переміщеної особи пов'язується із взяттям такої особи на облік та внесенням відомостей про неї до Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб. Відповідно, можна зробити висновок, що тимчасово переміщені особи володіють спеціальним правовим статусом у відповідності до норм вітчизняного законодавства, який найбільш виразно проявляється в спеціальному галузевому адміністративно-правовому статусі як суб'єктів адміністративної опіки. Цей спеціальний статус реалізується у виділенні законодавцем відповідної соціальної групи за чіткими критеріями, наділенні їх комплексом прав та обов'язків, що відрізняються від загального статусу, а також створенні механізму отримання такого статусу через відповідну адміністративну процедуру реєстрації [6, с. 11-12]. Тож, в контексті внутрішньо переміщених осіб в рамках цього дослідження доречно використовувати саме поняття «правовий статус».

Щодо співвідношення понять «правовий статус» та «правовий стан» внутрішньо переміщених осіб, то, враховуючи національне законодавство та міжнародні стандарти, термін «правовий стан внутрішньо переміщених осіб» можна розглядати з точки зору наявності, або відсутності у таких осіб громадянства. Згадуючи норми Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р., внутрішньо переміщені особи – це громадяни України, іноземці, особи без громадянства.

Науковці справедливо наголошують, що у найбільш узагальненому вигляді правовий статус особи визначається як юридичне закріплення становища особи в суспільстві. В основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, тобто реальне становище людини в конкретній системі суспільних відносин [7, с. 280]. Правовий статус внутрішньо переміщених осіб виступає фундаментом, закладеним у чинному законодавстві щодо принципів взаємодії внутрішньо переміщених осіб з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства.

Традиційний підхід до розуміння поняття «правовий статус» висловлюють вчені С. Алексєєв, О. Зайчук, В. Кравченко, В. Котюк, С. Лисенков, Л. Луць, Н. Оніщенко та ін. Так, В. Котюк під правовим статусом особи розуміє сукупність юридичних прав, свобод та обов'язків особи, які закріплені в чинному законодавстві й становлять соціально допустимі та необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права й обов'язки, реалізувати їх у системі суспільних відносин [8, с. 100-102]; Н. Оніщенко та О. Зайчук – систему законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів і обов'язків суб'єкта суспільних відносин [9, с. 366].

Деяко інший підхід до розуміння досліджуваної категорії застосовує Л. Луць, наголошуючи, що під правовим статусом особи слід розуміти закріплені у відповідних джерелах права й гарантовані державою суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи [10, с. 124]. Таким чином, автор вважає, що права та свободи особи можуть бути закріплені не лише в нормативно-правових актах, а й в інших джерелах права. У контексті внутрішньо переміщених осіб в Україні слід згадати про такі джерела права, як правовий звичай, судовий прецедент та ін.

Під правовим статусом С. Лисенков розуміє сукупність закріплених у чинному законодавстві прав, свобод та обов'язків, а також гарантій їх реалізації [11, с. 258]. Так, вчений, окрім інших складових правового статусу, виокремлює ще й гарантій прав та свобод особи.

Категорія «правовий статус» нерозривно пов'язана з доктриною природного права. На її змістовне наповнення впливає постійний розвиток уявлень наукової спільноти про зміст основних прав і свобод особи та те, що права і свободи особи вийшли за межі внутрішньої компетенції держави, стали предметом міжнародного захисту [12, с. 21]. Що характерно і для правового статусу внутрішньо переміщених осіб.

Як наголошують П. Рабінович та М. Хавронюк, з інститутом правового статусу людини пов'язані не тільки надії людей на гідний правовий спосіб життя, але і всі процеси перетворення державно-правової системи суспільства. У вирішальній мірі це пояснюється тим, що саме конституційний статус особи став тією конкретною та юридично значимою формою, в якій знайшли своє вираження права і свободи людини, що зумовили і багато в чому продовжують виступати найважливішою причиною справді демократичних змін у житті нашого суспільства [13, с. 89-90]. Тому, враховуючи зазначене, переоцінити роль інституту правового статусу особи, й особливо внутрішньо переміщених осіб, просто неможливо, до того ж зважаючи на стремління Української держави інтегруватися в європейський простір та все більше відповідати характеристикам демократичної, соціальної держави.

На думку О. Харитонової, у правовому статусі можна виокремити такі характерні риси: 1) у

ньому знаходить відображення і вираження воля держави; 2) його зміст, що має певну стабільність, змінюється не з волі осіб, а з волі законодавця; 3) елементи правового статусу – загальні (статусні) права та обов'язки суб'єкта об'єктивного права, його юридична відповідальність – формулюються та існують у формі правових приписів [14, с. 39; 15, с. 29-30].

Розбудова правової соціальної держави в Україні та громадянського суспільства – найперша стратегічна ціль, виконання якої зумовлюється дотриманням та виконанням низки завдань. Підвищення якості взаємодії органів державної влади та внутрішньо переміщених осіб, покращення їхнього соціального статусу входить нині у досягнення поставленої цілі.

Таким чином, проведений аналіз правових позицій вчених надає підстави сформулювати наступне визначення поняття «правовий статус внутрішньо переміщених осіб» – це сукупність прав, свобод і обов'язків внутрішньо переміщених осіб (громадян, іноземців, осіб без громадянства), закріплених у міжнародних актах та національному законодавстві й гарантованих органами публічної влади та іншими суб'єктами права. Правовий статус внутрішньо переміщеної особи є спеціальною юридичною категорією відносно загального правового статусу людини і громадянина. Правовий статус внутрішньо переміщених осіб характеризується таким: встановлюється, враховуючи соціальне становище людини; визначає місце особи у системі суспільно-правових відносин; зміст та його динаміка визначається і корегується державними суб'єктами нормотворчості; має власну структуру, елементи якої є взаємозалежними. Елементами правового статусу внутрішньо переміщених осіб є: принципи як основоположні засади правового статусу; права та свободи; гарантії прав та свобод; обов'язки та юридична відповідальність за їх невиконання. Кожен з елементів безпосередньо взаємопов'язаний з іншими складовими правового статусу, що в результаті утворюють цілісну систему, за допомогою якої регламентуються та відбувається регулювання правових відносин внутрішньо переміщених осіб з органами публічної влади, громадськими організаціями та іншими суб'єктами.

1. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.
2. Кофман Б. Я. Основні напрями вдосконалення та розширення правового статусу людини, особистості та громадянина в умовах глобалізації. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 1. С. 46-59.
3. Бомбергер І. Л., Гораль В. М. Идеологія та правовий статус особи в державі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 61 (1). С. 12-15.
4. Бовкун Е. М. Набуття, реалізація і припинення правового статусу внутрішньо переміщеної особи в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 66-69.
5. Розвадовський В. І. Поняття «правового статусу особи» як методологічна основа для дослідження статусу учасників конституційного провадження. *Наше право*. 2019. № 4. С. 5-10.
6. Булеца С. Б., Котляр О. І., Лазур Я. В. Права внутрішньо переміщених осіб: навч. посіб.; за заг. ред.: О. Я. Рогача, М. В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2017. 436 с.
7. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Істина, 2007. 336 с.
8. Котюк В. О. Теорія права: навч. посіб. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
9. Оніщенко Н. М., Зайчук О. В. Теорія держави і права: Академічний курс: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
10. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2007. 412 с.
11. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрисконсульт, 2006. 355 с.
12. Макарчук В. В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 18-23.
13. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
14. Кофман Б. Я. Правовий статус людини і громадянина та правові стани особистості в умовах розвитку громадянського суспільства: до питання трансформації. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 36-43.
15. Харитонова О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії): моногр. Одеса: Юридична література, 2004. 328 с.

В'ячеслав МЕДЯНИК

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук

Карина БУРИМА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

РЕФЕРЕНДУМ ЯК ІНСТИТУТ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

В Україні як і у багатьох країнах світу неабияким важливим джерелом сучасного конституційного права є акти прямого народовладдя. Адже саме за рішеннями референдумів відбувається легітимізація незалежності країни у демократичний спосіб, вони надають чинності конституціям, встановлюють чіткі територіальні межі, визначають адміністративно-територіальний устрій, забезпечують участь держав у міжнародних спільнотах. Нині Україна перебуває на порозі великих змін, пов'язаних, зокрема, із соціальним і політичним складниками, які, у свою чергу, сприяють стрімкому розвитку громадянського суспільства в Україні. Усі ці процеси об'єктивно сприяють більшій участі громадян у житті держави, що, у свою чергу, є просто неможливим без урегулювання питання стосовно референдумів в Україні.

Розвитком проблематики питань щодо цього інституту займалися такі вітчизняні науковці, як М. Бондар, К. Закоморна, В. Грובה, П. Любченко й багато інших [1].

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про всеукраїнський референдум»: Всеукраїнський референдум є формою безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень шляхом голосування у випадках і порядку, встановлених Конституцією України та цим Законом. Наразі референдум виступає основним інструментом у механізмі реалізації права народного суверенітету та легітимації владних рішень, що здійснюються шляхом прийняття законів або рішень з окремих питань, що належать до виняткової компетенції референдумів. Стаття 69 Конституції України закріплює, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Громадяни можуть ініціювати проведення референдуму з питань, що стосуються конституційного або законодавчого регулювання їх прав та свобод. Таким чином здійснюється право на народний суверенітет та відбувається формування громадської думки. Запровадження в Україні порядку проведення референдумів за народною ініціативою створює правові гарантії здійснення прямого народовладдя [2].

На всукраїнський референдум можна виносити лише одне питання. Предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання:

- 1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України;
- 2) загальнодержавного значення;
- 3) про зміну території України;
- 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями [3].

Також ч.2 ст.3 ЗУ «Про всеукраїнський референдум» налічує у собі питання, що не можуть виступати предметами всеукраїнського референдуму:

1) що суперечать положенням Конституції України, загально визнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, протоколами до неї;

2) що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації;

3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;

4) щодо питань податків, бюджету, амністії;

5) віднесені Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку,

прокуратури чи суду.

Законодавство закріплює вільну, добровільну участь у всеукраїнському референдумі, де гарантується таємне, особисте, однократне голосування та публічність і відкритість процесу. Для забезпечення публічності і відкритості процесу всеукраїнського референдуму Центральна виборча комісія, комісії з всеукраїнського референдуму відповідно до своїх повноважень: 1) оприлюднюють відомості про свій склад, місцезнаходження та режим роботи, про округи та дільниці з всеукраїнського референдуму; 2) забезпечують можливість ознайомлення громадян із списками виборців; 3) оприлюднюють підсумки голосування та результати всеукраїнського референдуму; 4) надають іншу інформацію у випадках та порядку, передбачених цим Законом [3].

Затверджений на всеукраїнському референдумі закон України, що передбачає внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України, закон України про ратифікацію міжнародного договору, що передбачає зміну території України, набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його офіційного опублікування.

Отже, можемо дійти висновку, що мета системи прямої демократії в Україні полягає в тому, щоб громадяни почувалися відповідальними за життя й майбутнє своєї країни, де вони є останньою інстанцією, що ухвалює рішення. Механізм референдуму дозволяє всебічно обговорити та вирішити у легітимний спосіб нагальні проблеми країни як на державному рівні, так і на місцевому.

1. Никорович Б. Д. Референдум як інститут безпосередньої демократії у Швеції та Швейцарії. досвід для його покращення в Україні. Харків, с. 35-38.

2. Бакумова Т. І., Гудзь, М. І. Конституційне право: підручник. Харків, 2019. 484 с.

3. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 1135-IX. Ст. 94.

Дмитро ПРИПУТЕНЬ

професор кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

Дарина ХОЙНА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОЗЕМЦІВ В УКРАЇНІ

У науковій літературі щодо поняття іноземців в Україні відсутній однозначний підхід до його розуміння. Одні автори поняття «іноземець» розуміють як іноземного громадянина – громадянина іншої держави; другі допускають іноземне походження осіб без громадянства, проте розмежовують їх з іноземними громадянами за правовим статусом; треті застосовують комплексний термін, який включає всіх осіб, які не є громадянами України, проте потрапляють під її територіальну юрисдикцію, тобто іноземних громадян та осіб без громадянства. Ця концепція превалює в більшості правових систем.

В Україні проблема визначення поняття «іноземець» вирішена в ст. 26 Конституції України через вживання словосполучення «іноземці та особи без громадянства», тобто через розмежування цих понять [1]. Біженці, закордонні українці та іммігранти в Україні можуть перебувати на території України лише як громадяни іноземних держав або особи без громадянства, а їх правовий статус залежить від того, до якої категорії вони належать [2, с. 640].

Конституційно-правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначено Конституцією України, законами України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про імміграцію», «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», «Про прикордонний контроль», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» та іншими нормативно-правовими актами України, а також нормами міжнародного права,

що містяться в Загальній декларації прав людини 1946 р., Міжнародному пакті про громадянські й політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі в Гельсінкі 1975 р., Конвенції про правовий статус біженців від 28 липня 1951 р., Конвенції про правовий статус осіб без громадянства від 28 вересня 1954 р., міжнародних угодах щодо прав та обов'язків фізичних осіб у конкретних правовідносинах.

У науково-практичному коментарі Конституції України щодо її ст. 26 слушно стверджується, що ця стаття присвячена правовому статусу іноземців та осіб без громадянства, його специфіці [3, с. 560], який визначається внутрішнім законодавством держав з урахуванням їхніх міжнародних зобов'язань. Разом із тим у контексті цієї статті проблемним питанням науки конституційного права постає неоднозначність тлумачення конституційно- правового статусу іноземців та особи без громадянства в Україні.

Особливості конституційно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства обумовлюються його змістом, який включає їх правосуб'єктність, конституційні принципи, права, свободи й обов'язки та їхні гарантії, деякі додаткові спеціальні права й обов'язки для окремих категорій іноземців та осіб без громадянства, що постають із тимчасового правового зв'язку з державою їх перебування.

Правові статуси іноземних громадян та осіб без громадянства є самостійними категоріями, тому структуру конституційно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства складають окремі самостійні взаємопов'язані статуси: 1) конституційно-правовий статус іноземних громадян; 2) конституційно-правовий статус осіб без громадянства; 3) конституційно-правовий статус біженців; 4) конституційно-правовий статус закордонних українців; 5) конституційно-правовий статус іммігрантів в Україні. Їх реалізація забезпечується встановленням відповідних правових режимів.

У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» правовий режим визначається як певна сукупність юридичних засобів, способів, що застосовуються в певній сфері суспільних відносин та забезпечують дію правового регулювання. Правовому режиму притаманні певні особливості: 1) він встановлюється законодавством та забезпечується державою; 2) правовий режим особливим чином регламентує певні сфери суспільних відносин, виділяючи суб'єктів та об'єкти права; 3) він є специфічним порядком правового регулювання, що складається із сукупності юридичних засобів, спрямованих на досягнення певної мети, і характеризується певним їх співвідношенням; 4) в основу правового режиму покладено той чи інший спосіб правового регулювання – заборону, дозвіл чи позитивне зобов'язання [4, с. 29-36].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що співвідношення цих понять які різних, проте взаємопов'язаних правових категорій у конституційному праві України полягає в тому, що конституційно-правовий статус іноземних громадян, осіб без громадянства, біженців, закордонних українців та іммігрантів в Україні як встановлена нормами матеріального права сукупність їхніх прав та обов'язків і гарантій їх забезпечення є статикою правового регулювання положення цих осіб в Україні.

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96. (зі змінами і допов.) *Відомості Верховної Ради України*. 2019, № 38, ст.160.

2. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: *Реферат*, 2017. 640 с.

3. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. Київ: Юридична фірма «Салком»; *Юрінком Інтер*. 2015. 560 с.

4. Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів у Конституції України. *Вісник академії правових наук*. 2014. №1, с. 29-36.

Андрій КОРЕНЕВ

голова Дніпропетровського
окружного адміністративного суду,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Єлизавета БОЙКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Актуальність даної проблеми зумовлена загальнолюдською цінністю своїх прав як громадянина. Першочерговою цінністю громадянина є його права, свободи та інтереси. Так склалося, що права людини та громадянина є історично нестійким критерієм, який насамперед еволюціонує з народом країни та самої державою. Ю. Разметаєва зазначає, «однією з властивостей прав людини є їхня здатність вважатися універсальною цінністю, тобто вони мають значення для будь-якого суспільства громадянського типу, незалежно від національно-культурного контексту» [1].

Впливають на діяльність різноманітних державних органів, громадських об'єктів та надають людині участь у громадському житті саме політичні права й свободи, як це зазначає О. М. Гончаренко [2].

Перед тим як розглядати політичні права та свободи людини і громадянина, слід зазначити саме поняття політичних прав та свобод людини, тобто це – забезпечені не лише Основним законом України, а взагалі системою законодавства права, які надають можливість захисту від держави та безпосередньо дають можливість відтворення людиною участь в суспільно-політичному житті країни. Політичні права є невідривною складовою незалежної держави, саме вони закладають фундаментальний характер демократичної країни.

Отож, можна визначити, що саме політичні права і свободи спрямовані на реалізацію громадянина як самостійного, активного та вільного учасника в політиці й в самому політичному процесі. Таким способом, реалізується ґрунтовний принцип взаємовідносин громадян між демократичною державою та відчуження особи долається. Як колективно, так і індивідуально вони можуть відтворюватися людиною та громадянином [3].

Як особистими, так і політичними конституційно закріпленими правами можна визначити такі:

- право на свободу слова та думки;
- свободу світогляду і віросповідання;
- свободу пересування;
- право проводити збори, мітинги, походи та збиратися мирно;
- направляти письмові звернення;
- право на участь у професійних спілках.

Ці вищеперелічені права є гарантованими державою абсолютно усім індивідам та не вимагаються наявності громадянства в осіб [5].

Право на свободу об'єднання в політичні партії, право бути членом політичної партії та право на участь в управлінні державними справами, у референдумах, право обирати та бути обраним на відміну від зазначених нами вище прав і свобод мають тільки громадяни України, адже вони сприяють формулюванню вираженої волі громадян, впливають на все суспільство та державу в цілому [5].

Громадянське право на участь в управлінні державними справами, у місцевих та всеукраїнських референдумах; право вільно обирати та бути обраними до органів місцевого самоврядування та державної влади є найбільш системоутворюючими та узагальнюючими політичними правами які знаходяться в центрі та мають більш виражений характер в формуванні органів держави [4].

Забезпечення законних інтересів асоціацій прав та їх дотримання є невідкладним обов'язком держави. Забороняється втручання в діяльність асоціацій державним органам та їх посадовими

особами, якщо діяльність відтворюється згідно з чинним законодавством України. Також, затверджується судовий порядок дотримання захисту законних інтересів та прав політичних партій. Виходячи з цього, закон передбачає й низку обмежень на свободу асоціацій. Ці обмеження, перш за все пов'язані з заборонаю діяльності та створенні асоціацій, мета, дії та цілі яких направлена на крах або насильницьке повалення діючого конституційного ладу, порушенням безпеки, цілісності та порядку в державі, утворення військових формувань, побудження до релігійної, національної та расової ворожнечі серед суспільства [6].

Конституційно закріплене право на свободу зборів, вуличних походів, демонстрацій та мітингів лежить серед одних політичних прав та свобод, які входять до правового статусу громадянина. Що саме мається на увазі під цими термінами? Право збиратися є результатом думки судів на відносно індивідуальної свободи слова та індивідуальної свободи особистості. Як важливий елемент правового статусу громадянина – свобода маніфестацій являє собою тісно пов'язане з іншими свободами, правами та обов'язками громадян суб'єктивне право. Метою якого постає вплив на суспільні та державні органи шляхом формуванню й погодженню громадської думки та його висказування відповідно до різних суспільно життєвих питань, участі їх у вирішенні конкретних питань повсякденного життя та управлінні суспільним життям людини [6].

Також, слід зазначити що громадське право на свободу зборів, мітингів, вуличних рухів, демонстрацій та пікетувань тісно пов'язане з свободою вільного висловлення думок, переконань та слів.

Як на думку Т. Заворотченко, то порядок створення, висловлення та взяття участі громадянами у публічно-масових заходах повинно регламентуватися Указом Президента України «Про затвердження Тимчасового положення «Про порядок повідомлення органів місцевої влади і місцевого самоврядування про проведення мітингів, вуличних рухів, демонстрацій і пікетувань на вулицях, площах та в інших громадських місцях населеного пункту». До прийняття відповідного закону, покликаного регулювати порядок організацій, повідомлення і проведення публічних масових заходів – цей указ буде діяти. Відповідне положення має передбачувати порядок повідомних проведення публічних масових заходів. З цим твердження важко не погодитись [6].

Виходячи з результатів дослідження, можна зазначити що розуміння ролі та цінностей громадянського суспільства є одним з найважливіших критерієм в системі захисту прав, свобод людини та громадянина. Політичні права і свободи, повнота їх розуміння, обсяг та гарантованість слугує позитивним показником для статусу своїх прав громадянами в незалежній, процвітаючій та демократичній країні. У сьогоденних умовах, можна дійти висновку, що країна насамперед гарантує суспільству захист та розуміння, а отже політичні права та свободи громадян мають неабиякий високий рівень захищеності в нашій незалежній Україні.

1. Разметаєва Ю. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства. Юридичний вісник, 2006, № 1, 109–112 с.

2. Гончаренко О. М. Права людини в Україні. Київ: «Знання», 2008, 207 с.

3. Ільницька У. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. *Наукові праці*. № 185. 37-41 с.

4. Петришин О., Барабаш Ю. Науково-практичний коментар Конституції України. Національна академія правових наук України, 2-ге видання, переробл. і допов., Харків: Право, 2011, 1128 с.

5. Бельо Л. Ю. Політичні права та свободи, їх зміст та правові гарантії. *Право і суспільство*. № 2, 2018, 6 с.

6. Заворотченко Т. М. Теоретико-правовий аналіз політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні, Дніпро, 2011, 11 с.

Володимир ГОРБАЛІНСЬКИЙ
заступник голови Дніпропетровського
окружного адміністративного суду,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Олександр КОМАРУК
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРАВО НА ЖИТТЯ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД

Права людини стали сьогодні однією з найбільш актуальних тем для вивчення. Вони взаємопов'язані між собою, доповнюють один одного та утворюючи єдину систему. Безсумнівно, перше та пріоритетне право для людини – це право на життя, адже без нього ми втрачаємо сенс у дотриманні іншого роду прав та свобод індивіда.

Низка вчених-юристів активно обґрунтовують проблематику практичного використання права людини на життя. Яскравими прикладами таких є: Малєїн О., Кравчук Л., Ардашев М., Ковальова М., Красовський О. та інші.

Пріоритетним благом кожної людини як особистості вважається життя. Згідно з цим принципом, поміж інших природних прав первинним є саме право на життя, на основі якого розробляються інші права та свободи. Це дійсно так, адже будь-яке предикативне право ніколи не може розглядатися як вибірка, розширення чи конкретизація цього фундаментального права, тому що кожне суб'єктивне право обов'язково є одним із проявів життя, вираженням права на життя, задоволенням будь-якої життєвої потреби, ентузіазму чи прагнення.

Щодо права, які передбачають захист життя, то вони закріплені в Конституції України та міжнародно-правових актах. Законодавча система України закріплює, що найвищою соціальною цінністю у людини є її життя і здоров'я.

Цей конституційний принцип правової системи створює відповідний правовий порядок для реалізації різних елементів прав на життя в конкретній галузі прав. Відповідно до міжнародного права, право на життя гарантується статтею 3 Загальної декларації прав людини: «Кожен має право на життя, свободу та особисту недоторканність» [3, с. 5].

Варто згадати про статтю 27 Конституції України у якій закріплено: «Кожна людини має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя [2]. Обов'язок держави – захищати життя людини» [1]. Вивчення закріплених конституційно прав на життя, а також проблемних моментів, які виникають під час діяльності державних органів буде актуальним завжди, а особливо у наш час. Воно виступає передумовою використання всієї бази прав люди і громадянина.

Коли життя людини під загрозою, то усі інші права втрачають сенс. Права людини та громадянина, наприклад право на приватне життя, свободу від катувань, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність людини; право на здоров'я, безпечне середовище для здоров'я та благополуччя; охорона життя та здоров'я, а також медична допомога найвищий рівень фізичного та психічного здоров'я; робота в умовах, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; відпочинок; соціальне забезпечення; відшкодування державою витрат, заподіяних незаконними діями чи бездіяльністю посадових осіб чи їх посадових осіб тощо. Інші права є близькими до права на життя, адже вони мають ті самі цілі і призначені для однакових благ, що і право на життя.

Слід зазначити, що законодавством України передбачена охорона, забезпечення, реалізація права на життя, що є не лише конституційним, а й кримінальним, цивільним, сімейним, екологічним законодавством України. Особливо важливим є розширення регулювання суспільних відносин при реалізації права на життя в цивільному та сімейному праві України. Зокрема, у Цивільному кодексі зазначено (ст. 270), що «згідно з Конституцією України особа має право на життя» [1]. У Цивільному кодексі йдеться про системне право на життя, що відноситься до немайнових прав, яке гарантує природне існування особи (Розділ 21, статті 281-293) [4, с. 78].

Таким чином, життя є найціннішим і абсолютним благом, яке регламентується системою прав людини та громадянина. Центральною ланкою цієї системи є саме право на життя, тобто у неможливість свавільного його позбавлення. Воно належить до виду природних прав, а отже є невід'ємним від особи й забезпечує можливості охорони та захищає недоторканність життя, що гарантовано національними й міжнародними нормативно-правовими актами. Його практичне та теоретичне застосування є основою для показника рівня демократичності країни.

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96. (зі змінами і допов.) *Відомості Верховної Ради України*. 2019, № 38, ст.160.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2020 Ст. 368-5.
3. Мартинов А. Ю. Загальна декларація прав людини. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zagalna_deklaraciya_prav_ljudyny_1948
4. Слома В. М. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи. *Юридичний вісник*, 2012. № 1(22). С. 77-81.

Дмитро ЗАДАЛЯ

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Микита СЕМЕНЕНКО

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Запровадження воєнного стану у будь-якій державі уявляє собою необхідні прийняті міри безпеки щодо збереження кордонів своєї країни, відраження можливої небезпеки від відповідної країни агресора, або будь-якими пов'язаними з цим речами, яка несе в собі загрозу територіальній цілісності та незалежності державі, в якій є необхідним введення воєнного стану.

У контексті збройного конфлікту, що сьогодні відбувається на території України, зазначене питання постає доволі гостро та набуває надзвичайної актуальності. Окреслена проблематика знайшла незначне висвітлення у вітчизняній правовій доктрині. На жаль, збройні конфлікти, війни – це об'єктивна реальність сучасного етапу розвитку людства. Стан дотримання прав людини та належний рівень їх реалізації залежать не тільки від їх конституційного закріплення й детальної юридичної регламентації, але й від наявності дієвого механізму їх гарантування. Можемо визначити, що саме особисті права та свободи людини – це закріплені правом можливості фізичного існування і духовного розвитку людини. Основні права і свободи людини, закріплені в Конституції України, є непорушними. Складність соціальних процесів, що відбуваються в Україні, полягає у необхідності подальшого створення умов для підвищення ефективності та гарантії забезпечення прав і свобод людини [1].

У першу чергу, воєнний стан, а вірніше сказати пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні відправляються Радою національної безпеки і оборони України на розгляд Президенту України, після цього, Президент України розглядаючи пропозиції Ради безпеки, видає указ про введення воєнного стану. З виходом указу Президента України, без скликання збирається Верховна рада України, яка в свою чергу протягом двох днів розглядає указ, та приймає відповідні рішення, щодо введення воєнного стану у державі. Указ, обов'язково повинен бути оголошений у засобах масової інформації з метою інформування населення.

Вивчення питання правового регулювання процедури введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях слід розпочати з огляду Основного Закону України. Приписами пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України Президента України наділено повноваженнями

виключно у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України приймати рішення, зокрема про: 1) загальну мобілізацію; 2) часткову мобілізацію; 3) введення воєнного стану в Україні; 4) введення воєнного стану в окремих її місцевостях [2].

Закон України «Про оборону України», який виданий Верховною Радою України на реалізацію норм пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, врегулював процедуру прийняття рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях. Так, приписами статті 5 зазначеного Закону Верховній Раді України надано в межах повноважень, визначених Конституцією України, здійснювати законодавче регулювання питань сфери оборони [3]. Також, відповідно до пункту 19 частини першої статті 92 Конституції України, правовий режим воєнного стану визначається виключно законом України. На реалізацію зазначеної норми Конституції України прийнято Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення, скасування та правові засади діяльності державних органів задіяних в його умовах. Стаття 1 вищезгаданого Закону, окрім визначення поняття воєнний стан, також закріплює умову (підставу), за якої він вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [4]. Визначення поняття воєнний стан розкрито в статті 4 Закону України «Про оборону України» [5], хоча його зміст суттєво відрізняється від визначення, поданого у статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», але умова (підстава), за якої він вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, залишається тією ж [5]. Приписи статті 4 Закону України «Про оборону України» та статті 1 Закону Укр Приписи статті 4 Закону України «Про оборону України» та статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», якими врегульовано адміністративно-процесуальні норми запровадження процедури (умови) введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, є не чіткими та неузгодженими з нормою зазначеною в пункті 20 частини першої статті 106 Основного Закону України [6]. Щоб надати пояснення цього твердження, слід проаналізувати вищезазначене законодавство та думку окремих науковців. Так, у статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» існують умови (підстави) для введення воєнного стану в країні або в окремих її місцевостях, а саме: 1) збройна агресія чи загрози нападу на державу; 2) небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності [6]. Як вважає В. Шишкін, наведені умови для введення воєнного стану в країні мають місце в Україні ще з весни 2014 року, тобто з початку інтервенції військ Російської Федерації з подальшою анексією таких адміністративно-територіальних одиниць України, як Автономна Республіка Крим та місто Севастополь, і продовжують мати місце у фронтових бойових діях у Донецькій і Луганських областях. Також з існуванням нормативних підстав для введення в Україні воєнного або надзвичайного стану, тобто про фактичне його існування, погоджуються судді Конституційного Суду України М. Мельник, І. Сліденко, які вказують на неможливість внесення змін до Конституції України в умовах воєнного стану. Однак, з думкою вищезазначених авторів можливо погодитися в частині запровадження процедури введення воєнного стану в Україні лише за однієї умови (підстави) – загрози нападу на державу.

В Україні вже був досвід у 2018 році, 26 листопада, коли було запроваджено рішення щодо введення воєнного стану у Вінницькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Луганській, Харківській, Сумській, та Чернігівській областях, які межують з акваторією Азовського та Чорного моря, Росією, та Молдовою на 30 днів, через агресію кораблів Російської Федерації у Керченській протоці, проти кораблів Військово-Морських Сил Збройних Сил України, та було скасоване діючим на той час Президентом України Петром Порошенком.

Під час введення воєнного стану, з метою якісного підтримання функціонування норм Конституції України, захисту незалежності, прав громадян та територіальної цілісності України в областях та районах створюються тимчасові державні органи, які мають назву «військові адміністрації», які є підрозділами військового командування, кожну військову адміністрацію очолює начальник, якого маю право призначати Президент України, за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України, або певної обласної державної адміністрації

У висновку можна зазначити, що введення воєнного стану, коли дійсно державі погрожує небезпека, є об'єктивні причини йти на такі кроки – є досить правильними діями з боку держави, по відношенню як до громадян, так і до держави у якій його вводять, ці кроки є більш раціональними під час бойових дій, економіка переходить у спеціальний режим, у якому буде легше дотримуватися Конституції, охороняти порядок, життя та права громадян.

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: [//zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр).
2. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12/ed19911206>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250.
4. Шишкін В. І. Конституційні основи правового реагування органів державної влади на акти воєнної агресії. Вісник Конституційного Суду України. 2016. № 4–5. С. 218.
5. Мельник М. І. Окрема думка судді Конституційного Суду України. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 4. С. 26–27.
6. Сліденко І. Д. Окрема думка судді Конституційного Суду України. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 34–35.

Роман ГОЛОБУТОВСЬКИЙ
суддя Дніпропетровського
окружного адміністративного суду,
професор кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент

Анастасія АТАУШ
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУДДІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Дослідження природи правосуддя вже давно є предметом вивчення не лише наукових представників, а й юристів. У цьому контексті особливого значення набуває питання правового та конституційного статусу суддів Конституційного Суду України. Якщо наразі перед суспільством і державою стоїть невідкладне завдання побудови правової держави, проголошеної статтею 1 Конституції України, першочерговим є оновлення чинного законодавства, щоб отримати реальний закон, а не декларацію. Теоретичні розробки та досягнення, які дали новий імпульс законодавству, значно полегшують вирішення цієї проблеми. Це стосується і питань правового та конституційного статусу суддів Конституційного Суду України.

З розвитком науки вітчизняного конституційного права, враховуючи роль і положення суддів Конституційного Суду України в судовій системі, недостатньо зосередитися на аналізі їх вимог, принципів їх діяльності, функцій, а також обов'язків та гарантій. До цього аналізу необхідно включити й інші елементи, що містяться в Конституції та законах України. Це, по-перше, юридична суб'єктність суддів Конституційного Суду України, присяга суддів Конституційного Суду України, відсторонення та позбавлення повноважень судді Конституційного Суду України, їх підстави та порядок, притягнення до відповідальності суддів Конституційного Суду України. Тобто предметом дослідження конституційного права має бути комплексний правовий інститут – конституційний статус судді Конституційного Суду України. Без перебільшення можна сказати, що загальновизнана категорія «конституційний статус» є важливим науковим інструментом визначення місця та ролі судді Конституційного Суду України, і не лише в судовій системі, але й у суспільстві й у державі.

Якщо ж, з іншого боку, статус судді є одним із вирішальних питань його місця та функцій в судовій системі, то це дуже структурований інститут, який створює певну складність судової влади.

Традиційно в юридичній літературі статут суддів розглядається як сукупність визначених законом правових основ, які регулюють принципи та гарантії суддів, їх повноваження та обов'язки, а також порядок обрання (призначення) на посаду, призупинення повноважень та причини звільнення, дисциплінарна відповідальність суддів, заходи уряду та соціальний захист [4].

Для більш повного аналізу цієї категорії необхідно визначити структурні елементи конституційно-правового статусу суддів Конституційного Суду України. Розглядаючи різні підходи

до класифікації критеріїв, можна помітити, що в літературі частіше відносять такі елементи конституційно-правового статусу суддів: юридична суб'єктність суддів, права та обов'язки суддів, функції суддів, відповідальність суддів, гарантії виконання суддів [3]. Разом з цими елементами А. Скрипнюк розглядає структуру конституційного статусу судді, принципи його діяльності та професійний статус суддів [2]. Слід зазначити, що цей перелік не є остаточним, але можуть бути обрані інші структурні елементи конституційно-правового статусу судді (наприклад, умови для суддів, спосіб обрання (призначення) на посаду судді, присяга, відсторонення та відкликання суддів з проступків, державний та соціальний захист за проступки).

Щодо умов для суддів Конституційного Суду України, то відповідно до частини третьої статті 148 Конституції України суддя Конституційного Суду України на момент призначення на посаду може бути громадянином України 40-річна особа, яка має не менше десяти років вищої юридичної освіти та професійний досвід у цій сфері, уже двадцять років живе в Україні та володіє державною мовою. Аналогічне положення міститься у частині другій статті 16 Закону України «Про Конституційний Суд України», але з роз'ясненням, що «стаж практичної, наукової або педагогічної роботи за фахом становить не менше десяти років» [1].

Обіймаючи посаду судді Конституційного Суду України, громадянин України, відповідно до набутого правового статусу, наділяється правами й обов'язками, які є запорукою успішної реалізації функцій, що покладаються на суддів. Вони виникають від часу набуття особою статусу судді та припиняються з припиненням цього статусу.

Права й обов'язки судді Конституційного Суду України разом утворюють таку категорію, як повноваження судді Конституційного Суду України, тобто сукупність нормативно визначених прав та обов'язків судді Конституційного Суду України, що встановлюються для здійснення покладених на нього функцій. Як справедливо зазначається в літературі, повноваження суддів Конституційного Суду України можна класифікувати на предметні та функціональні. Предметні повноваження розрізняються за об'єктами здійснення конституційного правосуддя – повноваження суддів Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних подань і повноваження суддів Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних звернень. Функціональні повноваження суддів Конституційного Суду України передбачають можливість застосування широкого кола процесуальних дій та організаційних заходів, спрямованих на реалізацію предметних повноважень суддів Конституційного Суду України [2].

Ще одним елементом конституційно-правового статусу судді Конституційного Суду України є його функція. Під функціями суддів слід розуміти основні напрями, види та форми їх діяльності щодо здійснення конституційного судочинства.

Один із елементів конституційно-правового статусу суддів Конституційного суду України є їх юридична відповідальність, як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до суддів Конституційного Суду України, які порушили вимоги законодавства та присягу, передбачених законом санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Судді Конституційного Суду України несуть особливу дисциплінарну відповідальність за професійним конституційним статусом.

Важливою складовою конституційно-правового статусу суддів Конституційного Суду України є гарантії їх діяльності, які в кінцевому підсумку визначають реальний конституційно-правовий статус суддів Конституційного Суду України. Під гарантіями діяльності суддів Конституційного Суду України слід розуміти сукупність загальних і спеціальних методів і засобів реалізації прав та обов'язків суддів Конституційного Суду України.

Підсумовуючі вище викладене, можливе визначення «конституційно-правовий статус суддів Конституційного Суду України»: це система закріплених Конституцією та іншими законами України принципів законів та норм конституційного права, які визначають юридичне становище судді Конституційного Суду України. Основними елементами конституційно-правового статусу суддів Конституційного Суду України є: вимоги до суддів, принципи діяльності суддів, функції суддів, конституційна правосуб'єктність судової влади, професійний статус суддів, гарантії діяльності суддів, порядок обрання (призначення) на посаду судді, зупинення повноважень та звільнення з посади судді, підстави та порядок притягнення суддів до відповідальності.

1. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.

2. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України. Харків: Право, 2009. С. 385.

3. Федоренко В. Л. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 3. — С. 67.

4. Шемчушенко О.С. Юридична енциклопедія. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П–С. 2003. С. 628.

Василь ІЛЬКОВ
суддя Дніпропетровського
окружного адміністративного суду,
професор кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

Максим ДРОЗДОВ
здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

АМЕРИКАНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Сучасний розвиток суспільства, формує потребу в людях грамотних, інтелектуальних, ініціативних і творчих, здатних знайти і реалізувати принципово нові підходи для вирішення різноманітних соціально – економічних, культурних завдань, забезпечуючи цим максимальний розвиток потенціалу країни. Проте – цей процес, має бути двостороннім: не лише громадянин повинен дбати про розвиток та процвітання своєї держави, а й держава, яка повинна забезпечувати всі необхідні умови успішного розвитку особистості, в рамках захищеності та забезпечення реалізації та дотримання прав та свобод.

Встановлюється, що конституціоналізм є одним з видів існуючого механізму реалізації державної влади, що обмежується Конституцією держави [2]. Вбачається, що між двома векторами конституціоналізму: американським та європейським існують певні спільні та протилежні риси, що потребують дослідження.

З історичного аналізу випливає, що «Актом про толерантність» від 1689 року, який був започаткований англійським парламентом було покладено основу становлення та формування європейського захисту свободи населення країни. Майже на сто років пізніше, а саме у 1774 році, у Північній Америці континентальний Конгрес Філадельфії затвердив положення, відповідно до якого всі люди є рівними у своїх правах та держава не має права їх відібрати та лишити захисту [1].

Порівнюючи етапи становлення та розвитку можемо зазначити такі аспекти:

1. Європейський конституціоналізм складається з чотирьох взаємопов'язаних та послідовних етапів.

- кінець XVIII сторіччя до закінчення Першої світової війни;
- кінець Першої світової та початок Другої світової війни;
- закінчення Другої світової війни до кінця 80-х років XX століття;
- четвертий від початку 90-х років XX століття до нашого часу.

Останній етап ознаменовано розпадом Радянського союзу, формування незалежних держав та формування процесів глобалізації та інтеграції, що є актуальними й у сьогоденні.

2. Американський конституціоналізм на відміну від європейського не має такого чіткого розмежування у часті та поділу на етапи/періоди та уособлює собою політико-правовий механізм забезпечення взаємодії правової держави, громадянського суспільства та громадянина відповідно до приписів Конституції США, передусім конституційно визначених цінностей свободи народу, ринку, приватної власності, підприємництва, гарантій прав людини й громадянина, які детермінують демократичний устрій як різновид правового порядку [2].

Дослідники конституціоналізму сходяться ні думці щодо того, що саме європейський конституціоналізм, на відміну від американського вбачає в якості основного та провідного призначення Конституції, як головного закону держави – обмеження державної влади, встановлення відкритої до населення політики, створення «прозорих» та зрозумілих для усіх верств населення принципів діяльності різноманітних суб'єктів, що складають та втілюють розвиток публічної сфери.

«Спільною точкою» в обох моделях є те, що вони мають певний перелік елементів. що дублюють та не протирічать одне одному. Встановлюється, що до таких складових можливо віднести:

- наявність писаної конституції;
- сформованість та юридично визначені за закріплені в основному законі держави права людини;
- наявність конституційної юрисдикції;
- сформованість незалежних гілок влади;
- незалежна судова система [4].

Вбачається, що писана конституція є характерною та за змістом спільною рисою як американської, так і європейської моделі конституціоналізму. Незважаючи на вищезазначене, кодифікована конституція присутня в обох країнах, концепції їх розвитку різняться.

Так, на думку О. Бориславської загалом в США доволі тривалий період більшість обговорень та дискусій сформовані навколо одного нагального питання: як забезпечити та реалізувати стабільність та непохитність принципів Конституції 1787 року, яка діє й у наш час [1].

На відміну від США, у країнах Європи процес формування Конституції та внесення поправок є доволі динамічним та гнучким (враховуючи динаміку політичних процесів у світі).

Дослідники та науковці, що вивчають процес створення Конституції та її особливості у різних країнах, стверджують, що в американській та європейських моделях конституціоналізму, доцільно порушити питання ідеологій, які лежать в основі цих моделей. Так, на даному етапі існують дві реалізовані на практиці відмінні ідеології конституціоналізму – лібералізм та ліберальна демократія.

Заважаючи на особливості конституційного устрою, країнам із європейською моделлю конституціоналізму, наприклад таким як Франція, притаманна ідеологія ліберальної демократії, головною ідеєю якої є запровадження такого типу урядування, де основоположні права людини і громадянина та вимоги верховенства права обмежують сферу демократичного ухвалення рішень [2].

У свою чергу, американський конституціоналізм відображає ідеологію лібералізму, яка є орієнтованою на права та свободи індивіда як найвищу цінність та максимальне невтручання держави у сферу індивідуальної свободи. Для американського лібералізму притаманне мінімальне втручання держави у сферу свободи людини, що зумовлює зміст основоположних прав у Сполучених Штатах. Прикладом тут виступає широка свобода висловлення, під захист якої потрапляє навіть мова ворожнечі.

Досліджуючи питання, ми можемо зазначити, що спільною рисою для обох моделей є орієнтованість та обрання вектору визначення, структуризації та впорядкування політичного життя, що ґрунтується перш за все на принципі раціоналізму. Зокрема, М. Савчин зауважує, що «...Наслідком даного підходу було поширення серед еліт переконання у тому, що адміністративна ієрархія, план і суворозвітність здатні забезпечити порядок і прогрес. Якщо правління на основі конституції сприймалось у той час як правління мудрості, то правління на основі законів вважалось втіленням раціонального початку» [3].

Для громадського суспільства дуже важливим є забезпечення та захист особистої власності, прав та свобод, які є запорукою гармонійного розвитку особистості. Зважаючи на це необхідно розуміти, що урядовий контроль для усталеного функціонування механізму передбачає наявність рівноваги завдяки наявності конституційної підтримки творчості й спонтанної ініціативи. У цьому сенсі, як вважає О. Бориславська, саме «типова європейська конституція є незамінним обмежувачем будь-якої влади, у тому числі й демократичної» [1].

Отже, можемо дійти висновку, що гарантування свободи, вільного існування ринку, надання необхідних послуг та забезпечення прав людини є основним призначенням конституціоналізму, зокрема європейського. Ключовим елементом на шляху реалізації принципів є «свобода» особистості, як певна детермінанта формування та реалізації людських бажань і прагнень, передумовою загального розвитку, який матеріалізується не лише у парламентських стінах. В межах розвитку глобалізації та інтеграції, інтелектуальний та творчий розвиток спільноти потребує певних гарантій, зокрема: економічної, політичної, соціальної свободи індивідів, як запоруки автономного статусу громадянського суспільства.

1. Бориславська О. М. Конституційна юрисдикція в умовах європейської моделі конституціоналізму. *Право України*. 2018. № 4. С. 93–107.

2. Речицький В. Конституціоналізм. Коротка версія: (читанка з конституціоналізму для зацікавлених). Харків: Права людини, 2014. 262 с.

3. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.

4. Шаповал В. М. Основи конституціоналізму (нариси з історії, теорії і практики): До 25-річчя Конституції України. Центр політико-правових реформ. Київ: Мишалов Д. В., 2021. 116 с.

Тетяна ЛУК'ЯНЕНКО
помічник приватного нотаріуса
Дніпровського міського
нотаріального округу,
доктор філософії в галузі права

ЗАСОБИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ДИТИНИ НА ЗАХИСТ ВІД УСІХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Визначення відповідних засобів або інструментів щодо підвищення рівня захисту прав дітей від насильницьких дій обумовлено міжнародними угодами, а також нормами чинного вітчизняного законодавства. Так, Конвенція ООН про права дитини зобов'язує держави вживати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні та освітні заходи щодо захисту дітей від усіх форм фізичного або психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і жорстокого поведіння та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська соціальна хартія та інші договори Ради Європи гарантують право дітей на захист від шкоди і насильства [1]. Відповідно до статті 4 Закону України «Про охорону дитинства», система заходів щодо охорони дитинства в Україні включає визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами у цій сфері [2].

Засоби юридичного характеру в організаційно-правовому механізмі забезпечення права дитини на захист від усіх форм насильства в Україні є частиною розгалуженої системи засобів правового забезпечення, до яких слід відносити: 1) звернення громадян (дитини); 2) судовий контроль в процесі розгляду і вирішення цивільних, кримінальних та адміністративних справ; 3) контроль представницьких органів державної влади за органами державного управління у сфері забезпечення прав і свобод громадян; 4) президентський контроль за діяльністю системи органів державної влади; 5) прокурорський нагляд за законністю діяльності органів державної влади та їх посадових осіб, підприємств, установ, громадських об'єднань, органів місцевого самоврядування, фізичних осіб; 6) діяльність Уповноваженого ВРУ з прав людини; 7) діяльність Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації та інші засоби.

На думку В. Ведяхіна і Т. Шубіної, у зміст права на захист входять дві групи заходів: заходи матеріально-правового характеру і заходи процесуально-правового характеру. До таких відноситься регламентація порядку реалізації права на захист. Заходи матеріально-правового характеру поділяються на три підгрупи: а) заходи захисту; б) заходи юридичної відповідальності; в) заходи безпеки. До заходів юридичної відповідальності відносяться такі способи захисту, які пов'язані з функціонуванням державно-примусового механізму у випадках, коли особа, яка порушила право, відмовляється добровільно його відновлювати. Заходи безпеки, на відміну від заходів захисту і мір юридичної відповідальності, не є правовими наслідками правопорушень і зводяться до заходів, передбачених чинним законодавством і спрямованих на збереження правопорядку у суспільстві, наприклад: а) заходи адміністративного припинення; б) заходи процесуального примусу; в) заходи, спрямовані на фізичний захист певної категорії осіб; г) примусові заходи виховного і медичного характеру і т.д. [3].

Звичайно ж, дитина як особливий суб'єкт права в основному не в змозі самостійно захищати свої права, застосовуючи конкретні форми захисту, але з логіки закону все ж дитині надається можливість захищати своє право на недоторканість самостійно. Так, відповідно до ст. 19 Сімейного кодексу України, дитина має право звернутися до органу опіки та піклування, а після досягнення віку 14 років – до суду. Сімейний кодекс надає право кожному учаснику сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ст. 18) [4].

Отже, під засобами правового забезпечення права дитини на захист від усіх форм насильства в Україні розуміються різноманітні засоби і форми матеріально-правового і процесуально-правового характеру: правові норми, нормативно-правові акти, правовідносини, правозастосовні акти, правозахисна діяльність державних органів, громадських організацій, юридичних і фізичних осіб, а також самозахист. Усі ці засоби здійснюються різними суб'єктами в різних формах і на різних щаблях і рівнях захисту (міжнародному рівні, рівні регіональних і міжнародних співтовариств, внутрішньодержавному, регіональному і місцевому рівнях).

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. Відомості Верховної Ради. 2001. № 30. Ст. 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
2. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021) від 02.03.2016. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/147679858320161003101948_CoE%20Strategy%20on%20children_ukr-1.pdf
3. Ведяхін В. М., Шубіна Т. Б. Захист прав як правова категорія. Правознавство. 1998. № 1. С. 69-76.
4. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

Ольга КУЛІНІЧ

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Демократичні перетворення у суспільстві та державі неможливі без довіри інститутів громадянського суспільства до органів публічної влади. Чинниками, які стримують розвиток України сьогодні є відсутність відкритого діалогу з представниками влади, низький рівень готовності громадськості до активної участі у прийнятті найбільш важливих рішень щодо розв'язання проблем загальнодержавного та місцевого значення. Подолання зазначених проблем – фундаментально важливе завдання у площині формування інформаційної прозорості та відкритості органів публічної влади, розвитку відповідних компетенцій щодо використання сучасних інструментів демократії, налагодження взаємодії між громадами та представниками влади як регуляторами суспільних відносин.

Окремі аспекти відкритості, прозорості та гласності в контексті транспарентності у діяльності органів публічної влади досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: С. Авакьян, В. Авер'янов, О. Андрійко, Е. Афонін, Ю. Барабаш, Т. Блентон, Дж. Бохман, В. Бринцев, С. Вітвіцький, Ю. Габермас, М. Грімес, Р. Даль, А. Джагарян, В. Гаращук, Н. Гудима, Б. Ебзеєв, М. Івонін, В. Кабишев, Д. Кауфманн, С. Ківалов, Дж. Кін, А. Колодій, В. Комаровський, О. Крет, О. Кутафін, В. Лучін, Р. Лоурі, П. Манченко, Л. Наливайко, О. Овсяннікова, О. Петришин, Г. Пизіна, П. Рабінович, О. Суший, В. Тацій, Ю. Тихомиров, Д. Хамфрі, В. Шаповал та ін.

Відкритість влади є двостороннім процесом. З одного боку, її запорукою є існування суспільного запиту на отримання об'єктивної та вичерпної інформації про діяльність владних органів, активна позиція громадянського суспільства щодо державної влади. З іншого – рівень відкритості визначається реальною діяльністю конкретних органів публічної влади з метою якомога кращого інформування громадськості про свою роботу, одним з чинників чого є бажання влади легітимізувати себе [1, с. 125]. Важливо наголосити, що відкритість як один із фундаментальних принципів роботи органів публічної влади розглядається у сучасній науці разом із принципом транспарентності.

Однак, розуміння «транспарентності» розглядається вченими неоднаково. Перш за все, у зв'язку з правом громадян на доступ до інформації про діяльність органів державної влади. Крім того, у теорії права сформувався науковий підхід, відповідно до якого принцип транспарентності ототожнюють із принципами гласності, прозорості та відкритості, які разом розглядаються, як синонімічні поняття, наділені єдиним змістом [5, с. 130]. З іншого боку, існує третя група вчених, які вважають, що «транспарентність» є більш ширшою за змістом та об'єднує в собі такі категорії, як «прозорість», «відкритість», «гласність», «публічність», «право доступу до публічної інформації», «підзвітність» та інші. Також існує ряд науковців, які розглядають прозорість, відкритість та гласність як окремі, не тотожні поняття, а до категорії транспарентності не звертаються взагалі [3, с. 30]. На нашу думку, така наукова невизначеність стримує процес реалізації принципу транспарентності в органах публічної влади. Виходячи із такого розуміння категорії транспарентності, необхідно зауважити, що всі її органічні складові взаємопов'язані між собою.

На нашу думку, транспарентність органів публічного управління слід розглядати як

багатогранну характеристику ефективного функціонування органів публічної влади. Транспарентність органів публічної влади є якісною характеристикою їх діяльності, що базується на трьох основних елементах – відкритості, прозорості та доступності, які у взаємозв'язку визначають інтегративний зміст досліджуваного поняття.

За систематизацією Л. Наливайко до ознак транспарентності можна віднести: пріоритет транспарентності над закритістю; невід'ємний взаємозв'язок транспарентності і верховенства права; повнота інформації; своєчасність її отримання; реальна можливість громадян впливати на те чи інше рішення; цілісність інформації [4]. Як інструмент демократії, транспарентність є способом забезпечення рівності прав на інформацію, участі в суспільно-політичному житті суспільства, контролю громадян щодо органів влади і управління, розвитку громадянського суспільства. Умови, принципи та правила використання транспарентності як інструмента демократії повинні чітко регламентуватися законодавством.

Правовий режим транспарентності передбачає не просто відкритість і доступність соціально значущої інформації, а також участь інститутів громадянського суспільства та бізнес-структур в управлінні та контролі органів публічної влади з боку суспільства [2, с. 44]. Тобто інформаційна відкритість влади, частиною якої є доступність інформації про діяльність органів влади, поглинається поняттям транспарентності.

Значна частина нормативно-правових актів, що регулюють питання відкритості, присвячена переважно питанням доступу до інформації про діяльність органів публічної влади або інформаційної відкритості, що є лише одним з елементів відкритості системи влади в Україні.

Значення нормативного складника відкритості дуже важливе, оскільки розв'язати вузол проблем, пов'язаних із відкритістю влади, можна лише створивши відповідні законодавчі підстави. Особливо актуально це для суспільства, в якому традиції демократизму досі в стадії формування. Тобто нагальною є потреба в унормуванні правових відносин владних інституцій, представників публічної влади і громадськості [6, с. 142]. В Україні нині недостатня юридична база для втілення принципу відкритості в діяльність органів публічної влади, відсутній закон, який би повною мірою регламентував відкритість у діяльності цих органів. Але не можна говорити про повну відсутність будь-яких правових норм. Крім інформування громадськості про поточну діяльність органів публічної влади, важливим аспектом у контексті забезпечення більшої відкритості влади слід вважати пропагування тих чи інших політичних рішень, їх широке роз'яснення та аргументування через засоби масової інформації або інші засоби комунікації. Громадяни можуть знайомитися з текстами нормативно-правових актів, інших рішень органів публічної влади, а також розуміти мотиви їхнього ухвалення, що позитивно впливає на зростання рівня довіри до влади.

Отже, ефективне державне управління забезпечується діяльністю всіх органів влади, але особлива, провідна роль у сфері поставлених перед державою завдань відводиться органам публічної влади, їх відкритості, прозорості, транспарентності, ефективності. Запровадження принципу транспарентності у діяльності органів публічної влади займає одне із ключових місць серед сучасних принципів організації та функціонування влади, однак його ефективна реалізація залежить від якісного нормативно-правового регулювання.

1. Горбата Л. П. Інформаційна відкритість як принцип діяльності органів публічної влади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 3. С. 125-130.

2. Єсімов С. С., Бондаренко В. А. Транспарентність як принцип діяльності органів публічного управління в умовах використання інформаційних технологій. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 42-49.

3. Комарова К., Ковальчук Н. Ключові принципи забезпечення транспарентності в діяльності органів місцевого самоврядування. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 2. С. 29-34.

4. Наливайко Л., Романов М. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archi ve/2016/5/6.pdf>.

5. Пиласва В. М. Наукові підходи щодо визначення принципу транспарентності в діяльності органів виконавчої влади у вітчизняній науці адміністративного права. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 129-132.

6. Терещук Г. Реалізація принципу транспарентності в роботі органів місцевого самоврядування. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 5. С. 141-145.

Олена ОРЛОВА

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

МЕДІАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ

На сьогодні медіація є одним із найпопулярніших альтернативних способів врегулювання спорів (конфліктів) на міжнародній арені. Інститут медіації широко застосовується у світовій та європейській практиці та дає змогу сторонам конфлікту мирно врегулювати спір, при цьому не позбавляючи їх можливості звертатися до суду для реалізації права на правосуддя.

Наразі альтернативні способи врегулювання конфліктів набувають актуальності та активно розвиваються і в Україні. А з ухваленням Закону України «Про медіацію» цей розвиток отримав новий поштовх.

Відповідно до вказаного закону, під медіацією слід розуміти позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [1].

Закон визначає правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту, принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою.

Передбачена законом процедура медіації може застосовуватися, зокрема, у цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних справах, а також про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим).

Медіація може бути проведена як до звернення до суду, так і на будь-якій стадії судового процесу. Водночас процедура не проводиться, якщо конфлікт впливає чи може вплинути на інтереси третіх осіб, які не є учасниками цієї медіації.

Медіація проводиться за взаємною згодою сторін з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації.

Протягом трьох місяців з дня набрання чинності Закону «Про медіацію» вносилися зміни, зокрема, до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України. У разі якщо під час підготовчого судового засідання сторони домовляться провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, суд повинен зупинити провадження у справі.

Ефективність медіаційної процедури визнана Європейським Співтовариством, яке рекомендує її впровадження в якості основного методу альтернативного вирішення спорів на досудовому етапі та під час судового розгляду, що знаходить своє відображення в підписаній Україною Угоді про Асоціацію України з Європейським Союзом. Так, згідно зі статтею 1 [2] даної Угоди Україна і ЄС мають посилювати співпрацю в сфері правосуддя, свободи та безпеки, з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод. Країни Європейського Союзу дали згоду на те, що забезпечення верховенства права та кращого доступу до правосуддя повинно включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів.

Прийняття Закону України «Про медіацію» розширило альтернативні способи вирішення спорів, надало можливість сторонам врегулювати спір у позасудовому порядку, що сприятиме вдосконаленню в Україні механізмів захисту прав людини.

Важливо враховувати, що на відміну від судової процедури вирішення спору, в якій завжди є сторона яку не влаштовує рішення суду, в процедурі медіації сторони самостійно приймають рішення, яке задовольняє обох сторін спору.

Підсумовуючи, слід зазначити, що процеси в зміні процедури вирішення спорів між сторонами значно знизять навантаження на судову систему, що позитивно відобразиться на її роботі, буде сприяти впровадженню та застосуванню на практиці європейських стандартів і норм міжнародного права. Всі ці процеси будуть сприяти ефективному поширенню в суспільстві культури мирного врегулювання спорів, що значно посилить інтеграційні процеси і наблизить наше суспільство до

Європейської спільноти.

Водночас, якщо говорити про розширення прав громадян з урахуванням проблем державного правосуддя та рівня конфліктної напруженості, інтеграція медіації в українську правову систему є важливим завданням не лише для інститутів громадянського суспільства, але й для держави.

1. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради*, 2022, № 7, ст.51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#top>.

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

Кирило СТЕПАНЕНКО

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Право на доступ до правосуддя, яке є на сьогодні одним із фундаментальних прав людини, що визнається на міжнародному рівні, отримало загальне визнання у другій половині ХХ ст. Передумовою до міжнародно-правового закріплення права на доступ до правосуддя стало реформування законодавчої практики держав у зв'язку із розвитком у 50-ті – 80-ті рр. ХХ ст. правової і соціальної держави. У результаті гарантії доступу до правосуддя стали знаходити відображення в укладених державами міжнародних договорах, зокрема Конвенції про статус біженців 1951 р. і Конвенції про статус апатридів 1954 р. Договори закріпили рівність біженців і апатридів з громадянами приймаючої їхньої держави щодо доступу до суду, звернення до юридичної допомоги та звільнення від судових витрат.

Характерно становлення права на доступ до правосуддя на регіональному рівні. Так, Європейська конвенція про установлення 1955 р. гарантувала громадянам однієї держави-учасниці Ради Європи на території іншої держави-учасниці нарівні з громадянами останньої не тільки право на доступ до суду, а й право на доступ до адміністративних органів. Окремо передбачалося право на рівних умовах користуватися послугами будь-якої особи, допущеної відповідно до місцевого законодавства до здійснення адвокатської діяльності (в тому числі безкоштовно), і заборону вимагати заставу з метою забезпечення оплати судових витрат на підставі іноземного походження людини. Схожі зобов'язання містяться в Європейській конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів 1977 р.

Вирішальним кроком в розвитку міжнародно-правового регулювання права на доступ до правосуддя стало тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ в рішенні по справі *Golder v. The UK* у 1975 р. У зазначеному рішенні ЄСПЛ визнав, що право на доступ до суду, прямо не передбачене ЄКПЛ, має безпосередньо впливати з положень, мети зазначеної конвенції та загальних принципів права [1]. В основі права на доступ до суду ЄСПЛ вказав два принципи: принцип, відповідно до якого громадянський позов підлягає розгляду судом, як загальноновизнаний принцип права, і принцип заборони відмови в правосудді як загальноновизнаний принцип міжнародного права. Ухвалення Конвенції про міжнародний доступ до правосуддя 1980 р. (учасниками якої є в основному держави-члени Ради Європи) і рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя закріпило право на доступ до правосуддя в праві Ради Європи. Згодом інші регіональні і універсальні органи з прав людини у своїй практиці також встановили, що право на доступ до правосуддя впливає з положень основних міжнародних договорів з прав людини, не дивлячись на відсутність прямої на те вказівки.

Право на доступ до правосуддя також закріплено у двох універсальних міжнародних договорах: Орхуської конвенції і Конвенції про права інвалідів 2006 р. У зазначених конвенціях концепція права доступу до правосуддя отримала свій розвиток. Так, ст. 9 Орхуської конвенції визначила в якості суб'єкта звернення будь-яку особу, яка вважає, що її право на доступ до

інформації порушено, а також представників громадськості, які проявляють достатню зацікавленість або які вважають, що мало місце порушення того чи іншого права, не обмежуючись прямою жертвою правопорушення [2]. Крім того, п. 5 ст. 9 зазначеної конвенції покладає на державу зобов'язання розглядати не тільки фінансові, а й інші перешкоди при забезпеченні доступу до правосуддя. Ст. 13 Конвенції з прав інвалідів 2006 року, в свою чергу, встановила зобов'язання держав-учасників забезпечувати інвалідам нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя відносно усіх учасників юридичного процесу, як прямих, так і непрямих. Таке зобов'язання поширюється на будь-які стадії юридичного процесу.

Крім того, наприклад, Конвенція ООН про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків 1997 року в ст. 32 закріпила зобов'язання держав не допускати дискримінації за ознакою громадянства або місця проживання, або місця заповідання шкоди при наданні таким особам відповідно до своєї правової системи доступу до судових або інших процедур [3]. Прийнята 16 грудня 2005 № 60/147 Резолюція Генеральної Асамблеї ООН зауважує, що держави, якщо вони ще не зробили цього, повинні, згідно з вимогами міжнародного права, забезпечити відповідність свого національного законодавства їх міжнародно-правовим зобов'язанням, включаючи зобов'язання щодо забезпечення права на доступ до правосуддя [4].

На підставі викладеного можемо констатувати, що міжнародно-правові стандарти функціонування правосуддя переважно створюються на підставі позитивного досвіду національних правових систем. Починаючи з 1948 року, право на правосуддя знайшло своє відбиття в міжнародно-правових актах про права людини, які здебільшого акцентують увагу на проблемі справедливого судового розгляду, одному з основних елементів права на правосуддя. Однак право на доступ до правосуддя отримало загальне визнання лише у другій половині ХХ ст. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 2005 № 60/147 «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» має велике значення для сучасного етапу розвитку міжнародно-правового регулювання доступу до правосуддя. Вона пропонує широке трактування права на доступ до правосуддя, що включає в себе: необхідність надання різного роду допомоги жертвам правопорушень, розвиток права на колективні позови і право на доступ до судових та інших органів правового захисту. Окрім цього, право на доступ до правосуддя відповідно до зазначеної резолюції означає право на використання всіх наявних і належних міжнародних процедур.

1. *Golder v. The UK*, Judgment of the ECHR, 21 February 1975, §35, HUDOC. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

2. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus, 25 June 1998). UN Treaty Collection. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1998/06/19980625%2008-35%20AM/Ch_XXVII_13p.pdf.

3. Конвенція про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків (прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 21 березня 1997 р. № 51/229). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_323#Text.

4. Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 2005 р. № 60/147. A/RES/60/147. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text.

Вадим ЧАЛИК

головний державний інспектор
відділу охорони водних біоресурсів
Державного агентства меліорації та
рибного господарства України
у Дніпропетровській області

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Правове регулювання взаємовідносин органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з громадянами та юридичними особами є однією з актуальних проблем українського суспільства. Одна із категорій таких відносин, зокрема щодо надання адміністративних послуг, залишається малодослідженою та дискусійною в юридичній науці. Крім того, динаміка політичних і соціально-економічних процесів у суспільствах і державах вимагає переосмислення багатьох теоретичних і практичних розробок юридичної науки, в тому числі й тих, що стосуються адміністративних послуг. Водночас Україна, як активний учасник процесу глобалізації, розробила доктрину про новий вимір цивілізації. Усе це свідчить про актуальність дослідження правового регулювання надання адміністративних послуг.

Людина, її права та свободи в Україні визнані головною соціальною цінністю, а головним завданням органів виконавчої влади визначено саме надання якісних послуг громадянам. Відповідно, громадяни у відносинах із владою є споживачами послуг. При цьому держава в особі публічних суб'єктів орієнтується на потреби особи, так само як у приватному секторі надавачі послуг орієнтуються на потреби споживача («клієнта»), його запити та очікування.

Категорія «адміністративна послуга» бере свій початок у дослідженнях розвинених демократичних країн. Метою вживання є перебудова державної політики із бюрократизованої розпорядчої на людиноцентристську сервісну [1, с. 16].

Взагалі, Концепція адміністративної реформи в Україні визначає адміністративні послуги як «послуги з боку органів виконавчої влади, що є необхідною умовою реалізації прав і свобод громадян – зокрема, реєстрація, ліцензування, сертифікація та ін.» [2]. В Україні при використанні категорії «послуги» головний акцент робиться на юридичних аспектах, і зокрема, на адміністративній процедурі їх надання.

При розкритті поняття «послуга» насамперед варто звернутися до етимології цього терміну. Послуга – це діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувана для задоволення чіткої чиїх-небудь потреб. Під «послугою» розуміється вид корисної діяльності, яка не створює матеріальних цінностей або самостійного виду продукту, а результат цієї діяльності споживається в процесі її здійснення [3, с. 57].

Запровадження поняття «адміністративні послуги» суттєво впливає на переосмислення змісту предмету адміністративного права і дає підстави визначати цю категорію через відповідні правовідносини.

Сучасне розуміння управлінських послуг охоплює всі види діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які здійснюються в інтересах як окремого громадянина, так і суспільства загалом. Державно-управлінські послуги потрібно розглядати як функцію сучасної сервісної держави, оскільки їх надання зумовлене повноваженнями конкретного органу влади, до компетенції якого вони належать [4, с. 16].

Основними якостями адміністративної послуги є оперативність, якість, доступність та зручність її надання, що залежить від декількох факторів: з одного боку, від повноти та достовірності вхідної інформації, необхідної для прийняття рішення про надання послуги, з іншого – від навантаження надавача послуг, встановленого законодавством допустимого граничного терміну надання послуги [5].

Державна реєстрація суб'єктів підприємництва, ліцензування певних видів господарської діяльності, сертифікація, стандартизація та дозвільні процедури при введенні в експлуатацію нових і реконструйованих виробничих та інших об'єктів становлять комплекс дозвільно-реєстраційних процедур щодо підприємницької діяльності [6, с. 170]. Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності врегульована Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», який має позитивний вплив на регулювання відносин у цій

галузі. Цей закон є прикладом вдалого державного регулювання, оскільки має концептуальні відмінності від нормативно-правового розмаїття вузькоспеціалізованих відомчих норм та приписів, які, по суті, розпорошували організаційно-правовий вплив держави у сфері реєстрації.

Щодо ліцензування певних видів господарської діяльності, то тут діють Господарський кодекс України та Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», які визначають головні принципи ліцензування видів господарської діяльності та критерії діяльності державної системи ліцензування. Зазначеним законом запроваджено механізми подання заяви на отримання ліцензій, встановлено єдиний перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню, визначено разову плату за видачу ліцензій та ін.

Важливо зауважити, що ще одним засобом безпосереднього адміністративного впливу на підприємництво є обов'язкова сертифікація і стандартизація продукції. Стандартизація врегульована Законом України «Про стандартизацію».

Ліцензування є самодостатнім методом для того, щоб держава могла здійснювати регулювання підприємницької діяльності з позицій додержання найбільш важливих публічних інтересів, і не потребує дублювання. Якщо розглядати обов'язкову сертифікацію як необхідний метод адміністрування, то вона має стосуватися лише тієї продукції, яка має безпосередній вплив на життя та здоров'я людей, тому необхідно звузити коло продукції, яка підлягає сертифікації (наприклад, медикаменти, товари особистої гігієни, дитяче харчування).

Велика кількість нормативно-правових актів та численні зміни й доповнення до них обумовлюють необхідність систематизації законодавства шляхом його кодифікації та інкорпорації. Головним недоліком організаційно-правового регулювання підприємництва є наявність адміністративних перешкод, а головним шляхом їх подолання є впровадження у практику адміністративних послуг – одного з напрямів адміністративної реформи.

Однією з найактуальніших проблем у регуляторному полі країни залишається сфера правового регулювання діяльності дозвільних органів. Існування невинновданого широкого переліку документів дозвільного характеру, обов'язкових для початку здійснення господарської (підприємницької) діяльності; видача дозвільних документів, яка регламентується не тільки законами України, але також великою кількістю інших нормативно-правових актів (їхня кількість наближується до 2 тисяч, абсолютну більшість яких складають рішення органів місцевого самоврядування); нечіткі дозвільні процедури та відсутність ефективного функціонуючого державно-правового механізму видачі документів дозвільного характеру – ось найбільші вади існуючої дозвільної системи, які створюють перешкоди для вільного розвитку підприємництва.

Створенню функціонально прийнятної системи надання дозволів в Україні сприяло прийняття Верховною Радою України Закону «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності». Цим Законом вперше на законодавчому рівні встановлюються основні принципи державної політики з питань дозвільної системи у сфері господарської діяльності, запроваджуються норми щодо встановлення виключно законами необхідності отримання того чи іншого документа дозвільного характеру, встановлюється порядок їх отримання, запроваджується адміністративна відповідальність посадових осіб за порушення встановлених законодавством процедур видачі дозвільних документів, впроваджуються європейські принципи видачі документів дозвільного характеру, зокрема, принцип організаційної єдності, принцип декларування тощо.

З метою поліпшення умов отримання документів дозвільного характеру в усіх регіонах України була проведена робота по запровадженню видачі дозвільних документів за принципом організаційної єдності, що передбачало створення дозвільних центрів «єдиних офісів».

З метою остаточного врегулювання проблемних питань функціонування дозвільної системи необхідним є розробка єдиної методології формування вартості адміністративних послуг з видачі документів дозвільного характеру.

Для якісного врегулювання надання адміністративних послуг необхідним вбачається розроблення та затвердження Кабінетом Міністрів України типових документів, які регулювали би якість надання адміністративних послуг, у тому числі визначали процедури контролю якості та механізм регулярного перегляду і покращання критеріїв оцінки якості. Крім того, необхідним також є врахування при розробці стандартів надання послуг задоволення потреб осіб з обмеженими фізичними можливостями (інвалідів).

Запровадження інституту адміністративних послуг потребує системного бачення. У першу чергу існує потреба у визначенні чіткого політичного бачення розвитку системи адміністративних послуг в Україні.

Вкрай важливим є також якнайшвидше ухвалення Адміністративно-процедурного кодексу,

який має вирішити проблему загальних положень, принципів надання адміністративних послуг та встановити правові гарантії захисту прав громадян у відносинах з органами виконавчої влади.

До питання правового регулювання адміністративних послуг слід підходити комплексно. Має бути розроблено уніфікований нормативно-правовий акт, що встановить засади та принципи надання адміністративних послуг і врегулює, у тому числі, питання якості надання послуг, усуне суперечності та закладе основи для якнайбільшого задоволення інтересів споживачів адміністративних послуг.

Одним із важливих напрямів трансформації механізму надання адміністративних послуг населенню в Україні є забезпечення її адекватному стану сучасного українського суспільства – саме це дозволить запровадити в діяльність органів влади інформаційно-комунікаційні технології [7, с. 53].

По суті, зосередження всіх сил на якості послуг має стати складовою загального спрямування реформ державного управління в Україні, основна мета яких полягає у поліпшенні реагування організацій державного сектора на потреби та інтереси громадськості, зокрема шляхом акцентування на кінцевих результатах їх діяльності.

Якість адміністративних послуг в ЄС досягається завдяки чітко розробленим стандартам певних функціональних типів послуг, які спрямовані на ті чи інші сфери. Так, до таких сфер можна віднести послуги для громадян та послуги для бізнесу. Крім того, рівень розробки цього стандарту включає також поняття електронної документації послуг, що наближає їх до конкретних видів споживачів.

Забезпечення прямого дієвого зв'язку між обсягом та якістю адміністративних послуг і фінансуванням державного органу може бути ефективним інструментом покращання якості адміністративних послуг.

Таким чином, метою розвитку державного управління в нашій країні є створення надійних інституцій та організацій для забезпечення якості надання адміністративних послуг. Це необхідна умова для формування соціально орієнтованого ринку та стабільного зростання загального добробуту. Державні інституції та стан трансформації української економіки визначають напрями вдосконалення державного управління у формуванні системи надання адміністративних послуг з урахуванням передового світового досвіду. Надання громадянам якісних адміністративних послуг є одним із головних завдань сучасної держави. З огляду на це вбачається, що процес надання адміністративних послуг в Україні потребує подальшого розвитку та законодавчого врегулювання.

1. Ільчанінова Н. І. Адміністративні послуги як важлива складова діяльності органів публічного управління: понятійно-категоріальний апарат. *Право та державне управління*. 2018. № 1. С. 16-21.

2. Концепція адміністративної реформи в Україні. К.: Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи, 1998. 62 с.

3. Малікіна О. А., Фуртатов В. С. Адміністративні послуги: сутність, ознаки, класифікація та місце в системі державного управління. *Наукові праці: Чорноморський державний університет імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер. : Державне управління. 2014. Т. 235, Вип. 223. С. 56-60.

4. Карпенко О. В. Управлінські послуги в Україні: механізми надання органами влади. К.: АМУ, 2014. 150 с.

5. Берназюк О. Адміністративні електронні послуги: поняття та умови впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 196-199.

6. Бородін І., Калюжний Р. Адміністративна послуга – функція публічного управління. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2015. Vol. 2, Iss. 3. С. 168-173.

7. Грибко О., Грабар Н. Система надання адміністративних послуг населенню в Україні: підвищення якості послуг в нових реаліях. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 3. С. 52-58.

Ольга ЧЕПІК-ТРЕГУБЕНКО

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Анастасія БАХЧЕВА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

СУДОВА ВЛАДА УКРАЇНИ У МЕХАНІЗМІ ГАРАНТУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ

Політико-правова природа та функціональне призначення сучасних ліберально-демократичних конституцій полягає, насамперед, в системному закріпленні та гарантуванні на найвищому правовому рівні соціальної свободи в усіх її проявах, широкого переліку основоположних, загально визнаних прав і свобод особи, як форм її реалізації, з одночасним визначенням чітких правових меж діяльності всіх публічно-владних інституцій через встановлення виключного кола їх владних повноважень, засад їх організації та форм і способів їх функціонування.

Свобода та обмежене правління, за загальним визнанням, становлять основу, своєрідний стрижень всієї ціннісної системи сучасного державно-організованого суспільства. При цьому, найважливіші з політико-правових цінностей, які беззаперечно визнаються, сприймаються та поділяються суспільством, як правило також отримують конституційне закріплення. Як і будь-яка конституція сучасної демократичної держави, Конституція України втілила в собі цілу низку норм-принципів, які закріплюють найважливіші, загально визнані, безумовні цінності українського суспільства: державний та народний суверенітет, демократизм, правовий характер держави та верховенство права, пріоритет прав людини над інтересами держави, поділ влади та її правове обмеження, багатоманітність тощо. Конституційні цінності мають основоположне значення, оскільки визначають зміст і спрямованість не лише всієї конституційно-правової регламентації суспільних відносин, а й сутнісні ознаки та внутрішній зміст системи національного права, спрямованість практики його застосування [1].

Саме тому конституційні цінності потребують особливого механізму забезпечення їхньої стабільності та незмінності, а також дотримання всіма без винятку суб'єктами правовідносин. Під правовим механізмом гарантування конституційних цінностей слід розуміти цілісну систему правових форм, засобів, процедур та інституцій, які забезпечують незмінність їх конституційно-правового закріплення в процесі конституційного реформування, недопущення звуження чи спотворення їхнього змісту в процесі законотворення, та безумовне дотримання безпосередньо при правозастосуванні. Цей механізм включає в себе і суди, юрисдикція яких, відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України, поширюється на будь-який юридичний спір, стороною якого може бути й будь-яка інша державно-владна інституція. Окрім того, гарантоване право кожного на звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України (ч. 3 ст. 8) належить до засадничих принципів конституційного ладу України, є однією з базових конституційних цінностей [2].

Визначальна роль та значення судової влади в правовому механізмі гарантування конституційних цінностей обумовлена також її незалежністю, реалізацією нею своїх повноважень в особливій, законодавчо закріпленій процесуальній формі, остаточністю та загальнообов'язковістю її рішень для всіх без виключення суб'єктів. У зв'язку з цим важливо дослідити конкретні форми та засоби гарантування судовою владою базових конституційних цінностей, проаналізувати політико-правові проблеми, що існують в цій сфері. Безсумнівно, що найефективнішим засобом такого гарантування є судовий захист конституційних прав і свобод людини, як невід'ємної складової ціннісної системи українського суспільства, оскільки, за загальним визнанням, він є універсальним та фактично безальтернативним в сучасному світі. Хоча власне права і свободи особи статтею 3 Конституції України прямо не віднесено до найвищих соціальних цінностей, проте вони визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення визначено її головним

обов'язком [3]. Це конституційне положення, враховуючи вищезазначену гарантовану можливість на звернення за захистом порушеного права до суду безпосередньо на підставі Конституції України, передбачає можливість оскарження в суді будь-якого рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, якщо особа вважає, що вони призвели чи потенційно можуть призвести до порушення чи обмеження її конституційних прав і свобод.

Встановлення ж на конституційному рівні відповідальності держави перед особою за свою діяльність, в тому числі – й щодо утвердження й забезпечення її прав і свобод, дозволяє людині звертатися за судовою формою захисту будьякого свого конституційного права, належну реалізацію якого держава не змогла забезпечити. Більше того, особа має гарантоване право вимагати відшкодування шкоди, яку їй було заподіяно такими рішеннями чи діями (бездіяльністю) владних інституцій чи їх представників. Саме з метою найбільш повної реалізації права на судовий захист від неправомірних дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень в Україні було утворено систему спеціалізованих адміністративних судів. Ефективність судового способу гарантування конституційних цінностей обумовлена й власне незалежністю судової гілки влади в системі органів державної влади, які можуть бути стороною юридичного спору, виключне право вирішувати який закріплено саме за судовою владою. Тобто виключно в судовому порядку може бути визнано протиправними будь-яке рішення, дія чи бездіяльність будь-яких владних інституцій, їх посадових чи службових осіб, якщо їх вчинено з виходом за межі повноважень, в непередбаченій законом формі, чи у нестановленій Конституцією та законами України спосіб. Це дозволяє суду виступати однією з найдієвіших інституційних гарантій забезпечення дотримання в процесі функціонування державно-владного механізму таких вихідних цінностей сучасного конституціоналізму, як правове обмеження публічної влади, а як наслідок – й соціальної свободи загалом.

Таким чином, належне функціонування дійсно незалежної судової влади є одночасно і обов'язковою ознакою правової держави, і найбільш ефективною інституційно-інструментальною гарантією практичного забезпечення реалізації її складових загалом та принципу верховенства права, безпосередньо на основі якого суди і вирішують юридичні спори. Таким чином в Конституцію України закладено потужний потенціал ефективного судового гарантування визначальних конституційних цінностей, які становлять своєрідну ціннісну основу сучасного українського суспільства. Проте повною мірою задіяти цей потенціал заважає низка причин об'єктивного та суб'єктивного характеру, до найістотніших з яких, на наш погляд слід віднести: а) недостатній рівень правової культури частини суддівського корпусу, що неминуче впливає на якісний зміст багатьох судових рішень; б) недостатня гарантованість незалежності самої судової влади, що має наслідком періодичні спроби представників інших владних інституцій втручатися в судочинство; в) відсутність ефективного механізму забезпечення виконання судових рішень, що часто нівелює їх роль та значення, призводить до зневіри людини і суспільства в ефективності судового захисту; г) відсутність законодавчого регулювання порядку відшкодування шкоди, завданої людині державою внаслідок невиконання нею свого конституційного обов'язку з утвердження і забезпечення прав і свобод людини; д) недостатня ефективність судового гарантування та захисту соціально-економічних прав людини. Вважаємо, що усунення вказаних причин, які істотно знижують якісний рівень функціонування судової влади України можливе лише спільними зусиллями інститутів громадянського суспільства і держави.

1. Тодика, Ю. М., Журавський, В. С. Конституційне право України. К.: Ін Юре. 2002. 608 с.

2. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.

3. Штефан Г. Деякі спостереження щодо незалежності суду, як вона презентована у міжнародних документах та досвіді. *Вісник Центру суддівських студій*. 2007. № 10. С. 25-32.

Андрій АНДРЕЄВ

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

ВИЩИЙ АНТИКОРУПЦІЙНИЙ СУД У МЕХАНІЗМІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Корупція як соціальне явище є великою загрозою верховенству права, демократичному розвитку держави та посилює нестабільність у суспільстві, нівелює соціальну справедливість, стримує реалізацію необхідних у країні реформ. Корупція знищує ефективне державне управління, і є проблемою загальнонаціонального масштабу.

Однією із комплексних проблем, що не дозволяла Україні подолати корупцію була низька інституційна спроможність та відсутність системи спеціальних інституцій у сфері протидії корупції. Після Революції Гідності така система була створена, але проблематичним і ускладненим було утворення спеціального антикорупційного судового органу.

Проблематика створення та функціонування антикорупційних інституцій та, зокрема, Вищого антикорупційного суду України осмислювалась у працях вітчизняних вчених-адміністративістів. Серед них: Д. Амінов, О. Безпалова, Ю. Бусол, В. Гапотій, О. Косиця, О. Лемак, Д. Малетов, М. Мельник, О. Меньяйлов, І. Мірошников, Я. Никитюк, Т. Подорожна, Б. Прокопів, К. Ростовська, П. Рудик, В. Трепак, В. Тимошенко, М. Хавронюк, А. Худик, Н. Шаптала, Я. Юрчишин та ін. Але адміністративно-правовий статус цієї важливої антикорупційної інституції потребує постійної наукової уваги через активний розвиток антикорупційної політики. Крім того, післявоєнне відновлення України, а також реалізація курсу на євроінтеграцію потребують більшої концентрації зусиль щодо викорінення корупції як соціального явища в Україні. В цьому контексті роль Вищого антикорупційного суду України посилюється.

Після 2014 р. Україну охопили численні реформи, але однією з пріоритетних проблем була і залишається корупція, тому найбільше зусиль докладено на її подолання.

Характерною особливістю чергового етапу антикорупційної реформи, початок якого припадає на 2014 р., стало посилення адміністративної та кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення, а також розширення системи органів, на які покладається виконання окремих завдань і функцій у сфері протидії корупції [1]. Однак, незважаючи на всі вжиті заходи та залучені ресурси, відсутнього покращення у сфері протидії корупції так і не відбулося. Громадськість та міжнародна спільнота так і не побачили реальних виrokів у найбільш резонансних корупційних справах.

Критичне ставлення українців до антикорупційної реформи викликане зростанням уваги суспільства до корупції та свідчить також про потребу употужнити реформу. Завдяки утворенню антикорупційних інституцій та запровадженню нових інструментів запобігання корупції інформація про неї стала доступна широкому колу громадськості [2]. Враховуючи зазначене, головним кроком для проведення антикорупційної політики було створення ефективної системи антикорупційного правосуддя, зокрема, створення відповідної інституції – антикорупційних суддів.

Антикорупційні суди як інститут зарекомендували себе з позитивного боку по всьому світі. Зарубіжний досвід свідчить, що така інституція переважно є одним з найефективніших засобів у боротьбі з корупційними правопорушеннями. Наприклад, для судових систем Словаччини, Болгарії, Філіппін тощо антикорупційні суди не є новелою.

Ідея створення антикорупційних судів в Україні вперше з'явилася у рекомендаціях Організації Економічного Співробітництва та Розвитку як одна з компонентів антикорупційного реформування України загалом. В рекомендаціях вказується, що створення спеціалізованих суддів дозволить ізолювати Національне антикорупційне бюро та його справи від звичайних суддів, враховуючи високий рівень їх корумпованості [3, с. 84-85]. Роль міжнародних партнерів України та вітчизняних антикорупційних громадських організацій у створенні ВАКС в більшій мірі була обумовлена прагненням вибудувати самостійну, незалежну, неупереджену та об'єктивну судову інституцію, яка б відігравала ключову роль у вітчизняному антикорупційному механізмі [4]. Найбільш інноваційною особливістю ВАКС є роль міжнародних експертів у процесі відбору суддів

Відповідно до Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» від 07.06.2018 р., завданням національної моделі антикорупційного суду найвищого рівня є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад і процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства й держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, а також вирішення питання про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у випадках, передбачених законом, у порядку цивільного судочинства [5].

ВАКС не можна розглядати виключно як складову частину судової гілки влади. В першу чергу, він є ключовим елементом вітчизняного антикорупційного механізму [6, с. 42]. Основною метою створення ВАКС, так само як й інших елементів антикорупційного механізму, є досягнення стану захищеності державних, суспільних і приватних інтересів від такого негативного соціального явища, як корупція [7, с. 36]. Виділення антикорупційної юрисдикції в Україні – закономірне, зумовлене реаліями суспільного розвитку країни та виражене рішення, покликане утверджувати дієву демократію. Важливо розуміти, що логіка створення ВАКС відтворює, по суті, й логіку створення спеціалізованих судів в Україні, ідея щодо необхідності існування яких в континентальній Європі ґрунтувалася на визнанні низької потенційної спроможності судів загальної юрисдикції ефективно вирішувати справи про корупційні правопорушення [8; 9, с. 47]. Зазначені ідеї і принципи покладені у основу Закону України «Про Вищий антикорупційний суд», що увібрав у себе міжнародно визнані тенденції правового статусу такої судової інституції.

Перевагами створення спеціалізованих антикорупційних судів у науковій літературі називають: 1) ефективність (розгляд кримінальних проваджень щодо високопосадової корупції у неспеціалізованих судах зазвичай істотно затягується; спеціалізовані антикорупційні суди, як правило, не мають цього недоліку); 2) добросовісність (забезпечення того, щоб справи про корупцію розглядав незалежний і неупереджений суд, вільний від корупції та впливу політиків або інших впливових діячів, наскільки це можливо); 3) компетентність (багато справ про корупцію, особливо в яких фігурують складні фінансові операції або ретельно продумані схеми, можуть бути складнішими, ніж інші справи, які перебувають на розгляді багатьох суддів неспеціалізованих судів) [8; 9, с. 45]. При цьому, українській моделі вищого антикорупційного суду характерна і проблематика у діяльності, організації та інституційній спроможності.

Експерти зауважують на основних проблемах у роботі ВАКС. Так, успіх ВАКС залежить від якості роботи, яку здійснює НАБУ та САП. ВАКС може ухвалити обвинувальний вирок лише у разі якщо слідчі виявлять, а прокурори нададуть достатні докази винуватості особи, що будуть поза «обґрунтованими сумнівами». Сторони можуть подавати апеляцію на рішення ВАКС до Касаційного кримінального суду Верховного Суду. Оскільки, судді Верховного Суду не пройшли через такий процес перевірки, як судді ВАКС. Кількість справ може виявитися надмірною відносно кількості суддів ВАКС. Ситуацію ускладнює те, що судді ВАКС проводять засідання колегіально. Існують і нереалістичні очікування від ВАКС щодо швидкого ухвалення обвинувальних вироків посадовим особам. Нереалістичні очікування можуть призвести до обґрунтованого невдоволення, якщо ВАКС не матиме негайного трансформаційного впливу [10, с. 9]. Проблемою, яка заслуговує уваги є і гармонізація громадського контролю за діяльністю Суду.

Як зазначає В. Соловійов, найважливішою проблемою на шляху досягнення позитивних результатів у протидії корупції є неналежна організація діяльності антикорупційних інституцій, державних органів та громадських організацій [11, с. 311]. Розвиваючи думку вченого, зазначимо, що важливою є не лише належна організація зазначених інституцій, а й належна їх координація та взаємодія, особливо щодо взаємодії громадськості та органів публічної влади.

Аналізуючи діяльність Вищого антикорупційного суду України, більшість науковців основну свою увагу зосереджують на характеристиці місця, яке він займає у вітчизняній судовій системі, дослідженні завдань, які він виконує, з'ясуванні правової природи його зовнішніх і внутрішньо системних зв'язків, визначенні напрямів підвищення ефективності його функціонування тощо. При цьому, за межами уваги залишається цілий пласт питань, які розкривають соціальне призначення ВАКС поза межами судової гілки влади, в першу чергу, в антикорупційному механізмі, невід'ємним елементом якого наразі він є. У цьому ми вбачаємо потенційні напрями подальших досліджень.

1. Курінний С. Про конституційність Вищого антикорупційного суду – аналіз подання в КСУ. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/news/pro-konstytutsijnist-vyshhogo-antykoryuptsijnogo-sudu-analiz-podannya-v-ksu>.

2. Кожен третій українець готовий відмовитися платити хабар: результати дослідження «Барометр світової корупції». URL: http://ti-ukraine.org/_publications/kozhen-tretijukrajinetsh-hotovyj-vidmovytysya-platyty-habar/.

3. Anti-Corruption Reforms in Ukraine. Round 3 Monitoring Anti-Corruption Action Plan. URL: <http://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-4th-Round-Report-Ukraine-ENG.pdf>.
4. Никитюк Я. І. Роль громадської ради міжнародних експертів у процедурі добору кандидатів на посаду судді Вищого антикорупційного суду. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: Міжнар. наук. практ. конф. (15-16 вересня 2020 р.). Київ, 2020. С. 60-63.
5. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 24. Ст. 212.
6. Никитюк Я. І. Соціальне призначення вищого антикорупційного суду та його місце в національному антикорупційному механізмі. *Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21-22 квітня 2021 р.). Київ, 2021. С. 40-43.
7. Никитюк Я. І. Причини створення Вищого антикорупційного суду України. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення*: матеріали міжнар. наук. практ. конф. (м. Запоріжжя, 24-25 липня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 34-37.
8. Спільний висновок AMICUS CURIAE. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/AmicusCuriae-VAKS-finalstyle_01_102.pdf.
9. Лосихін О. Антикорупційні суди: шаг у перед чи імітація боротьби? *ЛІГА. Блоги*. URL: <https://blog.liga.net/user/olosihin/article/28747>.
10. Кузь І. Я., Стівенсон М. К. Вищий антикорупційний суд України. Інновації для безстороннього правосуддя. U4 BRIEF 2020:5. 2020, 19 с.
11. Соловйов В. М. Запобігання і протидія корупції в державному управлінні України: монографія. Київ: Інстит законодавства Верховної Ради України, 2012. 508 с.

Євгенія МІНАКОВА

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Анна ШЕРЕМЕТ

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

В останні роки гендерна проблематика та реалізація різних аспектів гендерної політики привертають велику увагу як науковців, так і практиків. У наш час розробка міжнародних стандартів гендерної рівності залишається недостатньо дослідженою. З огляду на це та враховуючи завдання широкомасштабної реформи державного управління, яка нині здійснюється в Україні, актуальним і необхідним завданням є подальше вивчення діяльності різних міжнародних організацій, а також найважливіших міжнародно-правових актів, визначення гендерної рівності, норм та їх практичних перспектив, запровадження в національне законодавство України. Основою міжнародно-правового механізму захисту прав жінок є ст. 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй, яка зобов'язує держави поважати всіх людей незалежно від статі. Система ООН прийняла низку міжнародно-правових документів, що стосуються конкретних прав жінок [1].

До цих актів належать:

- 1) Загальна декларація прав людини 1948 року;
- 2) Конвенція про політичні права жінок 1952 р.;
- 3) Конвенція про громадянство заміжніх жінок 1957 р.;
- 4) Конвенція про згоду на шлюб, мінімальний шлюб і реєстрацію шлюбів 1962 р. та її Рекомендація 1965 р.;
- 5) Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях і збройних конфліктах 1974 р.;
- 6) Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. (CEDAW);
- 7) Декларація 1993 року про ліквідацію насильства щодо жінок;
- 8) Пекінська платформа дій і Пекінська декларація 1995 року;

9) Декларація тисячоліття ООН 2000 р.;

10) Цілі сталого розвитку на 2016-2030 роки (Порядок денний сталого розвитку – 2030) тощо.

Серед цих міжнародних документів ключову увагу слід приділити Конвенції 1979 року про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), міжнародному договору, прийнятому у 1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Описується як міжнародний «біллз про права» для жінок. Договір був укладений 3 вересня 1981 р. і ратифікований 189 державами. Україна підписала Конвенцію 17 липня 1980 р. і ратифікувала її 19 грудня 1980 р.; Факультативний протокол до Конвенції був ратифікований 5 червня 2003 р. Конвенція стала першим імперативним міжнародним документом і містить не лише прохання-рекомендації, а й низку зобов'язань держав щодо забезпечення та захисту рівних прав жінок у сфері освіти. Формально вона нагадує Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації як з точки зору матеріальних зобов'язань, так і з точки зору міжнародних механізмів моніторингу [2]. Крім того, слід звернути увагу на взаємозв'язок між Конвенцією та резолюціями 1325 та 1820 Ради Безпеки ООН.

Новий етап у міжнародній роботі з розробки стандартів гендерної рівності розпочався з Четвертої Всесвітньої конференції щодо жінок, яка відбулася в Пекіні 4-15 вересня 1995 року. Це була найбільша зустріч урядових і неурядових організацій, у якій взяли участь 17 000 делегатів, у тому числі зі 189 країн. Міжнародні трудові норми та стандарти МОП (Конвенція) мають унікальну нормотворчу функцію. Кожна конвенція МОП є правовим документом. Після ратифікації та набуття чинності Конвенцією держави зобов'язані привести свої національні закони та практику у відповідність із положеннями Конвенції. Конвенції МОП про сприяння гендерній рівності у сфері праці є наріжним каменем усієї діяльності МОП у цій сфері.

Наступним кроком для міжнародних організацій було подолання дискримінації у сфері зайнятості, зокрема відповідно до Конвенції МОП про політику зайнятості № 122, прийнятої МОП у 1964 році на її Генеральній конференції. Філадельфійська декларація зобов'язувала МОП заохочувати програми, спрямовані на досягнення повної зайнятості та підвищення рівня життя, боротьбу з безробіттям та гарантування заробітної плати, яка могла б забезпечити задовільні умови життя. Виходячи з цього, обов'язки МОП полягали в тому, щоб вивчати та розглядати вплив економічних та фінансових аспектів політики зайнятості. Таким чином жінки отримували захист для свого духовного розвитку та накопичення матеріальних благ в умовах свободи, гідності, економічної стабільності та рівних можливостей.

Гендерні питання є важливим елементом Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Угода, підписана в 2014 році, зобов'язує гарантувати рівні можливості для жінок і чоловіків у сфері зайнятості, освіти, навчання, економіки, суспільства та прийняття рішень. Важливою частиною Угоди є її п'ятий розділ «Економічне та галузеве співробітництво». У цій частині ст. 419 глави 21 «Співпраця у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей», зокрема стосується сфер співробітництва, а у 2020 р. № 4 163 полягає в тому, що сторони Угоди посилюють діалог та співпрацю для забезпечення гідної праці, політика зайнятості, безпечні та здорові умови праці, соціальний діалог, соціальний захист, соціальна інтеграція, гендерна рівність та недискримінація». У частині 420 цієї ж глави визначає цілі конкретного співробітництва, а в пункті l і m стосуються гендерної рівності та недискримінації, а саме: в с.п. l – забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей жінок і чоловіків у сферах зайнятості, освіти та навчання, економічної та соціальної діяльності, а також у процесі прийняття рішень; в п.п. m – подолати дискримінацію в усіх її формах і проявах [3].

Отже, можемо дійти висновку, що пріоритетом більшості міжнародних організацій (зокрема ООН, Ради Європи, ЄС та інших) була розробка та впровадження міжнародних стандартів у сфері гендерної рівності. Результатом цієї роботи стало створення міцної міжнародно-правової бази з цього питання. Водночас у контексті масштабної реформи державного управління важливим завданням є впровадження стандартів гендерної рівності в діяльність усіх органів державної влади.

1. Камінська Н., Романова Н. Діяльність Організації з безпеки і співробітництва в Європі у сфері гендерної рівності. Львів: ННПП НУ Львів. Політехніка, 2018.

2. Кліменко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 5/2014. С. 116-119.

3. Марценюк Т. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. 44 с.

Дар'я ЛАВРЕНКО
викладач кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ДЛЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Діяльність держави, яка виражається у формуванні, прийнятті й оприлюдненні нормативно-правових актів, є одним з найважливіших аспектів діяльності держави. Організація, ведення такої діяльності передбачає наявність у законодавців не тільки загальної обізнаності та компетентності, але й вимагає від них спеціальних знань. Крім того, певних навичок опанування інструментарієм формування плану нормотворчої діяльності, нормативно-правових актів й формулювання законодавчих норм. Ці знання у світовій правовій теорії та практиці називають юридичною технікою, що представляє певну систему вимог при створенні типових правових норм, законів та підзаконних актів, їх упорядкуванні й систематизації.

У кожній державі право має певні особливості, але скрізь воно спрямоване на створення та вдосконалення єдиної, внутрішньо узгодженої та послідовної системи норм, що регулюють суспільстві відносини.

Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення правотворчої, законотворчої й нормотворчої діяльності, результатом яких є створення актів індивідуальної дії, або нормативно-правових актів. У сучасних умовах юридична техніка виділяється в окрему галузь юридичної науки, орієнтовану на розв'язання практичних задач.

Отже, юридична техніка – теоретико-прикладна юридична наука, предметом вивчення якої є закономірності раціональної юридичної діяльності зі створення, тлумачення та реалізації норм права [1].

Основним критерієм класифікації видів юридичної техніки є етапи правового регулювання (правотворчість, дія права, реалізація права). Тож можна виділити шість видів юридичної техніки:

- 1) правотворча техніка;
- 2) техніка опублікування нормативно-правових актів;
- 3) техніка систематизації нормативно-правових актів;
- 4) інтерпретаційна техніка;
- 5) техніка реалізації права;
- 6) правозастосовна техніка [2].

Унікальність юридичної техніки полягає в тому, що вона пов'язує всі види правової діяльності в єдиний виробничий процес, стандартизує його потенційно окремі сегменти та вносить надійну стабільність у правові процеси. Це дає можливість покращити показники ефективності для консолідації законодавчих пріоритетів та впроваджуючи їх на практиці, з метою забезпечення національних інтересів держави.

І. Шутак, І. Онищук, Л. Легін розрізняють такі засоби юридичної техніки: а) загальні засоби юридичної техніки; б) спеціально-юридичні засоби юридичної техніки. До загальних засобів юридичної техніки відносять: формально-атрибутивні (реквізити документа); логічні (структура документа загалом, внутрішня структура норм); мовні (весь комплекс виражальних засобів мови, зокрема термінологія, мовні кліше, метафори, мовні символи), до спеціально-юридичних – юридичні конструкції, презумпції, фікції, посилання, відсилання, застереження, примітки [3].

Отже, юридична техніка не визначається тільки як систему вимог-правил, що висуваються до текстів нормативно-правових та індивідуальних актів, до того ж її визначають як науку про юридичну техніку. Юридична техніка як наука, виступає як ланка між загальною теорією права та галузевими дисциплінами, що робить можливим створення нормативних документів, не втрачаючи зв'язків між доктринальними підходами та відповідно галузевими.

Вдосконалення юридичної техніки варто розглядати не тільки в напрямку розроблення нових прийомів, методів й правил для створення правозастосовних та нормативних документів, а також в напрямку підвищення фахової кваліфікації законотворців й інших уповноважених суб'єктів. Інакше кажучи, неможливо удосконалити засоби та правила юридичної техніки без компетентного суб'єктного складу, який зможе не тільки застосовувати вже наявні доктринальні положення, а

безпосередньо вносити новації в регулювання даного питання.

Таким чином, поєднання потенціалу юридичної техніки, компетентності законотворців, та принципів правотворення, забезпечуватиме діяльність зі зміни чинних нормативно-правових актів та створення нових, систематичною та конструктивною обґрунтованістю правових перетворень. Такі підходи будуть виступати як способи запобігання розширення кількості юридичних помилок, оптимізації етапів законодавчої діяльності, систематизації й методології дій та операцій, що виконуються, і в кінцевому результаті забезпечуватиме високі показники якості законів та різного роду нормативних документів, а також сприятиме досягненню конструктивних завдань держави.

1. Шутак І. Д. Юридична техніка. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
2. Бриль К. І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів: автореф дис ... к.ю.н : 12.00.01. Київ, 2008. 18 с.
3. Шутак І. Д., Онищук І. І., Легін Л. М. Юридична техніка в схемах і таблицях: курс лекцій. Дрогобич: Коло, 2016. 234 с.

Юлія ЛЕБЕДЄВА
викладач кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: МЕЖІ ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ

Репродуктивні права людини – це невід’ємні права і свободи людини, регламентовані положеннями міжнародного та національного законодавства. До них, зокрема, належать права особи на здійснення абортів, штучне запліднення, контроль народжуваності, планування сім’ї, використання контрацепції, сурогатне материнство тощо. Оскільки репродуктивні права містять морально-етичні аспекти, держава може втручатися в приватне життя людини. Однак, з метою забезпечення балансу між державними та приватними інтересами, такі дії мають відповідати встановленим вимогам.

Так, положеннями Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплено, що ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію [1]. Положення статті 8 Конвенції про захист основоположних прав і свобод (Далі – ЄКПЛ) охоплюють фізичну, психічну та духовну цілісність осіб, їх репродуктивні права, у тому числі права на переривання вагітності, штучне запліднення, примусове медичне лікування, охорону здоров’я та медичну допомогу, а також інформацію про здоров’я [2]. У свою чергу, Конституція України забороняє втручання в особисте і сімейне життя особи. Серед іншого, Європейський суд з прав людини (Далі – ЄСПЛ) трактує право на приватність/повагу приватного життя досить широко і акцентує увагу на його невичерпному змісті [3].

Так, право на приватність є негативним правом, тобто покладає на державу обов’язок утримуватися від втручання та дій, що можуть завдати шкоди чи посягнути на приватність особи. Утім, право на приватність не є абсолютним і держава має право втручатися, обмежуючи права при дотриманні інших обов’язкових вимог, таких як дотримання закону при втручанні, переслідування законної мети та необхідність у демократичному суспільстві.

Таким чином, репродуктивні права охоплюють право особи самостійно вирішувати питання пов’язані з її репродуктивним здоров’ям. У наведеному аспекті, важливим є визначення меж державного втручання в приватне життя, а саме права особи приймати незалежні рішення, уникати свавільного впливу з боку держави. Так, втручання в права людини здійснюється через встановлення законодавчих вимог, обмежень, заборон чи правил щодо реалізації особою своїх прав, зокрема, репродуктивних.

Щодо права особи на переривання вагітності, міжнародні акти прямо чи опосередковано не передбачають права на аборт за вимогою або з соціально-економічних причин [4]. Встановлення державою обмежень на проведення абортів не визнаються втручанням в особисте життя особи. Проте, є необхідним забезпечення мінімальних гарантій безпечного переривання вагітності, доступу до медичних послуг, належної обізнаності про аборт і пов’язані з ним ризики [5]. ЄСПЛ не вважає

«персональну автономію» такою, що наділяє особу правом на переривання вагітності, натомість держава має досить широкі дискреційні повноваження щодо визначення обставин, за яких аборт є допустимим [6]. Так, Страсбурзький суд визнає право особи на переривання вагітності, але не встановлює конкретних меж правового регулювання, визнаючи, що держава може як легітимізувати, так і забороняти проведення абортів.

Доступ до контрацептивів та інших заходів контролю та планування народжуваності є важливим аспектом репродуктивних прав особи. У цьому контексті держава має забезпечити доступ до сучасних засобів контрацепції, безпечних та надійних методів планування сім'ї [7, с. 52]. Варто наголосити, що за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, існує незадоволена потреба в плануванні сім'ї, що проявляється серед жінок які не бажають народжувати дітей або бажають відкласти вагітність, але не використовують жодного методу контрацепції для запобігання вагітності [8].

Медичний доступ та належне регулювання примусових медичних втручань у репродуктивне здоров'я особи є значущими для забезпечення репродуктивних прав. Так, держави повинні утримуватися від обмеження доступу до закладів репродуктивного здоров'я, включаючи цензуру та спотворення інформації про здоров'я. Нині основними проблемами доступу до якісної репродуктивної медицини є правові обмеження, культурні упередження, фінансові бар'єри та відсутність доступної та вичерпної інформації про доступні послуги у сфері репродуктивного здоров'я [7, с. 51]. Що стосується практики ЄСПЛ, то можливість подружжя використовувати доступні медичні засоби та приймати рішення щодо планування сім'ї без стороннього втручання під час вагітності регламентовано статтею 8 ЄКПЛ [9].

Щодо примусової стерилізації, Страсбурзький суд вважає, що держави повинні забезпечити жінок належними механізмами захисту від стерилізації без їхньої згоди [10]. Варто також наголосити на важливості положень Стамбульської конвенції, що закріплюють вимогу з криміналізації примусових абортів та примусової стерилізації особи [11].

Щодо послуг із сурогатного материнства, ЄСПЛ зазначає, що стаття 8 не зобов'язує держави легалізувати сурогатне материнство, і що зазначене питання має вирішуватися відповідно до національного законодавства кожної країни [12]. Показовим є те, що практика в основному стосується захисту прав генетичних батьків, що користуються послугами сурогатного материнства, а не прав самої сурогатної матері. Поза увагою залишаються питання анонімності та розкриття особи сурогатної матері, межі її приватності у прийнятті рішень під час вагітності, що зазвичай врегульовуються у договорі про сурогатне материнство.

Підсумовуючи, зазначимо, що втручання держави у репродуктивні права людини має відбуватися у встановлених законом межах. У зв'язку з суттєвими відмінностями національної регламентації репродуктивних прав, не в кожній країні належним чином забезпечено право особи на приватність, що загрожує незаконними абортами чи іншими формами медичних процедур.

У своїй практиці ЄСПЛ не завжди висловлює чітку позицію щодо меж приватності при реалізації особою своїх репродуктивних прав. Суд вирішує кожну справу ґрунтуючись на аналізі конкретних обставин та беручи до уваги національне законодавство. Показовим є те, що ЄСПЛ визнає, що держави мають право дозволяти або забороняти певні медичні процедури, пов'язані з репродуктивним здоров'ям.

З метою забезпечення приватності особи в контексті репродуктивних прав, важливою є ратифікація Стамбульської конвенції, яка, серед іншого, регламентує репродуктивні права людини. Окрім того, національне законодавство має забезпечувати баланс між суспільним інтересом та приватним задля уникнення надмірного втручання з боку держави, беручи до уваги рекомендації ВООЗ щодо забезпечення доступу до безпечної медицини та здатності особою самостійно приймати рішення щодо свого репродуктивного здоров'я.

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

3. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

4. Abortion on Demand and the European Convention on Human Rights. Blog of the European Journal of International Law. URL: <https://www.ejiltalk.org/abortion-on-demand-and-the-european-convention-on-human-rights/>.

5. Safe abortion: technical and policy guidance for health systems. Second edition. World Health Organization. URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/70914/9789241548434_eng.pdf?sequence=1,%20p.%2088.

6. A, B and C v. Ireland of European Court of Human Rights. Application no. 25579/05, 16.12.2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%7Ditemid%3A%5B%5C%22001-102332%22%5D%7D>.
7. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs, Sexual and reproductive health rights and the implication of conscientious objection. European Union. 128 p. URL: <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>.
8. World Family Planning. United Nations, New York: Department of Economic and Social Affairs. URL: <http://surl.li/bsylj>
9. Costa and Pavan v. Italy of European Court of Human Rights. Application no. 54270/10, 11.02.2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%7Ditemid%3A%5B%5C%22001-112993%22%5D%7D>.
10. V.C. v. Slovakia of European Court of Human Rights. no. Application no. 18968/07, 08.02.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%7Ditemid%3A%5B%5C%22001-107364%22%5D%7D>.
11. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: <https://rm.coe.int/1680462546>.
12. D v. France European Court of Human Rights. no. Application no. 11288/18, 16.10.2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%7Ditemid%3A%5B%5C%22001-203565%22%5D%7D>.

Маргарита МАКСИМОВА
викладач кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ ВІД АГРАРНОГО РЕЙДЕРСТВА

Рейдерство в аграрному секторі є досить розповсюдженим явищем. Цьому негативному явищу сприяють різні чинники, починаючи з прогалин та колізій у законодавстві та закінчуючи корумпованістю службових осіб у вищих ешелонах влади. Поняття рейдерство до сих пір ще не закріплено у жодному нормативно-правовому акті (далі – НПА) України. З теорії економічної науки відомо, що рейдерство – це отримання майна або майнових прав на підставах, в основі яких є недоліки в законодавчій базі чи функціонуванні державних інститутів.

Відсутність законодавчого визначення поняття рейдерство ускладнює правову кваліфікацію цього діяння. Рейдерство відноситься до категорії злочинів проти власності, але в той же час не підпадає під класичні форми злочинів проти власності. Борка Я. стверджує, що рейдерство – це суміш таких злочинів, як крадіжка, грабіж, шахрайство або торгівля краденим [1, с. 312-315]. На практиці також трапляються випадки коли кримінальні провадження відкриваються за такими статтями Кримінального кодексу (далі – КК) України, як хуліганство, незаконне збагачення, незаконне поводження зі зброєю. На жаль, в Україні відсутня офіційна статистика щодо кількості рейдерських захватів агробізнесу, оскільки багато кримінальних правопорушень, що містять ознаки рейдерства не вносяться до ЄРДР та не розслідуються належним чином.

Одним з дієвих інструментів рейдерів є колізійність законодавства України, що регулює земельні відносини та питання державної реєстрації земельних прав. Як зазначає Кушерець Д., винесення неправомірних судових рішень з грубим порушенням правил підсудності та на підставі сумнівних правостановлюючих документів сприяють незаконному заволодінню та користуванню земельними ділянками [2, с. 101-104]. На практиці часто виникає складна ситуація, коли окрім спору між фізичними та юридичними особами у цивільних та господарських судах виникає потреба оскарження неправомірного рішення державного реєстратора в порядку адміністративного судочинства. Достатньо поширеним способом захисту земельних ділянок від вчинення незаконних реєстраційних дій є звернення до Комісії з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації. Компетенцією Комісії є виключно розгляд процедурних порушень вчинених державними реєстраторами. Слід пам'ятати, що паралельне застосування механізмів адміністративного і судового оскарження унеможливує звернення до Комісії з питань державної реєстрації.

Міністерство юстиції запровадило надійний механізм автоматичного обміну між реєстром майнових прав і Держгеокадастром, що дає можливість запобігти реєстрації подвійних договорів оренди землі. Проте махінаціям рейдерів, на думку Мельниченко О., сприяє відкрита інформація про

межі земельних ділянок на офіційному сайті Держгеокадастру [3, с. 105-108]. У поле зору рейдерів потрапляють такі земельні ділянки: паї на які правоустановчі документи були отримані до 2004 року, але відомості про них відсутні у Державному земельному кадастрі та земельні наділи у яких є Державний Акт про право власності на землю, що був отриманий у період 2004-2011 роки. Державний земельний кадастр запрацював з 2013 року і ще не всі відомості про такі земельні ділянки приведені у відповідність. При цьому ще досі є земельні наділи, які не мають встановленого кадастрового номеру.

Для запобігання та протидії аграрному рейдерству було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту права власності» від 3.10.2019 року та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству» від 5.12.2019 року. Відомо, що нотаріальний захист є одним з найефективніших інструментів протидії аграрному рейдерству. Як зазначає Андрій Помазанов, позитивними нововведеннями що значно унеможливають ризик рейдерських схем стали: припинення повноважень у сфері державної реєстрації державних і комунальних підприємств, обов'язкова перевірка повноважень представника уповноваженої особи на вчинення реєстраційних дій, доступ до державних реєстрів шляхом багатофакторної автентифікації, повідомлення власників компаній про реєстраційні дії, проведення державної реєстрації виключно за місцем розташування майна [4]. Але досі існує необхідність підключення нотаріусів до Єдиного державного демографічного реєстру, встановлення додаткові кваліфікаційних вимог до реєстратора, конкретизації переліку випадків, за якими Міністерство юстиції дає дозвіл на проведення реєстрації незалежно від місцезнаходження нерухомого майна.

Звичайно, що рейдерству краще запобігти, ніж опинитися в такій ситуації. Існує система превентивних заходів, які рекомендовані кваліфікованими юристами. Адвокат Артем Барташевич радить моніторити Єдиний державний реєстр юридичних та фізичних осіб та громадських формувань та Єдиний державний реєстр судових рішень як стосовно власного підприємства, так і підприємств контрагентів, тримати активи в іпотеці а корпоративні права під заставою [5].

Особливо уважно потрібно оформлювати установчі документи підприємства та передбачити такі запобіжники, як нотаріальне посвідчення договорів про відчуження майнових прав чи частки у статутному капіталі, встановити, що окремі рішення підписуються всіма присутніми учасниками зборів, прописати, що голова обирається із числа засновників, зазначають експерти Офісу протидії рейдерству [6, с. 6-9].

Суб'єктам агробізнесу потрібно перевіряти актуальність усіх документів та встановити смс-сповіщення про зміну корпоративних прав, здійснювати моніторинг активів, особливо договорів оренди землі на предмет їх закінчення та своєчасного продовження, перевіряти, що дані з кадастру перенесені в реєстр права власності, контролювати документообіг і ретельно готуватися до перевірок контролюючих органів, розробити положення про конфіденційну інформацію, вести облік оригіналів документів.

Отже, можна зробити висновок, що хоча аграрне рейдерство досить поширене явище, але на законодавчому рівні вже усувається значна кількість прогалин та колізій законодавства, що стосується сфери державної реєстрації. Проте, щодо багатьох питань ще недостатньо сформована правозастосовча практика. Правильна тактика та стратегія у кожній конкретній ситуації дозволить зекономити час та кошти чи взагалі попередити рейдерську атаку. Правильно оформлені установчі документи, облік документообігу, завчасний моніторинг відомостей з реєстрів значно мінімізує ризик можливого рейдерського нападу.

1. Борка Я. О. Як захистити агробізнес від рейдерства. Науковий вісник Львівського національного університету внутрішніх справ. 2018, вип.1. с. 312-315.

2. Кушерець Д.В. Правова політика протидії рейдерству. Науковий вісник Чернігівського університету. 2014. вип. 644. с. 101-104.

3. Мельниченко О. А. Протидія рейдерству як складова державної політики щодо економічної безпеки. Актуальні проблеми державного управління. 2015. вип. 47. с. 105-108.

4. Помазанов А. В. Антирейдерський закон: наміри гідні але чи буде ефект? URL: www.uifuture.org.

5. Барташевич А. О. Як протидіяти рейдерству в аграрному бізнесі. URL: www.gorolegal.ua

6. Біляк Ю. В. Рейдерство в агросекторі: причини та наслідки. Агросвіт. 2019. вип. 5. с. 6-9.

Андрій ІВАНИЦЯ

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

Анна ДУБОВИК

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНЕ КОРУПЦІЙНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЄС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У країнах, де встановлена кримінальна відповідальність юридичних осіб, справи про злочини та провини, скоєні компаніями, в тому числі про корупційні, переслідуються за правилами кримінального судочинства. Таким же чином переслідуються корупційні діяння, вчинені юридичними особами, і в тих державах, де відповідальність компаній встановлена адміністративним законодавством (Німеччина, Італія, Польща). Разом з тим відповідно до законодавства ряду країн певні дії з боку право порушника – юридичної особи можуть пом'якшити покарання або навіть звільнити правопорушника від відповідальності: визнання провини та дотримання зобов'язань (очікуване та фактичне) [1].

Крім того, за європейським законодавством будь-яка компанія, засуджена за корупційний злочин, автоматично позбавляється права здійснювати свою діяльність на території Європи. Підставою такої заборони є п. 45 директиви 31 березня 2004 р. 2004/18/ЄС Європейського парламенту і Рада по координації процедури надання державних підрядних робіт, державних контрактів на постачання та договорів на громадські послуги, згідно з якою кандидату на участь у торгах або їх учаснику (включаючи директора компанії та іншу особу, яка здійснює представницькі, контрольні та інші повноваження, пов'язані з прийняттям рішень), засудженому з метою захисту фінансових інтересів ЄС за дії обманного характеру, корупцію чи відмивання доходів від злочинів, забороняється брати участь у публічних контракти всередині ЄС [2].

Особливий інтерес, як вважають автори, представляють такі профілактичні заходи, як оприлюднення вироку в засобах масової інформації та умовне засудження юридичної особи.

Оприлюднення (афішування) як вид покарання або захід безпеки в даний час застосовується в більшості держав, де існує кримінальна відповідальність юридичних. Про народження вироку є дуже дієвою і важливою мірою, особливо коли цього вимагає забезпечення безпеки життя та здоров'я людей або певних економічних благ. Зазвичай присуд оприлюднюється за рахунок засудженої юридичної особи шляхом публікації (повністю або в частині) в офіційному виданні, трансляції по радіо або телебаченню чи кількома з перелічених та ін.

При цьому суд визначає, яким чином мають бути поінформовані всі ті, в чийх інтересах необхідно опублікувати вирок, і терміни опублікування. Приписи, що стосуються оприлюднення вироку, можуть бути розміщені у Загальній частині Кримінального кодексу [2].

Зокрема, суд може встановити щодо організації додаткові умови пробації (одне або більше) з наведених нижче:

відшкодувати в порядку реституції будь-які збитки або збитки, які потерпілий зазнав у результаті злочину; розробити в організації стратегії, стандарти та процедури, спрямовані на зниження ймовірності скоєння нового злочину; повідомити про запровадження таких стратегій, стандартів та процедур своїм представникам;

подати до суду звіт про здійснення такої політики, щодо запровадження стандартів та відповідних процедур; визначити службовця старшої ланки, яка відповідатиме за дотримання політики, стандартів та процедур;

довести у порядку, встановленому судом, до відома товариства інформацію, що стосується злочину, за вчинення якого організація була засуджена, покарання, призначеного судом, та будь-яких заходів, які вживає організація, у тому числі стосовно політики, стандартів і процедур, тим, щоб зменшити ймовірність вчинення нового злочину та виконати будь-які інші розумні умови, які суд

вважає бажаними для запобігання вчиненню організацією нових злочинів або для виправлення заподіяної злочином шкоди.

Успішність антикорупційної політики є важливою складовою виконання нашою державою Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. У попередньому році надбаннями нашої держави у сфері антикорупційної діяльності стало створення Вищого антикорупційного суду, ДБР, дія системи контролю е-декларацій [3].

На підставі проведеного аналізу кола та повноважень суб'єктів антикорупційної діяльності для подальшого детального дослідження була обрана класифікація за характером адміністративноправового статусу та за рівнем спеціалізації: органи та особи, для яких протидія корупції є основною сферою діяльності (НАБУ, САП, НАЗК, Вищий антикорупційний суд України); правоохоронні органи, для яких протидія корупції є складовою правоохоронної діяльності (СБУ, НПУ, ДБР); органи та особи, для яких протидія корупції не є основною сферою діяльності, а здійснюється відповідно до адміністративно правового статусу (Президент України, ВРУ, КМУ).

Кожен із цих органів відповідно до завдань і функцій здійснює антикорупційну діяльність. Запобігання корупції – основна мета діяльності НАЗК, це є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію антикорупційної політики, а його структура, формування кадрової політики, обсяг повноважень та співробітництво з іншими органами державної влади України, іноземних держав та міжнародними організаціями базуються на міжнародних та європейських стандартах [3, 4].

Отже, розслідування корупційних правопорушень на вищому рівні покладено на НАБУ, а процесуальне керівництво здійснює САП. Унікальним органом, який займається розшуком та управлінням активами і за обсягом та змістом функцій не має аналогів в 98 системі органів державного управління є Національне агентство з питань виявлення, розшуку, управління активами, одержаних від корупційних та інших злочинів, яке було утворене за аналогом органів ЄС на підставі рішення Ради Європейського Союзу від 06.12.2007 р. Агентство діє у співпраці з Держфінмоніторингу.

1. Комарова Ю. М. Адміністративно-правовий статус Національного антикорупційного бюро України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.0. Київ, 2018. 229 с.
2. Серьогін С. С. Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 Харків, 2010. 23 с.
3. Скомаров О. Історичні аспекти діяльності правоохоронних органів з протидії корупції. Вісн. Нац. акад. прокуратури України. 2015. № 2. С. 116–122.
4. Яцків І. І. Загальні положення протидії корупції: адміністративно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Івано-Франківськ, 2009. Вип. 21. С. 88–94.

Лариса НАЛИВАЙКО
проректор, професор кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Єлизавета НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ БІЖЕНЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

Громадянство – це структурний елемент правового статусу людини, яка розкриває головний зміст зв'язку людини та держави, її взаємовідносин з державою та суспільством. Інститут громадянства України та такі його аспекти, як проблеми біженців, осіб без громадянства, становище іноземців у країні, міграція населення мають виключно важливе значення у вирішенні завдань щодо забезпечення стабільності конституційно-правового статусу особи. Актуальність теми дослідження

підтверджується проведенням аналізу національного законодавства України з питань правового статусу іноземців, осіб без громадянства, біженців у його розвитку, теоретичному осмисленні його прогалин та розробкою пропозицій щодо його удосконалення.

Початком створення міграційного законодавства стала проголошена 16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет України [1, с. 7], у якій було зафіксовано принцип державного врегулювання міграційних процесів. У незалежній Україні першим із пакету законодавчих актів, безпосередньо пов'язаних з міграційними процесами, став Закон України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. Про відповідність Закону принципам міжнародного права свідчать наявні у ньому загально визнані демократичні норми. У ст. 5-7 Закону було визначено перелік документів, що підтверджують громадянство України, а також підстави для його отримання. Позитивні зміни нової редакції Закону стосувалися репатріантів та біженців, які раніше не мали змоги отримати громадянство України

Відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [2].

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права на: пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом; працю; провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом; охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; відпочинок; освіту; свободу світогляду і віросповідання; направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів; володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; безоплатну правову допомогу в установленому порядку. Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах. Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання. Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, користується іншими правами і свободами, передбаченими Конституцією та законами України (ст. 15 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту») [2].

Окрім прав і свобод, особи, що визнані в Україні біженцями, мають виконувати певні обов'язки. Відповідно до статті 16 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» до обов'язків біженців належать:

1) інформувати відповідний територіальний відділ Державної міграційної служби про зміну прізвища, сімейного стану, складу сім'ї, про зміну попереднього місця проживання (переїзд до іншої адміністративно-територіальної одиниці України) або про виїзд на проживання в іншу державу, повідомляти про набуття громадянства, як українського, так і громадянства іншої країни;

2) здійснювати повторну реєстрацію у визначені строки за місцем постійного проживання [2].

У нашій державі існує співпраця між урядом України, УВКБ ООН та добровільними чи громадськими об'єднаннями [3]. Їх першочерговими завданнями є координація діяльності, проектування спільної соціальної допомоги біженцям та шукачам притулку, заходи, спрямовані на інтеграцію в українське суспільство тощо. До таких об'єднань можна віднести:

1) Всеукраїнську благодійну фундацію «Право на захист» (юридична допомога біженцям, м. Київ);

2) Програму юридичного захисту HIAS (юридична допомога біженцям м. Київ);

3) Консультативний центр для біженців;

4) Благодійну організацію «Харківський благодійний фонд «Світ»;

5) Громадський рух «Віра. Надія. Любов» (соціальна допомога біженцям та шукачам притулку, м. Одеса);

6) Благодійний фонд «Допомагаємо»;

7) Дніпропетровський координаційний центр допомоги переселенцям «Допомога Дніпра» [4].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про правовий статус іноземців» від 4 лютого 1994 р. [5, с. 162] була передбачена можливість застосування щодо іноземних держав принципу зворотної взаємності. Закон базувався на демократичних засадах правового становища іноземців та осіб без громадянства, тобто. на базових ідеях, закладених в його основі: національному режимі, рівності іноземців перед законом, єдності прав, свобод та обов'язків, гарантії прав та свобод. Законодавство України затвердило принцип недискримінації іноземців та осіб без громадянства. Це відповідало положенням Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, міжнародним пактам прав людини, іншим міжнародним актам, які затверджують принцип дискримінації.

Важливий принцип єдності прав та обов'язків закріплений у ст. 26 Конституції України 28 червня 1996 р. [6, с. 64] та частини 4 ст. 2 Закону України «Про правовий статус іноземців» від 6 липня 2005 р. [7, с. 446]. Здійснення іноземцями своїх прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам та законним інтересам її громадян та інших осіб, що проживають в Україні. Іноземці зобов'язані поважати та дотримуватися Конституції та законів України, поважати традиції та звичаї її народу. Проблема біженців – це проблема співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Міжнародно-правова доктрина та практика свідчить про те, що встановлення правомочності особи щодо набуття статусу біженця є прерогативою тієї держави, де ця особа шукає притулку.

Особи, які бажають отримати статус закордонних українців, подають письмові заяви до МЗС України або дипломатичних установ України за формою, встановленою Кабінетом Міністрів України. До посвідчення закордонного українця, заповненого українською мовою з персональними даними власника, вносяться дані про його громадянство та країну постійного проживання. Посвідчення не замінює паспорт та видається на 10 років із правом подальшої перереєстрації. Крім загальноприйнятих норм дія статусу припиняється в у разі набуття закордонним українцем громадянства України.

В'їзд в Україну та виїзд з України закордонних українців здійснюється відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [7, с. 446]. Громадяни держав, з якими Україна має візовий режим, мають право на безоплатне оформлення багаторазової візи для відвідування України без надання відповідного запрошення на 5 років на підставі посвідчення закордонного українця. Закордонні українці можуть іммігрувати в Україну для постійного проживання при умови отримання в установленому законом порядку дозволу на імміграцію для постійного проживання поза квотами імміграцію. Таке ж право поширюється на подружжя зарубіжних українців та їхніх дітей у разі їхнього загального в'їзду та перебування на території України.

Отже, можемо дійти висновку, що з проведеного аналізу нормативно-правових актів випливає, що незалежна держава України з моменту проголошення Декларації про державний суверенітет неухильно впливає у напрямі демократизації суспільства, постійно удосконалює своє законодавство у цій сфері відповідно до міжнародних норм та стандартів. У той самий час це призводить до зростання кількості нелегальних мігрантів, що покладає на державу додаткові обов'язки щодо забезпечення їх прав. Додаткового правового врегулювання потребує проблема захисту прав трудових мігрантів. Видається доцільним посилити вимоги до порядку набуття та позбавлення українського громадянства, що сприятиме зменшенню кількості випадків наявності подвійного громадянства, законодавчо заборонене в Україні.

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1976. № 17. С. 291.

2. Про біженців та осіб, які потребують додаткового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16. С. 146.

3. Москаль Г. Проблемні питання захисту прав трудящих-мігрантів та біженців. *Журнал Верховної Ради України «Віче»*. 2013. №21. URL: <http://www.viche.info/journal/3932>.

4. Про затвердження Плану заходів щодо інтеграції біженців та осіб, які потребують захисту, в українське суспільство на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів від 22.08.2012 №605-р URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/605-2012-%D1%80>.

5. Про порядок виїзду та в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/3857-12>.

7. Про правила в'їзду іноземців в Україну, їх виїзд з України та транзитного проїзду через її територію: Постанова Кабінету Міністрів України № 1074 від 29 грудня 1995 р. (Постанова втратила чинність

на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 150 від 15.02.2012) URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-95-п>

8. Про закордонних українців: Закон України від 4 березня 2004 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/1582-15>

Роман ГОЛОБУТОВСЬКИЙ
суддя Дніпропетровського окружного
адміністративного суду,
професор кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент

Вікторія НІКІТЕНКО
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНОГО СТАНУ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА

Створення та розвиток інституту президента в сучасній Україні не ґрунтувалося на відповідних теоретичних дослідженнях, не враховувало державно-правову практику розвинених іноземних країн, а здебільшого ґрунтувалося на принципі «проб та помилок».

У результаті цього інститут президенства у період до набрання чинності поправок до Конституції від 8 грудня 2004 р. вказував на гіпертрофію. Зауважимо, що спостерігалось значне перевищення Президентом його повноважень, що виявлялося в виконванні ним функцій вищого органу виконавчої влади. Гіпертрофований контроль Президента над Кабінетом Міністрів України (далі по тексту – Кабмін) призвів до того, що уряд міг бути відправлений у відставку залежно від політичної ситуації та незважаючи на результат його діяльності [1, с. 49].

Питанням формування і функціонування інституту президенства в Україні в останні роки приділяється значна увага. Приміром, дослідженням формування інституту президенства займалися такі вчені, як С. Агафонова, С. Алексеєва, О. Бойко, В. Головатенко, В. Погорілко, В. Тацій, Ю. Тодика, О. Фрицький та ін. Разом з цим чимало проблем не вирішено, що детермінувало написання цієї роботи.

Перед початком розгляду питання необхідно визначити, що собою являє інститут президенства стосовно інших гілок влади. Тож, відповідно до концепції раціоналізованого парламентаризму глава держави не є окремою гілкою влади та не належить до традиційних гілок влади (не зважаючи на це, функціональна зацікавленість Президента більш схильна до виконавчої гілки). Дана концепція не трактує інститут Президента як окрему гілку влади ні за статусом, ні з сутністю [2, с. 103].

Зауважимо, що принцип поділу влади включає поділ на законодавчу, виконавчу та судову влади спираючись на функціональні та змістовні ознаки, проте характер президентської влади не може бути чітко прив'язаний лише до одного з класичних елементів владної тріади. Це пояснюється тим, що статус Президента не пов'язаний ні із здійсненням законодавчих функцій, ні з виконанням законів та здійсненням виконавчої влади, ні із судовою владою.

Аналізуючи твердження «Президент є главою держави», твердження про те, що президент є главою держави, не слід трактувати це як визнання факту його зверхності над іншими елементами владного механізму.

Впродовж часу своєї незалежності українська держава піддалася суттєвим змінам форм влади, спостерігалася зміна сприйняття сутності функцій Президента. Дивлячись на це необхідно відмітити, що у державному механізмі України, що побудований на принципі поділу влади, Президент має виступати лише як один із найвищих державних органів поруч із Верховною Радою України (далі по тексту – ВРУ), Кабміном, Конституційним та Верховним судом. Тож, твердження «Президент є главою держави» повинно означати, що Президент стоїть не над гілками влади, а між ними, маючи на меті

забезпечення єдності державної влади та координації у взаємодії її структурних елементів [3, с. 7].

Верховенство Президента та Конституції України (далі по тексту – КУ) має гарантуватися не лише прямим впливом на суспільство, а й впливом на інші вищі державні органи, маючи на меті координацію, погодження та консолідацію. Саме такою мала була бути суть інституту президентства за змішаною формою правління, що було запроваджено КУ 1996 року. Аналізуючи повноваження, які реально здійснює Президент, можна сказати, що функціонально Президент концентрується на сферах представництва у зовнішній політиці, національній безпеці, арбітражі та конституційному правопорядку.

Особливого значення має роль Президента як гаранта принципу єдності державної влади в умовах її поділу та узгоджене функціонування та взаємодія органів державної влади. Для цього глава держави має повноваження, що дозволяють йому функціонально проникати у сферу компетенції інших органів влади.

Завдяки поєднанню в одній особі влади та механізму управління інститут президентства наділен можливістю оперативного попередження, обмеження, а також швидкого та ефективного вирішення конфліктів та криз, які можуть становити загрозу для суспільства. Президенту як гаранту КУ, прав і свобод людини відводиться стабілізуюча роль у функціонуванні державного механізму [3, с. 10]. З цією метою він повинен забезпечити, щоб усі державні органи виконували свої функції в межах своїх повноважень.

Підсумовуючи роботу та беручи до уваги особливості політичної системи України, зокрема її практику конфліктних взаємовідносин між органами влади та низьку здатність партійно-політичних сил до співпраці, постає необхідність подальшого конституційного коригування щодо потреб виконання Главою держави повноважень представницького та арбітражного характеру, які не допускають функціональної інтеграції Президента до виконавчих структур, при одночасному збереженні його повноважень у галузях управління, що з свого функціонального характеру та необхідності прийняття оперативних рішень вимагають активної реалізації принципу одноосібного керівництва. Перш за все такими сферами виступають сфера забезпечення національної безпеки і суверенітету держави, сфера керівництва Збройними силами та сфера забезпечення конституційної законності. Це цілком обумовлюється статусом Президента, що є гарантом територіальної цілісності України, а також прав та свобод людини та громадянина.

1. Крусян А. Президент України: особливості конституційно-правового статусу та тенденції його удосконалення. *Юридичний вісник: щоквартальний журнал*. 2011. № 2. С. 49-57.

2. Кузнецова О. Взаємодія інституту президентства з іншими гілками влади (на прикладі України, Росії та Білорусі). *Гілея: науковий вісник*. 2011. № 45. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_45/Gileya45/P6_doc.pdf.

3. Скрипнюк О. В., Федоренко В. Л. Функції та повноваження президента України - основа конституційно-правового статусу глави держави в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 7-17.

Каміль ПРИМАКОВ

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Аліна ГРИНІК

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗМІН

В аспекті того, що Україна проголошена правовою, соціальною, демократичною державою, важливу роль відіграють конституційні принципи, які набувають значення імперативних вимог, зокрема загально-правовий принцип законності, що використовується як основа правового

регулювання всіх без виключення суспільних відносин в Україні, у зв'язку із чим досить важко ставити під сумнів його значення та сутність. Однак незважаючи на це, у нинішніх реаліях, пов'язаних з демократичними змінами, людина багато в чому ігнорує не тільки соціальні (мораль, релігійні канони), але й правові норми. Тому актуальним здається відродження поваги до принципу законності, тобто підвищення авторитету до закону.

На теперішній час найбільшою проблемою юридичного світогляду і відповідної йому юридичної практики є проблема захисту прав, свобод і законних інтересів людини, коли виникає нагальна потреба захисту та гарантування на практиці теоретичних положень концепції прав людини, – зміцнення авторитету закону і принципу законності в правовому просторі є першочерговим завданням, як теоретиків права, так і практичних робітників [1, с. 14].

Аналізом принципу законності, його природи та сутності займалися такі вітчизняні науковці, як О. Марушій, С. Федоров, Н. Оніщенко, Н. Ролік, О. Олійник, О. Донченко, О. Муравенко, Т. Коваленко та інші.

Недосягнення в державі режиму законності може бути зумовлене різними факторами, зокрема: недосконалістю юридичної техніки нормативно-правових актів, недосконалістю примусових заходів держави, що застосовуються за порушення встановлених законодавчих приписів, стійким внутрішнім переконанням окремих учасників правовідносин щодо необхідності та можливості порушення ними нормативно-правових актів [2, с. 154].

Зміст режиму законності виражається в тих вимогах і гарантіях, які, отримуючи нормативно-правове закріплення в законодавчих актах, створюють основу досягнення суспільством і державою режиму законності, тобто виконання правових приписів усіма учасниками суспільних відносин. Вимоги законності визначають ті складові елементи, сукупність яких дозволяє говорити про рівень досягнення в державі системи суспільно-політичних відносин режиму законності.

Ознакою принципу законності є його вища імперативність, загальнообов'язковість, адже дотримання принципу законності у регулюванні земельних відносин має забезпечуватись усіма суб'єктами відповідно до його змісту, закріпленого у Конституції України та земельних законах.

Т. Подорожна слушно визначає принцип законності як сукупність взаємопов'язаних вимог суспільства до держави і права, а також права – до держави й інших учасників суспільних відносин; відображення і вираження цих вимог у суспільній, зокрема політичній і юридичній, свідомості і в законодавстві; реалізація цих вимог у соціальній практиці – у діяльності учасників суспільних відносин [3, с. 50].

Принцип законності у кримінальному праві має ключову роль, оскільки виступає гарантією захищеності людей, певною формою закріплення правопорядку.

Саме його реалізація у кримінальному праві, де заходи носять репресивний характер дозволяє вдало трактувати і застосовувати «букву» закону. Принцип законності визначає які діяння визнаються злочинами; які покарання мають застосовуватися до осіб, які їх вчинили; розмір цих покарань тощо. І дуже важливо, щоб конфліктів між нормами, які визначають згадані вище поняття, не виникало, щоб останні були сконцентровані в одному законодавчому акті [4, с. 110].

У правотворчій діяльності принцип законності посідає також важливе значення, що полягає у тому, що обов'язково має бути передбачена система контролю та нагляду щодо дотримання певної процедури прийняття нормативно-правових актів, адекватного відображення в їх змісті загальнолюдських цінностей та правових ідеалів, належної відповідності вже існуючим актам [5, с. 76].

Отже, принцип законності є загально-правовим, основоположним принципом організації державного і суспільного життя, що знаходить своє відображення у положеннях Конституції України. Сутність принципу законності у законодавстві будь-якої розвинутої демократичної країни має бути якщо не однаковою, то схожою за розумінням. Принцип законності є формою закріплення правопорядку. Законність являє собою концентровану суть права і закону в їх практичній реалізації. Так як Україна спрямовує свою політику у відповідності до європейських стандартів, дотримання принцип законності є пріоритетним завданням сучасного демократичного розвитку нашої держави, що в першу чергу проявляється шляхом дотримання цього принципу такими суб'єктами суспільних відносин, як органи досудового розслідування, прокуратура, суд та інші державні органи та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, фізичні та юридичні особи.

1. Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 13-18.

2. Федоров С. Принцип законності державного фінансового контролю: зміна парадигми. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 148-154.

3. Подорожна Т. С. Законність як необхідна умова конституціоналізації правового порядку. *Вісник*

Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2015. № 5. С. 46-51.

4. Олійник О. С. Сутність принципу законності за кримінальним законодавством зарубіжних країн. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2019. Т. 1. №. 12. С. 108-121.

5. Донченко О. І., Донченко Е. І. Законність як принцип правотворчості. *Матеріали 73-ї звітної наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*. м. Одеса, 28-30 листоп. 2018 р. С. 75-78.

Андрій КОРЕНЕВ

голова Дніпропетровського
окружного адміністративного суду,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Анастасія БЛІК

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ГЕНДЕРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У сучасній філософсько-правовій думці впроваджується нова парадигма розвитку антропологічного підходу до людини і її суб'єктивних прав, оскільки людське життя, гідність, свобода, справедливість, рівність широко обговорювані цінності в сучасній науковій літературі. Людина майбутнього – це людина з високими психофізичними, моральними та інтелектуальними якостями, яка володіє розвиненими потребами та інтересами, визнає загальнолюдські цінності, включаючи гендерну рівність. Тенденції часу свідчать, що якісне використання людського потенціалу, незалежно від статі, веде країну до прогресу, оскільки і жінка, і чоловік є рівноправними учасниками розбудови розвиненого суспільства, в якому може реалізуватися кожна людина, незалежно від її статі, уподобань, релігійних переконань, кольору шкіри і віку. Тому в сучасних умовах антропологічних тенденцій впровадження пріоритету особистості вимагає як ніколи актуалізується діяльність гендерних організацій як міжнародного та загальнодержавного, так і регіонального рівня. Не зважаючи на актуальність теми дослідження, дослідниками їй уваги майже не приділялося, у зв'язку з чим, ґрунтовні наукові праці щодо діяльності гендерних організацій Волинської області відсутні.

У науковій площині існує досить велика кількість визначень категорії «гендер». Не вдаючись до їх детального аналізу, приведемо тлумачення, закріплене Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбі з цими явищами, відповідно до якої «гендер» означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків [1].

Загалом масив міжнародних нормативно-правових актів, які торкаються гендерних питань вражаючий. До них можна віднести Загальну декларацію прав людини 1948 р.; Міжнародний пакт про громадські та політичні права 1966 р.; Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р.; Декларацію про ліквідацію дискримінації у відношенні жінок 1967 р.; Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами 1949 р.; Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації по відношенню до жінок, 1979 р.; Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.; Пекінську декларація, 1995 р. тощо.

У вивченні та осмисленні гендерної проблеми в останні роки суттєво просунулася і Україна. Великою мірою це обумовлено активною позицією гендерних організацій загальнодержавного та місцевого рівнів.

Чи не найбільш авторитетною гендерною організацією Волинської області є ВОГО «Гендерний центр», яка діє з 2015 року. Своєю основною метою «Гендерний центр» проголосив утвердження гендерної рівності та розвиток паритетної демократії в Україні [2]. Аналіз інформації з мережі інтернет та офіційної сторінки даної громадської організації в соціальній мережі «Facebook», дозволяє стверджувати про активну діяльність даної організації, спрямовану на формування

позитивної громадської думки про необхідність втілення ідей паритетної демократії в Україні; проведення гендерних досліджень та донесення їх результатів до широкого загалу; просвітництва шляхом проведення конференцій, круглих столів, тренінгів відповідної спрямованості; надання практичної правової та психологічної допомоги особам, що постраждали від гендерної дискримінації; лобювання програм з гендерної рівності у органах державної влади та місцевого самоврядування тощо.

За підтримки ВОГО «Гендерний центр» у області діє Гендерний інтерактивний театр «Дзеркало» Центру гендерної освіти Луцького педагогічного коледжу. Діяльність театру відіграє важливу роль у формуванні серед молоді нетерпимості до будь-яких проявів гендерної дискримінації та агресії. Вистави «Дзеркала», як правило, супроводжуються спеціально підготовленою інтерактивною програмою, що заохочує глядачів бути активними учасниками сценічного дійства. Інформація подається у ігровій формі, що дозволяє молодим людям краще усвідомити актуальність проблеми насильства та утвердження гендерної рівності в Україні [3].

Забезпечення гендерної рівності – не тільки вимога елементарної соціальної справедливості і необхідна складова демократії, а й реалізація можливості наближення до мети сталого людського розвитку, організації громадських відносин на принципах справедливості, сумлінності та толерантності. Гендерна рівність вимагає кардинально нового мислення, при якому розвиток розглядається як процес розширення свободи вибору для представників обох статей. Гендерна рівність як цінність права – рішучий крок вперед на шляху розбудови демократичної, гендерно орієнтованого суспільства. Саме активна позиція громадських організацій відіграє у цьому процесі ключову роль.

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбі з цими явищами від 11.05.2011. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu11251>

2. ВОГО «Гендерний центр». URL: <https://www.facebook.com/gendercentervolyn/>

3. Просвітницька робота серед молоді за участі гендерного інтерактивного театру «Дзеркало» центру гендерної освіти Луцького педагогічного коледжу. URL: <https://gendercenter.sumdu.edu.ua/index.php/news/259-prosvitnytska-robot-a-sered-molodi-za-uchasti-gendernoho-interaktyvnoho-teatru-dzerkalo-tsentru-gendernoyi-osvity-lutskoho-pedahohichnoho-koledzhu>.

Олександр ТАЛДИКІН

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

Богдан ПАРИМОНЧИК

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ЗАХІДНИЙ БЕРЛІН ЯК КВАЗИДЕРЖАВНЕ УТВОРЕННЯ

Політичні реалії сучасного світу та геополітичне протистояння держав світових лідерів, сприяли активному формуванню різного роду унікальних систем соціальної організації, на внутрішньодержавному рівні, що у свою чергу, призводить до актуальності дослідження в контексті сучасної концепції теорії держави таких що існували державоподібних утворень, висвітлення ознак, класифікацію, визначення їх структури та правосуб'єктності.

Якщо інтерпретувати квазідержави, як державоподібні політико-територіальні утворення, що мають обмежену міжнародну правосуб'єктність, влада яких має різну ступінь легітиматії [1, с. 112], то самий феномен їх існування в історії людства, життєздатність та різноманітність з одного боку, а також відсутність концептуального розуміння їх сутності, а також напрямків трансформації в процесі подальшого розвитку з іншого, підтверджують необхідність подібних досліджень.

У даному контексті особливу увагу привертає Західний Берлін, як унікальне державо-правове утворення, виникнення якого було результатом запровадження Ялтинсько-Потсдамської системи

міжнародних відносин, що встановлювала біполярність світу після Другої світової війни.

Закріплене договорами та угодами Ялтинської від 4-11 лютого 1945 року, Потсдамської від 17 липня – 02 серпня 1945 року конференцій рішення про розподіл Німеччини та її столиці на окупаційні зони призвело до запровадження принципово нових механізмів біполярного контролю, з боку держав антигітлерівської коаліції, що в подальшому обумовило й утворення окремих держав ФРН та НДР, а також сприяло формуванню міжнародно-правового феномену Західного Берліна.

Правовою основою започаткування такого режиму був Протокол «Угоди між урядами Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполучених Штатів Америки та Об'єднаного Королівства про зони окупації Німеччини та про управління «Великим Берліном» від 12.09.1944 р., а також Угода щодо змін у Протоколі Угоди від 12 вересня 1944 року між Урядами [2].

5 Червня 1945 року верховна влада в Німеччині була передана Центральній Контрольній комісії у складі представників чотирьох держав. Враховуючи специфіку механізму Контрольної ради та місце її розташування – Берлін, стосовно столиці Німеччини також було прийнято рішення залишити особливий район в межах радянської зони, створити для нього особливий режим, залишивши місто під «спільним управлінням». Таким чином, Берлін був розділений на чотири сектори, три з яких були тимчасово віддані під адміністративну відповідальність західних держав, які розташували там апарат Контрольної Ради та відповідний контингент військ.

Кордони столиці, що знаходилась під окупаційною владою були визначені ще на основі старого закону про Великий Берлін від 1 жовтня 1920 року [3]. З метою спільного управління регіоном, були підписані Угоди між окремими окупаційними державами, які передбачали зміни меж міста з 1945-1948 рр. та створена військова міжсоюзницька комендатура, яка з 1 серпня 1945 року отримала назву *Союзна Комендатура Берліну*. Союзна Комендатура прийняла 13 серпня 1946 року Тимчасову Конституцію Великого Берліна.

Подальший розвиток Західного Берліна обумовлений економічною інтеграцією цього квазідержавного утворення до західних секторів окупації.

У західних зонах об'єднання відбувалося злиття територій, що перебували під окупацією. «12 липня 1947 року внаслідок злиття окупаційних зон Великої Британії та США утворюється Бізонія, а пізніше, з приєднанням до договору Франції у 1949 р., – Тризонія» [4].

Після Лондонської конференції Ради міністрів закордонних справ, на яку радянська сторона демонстративно не була запрошена, 20 березня 1948 року відбувається останнє засідання *Контрольної Ради*, як органу верховної влади в Німеччині. Починається період ізоляції міста; 16 червня 1948 р. відбулося засідання Берлінської міжсоюзної комендатури, яке також виявилось останнім – Радянський Союз припинив свою участь у діяльності Берлінської комендатури; 21 грудня 1948 року західні союзники заявили, що через радянську позицію «неможливістю виконати рішення міської комендатури в Східному Берліні», в силу вступило друге правило механізму прийняття рішень союзниками. Кожна окупаційна держава здійснює контроль у своїй зоні або секторі Берліну. Сполучені Штати, Великобританія і Франція створили тристоронню Союзну комендатуру, сфера діяльності якої була обмежена трьома західними секторами міста [5, с. 67].

У вересні 1948 року почав діяти Окремий міський парламент Західного Берліна; 14 травня 1949 року західні держави прийняли «Статут для міста Берліна», який незабаром став називатися «Малий окупаційний статут» [5, с. 239-240]. Оформлення державного статусу Західного Берліна продовжилось 29 серпня 1950 року, коли Тристороння комендатура затвердила конституцію Західного Берліна, яка набула чинності з жовтня 1950 року [6, с. 154].

Відповідно до ст. 1 було записано, що «(Західний) Берлін є землею Федеративної Республіки Німеччина» (п. 2) і що «конституція і закони Федеративної Республіки мають силу для (Західного) Берліна (п. 3) [7].

Конституція Західного Берліна проголосила:

- принцип народовладдя (ст. 2);
- рівність усіх перед законом (ст. 6);
- право відкрито висловлювати свою думку (ст. 7);
- право на працю (ст. 12);
- право на відмову від військової служби (ст. 21);
- гарантії загальних, рівних, таємних, прямих виборів;
- активне виборче право надавалось громадянам, які досягли 20-річного віку [7].

Законодавча влада належала Палаті депутатів (200 депутатів) яка обиралася кожні чотири роки (ст. 38, 39). Але фактично палата складалася із 137 членів, решта місць були зарезервовані для представників Східного Берліна, так як влада Західного Берліна розглядала конституцію Західного

Берліна як конституцію всього Берліна. Очолював парламент Президент, який мав двох заступників (віце-президентів). Президент головував на засіданнях Палати, оформлював рішення, прийняті Палатою, представляв Палату за межами та керував її апаратом. Засідання Палати скликалось Президентом двічі на місяць. Палата обирала Сенат (уряд) та здійснювала парламентський контроль за його діяльністю.

Виконавча влада належала Сенату (уряду), який складався із правлячого бургомістра, його заступників і приблизно 16 сенаторів (ст. 40). Сенат формував правлячий бургомістр, який обирався Палатою за пропозицією найсильнішої фракції. Після того, як правлячий бургомістр сформував Сенат, його члени повинні бути затверджені палатою (ст. 41).

Система управління Західним Берліном була розділена на центральну і районну. Центральні галузеві управління очолювали члени Сенату. Це були спеціальні органи (поліцей-президіум, відство нагляду за промисловістю) та міські підприємства комунального господарства. Районні адміністрації виконували всі інші завдання, що не виходили за межі компетенції району (ст. 25). Вищими органами місцевого самоврядування були районні збори депутатів.

Судова влада здійснювалась незалежними судами (ст. 44), які поділялись в залежності від своїх функцій на адміністративні, цивільні, фінансові тощо. Судді призначались Сенатом. Члени вищих судів обирались за пропозицією Сенату та міською палатою депутатів і тільки після цього призначались на посади Сенатом [7].

Отже, Західний Берлін, як квазідержавне утворення був сформований з трьох секторів «Великого Берліна», не був частиною ФРН або НДР, зберіг свій унікальний правовий статус аж до об'єднання Німеччини в 1990 році, залишаючись особливою територією, на якій юридично зберігалось пряме управління окупаційної адміністрації.

1. Талдикін О. В. Поняття та класифікація квазідержав. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпро, 2017. № 1. С. 110-116.

2. Протокол Угоди між Урядами Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполучених Штатів Америки та Сполученого Королівства про зони окупації Німеччини і про управління «Великим Берліном» від 12 вересня 1944 р. База даних «Законодавство України» – ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_094#Text.

3. Gesetz über die Bildung einer neuen Stadtgemeinde Berlin URL: <http://www.verfassungen.de/be/grossberlin20.htm>.

4. Цибулько А. А. Об'єднання Німеччини: історичні передумови та геополітичні наслідки. *Проблеми міжнародних відносин*. 2018. Вип. 8. URL: <http://vmv.kyvu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/18.pdf>.

5. Berlin. Ringen um Einheit und Wiederaufbau 1948-1951. Hg. Im Auftrag des Senats von Berlin. – Verlag: Berlin: Heiz Spitzing, 1962.

6. Documente zur Berlin-Frage 1944-1966. URL: <https://doi.org/10.1515/9783486819021>.

7. Verfassung von Berlin vom 1. September 1950. Einschliesslich des Genehmigungsschreiben der Alliierten Kommandantura Berlin. URL: <http://web.archive.org/web/20131023001820/>.

Ельвіра СИДОРОВА

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Дар'я СЕРГА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Нині система центральних органів виконавчої влади побудована таким чином, що функції щодо здійснення контролю і нагляду, надання послуг та управління об'єктами державної власності здійснюють відповідно державні інспекції, державні служби та агентства. Втім, нещодавно Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» були створені державні комісії. Саме тому доцільно розібратися з повноваженнями даних органів.

У систему публічної адміністрації входять органи виконавчої влади, які наділені відповідними державно-владними повноваженнями в усіх сферах суспільного і державного життя. Особливість виконавчої влади серед гілок державної влади, на думку В. Авер'янова, полягає в тому, що саме у процесі її реалізації відбувається реальне втілення в життя законів та інших нормативних актів держави, практичне застосування важелів державного регулювання й управління важливими процесами суспільного розвитку [1, с. 15]. У порівнянні з іншими гілками влади, виконавча влада має певну незалежність. Вона здебільшого проявляється в сфері практичного здійснення норм Конституції України та Законів України на загальнодержавному рівні. Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України, який очолює систему органів виконавчої влади, є Урядом України, який здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Раду Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Він відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України (ст. 113 Конституції України). Отже, Кабінет Міністрів України – це вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, що керується у своїй діяльності Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України. Основні повноваження Кабінету Міністрів України щодо адміністрування галузі авіації та використання повітряного простору України мають загальнодержавний та комплексний характер, який стосується: здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; розроблення і виконання загальнодержавних програм науково-технічного розвитку, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм; спрямування та координації роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їхньою діяльністю [2]. Центральною ланкою у системі органів виконавчої влади є підвідомчі Кабінету Міністрів України міністерства й інші центральні органи виконавчої влади. Особливість їхнього правового статусу полягає в тому, що саме міністерства й інші центральні органи виконавчої влади є головними управлінськими структурами у різних сегментах виконавчої влади. Міністерства є головними органами в системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики в одній чи декількох сферах. Міністерства, що здійснюють управлінську діяльність в окремих галузях, називають галузевими. Ті, що здійснюють функціональну (міжгалузеву) управлінську діяльність у певних сферах, називають функціональними. За Законом України «Про центральні органи виконавчої влади», окрім міністерств та центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, інші центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики, такі як служби, агентства, інспекції,

комісії [3]. Основними завданнями центральних органів виконавчої влади є: 1) надання адміністративних послуг; 2) здійснення державного нагляду (контролю); 3) управління об'єктами державної власності; 4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їхню діяльність. Центральні органи виконавчої влади можуть здійснювати одне або кілька визначених у переліку завдань [3].

Отже, у результаті дослідження визначено основні риси органів виконавчої влади, а саме: 1) є частиною публічної адміністрації; 2) являє собою організацію, тобто колектив людей, об'єднаних для вчинення спільних дій; 3) створюється з волі держави та реалізує її; 4) має політичні та державні посади; 5) його діяльність спрямована на вчинення державно-виконавчих дій, є підзаконною; 6) здійснює діяльність в межах компетенції, тобто на підставах, у порядку і у спосіб, передбачені законодавством; 7) має атрибути юридичної особи (відокремлене майно, рахунок, печатку, штамп тощо). Висвітлено підходи до класифікації органів виконавчої влади за різними критеріями. Розкрито систему органів виконавчої влади, яка включає три організаційно-правові структурні ланки, а саме: 1) вища – Кабінет Міністрів України; 2) центральна – міністерства, державні служби, державні агентства, державні інспекції, комісії [2] та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом; 3) адміністративно-територіальна – територіальні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації.

1. Авер'янов В. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 1: Загальна частина. Київ, 2004. 584 с.

2. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222

3. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 38.

Любов МІРОШНІЧЕНКО

доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін,
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат філологічних наук, доцент

Альона ІВАНЧЕНКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

МЕДІАОСВІТА ЯК СКЛАДОВА НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У сучасному суспільстві медіаосвіта набуває значної популярності, особливо під час карантину у зв'язку з пандемією COVID-19. У світі відбувається стрімкий розвиток науки, технологій, культури та ін. Медіаосвіта в Україні – «це частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою масмедіа, включаючи традиційні та новітні медіа з урахуванням розвитку інформаційних технологій» [5]. Як відомо, на рівні держави затверджено «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні», планується Всеукраїнський експеримент з масового впровадження наскрізної медіаосвіти у педагогічну практику, медіаосвітній компонент залучено до стандартів початкової освіти, проводяться численні тренінги, вебінари, воркшопи, наукові дослідження щодо різних феноменів психології масової комунікації, кібесоціалізації підлітків, цифрової безпеки старшокласників, медіаризиків та медіазалежностей. Проте, гостро стоїть проблема системності та узгодженості дій різних суб'єктів медіапросвіти широких верств населення [5]. У суспільстві медіакультури відбувається процес підготовки особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою мас-медіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно опосередковане спілкування, інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій [3].

Яна Фруктова, доцентка кафедри журналістики та нових медіа Університету Б. Грінченка,

куратор медіацентру зауважила, що на «рівні Європейського Союзу діють нормативно-правові документи, які визначають медіа-інформаційну компетентність як базову, життєво необхідну, а, отже, медіаосвітній компонент введено до стандартів освіти різних рівнів та форм (від початкової до докторантури, від формальної до неформальної та інформальної). Деякі країни, зокрема Велика Британія та лідер цієї сфери — Фінляндія, запровадили медіаосвіту як обов'язковий предмет, з якого учні наприкінці навчання складають державний іспит. Медіаосвітні центри в Європі займаються не тільки тренінговою діяльністю, а й науковою, видавничою, методичною. Цей досвід має стати у пригоді українським медіапедагогам» [5].

Під час дистанційного навчання в умовах карантину учні, студенти, здобувачі познайомилися з медіаосвітою поближче. «Пандемія Covid-19 триває вже у всьому світі третій рік, що суттєво вплинуло на освітній процес в Україні та світі» [4]. Громадяни опанували різні інтернет платформи для роботи та навчання: Zoom, Telegram, Viber, Moodle, Classroom та ін. Новий формат спілкування людей тягне за собою низку як позитивних, так і негативних аспектів. Соціологи провели опитування, метою якого було оцінити досвід та ефективність медіаосвіти в Україні. Воно проводилось двома методами: перший – спілкування з вчителями різних навчальних закладів, другий – дискусії з учнями. Більшість опитаних вчителів зауважила, що медіаосвіта – ключова складова занять та без засобів мас-медіа заняття проводяться лише в усній формі. Інші ж стверджували, що медіаосвіта перспективна, але все ж таки надавали перевагу як усному, так і письмовому опитуванню наживо. Вчителі використовують різні сучасні навчальні посібники як в друкованому вигляді, так і в електронному. Учні, які використовують інноваційні технології, задоволені та визнають користь таких засобів. Сучасній молоді краще сприймати інформацію через інтернет джерела. Викладачі потребують більш інтенсивного обміну досвідом щодо ефективних засобів, прийомів та методики використання під час освітнього процесу, використання потенціалу для подальшого розвитку медіаосвіти.

«Британський дослідник медіаосвіти Лен Мастерман (Len Masterman) виділив чотири найважливіші сфери медіаосвіти:

- 1) авторство, власність і контроль у медійній галузі;
- 2) способи досягти ефекту впливу медіатексту (способи кодувати інформацію);
- 3) репрезентація навколишнього середовища через медіа;
- 4) медійна аудиторія. Можна було б додати ще й особливості самих медіа як каналів передання інформації» [1, с. 14].

«Медіавикладачі з Канади орієнтовані на теологічну теорію медіаосвіти, що значною мірою спрямовані на світську культурологічну теорію медіаосвіти, хоча звісно, релігійна складова також в їх теоретичних та практичних підходах» [3, с. 98].

«У 1984 році в Канаді була створена організація The Jesuit Communication Project, яка мала на меті «зосередитись на взаємовідносинах віручої спільноти та масмедіа». Ця організація тісно співпрацювала з Association of Roman Catholic Communicators in Canada по різноманітним напрямках соціальної комунікації та медіаграмотності. З 1989 року The Jesuit Communication Project очолює Дж. Панженте, якому вдалося в 1992 році об'єднати різні канадські медіаосвітні Асоціації в Canadian Association of Media Education Organizations (Канадську організацію медіаосвітніх спільнот). Ця асоціація разом з The Jesuit Communication Project протягом багатьох років проводила конференції, а також організувала медіаосвітні курси для вчителів, а в 2003 році організувала унікальне соціологічне опитування, в якому брало участь 6 тисяч канадських дітей від 8 до 15 років, щодо проблем медіаграмотності» [3, с. 98].

«На думку міжнародної академічної спільноти, Канада, Велика Британія, Австралія, Франція, США та Росія – лідери з розвитку шкільної медіаосвіти. У Канаді з вересня 1999 року вивчення медіакультури обов'язкове для учнів середніх шкіл з 1 по 12 клас. У Великій Британії в 1995 році 30 тисяч школярів обрали екзамен з предмета «Медіа» для отримання свідоцтва про закінчення середньої школи. 1994 року американський президент підписав указ «Цілі 2000: Американський освітній акт», яким увів рекомендований стандарт з медіаосвіти на всіх рівнях початкової та середньої шкільної освіти. Інші країни – Австралія, Франція, всі скандинавські та країни Південної Європи запровадили предметні обов'язкові навчальні курси з медіа в шкільну освіту» [1, с. 14].

У рекомендаціях ЮНЕСКО неодноразово наголошувалася важливість та підтримка медіаосвіти (конференції ЮНЕСКО в Грюнвальді, 1982; Тулузі, 1990; Парижі, 1997; Відні, 1999; Севільї, 2002 та ін): «Медіаосвіта – основна частина права кожного громадянина будь-якої країни на свободу, самовираження та отримання інформації, воно сприяє підтримці демократії. Визнаючи відмінності у підходах та розвитку медіаосвіти в різних країнах, рекомендується, щоб вона була введена скрізь, де

можливо, у межах національних навчальних планів, так само як у рамках додаткової, неформальної освіти та самоосвіти протягом усього життя людини» [2, с. 11-12].

Отже, логіка наших міркувань підводить до висновку про те, що медіаосвіта в сучасному світі є невід'ємною в системі навчання, але вона все ж таки має певні як недоліки, так і переваги. Стосовно медіавпливу на цільову аудиторію, який забезпечується використанням сучасних соціальних мереж, які повністю заповнили наше життя, він також має свої позитивні та негативні риси. Варто удосконалювати цю систему і розвивати, залежно від потреб суспільства.

1. Медіаосвіта та медіаграмотність. Київ, Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2014 р. Медіаосвіта в західних країнах. URL: <https://www.mediagram.ru/>
2. Мальцева О. І. Місце медіаосвіти в системі соціального виховання. 2017. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/handle/123456789/2917>
3. Медіаосвіта. URL: <https://uk.wikipedia.org/>
4. Освіта в умовах пандемії у 2020-2021 році: аналіз проблем і наслідків. URL: <https://cedos.org.ua/>
5. Матеріали круглого столу «Медіаосвіта та медіаграмотність: досягнення ЄС та перспективи України». URL: <https://www.ukrinform.ua/>

Андрій РИБАЛКІН

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Максим ДРОЗДОВ

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПОРІВНЯННЯ УНІВЕРСАЛІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Актуальність цієї теми полягає у надзвичайному впливі української революції 1917-1921 років на подальшу історію української нації, держави та процес формування національної свідомості українців. Важливою рушійною силою у цьому процесі була діяльність Центральної Ради. Під час свого правління Україна пережила дуже складні процеси легітимізації країни, політичні, економічні та соціальні зміни, громадянську війну та військову агресію з боку іноземних держав, які мали свої плани щодо української території. Однак ці події також були сповнені важливих чинників розвитку української державності, пробудження та підвищення національної свідомості українського народу, виходу України на міжнародну арену та розвитку державних устроїв.

Метою є порівняння чотирьох універсалів Центральної ради Української Народної Республіки.

Перший універсал Центральної ради УНР. Після того, як у травні 1917 р. тимчасовий уряд відмовився надавати Україні автономію, Центральна Рада, спираючись на принцип «ні бунту, ні підпорядкування», прийняла рішення прийняти Універсал I («Українському народу в Україні та за її межами») [1]. Текст універсалу В. Винниченко прочитав 10 (23) червня 1917 р. на II Українському військовому конгресі. Відповідно до Першого Універсалу було проголошено автономію України в Росії («без відокремлення від усієї Росії ... український народ повинен контролювати своє життя»). Законодавчим органом мали стати Національні Збори України (Асамблеї), які обираються загальним, рівним, прямим та таємним голосуванням. Відтепер частина коштів, отриманих від стягнення податків, повинна була залишитися в Україні [2]. З огляду на багатонаціональний склад України, універсал закликав українських громадян до згоди і взаєморозуміння. Центральна Рада взяла на себе відповідальність за нинішню ситуацію в Україні, від населення були введені додаткові збори на користь Ради, але не було вимоги призупиняти виплати до всього російського бюджету [3].

Другий універсал Центральної ради УНР. 3 липня 1917 р. тимчасовий уряд надіслав до Києва телеграму з постановою «Про національне політичне становище України», зміст якої збігався зі змістом, підготовленим до друку II Універсалу [4]. Того ж дня на урочистому засіданні Української

Центральної Ради було прочитано «II Універсал» (виданий українською, російською, єврейською та польською мовами). Універсал стверджував, що «ми, Центральна Рада, ... завжди виступали за відокремлення України від Росії». Генеральний секретаріат оголошено «тимчасовим урядовим органом», а його склад затверджено тимчасовим урядом. Необхідність доповнення Ради була визнана за рахунок представників інших національностей, які проживають в Україні. З військового питання була прийнята можливість включення представників України до кабінету військового міністра та Генерального штабу. Формування українських військ має відбуватися під контролем тимчасового уряду [4].

Третій універсал Центральної ради УНР. 7 листопада (20) 1917 р. Українська Центральна Рада (УЦР), продовжуючи свою державотворчу лінію, схвалила III Універсал, в якому вона проголосила Українську Народну Республіку (УНР) як формальне утворення у складі Федерації вільних націй. Формально не розривалися федеральні зв'язки з Росією та проголошувалися демократичні принципи: свобода слова, преси, релігії, зборів, профспілок, страйків, недоторканність особи та дому; проголосила національну автономію для меншин (росіян, поляків, євреїв), скасувала смертну кару, скасувала право на приватну власність на землю і визнала її власністю всього народу без викупу, встановила 8-годинний робочий день, оголосила про реформу місцевого самоврядування. Влада Центральної Ради розширилася до 9 губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської (північні райони, без Криму). Доля деяких областей і провінцій, що знаходяться поруч з Росією (Курська, Холмська, Воронежська тощо), мала вирішуватися в майбутньому [5].

Четвертий універсал Центральної ради УНР. Після спалаху бойових дій між Радянською Росією та Українською Народною Республікою перед Центральною Радою постало таке завдання: мобілізувати та організувати український народ, щоб відбити агресію, дистанціюватися від більшовицького режиму [4] та створити умови незалежних переговорів з Німеччиною [1]. Для вирішення цих проблем 9 (22) січня 1918 р. було прийнято IV Універсал, згідно з яким УНР стала «незалежною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу» та органом виконавчої влади, Секретаріат став Радою Народних Міністрів. Універсал містив кілька важливих положень: на уряд було покладено завдання вести мирні переговори з Німеччиною та її союзниками «абсолютно самостійно»; гарантувалася передача землі фермерам без викупу, згадувалося про націоналізацію лісових, водних та підземних ресурсів; здійснено курс на націоналізацію виробництва та торгівлі залізом, тютюном та іншими товарами та встановлено державний контроль над усіма банками; найближчим часом було поставлено завдання скликати Українські Установчі збори для прийняття УНР. Усі громадяни УНР були закликані до боротьби проти більшовиків [2].

Універсал був прийнятий Малою Радою, проголосований шляхом поіменного голосування в Центральній Раді [4] та опублікований українською, російською, єврейською та польською мовами [2].

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що Універсали Центральної Ради Української Народної Республіки – це політичні та правові акти програмного характеру, видані Центральною Радою, яка у 1917 р. виконувала обов'язки вищого законодавчого органу України. Так, в Українській Народній Республіці було опубліковано чотири універсали, які визначали етапи становлення та розвитку української державності, від проголошення формальної автономії в складі російської держави до одностороннього проголошення незалежності.

1. Бойко О. Д. Історія України. Київ. Видавничий центр Академія. 2002. С. 326-338.

2. Павлишин О. Універсали Української Центральної Ради. Довідник з історії України: В 3-х т. Київ, 1994.

3. Соколова М. В. Великодержава проти націоналізму: Тимчасовий уряд і Українська Центральна Рада (лютий – жовтень 1917). Дослідження з історії України. № 1. Одеса, 1995. С. 128.

4. Фіров П. Т. Сторінки історії України. Київ. 1997. 304 с.

5. Мироненко О. М. Третій універсал Української Центральної Ради. Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ, 1998. 364 с.

Андрій САМОТУГА

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

ЕЛЕКТОРАЛЬНА І РЕФЕРЕНДНА ДЕМОКРАТІЯ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СПАДЩИНА ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ Й ЗАГРОЗИ

Демократія – політичний режим, за якого єдиним легітимним джерелом влади в державі визнаються її громадяни, і управління державою здійснюється народом безпосередньо (пряма демократія) або через обраних ним представників (представницька демократія – парламентська та муніципальна). Поряд із вже історичними типами (полісна, станова, елітарна, воєнна тощо), найпоширенішими на сьогодні формами прямої демократії залишаються вибори (електоральна демократія) та референдум (референдна демократія). При чому ці обидві також мають свою генезу, коли, приміром, активне виборче право протягом кількох останніх століть еволюціонувало від обмеженого до загального.

Національно-державно-правовий розвиток України має своїм корінням те, коли на початку зародження української державності – Київської Русі – були вже тоді відомі такі національні форми народовладдя, як народні віча чи перша пам'ятка політико-правової думки «Руська правда». Однак поступ було перервано на цілі століття монголо-татарською навалою, яку дещо стримала трансформація Київської держави у Галицько-Волинське князівство, згодом – формування Великого князівства Литовського з його визначним правовим актом – Литовським статутом, який був основним збірником права в Україні з XVI ст. Зокрема, шляхетське виборче право було уконституйоване II Литовським статутом 1566 р. Він чітко визначав склад і компетенцію повітових сеймиків: на них «мають з'їзджатися тые воеводове и каштелянове врядники земские, потому ж князове панове шляхта того же повіту и воеводства, а намовляти о тых речах и потребах земских...» [1, с. 103].

Одна з небагатьох сусідніх земель, що змогла тоді уникнути монголо-татарського плондрування, завдячуючи своєму географічному положенню (захищеність зі сходу озерами та болотами), – Новгородська Республіка. Проіснувала три з половиною століття, сягала від Білого моря до Волги, від Балтійського моря до Уральських гір. Саме тут існувало потужніше, порівняно з Київською державою, віче – реальна форма середньовічної демократії, коли на ключові посади людей обирали, а не призначали. Капітал був джерелом влади, а не навпаки. Віче також, з точки зору референдної демократії, розв'язувало питання війни та миру, долю законів, обсяг податків та ін. Фактично вже тоді Великий Новгород був справжнім торговим «вікном у Європу», прорубаним задовго до Петра I. Саме тут могла б сформуватися четверта східнослов'янська ідентичність укупі із сучасною Україною, Білоруссю та Росією. Якби не Москва. У 1471 р. Іван III здійснив перший похід, звинувативши новгородців у зраді, коли ті у церковному питанні переорієнтувалися з Москви на Київ та Константинополь; вдруге 1570 р. вже Іван Грозний остаточно за 6 тижнів потопив у крові місто, звинувативши містян у «пропольських» настроях. На сьогодні Новгород – невеликий за значенням обласний центр Російської Федерації, а область, як і всі решта – псевдо-суб'єкт псевдо-федерації, оскільки ще на початку нульових було скасовано вибори губернаторів (замість них утворення указом президента РФ від 13.05.2000 8-и федеральних округів, які й досі не передбачені конституцією, із запровадженням у них постійних представників президента), незважаючи на закріплення конституцією країни аж 6, але нерівнозначних за статусом видів суб'єктів федерації: республіки – 22 (в т. ч. анексований Крим), краї – 9, області – 46, міста федерального значення – Москва, Санкт-Петербург та Севастополь в анексованому Криму, автономна область – 1, автономні округи – 4.

Подібна доля спіткала також такий унікальний, суто національний вияв воєнної демократії, як Запорозька Січ, яка згодом розрослася у козацьку державу – Гетьманщину з полково-сотенним адміністративно-територіальним поділом з виборними очільниками. У 2-й половині 18 ст. вона поступово була ліквідована царським урядом із скасуванням електоральної демократії і запровадженням прямого правління – генерал-губернаторства, а в економічному плані – насадженням кріпосництва.

Програми, на жаль, також виявилися битви за європейський тип державності у перші

десятиріччя 20 ст. доби Центральної ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Можливо, частково й через вади та незрілість тоді електоральної демократії, що межувала з відвертим популізмом і демагогією. Адже через свою політичну безграмотність та громадянську безвідповідальність пролетаріат та переважна більшість безземельних селян ставали легкою здобиччю всякого роду політичних радикалів – від анархістів до більшовиків. Останнім і вдалося зобути прихильність завдяки таким гаслам, як «мир народам» (насправді – переростання світової імперіалістичної війни у ще більш кровопролитну громадянську), «земля селянам» (насправді – розкуркулення господарників й наведення решти в колгоспне рабство), «право народів на самовизначення» (але потім у суто в межах нової, вже радянської імперії), «вся влада радам» (але під керівництвом єдиної комуністичної партії). Радянська держава змогла проіснувати кілька десятиліть саме на цілковитому запереченні будь-якої конкуренції в економіці, а отже, і змагальності в політиці.

Як стверджують деякі дослідники, реформи Горбачова були ще однією спробою наздогнати Захід, копіюючи його. Передусім йшлося про демократичну систему управління. Попри всі зусилля Горбачова довести інше, виборча демократія виявилась несумісною з існуванням радянської держави (антидемократичної). Люди часто не зважають на те, що розпад Радянського Союзу став результатом виборчої політики. Радянський гігант упав менш ніж за три роки після запровадження напіввільних виборів у колишньому царстві Романових: 1989 року це сталося уперше з 1917 року. Розпад Радянського Союзу став прямим наслідком українського референдуму 1 грудня 1991 року, на якому понад 90 % тих, хто взяв у ньому участь, проголосувало за незалежність. Це голосування анулювало результати попереднього референдуму, проведеного в березні 1991-го, на якому понад 70 % проголосувало за дальшу участь у Союзі на умовах далекосяжних реформ. Життя чи смерть Союзу залежали від голосування його громадян.

Запровадження виборчої демократії докорінно змінило радянський політичний ландшафт і вплинуло на рішення лідерів, чиє перебування при владі тепер залежало від народної підтримки та консенсусу еліт. Обмежуючи простір нових лідерів для маневру, демократія також посилювала позиції тих, кого підтримували виборці [2, с. 428-429]. Подібним чином сформувалася ситуація і в деяких союзних республіках, де в результаті альтернативних виборів до органів законодавчої влади увійшли представники політичних сил націонал-демократичного спрямування, як от «Саюдіс» у Литві та «Народний Рух» в Україні, які в подальшому стали ініціаторами законодавчого оформлення актів про незалежність.

Незважаючи на те що в сучасному світі й сформувалися ніби то дієві механізми здійснення народовладдя через прийняття відповідних актів та створення й діяльність міжнародних правозахисних інституцій (ООН, Рада Європи тощо), світова спільнота, однак, ще не має надійних гарантій (у т. ч. правових) від агресивних дій окремих її членів, що застосовують гібридні методи свого впливу на країни, яких вони вважають «зоною своїх національних інтересів». Зокрема, у Стратегії національної безпеки РФ від 31.12.2015 зазначено, що держава проводить відкриту, раціональну і прагматичну зовнішню політику, яка виключає витратну конфронтацію (в тому числі нову гонку озброєнь) [3]. Тобто йдеться, окрім класичних військових, про політичні, економічні, гуманітарно-інформаційні дестабілізаційні впливи насамперед на пострадянські країни. Більше того, в імперії – авторитарному режимі, де не змінюється влада, болісно реагують на демократичні перетворення, зокрема, періодичні та вільні вибори чи зміна вектору зовнішньополітичної орієнтації саме на її прикордонні – постколоніальних державах, і вважається це «бунтом у провінції» та загрозою для самої імперії.

Одним із засобів легітимації виправдання з боку РФ анексії АРК та окупації частини територій Донецької та Луганської областей стало застосування як спадкоємицею СРСР вже апробованих у минулому засобів – організація та проведення референдумів і виборів із заздалегідь визначеним результатом – підтвердження виборцями своїх «прагнень» інтегруватися до «історичної батьківщини». При цьому наявним є зловживання навіть міжнародним правом (що в сучасному юридичному лексиконі отримало визначення «правовійна» від англ. «lawfare» («law» – «право» та «warfare» – «бойові дії») [4], що закріплює невід’ємне політичне право людини на вільні вибори.

Державний переворот в АРК, як зазначають українські дослідники, відбувся в кращих традиціях більшовизму: захоплення Кримської ТРК з відключенням українських телеканалів, блокування транспортних комунікацій з континентальною Україною, захоплення аеродромів, масовий перехід на бік ЗС РФ українських офіцерів – переважно мешканців АРК, ухвалення міською радою Севастополя і парламентом АРК декларації про державний суверенітет, яка мала бути підтверджена на всекримському референдумі. 16 березня 2014 р., скориставшись розгубленістю світової спільноти, творці «кримської весни» змінили не лише процедуру, а й формулювання

питання, яке виносили на «референдум», яких було визначено два: «Ви за воз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської федерації? Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?» [5, с. 406]. Як бачимо, питання суто маніпулятивні із задалегідь визначеною відповіддю. Більше того, сучасні світові стандарти виборчого та референтного права передбачають винесення на референдум лише одного питання з альтернативними варіантами відповідей – «так» і «ні».

У дещо інший спосіб прояви гібридної війни проявляються на впливі на вибори в зарубіжних країнах: інформаційні війни з підтримкою популістських, деструктивних право- чи ліворадикальних політичних сил через роздмухування зарубіжними ЗМІ контраверсійних і за давнених чутливих проблем держав (етнічних, расових, релігійних, мовних, політичних, економічних) – об'єктів зовнішнього впливу (напр., референдуми щодо виходу Великої Британії з ЄС – “Brexit” та незалежність Каталонії від Іспанії, підтримка сепаратистської партії «Ліга Півночі» в Італії), хакерські атаки (президентські вибори у США 2016 р.).

Або ж у минулому в результаті демократичної процедури виборів та референдумів до влади в країнах приходили зовсім недемократичні політичні сили (Німеччина, Італія, Іспанія), що обернулося трагедією навіть для всього континенту. І недарма після встановлення влади військової адміністрації союзницьких сил на території Західної Німеччини там були заборонені будь-які вибори та референдуми до завершення денацифікації – як варіанту нинішньої люстрації. І перші вибори в німецький Бундестаг відбулися під пильним наглядом союзників тільки у 1949 р. [6] Після виборів було проголошено Федеративну Республіку Німеччину і прийнято першу післявоєнну Боннську конституцію (від назви першої столиці). Зокрема, цією конституцією право голосу було надано кожному громадянину держави, котрому виповнилося 18 років і котрий не менше трьох місяців проживає на території, де проводяться вибори, тобто на території ФРН. Він має право не лише обирати, але й бути обраним. Позбавлення виборчих прав можливе у разі судового рішення, коли порушника закону суд позбавляє почесних громадянських прав [7].

Тому не випадково, що на сьогодні така форма безпосередньої демократії, як референдум майже рідко застосовується в більшості демократичних країн, за винятком хіба що місцевих референдумів. Вважаємо, що це не буде порушенням принципів народовладдя, адже стабільний і сталий розвиток держави і суспільства відбувається шляхом вироблення інших інституцій і правових традицій. На сьогодні фахівці застерігають, що за всього беззаперечного значення цих понять у житті сучасного демократичного суспільства, їх не варто абсолютизувати, як це інколи трапляється у науковій літературі та особливо часто серед політиків, зокрема й політиків нової генерації [8], які часто називають себе «позасистемними», чи «новими обличчями», чи результатом «відчинення соціальних ліфтів».

Звідси на перший план виходить таке, пов'язане вже із пасивним виборчим правом, поняття, як «компетентність». Адже деякі автори до другої вади демократії (перша – це можливість нав'язати свою волю (як правило, з боку більшості) іншим людям (меншості), навіть у супереч їх опору) відносять право примусу виконувати рішення, навіть якщо такі рішення є некомпетентними або корупційними, вигідними меншості та не вигідними більшості. У "розвинутих" демократіях "фільтрами" компетентності управлінців у парламентських формах демократії стали політичні партії. У "молодих" демократіях, таких як Україна, таких фільтрів не існує, а політичні партії є бізнес-проектами олігархів (за невеликим винятком) чи елементом п'ятої колони агресора. Але і в "розвинутих" демократіях із розвитком цифрових технологій "фільтри" компетентності стали давати системні зброї. Некомпетентне управління "несистемних" політиків (напр., Президент США Д. Трамп (2016-2020) чи нинішній Президент Франції Е. Макрон) у таких країнах поки що компенсується розвинутими державними інституціями. Що не працює у нас – про якість державних інституцій чи дієву систему стримувань і противаг в Україні поки, на жаль, говорити не доводиться. Не належним чином також вирішено питання щодо розмежування у системі виконавчої влади політичних посад та посад державних службовців. Очевидно, з таким розвитком ситуації скоро різні країни прийматимуть норми, відповідно до яких політики, а не тільки публічні службовці, будуть зобов'язані якимось чином підтверджувати свою управлінську компетентність перед тим, як висувати свою кандидатуру на виборні посади [9].

Можна вважати, що й в Україні ситуація дещо зрушила з місця у зв'язку з прийняттям наприкінці 2019 р. Виборчого кодексу, який, хоча й має деякі недоліки, сприятиме активному розвитку та зміцненню інституту політичних партій. Ним закріплено, зокрема висування кандидатів у народні депутати виключно політичними партіями та запровадження виключно пропорційної системи парламентських виборів за відкритими (рейтинговими) списками [10], що має бути

бездоганно реалізовано на практиці під час чергових виборів.

Звідси, погоджуючись із багатьма дослідниками, вважаємо електоральну демократією єдиною провідною формою безпосередньої демократії як нині, так і в майбутньому, що базується на періодичних, вільних та загальних виборах на засадах політичної конкуренції при існуванні принаймні двопартійної системи. При цьому референдну форму прямої демократії вважаємо дещо підміною чи недовірою до електоральної. Адже обрані народом представники – компетентні політики – уповноважуються ним на прийняття актів і рішень держави чи місцевих громад.

1. Єрмолаєв В. Про двопалатний парламент: з історії парламентаризму в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 101-111.
2. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу ; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. Харків : Книжковий Клуб «Сімейного Дозвілля», 2019. 512 с.
3. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683. URL : <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>.
4. Bartman Ch. S. Lawfare: use of the definition of aggressive war by the Soviet and Russian governments: A Dissertation Submitted to the Graduate College of Bowling Green State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy. August 2009. 215 p.
5. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Вид. 2-е. Київ : ТОВ Видавництво «КЛІО», 2019. 496 с.
6. Як проводити вибори після війни — досвід Німеччини, альтернатива “формулі Штайнмаєра”. URL : <https://informnapalm.org/ua/vybory-pislia-viiny/>.
7. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL : <https://www.bundestag.de/gg>.
8. Козюбра М. Взаємозв'язки між народовладдям, парламентаризмом та верховенством права: європейські стандарти і сучасні українські реалії. *Право України*. 2019. № 10. С. 83-97.
9. Сорока С. Демократія і некомпетентність. URL : <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/01/13/7279809/>.
10. Виборчий кодекс України від 19.12.2019. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2020, № 7, № 8, 9, ст.48.

Каміль ПРИМАКОВ

доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Дар'я СКАРГА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА В УКРАЇНІ

У сучасному суспільстві головним регулятором відносин між людьми є право. І незважаючи на певне послаблення його інструментальної цінності в деякі перехідні періоди розвитку самого соціуму, якраз праву відводиться головна роль в забезпеченні правопорядку і, зокрема, супроводі реформаційних процесів. Варто зазначити, що так званий транзитивний період у розвитку українського суспільства – це досить складний та суперечливий, часто критичний стан як держави, так і права, що пов'язаний з детальним переосмисленням самої практики їх функціонування в минулому.

Сучасний підхід до вивчення проблеми правореалізаційного процесу пов'язаний з розглядом функціональних особливостей кожної форми здійснення права (дотримання права, виконання правових норм, використання та застосування юридичних розпоряджень), а вже потім – з визначенням ефективності правореалізаційного процесу у суспільстві.

Дотримання права передбачає відмову з боку суб'єктів права від вчинення дій, заборонених юридичними нормами [1].

Учасники правових відносин при зазначеній формі реалізації права поведуться пасивно,

утримуючись від скоєння небажаних із правової точки зору вчинків. Виконання права – вчинення суб'єктом права активних дій, спрямованих на реалізацію покладених на нього юридичних обов'язків. Використання права передбачає активні дії уповноваженої особи, які націлені на здійснення суб'єктивних права і свободи, наданих зазначеній особі правовими нормами [3].

Реалізація права – загальноцивілізованого основа і суть правопорядку. Право виступає як вищої соціальної цінності, але лише тоді, коли його принципи і норми втілюються в життя, реалізуються в діях соціального спілкування. У правовому суспільстві народ з одного боку і держава з іншого приймають на себе зобов'язання слідувати праву [2].

Для того, щоб краще зрозуміти природу реалізації норм права необхідно коротко розглянути, що собою представляють норми права і які ознаки для них характерні. Норма права – це загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу [4].

Порядок застосування норм права може бути простим і складним. Прикладом простого порядку (процесу) застосування норм права є застосування санкції за безквитковий проїзд у міському транспорті (пропозиція контролера сплатити штраф, одержання суми і виписка квитанції). Інша річ складний процес застосування норм права (наприклад, застосування Особливої частини Кримінального кодексу). За твердженням М. Орзіха, поряд із застосуванням, виконанням та дотриманням правових норм, «... іншим видом (і водночас формою) є реалізація суб'єктивного права» [1]. Як свідчить Л. Явич, Необхідно розрізняти такі способи реалізації права, як: 1) дотримання правових норм; 2) виконання юридичних обов'язків; 3) використання (Придбання та реалізація) суб'єктивних прав; 4) застосування норм права. Звісно ж, думка названих учених вимагає уточнення, оскільки, вказуючи на форми правореалізації, в одних випадках вони говорять про реалізації юридичних норм, в інших – щодо здійснення суб'єктивних прав та обов'язків.

При розгляді реалізації права як правомірної поведінки численних індивідуальних та колективних суб'єктів, завершального процес правового регулювання суспільних відносин, жодних важливих недоліків у словах М. Орзіха та Л. Явіча немає [4]. Пов'язано це з тим, що повна реалізація норм об'єктивного права неможлива без здійснення закріплених у них суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а практичне здійснення прав та обов'язків у фактичному поведінці передбачає одночасну реалізацію відповідних уповноважувальних та наказуючих (що зобов'язують) юридичних норм [3]. Водночас, якщо говорити не про форми реалізації права, що включають лише правомірну поведінку, а про процеси перекладу нормативних установлень у суспільній практиці в широкому сенсі, то між реалізацією норм об'єктивного права та здійсненням суб'єктивних прав та юридичних обов'язків знак рівності ставити не можна. Втілення у соціальній практиці норм об'єктивного права включає не тільки реалізацію суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у правомірному поведінці суб'єктів, а й виникнення зазначених правий і обов'язків.

Отже, можемо дійти висновку, що проаналізувавши правозастосування як одну із форм правореалізації, варто підкреслити, що воно відрізняється від других форм реалізації права тим, що засновується на методі державно-владного припису компетентного органу, – дана теза виступає основоположною в обґрунтуванні природи правозастосування. Наразі ведуться дискусії з приводу договірного застосування норм права, проте нами не підтримується ця позиція, адже наявність спеціально уповноваженого компетентного суб'єкта застосування норм права є однією з ознак правозастосовної діяльності загалом.

1. Довгань В. М. Європейський Парламент. Правовий статус і компетенція в системі органів Європейського Союзу. Київ: КНТ, 2007. 204 с.

2. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 21 с

3. Лісабонські консолідовані договори про Європейський союз і функціонування Європейського союзу. Київ: ІМВ, 2010. 231 с.

4. Микієвич М. М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики і політики. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 416 с.

Оксана ПОКЛОНСЬКА
старший викладач кафедри
цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Анна СОБОЛЬ
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ДІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У ПРОСТОРІ, ЧАСІ ТА ЗА КОЛОМ ОСІБ

Цивільне право тим чи іншим чином стосується кожного громадянина держави. До вивчення цивільного законодавства, звертається багато науковців, що вивчають сучасний стан, перспективи, працюють над розвитком та удосконаленням. До найвідоміших науковців, що займаються вивченням цивільного законодавства, можна віднести: Анапасюк М., Батожська О., Бондар О., Вакулович Е. та інші [1, с. 3].

Поняття цивільного законодавства включає у собі систему нормативних актів, в яких формалізоване цивільне право, як галузь права. Тому, цивільне законодавство – це форма вираження цивільного права як галузі права. Варто зазначити, що у системі слід виокремлювати два рівні нормативних актів – законні та підзаконні акти. Що стосується саме законних, то до даної категорії належать акти, що мають підпорядкування Верховною Радою України [2].

Основним Законом є Конституція України, яка має найвищу юридичну силу і втілює принцип верховенства права. У Конституції встановлюються основні соціальні цінності, пріоритети правового регулювання, сформовано місце визнаних Україною міжнародних договорів як частини національного права (ст 9), встановлено загальні засади економічного порядку, приналежності основних благ, можливості користування природними благами, тягару власності, засади її охорони. Також, встановлено засади запровадження і підтримки правопорядку, основних прав та свободи людини, рівності, невичерпності прав, основних прав на життя, здоров'я, повагу гідності, особистої недоторканості, недоторканості житла, утворення громадських організацій, право приватної власності, свободу літературної, художньої, наукової, технічної творчості, та ін [2].

Наступним важливим нормативно правовим актом є Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), який складається з шести основних книг, які, безпосередньо, розбиті на окремі розділи, глави, параграфи, статті з урахуванням поділу цивільних правовідносин [1, с. 19].

Перша книга має назву «Загальна частина», де описано норми загального характеру, у другій книзі «Особисті немайнові права фізичних осіб» розкриваються зміст особистих немайнових прав, перелік способів їх захисту. Третя книга «Речове право» вказуються володіння, право власності, сервітутні права, права користування чужою землею для сільськогосподарських потреб та ін. Четверта книга має назву «Право інтелектуальної власності», де описано саме підхід щодо використання майнових прав на результати творчої діяльності. У п'ятій книзі «Зобов'язальному праві» вказано договірні зобов'язання, особливості договірного права. Що стосується останньої, шостої книги – «Спадкове право», то саме тут описано структуру, загальні положення, права власника розпорядитися своїм майном після його смерті [1, с. 19].

Отже, розглянемо дію цивільного законодавства у різних аспектах – у часі, просторі та за колом осіб.

У часі, дія актів цивільного законодавства, включають в собі пряму дію – акти, що регулюють відносини, що виникли з дня чинності. Якщо відносини цивільного законодавства виникли раніше, то новий акт застосовується до прав та обов'язків, з моменту набрання ним чинності. Не допускається зворотна дія, окрім ситуацій, що мають пом'якшувальну відповідальність осіб, або скасування цивільної відповідальності [2].

Дія цивільного законодавства у просторі полягають у відносинах, що регулюються по всій території України. Важливо зазначити, що відносини повсюди регулюються однаково, і не підлягають відмінностям.

Акти цивільного законодавства поширюються на усіх учасників цивільних відносин, що

знаходяться на території України. Відповідно до ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи, держава Україна, АРК, територіальні громади, інші суб'єкти публічного права. У деяких випадках передбаченим договором або законом, акти можуть поширюватися на іноземні держави [2].

Дія актів тлумачення за колом осіб – це їх поширення на певні категорії суб'єктів права. Однак науковець Малишев Б. вказує, що дія інтерпретаційних актів за колом осіб залежить від того, які перед нами акти тлумачення: загальні (нормативно-інтерпретаційні) чи індивідуальні (казуальні). Вважається, що перші містять не персоніфіковані за колом осіб приписи і звернені до відносно не визначеного кола осіб [3].

Отже, можна зробити висновок, що цивільне законодавство є фундаментальною складовою прав людини, обов'язків, включає у собі різні аспекти, а саме основні положення, соціальні цінності, пріоритети правового регулювання, засади підтримки правопорядку, напрями та гарантії захисту прав та інтересів. Тобто, це права та обов'язки, нормативи, що використовує кожен громадянин своєї держави. Наукова цінність даної теми потребує подальшого розвитку, тому деякі аспекти залишаються невирішеними. Дія цивільного законодавства поділяється на три складові – у просторі, часі та за колом осіб. У науковій роботі було визначено, що у часі, дія актів цивільного законодавства, включають в собі пряму дію – акти, що регулюють відносини, що виникли з дня чинності. Дія цивільного законодавства у просторі полягають у відносинах, що регулюються по всій території України. Акти цивільного законодавства поширюються на усіх учасників цивільних відносин, що знаходяться на території України і мають однакові права.

1. Кройтор В. А., Кухарєва О. С. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1. Навчальний посібник. 2016. 284 с.

2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

3. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посібник. К.: Реферат, 2010.

Андрій КОРЕНЕВ

голова Дніпропетровського
окружного адміністративного суду,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Уляна ГУНЬКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПОРУШЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ СУВЕРНІТЕТУ УКРАЇНИ

Основними об'єктами забезпечення національної безпеки держави є суверенітет і територіальна цілісність, які забезпечують належні умови для реалізації конституційних прав і свобод громадян. Тому забезпечення та підтримка її суверенітету є важливим пріоритетом у створенні безпеки держави як самостійного та автономного цілого.

Першим кроком до незалежності стало прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, яка визначалася як перевага, незалежність, повнота і неподільність української влади в тодішній Українській Радянській Соціалістичній Республіці, а також незалежність і рівність держави СРСР у зовнішніх відносинах.

Пізніше Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., розвиваючи положення Декларації, урочисто проголошено створення незалежної держави – України, заснованої на засадах незалежності, неподільності та недоторканності її території [1, с. 12-16].

Суверенітет є не тільки історичною категорією, але й характеризує політико-правову природу державного управління; свою територію зі сфер влади інших держав. Суверенітет – це насамперед юридичне визначення становища держави, тоді як юрисдикція держави характеризує конкретні

аспекти цього становища – відповідні права, привілеї та компетенції. До компетенції держави входить право на внутрішню організацію та управління територією.

У системі міжнародного права державний суверенітет розглядається як «повна законодавча, виконавча та судова влада держави на її території, яка виключає будь-яку іноземну владу на її території, а також підпорядкування держави іноземним державам у міжнародному взаємодії, за винятком явної та добровільної згоди.

Основними об'єктами національної безпеки в сучасних умовах є суверенітет і територіальна цілісність держави. Забезпечення територіальної цілісності держави є одним із головних завдань у сфері національної безпеки та головних національних інтересів.

У сфері зовнішніх відносин «суверенітет» обмежується низкою загальноновизнаних принципів міжнародного права, включаючи заборону війни, обставини, передбачені державою як член міжнародного (ООН), регіонального (Рада Європи) та міжурядової організації. Проте політичні реалії сучасного світу вносять певну специфіку в розуміння феномену державного суверенітету [2, с. 34-37].

Незалежність і суверенітет України були гарантовані в 1994 році Сполученими Штатами і Російською Федерацією в обмін на згоду нашої країни на знищення ядерної зброї, що залишилася після розпаду Радянського Союзу. Серед перших дій, які можна вважати спробою обмеження українського суверенітету, було рішення Державної Думи Російської Федерації про бажання володіння Росією міста Севастополя (1996 р.), намір в односторонньому порядку змінити державний кордон України шляхом забудови. Дамби від російського узбережжя до українського острова Коса Тузла в Керченській протоці (2003).

Незаконна окупація Автономної Республіки Крим та міста Севастополя була лише першим кроком Російської Федерації до підризу незалежності та суверенітету України. Наступним етапом російської агресії стала спроба дестабілізації ситуації в східних і південних областях України з метою формування на цій території квазідержави «Новоросії». Повна реалізація цих планів була зірвана, але російські регулярні частини та очолювані Росією НЗФ окупували частини Донецької та Луганської областей України.

Важливим елементом боротьби з агресором стали спільні політико-дипломатичні зусилля міжнародного співтовариства. 27 березня 2014 року Генеральна Асамблея ООН затвердила Постанову 68/262 «Територіальна цілісність України», яка підтвердила міжнародно визнані кордони України та відсутність будь-яких правових підстав для зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Аналогічну думку Генеральної Асамблеї ООН підтвердив і Постанова 71/205 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)», затверджений 19.12.2016. Крім того, резолюція вперше в офіційних документах ООН визнає Росію державою-окупантом. Численні документи на підтримку територіальної цілісності України у міжнародно визнаних кордонах прийняті Радою Європи, ПАРЄ, ПА ОБСЄ тощо [3, с. 45-59].

До лютого 2022 року окупованими територіями вважалися: Автономна Республіка Крим (26 081 кв. км), Севастополь (864 кв. км), частина Донецької та Луганської областей (16 кв. 799 км) – лише 43 744 кв. км, що становить 7,2 % території України.

Білорусь підтримуючи Росію в даній війні на українських територіях здійснюють ракетні обстріли з прикордонних районів, українську територію знищують винищувачі та ракетні обстріли, а агресори здійснюють перегрупування задля забезпечення військ. Територія Придністров'я (Молдова) контролюється Росією, що також виступає як потенційна загроза.

Усі ці провадження підлягають кримінальній відповідальності за порушення територіальної цілісності та недоторканності України, що регулюється ст. 110 КК України, а саме умисні дії, вчинені з метою зміни кордонів території або державного кордону України з порушенням Конституції України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до такої поведінки, караються позбавленням волі. від трьох до п'яти років з конфіскацією або без неї [4, с. 70-96].

Вчинення цього злочину державними службовцями повторно або за попередньою змовою групою осіб, або у поєднанні з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, загрожує покарання у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією чи без неї.

Вищезазначені діяння, що спричинили загибель осіб або інші тяжкі наслідки, караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі з конфіскацією чи без такого [5, с. 118-149].

НАТО забезпечує найнадійніші збройні гарантії національного суверенітету в сучасному світі, засновані на принципах колективної оборони держав-членів. Україна поки не може розраховувати на такий ступінь гарантій свого суверенітету, хоча президент Володимир Зеленський вже зробив перші кроки.

Отже, забезпечення територіальної цілісності держави є одним із головних завдань у сфері національної безпеки та головних національних інтересів. Зараз Росія порушує суверенітет і територіальну цілісність України. Україна сподівається на мирний і дипломатичний шляху урегулювання військового конфлікту, задля відновлення та збереження цілісності суверенітету держави та життя її громадян.

1. Гречко О. О. Принцип єдності та цілісності державної території як гарантія унітарного характеру української держави. *Право і Безпека*. 2014. №4. С. 12-16.

2. Бабій О. Г. Суверенітет в умовах членства держави в Європейському Союзі: проблеми визначення. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права*: зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р.: у 2 ч. Харків, 2015. С. 34–37.

3. Петришин О. В. Державний суверенітет. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. 2017. Т. 3: Загальна теорія права. 100 с.

4. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Російсько-українська війна в термінах теорії реалізму. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 2. С. 70-96.

5. Чирков О. А. Крок на шляху подолання російської агресії Російська окупація і деокупація України. *Історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ, 2016. 348 с.

Катерина АРТЕМ'ЄВА

Ірина КУЦ

здобувачі вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **В. В. Ільков**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Протягом декількох минулих років виконанню підлягало майже 3,8 млн виконавчих документів. Для порівняння, у 2018 примусовому виконанню підлягало 3,4 млн документів. Зросла також і сума стягнення за виконавчими документами, що підлягали виконанню – 724,6 млн у 2019 році відносно 609,9 млн у 2018 році [1]. Низький рівень виконання рішень суду свідчить про необхідність проведення комплексної та якісної перебудови всієї системи публічного управління взагалі та створення ефективно працюючих органів, покликаних забезпечувати права, свободи й законні інтереси осіб шляхом примусового виконання судових та адміністративно-юрисдикційних рішень, що набули чинності. Існує низка організаційних рішень, що дозволяють оперативно реагувати на незадовільний стан роботи Державної виконавчої служби України: грошова мотивація співробітників у вигляді відсотків від суми стягнення й підвищеної заробітної плати, відкритість виконання судових рішень, підвищення ефективності електронної взаємодії з іншими органами влади тощо. Існує теоретико-правове забезпечення виконавчого провадження як однієї з форм правозастосування, що дозволить обґрунтувати глибинні перетворення процесу виконання судових рішень.

Адміністративна реформа, яка проводиться в Україні, враховуючи соціальну, демократичну та правову спрямованість України, принципи якої закріплені в Конституції України (ч. 1 ст. 1), має здійснюватися за умови координації діяльності всіх державних і муніципальних органів як за горизонталлю, так і за вертикаллю, враховуючи вимоги ч. 1 ст. 3 Конституції України. Зазначена конституційна норма кореспондує конституційним гарантіям щодо дії принципу верховенства права (ч. 1 ст. 8) і гарантування людині рівності в правах (ст. 21) та щодо закріплення в Конституції України вимоги, що органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені законодавством

України (ч. 2 ст. 19) [2]. Відповідно до ст. ст. 55 і 124 Конституції України кожному гарантується право на захист у суді його порушених прав і свобод.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України та є обов'язковими до виконання на всій території України. Особливою формою реалізації права є застосування правових норм (правозастосування). Юридична література містить декілька визначень цього поняття: 1) особлива форма реалізації права, яка здійснюється державними та громадськими організаціями в межах їхньої компетенції у формі владно-організуючої діяльності з конкретизації норми права; 2) владна діяльність органів держави чи інших органів, повноваження яких делегує держава та які видають індивідуальні акти на основі норм права; 3) форма реалізації права, яка включає юридично-організаційну діяльність держави з втілення правових норм стосовно конкретних суб'єктів [3].

О. Зайчук і Н. Оніщенко слушно вказують, що під правозастосуванням можна розуміти владну діяльність компетентних органів держави й посадових осіб із підготовки та прийняття індивідуальних рішень у юридичній справі на основі юридичних фактів і конкретних правових норм [3].

Визначимо основні ознаки правозастосування: це юридична діяльність, здійснювана посадовими особами державних або уповноважених державою органів; цій діяльності притаманний імперативно-владний характер, який полягає в тому, що під час невиконання актів, які видаються в процесі правозастосування, може мати місце застосування заходів державного примусу; така діяльність завжди має активний характер і спрямована на виникнення, зміну або припинення правовідносин; вона здійснюється в особливих процесуальних формах; у будь-якому випадку ця діяльність повинна завершуватися прийняттям правозастосовних актів, де фіксуються індивідуально конкретизовані приписи. Метою правозастосовної діяльності є вирішення двох завдань: організація виконання приписів правових норм через змушення до правомірної поведінки; забезпечення реакції з боку державних органів на порушення приписів норм права. Враховуючи зазначені вище ознаки, мету, завдання, визначення поняття «правозастосування», а також приписи норм ст. ст. 1, 3, 4, 6, 7, 15 Закону України «Про державну виконавчу службу», ст. ст. 1, 2, 5, 7, 11, 17, 32, 89, 90 Закону України «Про виконавче провадження», а також норми Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої Міністерством юстиції України, можна беззаперечно визначити, що діяльність уповноважених посадових осіб щодо здійснення примусового виконання є правозастосовною. Обґрунтування цього висновку доцільно здійснити через дослідження характерних ознак цього правового явища в співставленні з особливостями здійснення виконавчого провадження.

Виконання приписів правових норм завжди реалізується через правову поведінку. Загальновизнано, що існують принаймні два види правової поведінки: правомірна й неправомірна поведінка (правопорушення). Держава завжди була й залишається гарантом виконання норм права. Вона стимулює правомірну поведінку й негативно реагує на акт учинення правопорушення. Ця негативна реакція досить часто знаходить прояв у юридичній відповідальності, є незалежною від волі правопорушника й має державно-примусовий характер. Обов'язковою умовою настання юридичної відповідальності є її застосування уповноваженими на те державними органами з додержанням встановленої процедури – провадження.

Є. Гришко зазначає, що виконавче провадження є процесуальною формою, яка «... гарантує примусову реалізацію рішень суду та інших юрисдикційних органів, реалізацію підтвердження ними прав та обов'язків суб'єктів матеріальних правовідносин, тобто саме у виконавчому провадженні здійснюється остаточний захист прав громадян і юридичних осіб» [4].

Отже, розглядаючи сутність правовідносин, що виникають у виконавчому провадженні, цілком підтримуємо позицію тих науковців, які вважають, що правовідносини, що складаються під час примусового виконання рішень суду та інших юрисдикційних органів, є адміністративно-процесуальними. Зазначена позиція може бути обґрунтована шляхом аналізу основних властивостей, притаманних адміністративно-процесуальним відносинам, крізь призму їх наявності в досліджуваних правовідносинах.

1. Агенція з питань виконання рішень. Статистика 2019. URL: <https://www.ae.org.ua/stat2019/>
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96. (зі змінами і допов.) *Відомості Верховної Ради України*. 2019, № 38, ст.160.
3. Зайчук О. Теорія держави і права. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 685 с.
4. Гришко Є. Примусове виконання рішень юрисдикційних органів як складова правоохоронної функції держави. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2009-1/doc/4/06.pdf>.

Ганна БЕШКЕНАДЗЕ
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук **О. С. Чепік-Трегубенко**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

На шляху становлення та розвитку незалежної України як демократично-правової держави важливе місце посідає реформування законодавства. Процес розробки та внесення змін до Конституції України розпочався у 1991 році, коли було проголошено незалежність України, та умовно поділяється на чотири етапи. Перший охоплює період з саме 1991 до 1996 років; починаючи з Акту проголошення незалежності України розпочався процес підготовки Конституції, який закінчився саме 28 червня 1996 року її прийняттям. Другий етап постає етапом втілення прийнятої Конституції до життя та завершується у 2004 році. Цей рік знаменується початком першої конституційної політичної реформи, але на судову гілку влади було направлено незначні зміни, що залишило її майже неушкодженою; реформа частково реанімувала загальний нагляд прокуратури за дотриманням прав і свобод людини та громадянина. Третій етап завершився одразу після Революції Гідності у 2014 році, на зміну йому прийшов етап підготовки та виконання другої конституційної реформи, на яку було покладено прагнення оновити та реформувати судову гілку влади як одне з основних завдань. Цей період триває дотепер, тому важливо обговорити проблеми втілення реформи у сфері судочинства, зазначити зміни та перспективи її розвитку» [1].

Конституційна судова реформа схвалена Верховною Радою України 2 червня 2016 року прийняттям Закону про внесення змін до Конституції України щодо правосуддя. Ця реформа характеризувалася дуже очікуваною у суспільстві та необхідною для формування справедливого суду, оскільки саме такий суд постає гарантією боротьби з корупцією, забезпечення прав та свобод людини, а також виконання принципу верховенства права у державі [1].

Перш за все, проблема постає у побудові судоустрою і впровадження судочинства, які б враховували традиції та історичний розвиток нашої країни, водночас з тим, максимально були наближені до загальноєвропейської практики і міжнародних норм. Система правосуддя в Україні з моменту отримання незалежності перебуває у стані постійного реформування, доказом якого слугує прийняття Верховною Радою низки законів України нещодавно, а саме: 08.04.2014 р. «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», 16.09.2014 р. «Про очищення влади», 12.02.2015 р. «Про забезпечення права на справедливий суд», 02.06.2016 р. «Про судоустрій і статус суддів» і в цей же день були внесені зміни до Конституції України, 07.06.2018 р. «Про Вищий антикорупційний суд» [2]. Розглядаючи реформу судочинства «зсередини» варто зазначити її позитивні аспекти. Насамперед ці зміни переглядають конституційні повноваження у сфері правосуддя парламенту та Президента України відповідно до міжнародних стандартів; виконуючи зауваження Венеціанської комісії, було передано повноваження обрання суддів, їх звільнення та переведення до інших судів Вищій раді правосуддя (раніше вони належали Верховній Раді). Також скасовано «випробувальний» термін для суддів у вигляді перших п'яти років праці та відтепер посади обіймаються судьями безстроково. Зміни торкнулися Вищої ради правосуддя: конституційна реформа зазначає процес формування та діяльності судових органів відповідним до європейських стандартів. Вища рада правосуддя є незалежним від політичного впливу органом, що має вплив на суддів, відповідає за їх кар'єру. Згідно змін було підвищено вимоги до професіоналізму суддів, що обираються: підвищення віку кандидатів, запровадження конкурсної основи і посилення забезпечення гарантій щодо незалежності та недоторканності. З переліку функцій було виключено багато положень, згідно з європейськими стандартами, задля кращого фокусування на судовому процесі.

Перш за все, завдяки цій реформі відбулася значна деполітизація судової гілки влади, що значно унеможливило лобювати свої інтереси іншими інституціями державної влади. Відтепер

Верховна Рада втратила можливість формування суддівського контингенту, що не входило у сферу її компетенції. Адже парламент – це законодавчий орган влади, який приймає закони, тому була суттєва необхідність позбавити його невластивих йому функцій. Навіть Венеціанська Комісія зауважила на тому, що парламент є політичним органом, в повноваження якого не повинні входити питання призначення суддівського корпусу, оскільки в такому випадку можлива загроза незалежності судочинства і неодноразово зазначила відповідні стандарти до яких тяжіє Україна [3, с. 11]. Тепер питання призначення на посаду судді, звільнення суддів, притягнення їх до дисциплінарної відповідальності вирішує Вища рада правосуддя. Вона затверджує кандидатури, а Президентові залишилась лише церемоніальна функція та підписання указу щодо призначення суддів на посади. Така практика робить суди незалежними, більш захищеними від будь-якого тиску і упередженого ставлення в процесі конкурсу. Дає можливість вирішувати проблеми суддівського корпусу виключно в середині цієї структури [4].

Серед усіх позитивних аспектів чітко виокремлюються проблеми конституційної реформи. По-перше, це виділення Конституційного Суду в окрему конституційну інстанцію, а статус суддів Конституційного суду відрізняється від статусу суддівського корпусу загально юридичних судів. Суддів Конституційного Суду призначає та звільняє безпосередньо сам суд, а також дає дозвіл на арешт, затримання та тримання під вартою. Тобто, іншими словами, конституційну юстицію виносять за межі судової влади. Також Конституційний Суд відтепер не тлумачитиме закони, окрім Конституції України. Згідно з реформою, тепер кожна особа має право звернутися до Конституційного Суду для розгляду конституційної скарги. Дуже важливою зміною є те, що реформа впровадила монополію на захист у суді для адвокатів, адже тепер виключно адвокат представлятиме інтереси особи в суді, а інші фахівці (не адвокати) мають право представляти особу лише у малозначних спорах. Крім того, найголовніша проблема реформи судочинства України полягає у постійній невизначеності судової системи, яка знаходиться у затяжних змінах впродовж всієї історії становлення незалежності нашої держави [5].

Отже, можемо зазначити, що Україна є **дуже молодою** демократичною державою, тому попереду нас очікує ще **дуже багато** змін у питаннях судочинства. Наразі, конституційні реформи хоч і прагнуть до міжнародних стандартів, але досі несуть у собі низку проблем, які висвітлюють реформу з негативної сторони. Але все ж таки разом з оновленою у 2016 році Конституцією України в частині правосуддя, розроблені Радою з питань судової реформи закони стали новим якісним фундаментом для реалізації інституційних змін у сфері правосуддя, що наближує українську судову систему до незалежності та високої якості.

1. Романюк Я. Реформування судової влади в Україні. Інтерв'ю Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка головному редакторові журналу «Право України» Олександрю Святоцькому. *Право України*. 2014. № 11. С. 14–73.

2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2020, № 2, ст.5.

3. Проект Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні». Оцінка судової реформи в Україні за період з 2014 до 2018 року та відповідність реформи стандартам і рекомендаціям Ради Європи. 2019. URL: <https://rm.coe.int/assessment-consolidated-ukr/168094dfe7>.

4. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 (зі змінами і допов.) *Відомості Верховної Ради України*. 2020, № 2, ст.5.

5. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 (зі змінами і допов.) *Відомості Верховної Ради України*. 2020, № 38, ст.279.

Анастасія БАХЧЕВА
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук **Є. В. Мінакова**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОЦЕДУРИ ІМПІЧМЕНТУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Головна проблема на сьогоднішній день, яка не оминула жодну державу – це формування ефективної моделі влади. З того моменту як Україна проголосила себе незалежною, процес державотворення постійно перебуває в епіцентрі політикоправової уваги. Головним завданням оновлення Конституції України є «забезпечення здійснення ефективної державної влади на засадах чіткого розподілу функцій, удосконалення системи стримувань і противаг». Треба зауважити, що імпічмент виступає одним з видів саме конституційно-правової відповідальності Президента України.

Згідно до ст. 111 вказується, що «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину». Для цієї процедури створюється спеціальна слідча комісія у складі: спеціального прокурора і спеціальних слідчих, висновки і пропозиції якої розглядаються на засіданні Верховної Ради України. Справу перевіряє Конституційний Суд України, надає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи. А також треба отримати висновок Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, є дійсно неконституційні. Після цього Верховна Рада України приймає рішення про усунення з посади глави держави не менш як трьома четвертими від її конституційного складу» [1].

На сьогоднішній день, усунути Президента України з поста практично неможливо. По-перше, підставою для цього визнається тільки вчинення ним державної зради або іншого злочину (що для глави держави мало ймовірно), а не порушення Конституції чи законів України; по-друге, через невиконано завищені вимоги щодо парламентської більшості, необхідної для реалізації цієї процедури; по-третє, через надмірне розширення кола учасників. Особливо цікавим для нас є останній аргумент. Обґрунтовуючи участь значної чисельності суб'єктів у конституційній процедурі притягнення Президента до відповідальності, до них відносять: (а) спеціальну слідчу комісію, (б) спеціального прокурора, (в) спеціального слідчого, (г) Верховний Суд України, (д) Конституційний Суд України. Однак складність цієї процедури імпічменту Президента України можна побачити, так би мовити, неозброєним оком. Однак, якщо в ідеальному варіанті ми припустимо наявність позитивних результатів у діяльності таких суб'єктів щодо усунення Президента з поста глави держави, як парламентська більшість, Верховний і Конституційний Суд України, то стосовно діяльності так званих слідчих парламентських комісій, спеціального слідчого і спеціального прокурора виникають певні труднощі. Достатньо складно зрозуміти, що саме хотів сказати законодавець про так звані спеціальні імпічментні органи з усунення Президента, проте з упевненістю можемо констатувати, що за чинним законодавством їх процесуально-правовий статус не визначено. У той же час ми пам'ятаємо, що відповідно до ч. 2 ст. 19 Основного Закону посадові особи органів державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією й законами України. Тому правильно свого часу стверджував Ю. Тодика, що «реалізація багатьох норм матеріального права не забезпечена належним чином процесуальними нормами». Хоча в даному випадку варто вести мову не лише про невизначений процесуально-правовий статус таких парламентських органів, а й взагалі про неурегульованість усього механізму процедури імпічменту Президента. По суті, він вичерпується статтями 85 і 111 Основного Закону України, що з огляду на стислість конституційних формулювань недостатньо для практичного вирішення великої кількості питань, пов'язаних із забезпеченням відтворення й наступності владних повноважень Президента. Отже, робимо висновок, що реалізувати положення

Основного Закону в частині проведення процедури імпічменту Президента взагалі неможливо [3]. На нашу думку, у фахівців права не повинно виникати сумнівів з приводу того, що диспозиція ч. 2 ст. 171, указанного Закону є абсолютно визначеною, оскільки вона чітко фіксує права й обов'язки учасників відносин, точно називає варіанти їх поведінки, вичерпно встановлює перелік нормативно-правових актів, потрібних для даної процедури. Цілком логічно, що парламентарій, не маючи юридично діючих положень закону про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради, по суті, позбавлений можливості провести процедуру імпічменту Президента, отже, він не має найважливішого важеля впливу на главу держави, що безумовно, призводить до дисбалансу гілок влади. Таким чином, вважаємо, що законодавець не стільки має право, скільки зобов'язаний реалізувати положення Конституції України статей 111 і 171 вказаного Закону і прийняти необхідний нормативно-правовий акт. Розглядаючи питання про теоретично можливий правовий статус парламентських слідчих комісій, спеціальних слідчих та спеціального прокурора, передусім доречно було б звернутися до ст. 174 Закону «Про Регламент Верховної Ради України». Дана стаття достатньо адекватно окреслює коло повноважень, які в змозі реалізувати спеціальна тимчасова слідча комісія. Проте вона не наводить детального переліку прав та обов'язків інших суб'єктів, які входять до складу спеціальної тимчасової слідчої комісії, зокрема, спеціального прокурора і спеціальних слідчих [3].

Резюмуючи вищевикладене, відзначимо, що в Україні процедура імпічменту Президента є достатньо складною через надмірне розширення кола її учасників. Крім того, у Регламенті існують прогалини, що об'єктивно унеможлиблює практичну реалізацію положень Конституції щодо усунення Президента з поста глави держави в порядку імпічменту. Зокрема, залишаються неврегульованими окремі питання щодо невизначеності правового статусу самих спеціальних слідчих комісій, спеціального прокурора, спеціальних слідчих. Як уже зазначалося, з огляду на те, що реалізувати положення Основного Закону України в частині проведення процедури імпічменту Президента взагалі неможливо, існує нагальна потреба в розробці спеціального нормативно-правового акта – Закону «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України». До того ж, аналізуючи потенційні моделі можливості юридичного закріплення правового статусу відповідних суб'єктів, ми дійшли висновку, що прийняття окремого нормативно-правового акта, який передбачав би повноваження спеціальної тимчасової слідчої комісії, строки, етапи й механізми проведення ними розслідування, процесуальні права учасників останнього (зокрема, Президента України), у тому числі й порядок здійснення слідчих дій, є більш доцільним та ефективним, на що вказують сама Конституція й Закон «Про Регламент Верховної Ради України».

1. Майданник О. О. Деякі проблеми законодавчого забезпечення контрольної функції парламенту *Право України*. 2001. № 12. С. 128 – 130.

2. Майданник О. О. Парламентський контроль в Україні: моногр. Київ.: Нац. пед. ун-т, 2004. 260 с.

3. Малкіна Г. Політична відповідальність глави держави. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 42-50.

Вікторія ВІТРУК
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор **В. В. Ільков**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ДИСЦИПЛІНАРНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ

Притягнення державного виконавця до дисциплінарної відповідальності передбачає застосування до нього заходів негативного характеру, які потім відображаються на його «долі» подальшої кар'єри. Також особливого значення набуває не тільки визначення підстав для настання

відповідальності також дотримання інших процедур, пов'язаних із встановлення причин та інших фактів вчинення дисциплінарного проступку.

Дисциплінарне стягнення по відношенню до особи може бути застосоване тільки у разі чіткого дотримання визначеної законодавством процедури.

Окремі процедурні аспекти притягнення до дисциплінарної відповідальності державних виконавців у своїх наукових працях розглядали: М. Кабаченко, В. Костюк, В. Кудрявцев, Р. Кукурудз, О. Кучинська, С. Лукаш, К. Мельник, В. Мельник, Н. Мельничук, Р. Меркулов, Р. Миронюк, Л. Могілевський, О. Москаленко, Д. Назаренко, О. Новак, О. Обушенко, С. Погребняк та багато інших. Однак, незважаючи на чималу кількість наукових розробок, в юридичній літературі відсутнє комплексне дослідження присвячене порядку проведення дисциплінарного провадження щодо державного виконавця [1].

На нашу думку, в порядку законодавства щодо проведення дисциплінарного провадження щодо державного виконавця, найбільш доцільно відокремити такі етапи: 1) початкова стадія, тобто порушення дисциплінарного провадження та створення комісії щодо цього; 2) проведення службового розслідування; 3) розгляд справи та прийняття рішення; 4) виконання рішення; 5) стадія оскарження, вона є не обов'язковою.

Після зазначеного вище, уповноваженою особою видається відповідний наказ. Наказом є розпорядчим документом, який видається керівником установи на правах єдиноначальності та є обов'язковим для виконання підлеглим. Накази є проявом компетенції, їх виконання є обов'язковим для певного кола осіб.

Можемо відзначити, що видавати наказ щодо порушення дисциплінарного провадження здійснюється різними уповноваженими суб'єктами в залежності від того, державним виконавцем якого рівня (посади) було вчинено дисциплінарний проступок. Наступним підетапом є створення комісії. До складу дисциплінарної комісії відносяться державні службовці державного органу.

Наступною стадією є проведення службового розслідування. ЗУ «Про державну службу», адже ст. 71 Закону визначає, що з метою визначення наявності вини, характеру і тяжкості дисциплінарного проступку може проводитися службове розслідування. У разі невиконання або неналежного виконання посадових обов'язків державним службовцем, перевищення повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значну матеріальну шкоду фізичній чи юридичній особі, державі або територіальній громаді, службове розслідування проводиться обов'язково [3].

Також під час проведення службового розслідування повинно встановлюватися обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Ті обставини, що пом'якшують: усвідомлення своєї провини, попередня бездоганна поведінка та відсутність дисциплінарних стягнень, високі показники виконання службових завдань.

Отже, притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності вважається одним з найпопулярнішим видом юридичної відповідальності, який застосовується до державного службовця. Проте, притягнення до відповідальності, має деякі проблеми, вирішення яких стимулює працівника до належного виконання своєї роботи та дотримання своєї професійної етики, моралі, прав та суворого дотримання дисципліни праці.

1. Бородін І. Дисциплінарна відповідальність та дисциплінарне провадження. Право *України*. 2006. № 12. С. 93–97.

2. Навроцький В. О. Українське кримінальне право. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

3. Луценко О. Є. Гарантії прав державних службовців під час застосування дисциплінарного стягнення. Актуальні питання удосконалення законодавства про працю та соціальне забезпечення: тези доп. та наук. повідомл. учасників VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 верес. 2017 р.). Харків, 2017. С. 244–247.

Андрій ГЛУХОВЕРЯ

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Л. Р. Наливайко**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Україна знаходиться в складній, неоднозначній соціально-політичній ситуації, яка обумовлена багатьма чинниками. З одного боку, це негативні фактори. Наприклад, втрата контролю української влади над частиною території; пряма загроза суверенітету та територіальної цілісності держави; збройне протистояння на Донбасі, і як наслідок, суспільно-політична та економічна нестабільність та падіння рівня добробуту громадян та ін. З іншого боку, це позитивні фактори. До яких можливо віднести: зростання політичної свідомості та культури українських громадян, активізації їхньої громадської свідомої позиції; взяття курсу на децентралізацію влади, і як наслідок, децентралізація в середовищі політичної еліти та ін. Це зумовило виникнення та може створити умови для виникнення у майбутньому низки проблем щодо організації та проведення виборів. Виявлення та вирішення проблем виборчого процесу є вкрай актуальним завданням сьогодення, також, у зв'язку з наближенням строку чергових виборів. Тому, аналіз відносин у сфері виборчого процесу та наукове осмислення його результатів, створює підґрунтя для формування дієвих правових механізмів й зумовлює необхідність наукового вивчення проблем виборів в Україні для практичного втілення та реалізації, виборчих прав громадян.

Український процес виборів це унікальна діяльність, що полягає в специфічній праці установ і громадян які є суб'єктами виборчого процесу, встановленого Конституцією та законом України, спрямованого на підготовку та проведення виборів для формування представницьких органів влади. Детального аналізу потребують типи виборчих систем [1].

Мажоритарна виборча система заснована на принципі отримання кандидатом необхідної більшості голосів у виборчому окрузі, з яким він стикається, або в загальнонаціональному чи загальнодержавному (на президентських виборах) виборчому окрузі.

Систему можна застосувати до одного або кількох уповноважених виборчих округів. В останньому випадку за список партії від цього округу голосує певна кількість делегатів (якщо голосують окремі кандидати) або виборців, і всі місця в цьому окрузі займає партія, яка набрала найбільшу кількість голосів.

Пропорційна виборча система визначає порядок визначення результатів голосування, так що розподіл мандатів між політичними партіями, які проводять дослідження, ґрунтується на кількості отриманих ними голосів. Крім системи, заборонено використовувати форму документа протягом певного періоду часу. Пропорційна система виборів була рекомендована й запропонована Луї Сен-Жюстом у 1793 році, однак вона не застосовувалась до кінця 19 століття. Сьогодні пропорційні системи поширені в більш ніж 60 країнах.

Останнім часом широко використовуються змішані системи виборів (наприклад, Албанія, Італія, росія, Німеччина, Угорщина), засновані на поєднанні мажоритарної та пропорційної систем: наприклад, деякі представники обираються за мажоритарної системою, а інші – пропорційної. Використання змішаних виборчих систем у багатьох країнах світу протягом останніх десятиліть засвідчило привабливість таких систем для звичайних виборців через зростання мотивації виборців у порівнянні з мажоритарними системами, на додаток до єдиних виборів, які їх впливають. Запровадження змішаних виборчих систем має на меті усунути недоліки мажоритарної та пропорційної систем та поєднати їх переваги.

Мажоритарна система досить проста і дієва в застосуванні, але має певний ряд недоліків які підкреслюють недосконалість системи. Це спотворення результатів голосування, тобто суттєва різниця між кількістю отриманих голосів і кількістю мандатів; без урахування голосів великої кількості виборців, до парламенту можуть потрапити лише великі партії, що в свою чергу

перешкоджає розвитку малих і середніх партій [2].

Пропорційна виборча система має величезну кількість вагомих переваг, таких як: голоси розподіляються пропорційно, зменшуючи можливість програшу на виборах; врахування інтересів різних соціальних груп; мінімізація можливостей фальсифікації громадян у волевиявленні; пропаганда партійної системи та партійної ідеології; запобігання Радикальні регіональні партії проходять до парламенту, за підтримки партії у депутатів більше можливостей виконувати передвиборчі обіцянки. Проте пропорційна виборча система має і багато негативних рис: виборці голосують не за конкретних людей, а за список політичних партій, до якого можуть входити невідомі, некомпетентні, непопулярні політики; відсутність тісних зв'язків між представниками та виборцями, оскільки представники обираються не виборцями в окремих округах, а виборчою колегією всієї країни; досить складна система підрахунку голосів; багато політичних сил потрапляють до парламенту, що ускладнює процес формування парламентської більшості, а також часто дестабілізує владу в країні; у представника не вистачає особистої відповідальності за дії виборців, обмежує свободу пересування Депутатської дирекції, його опору на керівництво партії на виборах, купує місця за партійними списками [3].

Разом із тим існує чимало інших загроз та проблем, які незмінно не вирішуються від виборів до виборів при застосуванні змішаної виборчої системи, а саме: деформування підсумків голосування щодо політичних партій і блоків (так сталося за результатами виборів 2002 р., коли блок «За єдину Україну», отримавши за пропорційною складовою 35 мандатів, а в мажоритарних округах – 66, сформував фракцію у парламенті в 175 депутатів); складність співпраці між депутатами, обраними за різними принципами; часто дискримінуються малі, так звані «треті» партії, тому що виборці часто орієнтуються на представників найбільших та найвпливовіших; влада має більше можливостей та ресурсів тиску на депутатів-мажоритарників; є можливість (особливо у державної влади) впливати на результати виборів, застосовуючи різноманітні маніпулятивні технології («переселення» виборців з одного округу до іншого). Та найбільшим її недоліком є можливість існування дисбалансу між набраними голосами та отриманими мандатами. Партія, яка не одержала більшості за результатами загального голосування, може одержати абсолютну більшість місць у парламенті.

Отже, український досвід постійної зміни виборчого законодавства – це зайве підтвердження того факту, що не існує найкращої виборчої системи. Такою буде та, яка найбільше підходить окремо взятій державі. Адже залежно від типу партійної системи, форми правління та управління, особливостей функціонування політичної системи загалом, та чи інша виборча система буде проявляти себе по-різному. А тому в процесі обрання виборчої системи вирішальне значення має рівень політичної культури політичної еліти, від рішення якої залежатиме якість представництва суспільства у владі.

1. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 року № 1932-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1932-15>.

2. Про вибори Президента України: Закон України від 05 березня 1999 року № 474-XIV в редакції Закону від 18 березня 2004 року № 1630-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/en/474-14>.

3. Бучин М. Проблема безпеки виборів 2014 року в Україні URL: <https://www.google.com.ua/search?client=opera&q=9.+М.Бучин.+Проблема+безпеки+виборів+2014+року+Україні&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>.

Альберт ВОЛЬГОБРИСОВ
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент **О. О. Орлова**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ПОРЯДОК ЇХ ВИКОНАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Динамічність сучасних процесів на території Європи та України, змінюється в кращу сторону, але відблюкування старих тенденцій розвитку та некваліфікованої практики глобалізаційних процесів є на жаль головною проблемою у справі прав людини.

Дослідженням практики Європейського суду з прав людини та порядком правосуддя, займалися такі дослідники: В. Буткевич, О. Дзера, Т. Дудаш, Н. Кузнєцова, Р. Майданик, В. Манукян, В. Мармазов, А. Мірошніченко, В. Паліюк, Х. Папір, П. Рабінович, С. Рабінович, Р. Сабодаш, С. Шевчук та інші.

Сьогодні, на території України діє спеціальний нормативно-правовий акт, який передбачає механізм реалізації рішень Європейського суду з прав людини. Ним є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. Відповідно до його норм рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковим для виконання Україною та здійснюється за рахунок Державного бюджету України [1].

Згадуваний Закон визначає поняття «рішення», що підлягають виконанню на території України та поняття «виконання» такого рішення.

Так, рішенням Європейського суду з прав людини у справі проти України є:

- 1) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;
- 2) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України;
- 3) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України;
- 4) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України [2, с. 500].

Рішення Суду оскарженню не підлягають.

Процесуальний порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини здійснюється згідно з нормами Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та Закону України «Про виконавче провадження».

Незважаючи на наявність низки правових актів, які регулюють порядок виконання на території України рішень Європейського суду, в Україні певний період часу була ситуація, коли рішення цього Суду або не виконувалися, або виконувалися досить тривалий час. Переважно мова йде про рішення, якими присуджуються виплати по зарплатах, пенсіях, чи інших заборгованостях держави перед народом, громадянами. У зв'язку з цим 15 жовтня 2009 р. Європейський суд з прав людини виніс «пілотне» рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [3], яким визнав порушення Україною зобов'язань за Європейською конвенцією 1950 р. та Протоколами до неї.

У своєму рішенні Європейський суд з прав людини зобов'язав Україну невідкладно запровадити на національному рівні ефективний засіб юридичного захисту або комплекс таких засобів, які б унеможливили подібні порушення.

На основі виконання цього «пілотного» рішення, 5 червня 2012 р. в Україні був прийнятий Закон «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень».

Підводячи підсумок, можна зазначити, що на сьогодні України зробила значний крок до побудови дійсно демократичної, правової держави, де виконуються рішення Європейського суду з прав людини і провадиться низка реформ для вдосконалення роботи системи державних органів на нормативно-правового забезпечення захисту прав людини.

1. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». *Відомості Верховної Ради України*, 2006, № 30, с. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
2. Міжнародне приватне право: підручник. Вид. 8-ме, переобл. і допов. Київ: Алерта, 2021. 524 с.
3. Юрій Миколайович Іванов проти України: Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 15 жовтня 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text.

Каріна ГАВУРСЬКА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **А. О. Коренев**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВІДМЕЖУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА ВІД ПРИВАТНОГО

Предмет і метод правового регулювання, на якому ґрунтуються поділ системи права на галузі, визначаються глибоким поділом права на дві широкі категорії: приватне та публічне право.

Для досконалого визначення обраної теми, вважаю за необхідне дати визначення ряду основних понять. Зокрема, публічним правом називають сукупність правових норм, які регулюють відносини у сфері загальнодержавного інтересу такі як: порядок організації та функціонування органів державної влади, захист державного суверенітету та територіальної цілісності, питання міжнародних відносин, законності і правопорядку тощо [1, с. 10].

Приватне ж право є підсистемою права, яка складається з норм, що регулюють відносини, не пов'язані зі здійсненням функцій держави, і діє у сфері реалізації приватних інтересів, за допомогою диспозитивного методу, або як його визначають окремі науковці, - методу дозволяння [2, с. 178].

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що публічне та приватне право тісно взаємопов'язані між собою у правовому полі, є складовими одного цілого, що становлять собою певну правову систему країни сучасного типу.

Виступаючи єдиним цілим, дані категорії мають своє відмінності, відповідно до тематики роботи. Перш за все, публічне та приватне право різняться за предметом свого регулювання: предметом публічного права є сфера публічних відносин – вертикальні, тобто владні правовідносини; предметом приватного ж права є сфера горизонталі відносин, правовідносини юридичної невідповідності.

Друга відмінність буде за метод правового регулювання. Публічне право у більшості випадків реалізується шляхом імперативного методу правового регулювання (субординації), у рамках приватного ж права панує здебільшого диспозитивний метод (координації).

Третя відмінність полягає у суб'єктах правовідносин. У сфері публічного права суб'єктами виступають: держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, у рамках приватного права суб'єктами виступають фізичні та юридичні особи.

Відтак, підсумовуючи вищезазначене, норми публічного права мають імперативний характер, спеціально-дозволене правове регулювання (дозволено тільки те, що визначено законом), норми приватного права мають в основі диспозитивний метод правового регулювання – характер загально-дозволеного правового регулювання (дозволено все, що прямо не заборонено законом) [3, с. 102].

1. Банчук О. А. Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність. Київ: Конус-Ю, 2008. 184 с.

2. Зелена І. В. До питання генезису приватного права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3.

3. Олійник А. Ю., Кагадій М. І. Основи публічного права України: навч. посібник. Київ: КНУТД; Дніпро: Ліра ЛТД, 2017. 448 с.

Анастасія ДЖАНИМ
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Талдикін**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕФОРМА 1999 РОКУ В ОБ'ЄДНАНОМУ КОРОЛІВСТВІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ

Поняття «реформа» має два значення. По-перше, реформа – зміна правил, буття у людській сфері, яке призводить до нового етапу життя. По-друге, реформи мають протилежний бік – можуть містити негативний характер, який супроводжує погіршення життя людей та їх умов життя.

Парламент кожної країни є ядром розвитку, функціонування влади та прийняття законів суспільства. Він відіграє значну роль у законотворчості будь-якої держави, тому формування цього найвищого органу народного представництва є фундаментом країн. Але, на шляху становлення парламентаризму існує безліч недосліджених питань, які характерні країнам. Засновником усієї системи парламенту є британський парламент, який викликає неодмінний інтерес за допомогою своєї функціональної моделі, теорії та практики. Взагалі, британський парламент є символом заснування парламентської системи, ефективність якої проявляється у постійному зв'язку держави та суспільства, законах і їх дотриманні, взаємоповазі та культури нації.

Тож, нині Парламент Великобританії – це орган законодавчої влади, що включає монарха і дві палати – Палату обшин і Палату лордів. Палата обшин є нижньою палатою, але є не менш важливою за Палату лордів. Вона відіграє важливу роль у функціях парламенту. Палата Лордів є вищою палатою, за допомогою якої і проводиться реформування. За вивченням історії, відомо що Палата Лордів є прикладом британського консерватизму, тобто ідеологічною спрямованістю до прихильності стародавніх традицій та спадковості у політичній владі у даному випадку. Тому, ця вища палата британського парламенту формується із спадкових та духовних лордів.

Великою проблемою дана ситуація Палати Лордів стала для Лейбористської партії, за участі якої в 1997 році було виключено спадкових перів. Це було великою трансформацією тогочасного британського парламенту, яка була совсім не притамана ідеології спадкови перів. Звісно, цей перший крок з виключення лордів став причиною багатовідомої «реформи Лордів». Але все ж таки ці керівники мали змогу відстояти свою позиція і домоглися все ж таки залишити 92 спадкових перів у Палаті Лордів, що характеризує їх як цілеспрямоване та непохитне суспільство, і перше засідання нового органу парламенту відбулось у грудні 1999 р. На ньому обговорювались питання палестинських біженців [1].

Звісно, Парламент Великобританії є головуючим, але тим не менш, існує сильний уряд, а також влада монарха. Найбільш тісні взаємовідносини парламенту існують саме з урядом. У післявоєнний період і до кінця ХХ століття простежуються тенденції до посилення ролі уряду, його впливу на парламент, а також до помітного посилення влади прем'єр-міністра. Слід зауважити, що окремі фахівців конституціоналісти наголошують на тому, що останнім часом вплив парламенту на суспільно-політичне життя Великобританії значно зменшився. Зокрема, ставиться під сумнів факт його домінування над органами виконавчої влади через органічну пов'язаність уряду з парламентською більшістю. Як вважають деякі вчені, важливою тенденцією конституційного розвитку держави є згортання колегіальних форм управління і зосередження влади в руках прем'єр-міністра.

Основними принципами парламентської реформи 1999 року було:

- 1) заборона членів в Палаті Лордів на основі престолонаслідування;
- 2) можлива кількість залишити спадкових перів у розмірі 92 осіб;
- 3) дискваліфікація права голосу на виборах в Палаті Лордів, тих осіб, які мали хоча б найменший зв'язок з спадковими перами.

На перший погляд доволі суворі правила та вимоги, але враховуючи ідеологію цієї реформи,

вони є надзвичайно коректно підібрані на шляху до рівноправ'я та справедливості.

Отож, проаналізувавши сутність цієї реформи, можна дійти висновку, що це є першим кроком до рівності кожної людини, незважаючи на її спадкове коріння та статус. Більшість реформ Великобританії були спрямовані на активну дієздатність Палати громад, тобто думка суспільства мала вагомі пріоритети, що може бути тільки початком розвитку громадянства. Тому, ефективність та принципи британського парламенту має свої плоди у сучасному світі, що втілені у дійсність.

1. Standing Orders of the House of Commons. – London: Public Business, 2003.

Анна ДУБОВИК

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **О. С. Чепік-Трегубенко**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

МІСЦЕВІ ВИБОРИ ЯК ФОРМА БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ У СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Вибори – це процедура формування органів публічної влади, або надання повноваження посадовій особі, яке здійснюється шляхом голосування правомочних осіб за умови, що на кожен мандат який заміщується претендує декілька кандидатів. Вибори можна розглядати як спосіб легітимації органів влади, тобто їх визнання та народної підтримки.

Входження місцевого самоврядування до системи народовладдя відбиває найважливіші пріоритети конституційно-правової політики, спрямованої на розвиток інститутів громадянського суспільства та демократичної правової держави. Визнання місцевого самоврядування «однієї з фундаментальних основ системи народовладдя» визначається тим, що воно виступає як спосіб життєдіяльності місцевого співтовариства, пов'язаного з формуванням певного політичної свідомості та задоволенням специфічних публічно-правових інтересів населення муніципальної освіти.

Суперечки щодо сутності демократії ведуться протягом століть. На думку одних авторів, немає загальноприйнятого визначення, чіткого поняття демократії. Інші заявляють, що для XXI століття це поняття взагалі застаріло і вимагає перегляду з урахуванням реальної поведінки індивідуумів та досягнень в економічному та технологічному розвитку [2].

Важливим є питання про співвідношення демократії та місцевого самоврядування. Історично існувало три різноманітні точки зору про зв'язок місцевого самоврядування та демократії. Перша розглядала самоврядування як традицію, що у суперечності з демократичними принципами. Відповідно до другої принципи демократії – правління більшості, егалітаризм та загальні стандарти для всіх – не можуть бути пристосовані до потреб місцевого самоврядування.

Таким чином, поняття демократії не включає місцеве самоврядування, більше, зазначені поняття суперечать одне одному. Третій погляд наполягає на необхідному зв'язку демократії та місцевого самоврядування [1].

Обов'язковість публічних слухань:

1) проект статуту муніципальної освіти, і навіть проект муніципальної освіти правового акта про внесення змін та доповнень до цього статуту, крім випадків, коли зміни до статуту вносяться виключно з метою приведення закріплених у статуті питань місцевого значення та повноважень щодо їх вирішення у відповідність до Конституцією;

2) проект місцевого бюджету та звіт про його виконання;

3) проекти планів та програм розвитку муніципальної освіти, проекти правил землекористування та забудови, проекти планування територій та проекти межування територій, а також питання надання дозволів на умовно дозволений вид використання земельних ділянок та об'єктів капітального будівництва, питання відхилення від граничних параметрів дозволеного

будівництва, реконструкції об'єктів капітального будівництва, питання зміни одного виду дозволеного використання земельних ділянок та об'єктів капітального будівництва на інший вид такого використання за відсутності затверджених правил землекористування та забудови;

4) питання перетворення муніципального утворення [3].

Отже, вибори є однією з основних форм безпосередньої участі громадян в управлінні справами громади. Вибори як важливе суспільне явище є способом формування представницьких органів та органів місцевого самоврядування. Вибори також розглядаються як процес, унаслідок якого народ шляхом голосування формує склад органу місцевого самоврядування чи обирає особу на виборну посаду [3].

Як правило, сформовані у результаті проведення виборів органи місцевої влади наділяються владними повноваженнями і отримують право діяти від імені територіальної громади і можуть приймати загальнообов'язкові рішення для виконання [2].

Наприкінці важливо відзначити важливість подальшого наукового осмислення практики правового регулювання форм прямої демократії на муніципальному рівні. Виявлення позитивних та негативних сторін цього досвіду, аналіз правових факторів, що перешкоджають розвитку безпосередньої демократії здатні створити об'єктивний ґрунт для вдосконалення правового регулювання безпосередньої демократії на місцевому рівні, що є необхідною умовою поступального розвитку місцевого самоврядування у нашій країні.

1. Вітюк Д. Л., Павлюх О. А. Вибори як форма безпосередньої демократії: теоретико-правовий аспект. URL: <http://dx.doi.org/10.33663/2524-017X-2019-10-115-121>.

2. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 року № 595. *Відомості Верховної Ради України ВВР*, 2020, № 38, ст. 279. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text>.

3. Николаішин Б. Місцеві вибори як базовий механізм формування відносин між органами публічної влади і територіальними громадами: зарубіжний досвід. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ. 2014. Вип. 4. С. 212-228.

Аліна ГРИНІК

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **Д. К. Задаля**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД ЯК ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

Правове виховання є механізмом розширеного відновлення правової культури, правової свідомості та насамперед правого світогляду. Джерелами формування правового світогляду як правило виступають такі об'єктивні форми духовної діяльності, як звичаї, моральне виховання в родині і суспільстві, релігія, політичні відносини і традиції влади, правова доктрина, система правосуддя і покарання. Досліджуючи питання правового світогляду більшість вчених розглядає дане поняття у взаємовідношенні з такими близькими до нього поняттями як правова свідомість, правовий менталітет, правове мислення, правова культура тощо. Актуальність даної теми пов'язана з тим, що явище правого світогляду являє собою важливий феномен усіх часів та народів, що здійснює вплив на навколишню соціально-правову реальність. Він є особливою формою правопорядку, що сприяє освоєнню людиною навколишньої соціально-правової дійсності відповідно до цінностей права, основними з яких є свобода, рівність, справедливість, гуманізм.

Дослідження правого світогляду можна знайти у працях багатьох вчених як у сфері права, так і у філософії: К. Губар, П. Рабінович, Т. Бачинський, Н. Оніщенко, Л. Макаренко, О. Лебедева, В.Калітинський, О. Тітомир, О.

Для розуміння явища правового світогляду необхідно надати йому визначення, відповідно до якого правовим світоглядом можна вважати погляд людини на оточуючий світ природно та соціально

зумовлених можливостей задоволення її потреб, які вважаються нею належними і забезпечені обов'язками інших суб'єктів.

Співвідношення правового світогляду особи з її правосвідомістю та правовою культурою індивіда полягає в тому, що перший є стрижнем, 13 фундаментом, центральною частиною правосвідомості та правової культури, визначальним чинником їх формування та функціонування. Щодо правової культури та правосвідомості варто зазначити, що ці явища значною мірою перетинаються і правова культура охоплює принаймні основну частину правосвідомості (і такі її елементи, як інформаційний, аксіологічний, регулятивний). Основною відмінністю явища правової культури від правосвідомості є наявність у складі першої правозначущого поведінкового елемента, а також її позитивна спрямованість (правосвідомість особи може мати і негативно спрямовані погляди, установки, тоді як правова культура – не може).

Щодо правового світогляду й праворозуміння слід зауважити, що ці явища хоч і тісно пов'язані змістовно, проте не є тотожними. Ця пов'язаність зумовлюється тим, що правовий світогляд, як уже відзначалось раніше, так чи інакше залежить засаднично-змістовно від праворозуміння (як від своєї серцевини, свого «ядра»). Внаслідок цього вони утворюють певну змістовну «зв'язку» [1, с. 10].

Вважаємо, що на формування правового світогляду людини здебільшого впливають засоби масової інформації, від яких залежить, як суспільство сприймає право та інформацію про нього. Оскільки ЗМІ – це впливовий інформаційно-пропагандистський апарат, який є одним з ефективних засобів збереження і поширення правових знань і цінностей, формування правового світогляду та правової культури суспільства. Вплив мас-медіа на особу не зводиться лише до передачі громадянам знань про законодавство, а особливо важливим є формування переконаності особи у необхідності дотримання правових норм, формування позитивного ставлення до права, визнання його цінності [2, с. 240].

Нині для суспільства характерне різке зменшення уваги до права або, навіть можна сказати, зневага до багатьох правових положень та настанов. Так, мабуть, нікого не здивуєш явищами правового нігілізму та песимізму [3, с. 23].

Саме тому необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу законності, підвищення авторитету закону, що є одним із першочергових завдань представників вітчизняної науки, і зможе бути важливим завданням громадянського суспільства, розвитку сучасного правового світогляду.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний та правовий песимізм, що трансформується сьогодні із площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це і обумовлює певну ту чи іншу, на жаль, не завжди бажану для суспільства поведінку індивіда [4, с. 20].

Варто відмітити, що без істотної трансформації правосвідомості неможливо усвідомлювати найважливіші конституційні принципи верховенства права, справедливості і рівності, на основі яких у сучасних умовах забезпечуються адекватне співвідношення свободи, закону і публічної влади, їх баланс.

Отже, наявність певного рівня правової свідомості відіграє важливе значення у нашому суспільстві. Також підкреслюємо на важливості існування форм буття і розвитку правового світогляду, що сприятиме переходу уявлень про право із теоретичної площини у площину конкретних завдань та дій, спрямованих на організацію змін «на краще» у державі та громадянському суспільстві, сьогодні та на їх конструктивний діалог у майбутньому. Сьогодні є нагальною потреба у відповідній сучасним умовам життя ефективній системі правовиховного впливу, яка б урахувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення правознавства, психології, філософії і сформувала високу правову культуру особи.

1. Рабінович П., Бачинський Т. Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 5-17.

2. Макеєва О. М. Роль засобів масової інформації у формуванні правового світогляду та правової культури суспільства. *Альманах права*. 2014. Випуск 5. С. 238-241.

3. Оніщенко Н. М. Баланс держави та громадянського суспільства в контексті правового світогляду. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2014. С. 19-24.

4. Оніщенко Н. Правовий світогляд як явище соціальної дійсності. *Право України*. 2014. № 5. С. 15-21.

Уляна ГУНЬКО
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, проєсор **Л. Р. Наливайко**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ЦІННІСТЬ ПРАВА

Враховуючи зміст категорії «цінність» у літературі, справедливо буде сказати, що це поняття можна віднести до понять, які генетично виникають в інших галузях знання, але у зв'язку з практичними цілями чи завданнями дослідження перетікають у сферу права.

У першу чергу, як результат людського досвіду, цінності визначають існуючу в суспільстві культуру і впливають на її подальший розвиток, у тому числі політико-правовий. Домінуючі цінності в суспільстві в конкретних історичних умовах визначають формування певних моделей поведінки, що знаходить своє відображення в правовій сфері.

При цьому А. Шайо робить надзвичайно важливе питання – право має ґрунтуватися на власних цінностях. Це означає, що закон може працювати саме тому, що він не враховує інші регуляторні системи, в тому числі систему цінностей держави. Звідси випливає, що суспільні цінності не мають прямого відношення до права, хоча можуть бути транспоновані в право за допомогою спеціальних правових механізмів. Крім того, слід мати на увазі, що соціальні цінності в неоднорідних суспільствах можуть перебувати в стані конфлікту. Тому правові цінності, самі цінності права, повинні відрізнятися від цінностей у праві, тобто тих цінностей, які досягаються за допомогою права [1, с. 112-120].

Вже в античному світі вказувалося, що право виникає з необхідності встановлення порядку і безпеки в суспільних відносинах, що є засобом утвердження свободи і справедливості. Останніми роками наукові роботи вчених все більше досліджують природу цінностей державно-правових явищ, критерії їх оцінки, характеристики права, що вказують на його ціннісну складову, форми і прояви правових цінностей і, безумовно, заходи щодо забезпечення сприйняття права як юридичної цінності.

Слід зазначити, що одним із перших, хто розглядав тему ціннісних аспектів характеристики права в радянській науці був С. Алексєєв. Його монографія «Соціальна цінність права в радянському суспільстві» стала своєрідним відправним пунктом у розробці ціннісних проблем права не лише у вітчизняній юриспруденції, а й за кордоном, особливо в країнах соціалістичного табору.

Цінність права притаманна як загальному соціальному праву, яке виникає і існує незалежно від держави, у тому числі правам людини, національним правам, так і спеціальному соціальному праву (так званому правовому праву), яким є волевиявлення держави [2, с. 45-56].

Виділяють такі основні прояви цінності права.

Соціальна цінність права полягає в тому, що, втілюючи загальну, групову та індивідуальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, воно сприяє розвитку тих відносин, які становлять інтерес для окремих людей і суспільства в цілому. Це вносить стабільність і порядок у ці відносини. У суспільстві в умовах цивілізації не існує іншої системи соціальних норм, яка могла б адекватно регулювати економічні, політичні, організаційні та інші відносини в реалізації демократичних, духовно-моральних цінностей. Право, що забезпечує простір для організованої свободи та діяльності, є чинником суспільного прогресу. Її роль зростає, особливо в умовах розпаду тоталітарних режимів, розвитку демократії [3, с. 15-18].

Інструментальна цінність права – один із проявів його загально-соціальної цінності та полягає в тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом вирішення різноманітних проблем, у тому числі забезпечення функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального управління чи моралі) та інші соціальні добробути. Різні суб'єкти суспільного життя – держава, церква, громадські об'єднання, підприємницькі організації, громадяни – використовують право як певний інструмент. У цивілізованому суспільстві саме право є одним з основних інструментів, здатних забезпечити організованість і нормальне життя, соціальний мир, злагоду, зняття соціальної

напруги.

Власна цінність права як суспільного верховенства полягає в тому, що право виступає як міра свободи і справедливості. У цій якості юридична цінність права може надати людям, комерційним і некомерційним організаціям та підприємствам простір для свободи, діяльності і водночас усунути свавілля, виступаючи таким чином, гарантом вільного, гідного та безпечного життя. Закон – це сила, здатна протистояти беззаконню [4, с. 32-38].

Сьогодні питанням ціннісних аспектів права дослідники в галузі держави і права займаються все частіше, особливо при дослідженні різних правових питань. Представники юридичних наук звертають увагу на регулятивні функції цінностей, констатують соціально-ціннісну спрямованість процесу правотворчості та правозастосування.

Для держави особливу роль у регулюванні суспільних відносин відіграють правові цінності. Для цього є кілька причин. Перша з них стосується особливостей правотворчості. Незважаючи на проголошення принципів демократії, законодавства та можливості прийому широкого кола людей, держава залишається монополістом у цій сфері. Вона створює правові норми, обов'язкові для всіх членів суспільства, які насамперед виражають владні інтереси. Тому правові цінності є засобом вираження та захисту владних інтересів, проведення державної політики в країні та на міжнародній арені [5, с. 150-158].

Інша сторона цінностей у праві виявляється у забезпеченні безпеки держави через право. Крім того, цінності служать критерієм оцінки суспільно-корисної та соціально-шкідливої поведінки членів суспільства, що дозволяє державі своєчасно реагувати на відмінності в поведінці своїх громадян і спрямовувати її в вірний напрямок.

Отже, право є істотною складовою будь-якого державно-організованого суспільства, яке відіграє в ньому важливу роль. Існують три основні прояви цінності права: суспільна цінність, інструментальна цінність та особистісна цінність, які мають важливе значення в регулюванні суспільних відносин. Правові цінності є дієвим інструментом досягнення соціального миру та злагоди в державі шляхом юридично-правового регулювання.

1. Івашев Є. В. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 112–120.

2. Бандура О. О. Аксіологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1–2. С. 45–56.

3. Ковальчук О., Хаврук В. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С. 15-18.

4. Подковенко Т. О. Антропологічний підхід до права як основа юридичної науки. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 32-38.

5. Оборотов Ю. М. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. №1. С. 150-158.

Поліна ЄСІНА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Талдикін**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИКІВ ВІДПОВІДНО ДО РИМСЬКОГО ПРАВА

Без усякого сумніву цивілізація Стародавнього Риму була однією з найвизначніших і наймогутніших цивілізацій за всю історію існування людства. Зрозуміло, що явище, яке позначає термін «юриспруденція», виник ще задовго до виникнення Риму. Але за становлення юриспруденції, що є однією з найважливіших складових духовної культури суспільства та відображає процеси

суспільної свідомості, ми завдячуємо саме Римській державі.

Враховуючи вищевикладене, у когось може викликати здивування той факт, що за історію існування цієї держави був розвинений рабовласницький лад. Саме цей факт розділяв тогочасне суспільство на дві різні за статусом групи – вільних людей та невільників. Між цими двома групами існувала величезна прірва, яку деяким рабам все-таки вдавалося здолати.

У перші століття нашої ери значних розмірів набуває відпущення на волю рабів. Це відбувається через те, що рабська праця не сприяла прогресивному виробництву. Праця вільновідпущеників набуває розповсюдження, адже колишній господар міг мати подвійну вигоду [1].

Здобувших свободу рабів називали вільновідпущеними або лібертинами. Такого раба визнавали вільним якщо він був звільненим за заповітом або внесеним у списки цензу. Це була категорія людей вільного стану, проте вони відрізнялися у своїх правах від повноцінних римських громадян [3].

Однією з особливостей вільновідпущеників було те, що вони набували правового статусу свого володаря, який і відпустив на волю. Наприклад, раб, відпущений на волю римським громадянином, офіційно отримував статус римського громадянина. А, наприклад, отримавши свободу від латина, раб отримував і його правовий статус. Також слід зазначити, що відпущені з рабства, яке пов'язане з воєнним полонем, ніколи не могли набути прав римського громадянина. Тільки здобувших свободу саме у Римі вважали римськими громадянами, але не повноправними [2].

Права вільновідпущеників істотно відрізнялися від прав римських громадян. Так, відповідно до тогочасного закону, лібертини не могли служити в римських легіонах, брати участь у народних зборах, обіймати посаду в магістратах та голосувати. Також вони не могли одружуватися з вільно народженими римськими громадянами, але це було скасовано за доби принципату [1].

Крім цього, вільновідпущеники не повністю поривали зв'язки з попереднім господарем, або, як їх ще називають, патроном. Лібертин був зобов'язаний поважати колишнього господаря, інакше нерідко коли неповага призводила до втрати здобутої свободи. Вільновідпущеник і далі надавав патрону матеріальну допомогу, також міг надати і різного роду послуги. У випадку розорення патрону, лібертин був повинен утримувати його власним коштом. А от у разі смерті вільновідпущеника, колишній пан претендував на майно померлого, якщо той помер без нащадків і лише на частину майна, якщо померлий склав заповіт [1, 3].

Проте рабовласник міг втратити всі права по відношенню до колишнього раба у разі, якщо відмовляв йому в аліментах або якщо порушував проти нього судове звинувачення.

Відносини лібертина і колишнього господаря відображалися в структурі цивільного імені вільновідпущеника: так він носив ім'я та найменування роду патрона, вказуючи його ім'я у родовому відмінку, наче ім'я батька. А от колишнє ім'я раба перетворювалося на прізвище.

Взагалі вільними римськими громадянами могли стати лише ті вільновідпущеники, які звільнялися особливим способом. Одним з таких способів була «Манумісія». Іншим, внесення цензором колишнього раба до списку римських громадян або за допомогою заповіту. Дуже часто визволення відбувалося за допомогою викупу за рахунок пекулію. Однак, навіть купуючи римське громадянство, лібертин за своїм правовим положенням не повністю прирівнювався до вільнонароджених. Доречі, діти вільновідпущеника вважалися вільнонародженими, оскільки відносини патрона з лібертином були довічними. Також вільним від рабського стану вважався раб, який утік до своїх одноплемінників. Звільнялися від рабської неволі і ті, хто доніс про підготовку бунту чи повстання, чи видали вбивць свого господаря. Вільними вважали і тих, хто довгий час мав фактично вільний стан.

Хотілося б зазначити, що час від часу обмеження прав вільновідпущеників змінювались. Так, у період Римської імперії, обмеження публічних прав лібертинів посилювалися. Хоча у той же час, за спеціальною постановою імператора, склався інститут присвоєння вільновідпущеникам повної політичної правоздатності. Або шляхом отримання золотого перстня від імператора.

У праві Юстиніана обмежень політичних прав вільних людей вже не було. Проте збереглися обмеження їхньої правоздатності у приватноправових відносинах: заборонялися шлюби вільновідпущеників з особами сенаторського стану. Саме тут розвиваються відносини між вільновідпущеником і патроном, як між сином і батьком, коли перший на вік завдячує своїм життям [2].

Отже, як висновок можу зазначити, що навіть отримавши свободу, вільновідпущеники частково залишалися залежними від колишнього господаря, зобов'язуючись допомогати йому та його сім'ї у разі потреби. Хоча, не дивлячись на правові обмеження, такі люди вважалися вільними.

1. Римське право. URL: <https://dduvs.in.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1121/8.1.pdf>.
2. Правове становище вільновідпущеників. URL: <https://studfile.net/preview/7482745/page:27/>
3. Борисова В. І., Баранова Л. М. «Основи римського права», с 37-38. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/Rimskpravo.

Анастасія КАЙСАРОВА
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
доктор юридичних наук **В. А. Медяник**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА В УКРАЇНІ

Проголошений євроінтеграційний курс України, адаптація вітчизняного законодавства до стандартів ЄС, вихід на міжнародні ринки вимагає вивчення іноземних інструментів правового регулювання, серед яких важливе місце займає правовий прецедент. Необхідність дослідження саме теоретичних засад судового прецеденту зумовлена насамперед потребами науки теорії права, яка розробляє фундаментальні основи для вдосконалення вітчизняної правової системи. Відтак ця проблематика завжди цікавила науковців. Проблема включення прецеденту в систему джерел права в країнах романо-германської (континентальної) правової сім'ї не нова, дискусії на цю тему точаться серед вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема вагомий внесок у розробку цього питання зробили Е. Дженкс, Р. Уолкер, Дж. Бакер, Б. Кардозо та ін.

Теорія права виділяє чотири основні види джерел права: нормативно-правовий акт, нормативний договір, правовий звичай та судовий прецедент.

Поняття прецеденту, так само як і будь-якого іншого джерела права, і насамперед нормативного правового акта, дуже складне і багатогранне, що значною мірою залежить і одночасно відображає історичні, соціальні, політичні та інші традиції та специфічні умови існування того правового середовища, в межах якого прецедент виникає та функціонує.

Прецедент (від латів. praecedens, рід. відмінок praecedentis – попередній) є певною дією чи рішенням, яке згодом за аналогічних обставин розглядається як еталон, зразок.

Окремі аспекти судового прецеденту досліджували такі вчені: Т. Анакіна, П. Андрушко, К. Волков, М. Марченко, В. Навроцький, Н. Орловська, М. Хавронюк та ін.

Ідея прецеденту полягає як у тлумаченні та роз'ясненні вже діючих норм, так і у заповненні прогалін законодавства, тим самим створюючи нові норми. Важливо, що рішення чи вирок суду як прецедентне джерело підлягає застосуванню лише в тій частині, яка має на увазі принцип, що лежить в основі рішення. Таким чином, у прецеденті не обов'язково все попереднє рішення, а лише суть правової позиції суду, який виніс початкове рішення чи вирок. П. Андрушко і М. Васюк зазначають, що судовий прецедент має обов'язковий або рекомендаційний характер застосування, основною метою якого є заповнення прогалін у законодавстві, що утворилися під час нормотворчості [1, с. 268].

У першу чергу, потрібно звернути увагу на те, що Україна відноситься до романо-германської правової сім'ї (вона ще має назву «континентальна правова сім'я»). Така правова сім'я поділяється на приватне та публічне право, має НПА, які приймаються тільки на основі Конституції України.

Разом з тим деякі автори (М. Козюбра) слушно зауважують, що прецедентне право має деякі перспективи у випадку його запровадження у національну правову систему, але воно не посідатиме того місця серед джерел права, яке воно має в англо-саксонській правовій сім'ї. Для цього необхідні суттєві зміни у системі права, насамперед незалежний суд і відповідна підготовка суддів, формування у них зумовлених вимогами часу правового світогляду і рівня правової культури, за яких їх

правотворення служитиме на благо людини, її правам і свободам [2, с. 7].

Суть судового прецеденту у тому, що нижчестоящі суди зобов'язані під час розгляду справ використовувати судові рішення вищих судових інстанцій, винесені за аналогією з справою. Отже, судовий прецедент стає джерелом права при існуванні судової правотворчості – можливості судді самостійно визначати і встановлювати у рішенні основні принципи – правоположення.

Судовий прецедент — це інститут, не окрема правова дефініція, це комплекс проблем, які потребують вирішення та актуалізації. Спочатку це виражалося виключно у стилі або у формі роботи судді і являло собою окремі рішення, але в міру свого накопичення та розвитку таке правове явище, як судова практика, ставало потужним стимулом, поштовхом до розвитку всього законодавства. Не можна погодитися з думками науковців, які стверджують, що в Україні на законодавчому рівні не закріплений судовий прецедент, оскільки статтею 17 Закону України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визначено, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [3].

«Жорсткий принцип прецедента» діє по вертикалі, визначаючи обов'язок суддів слідувати рішенням вищих судів, а також по горизонталі, встановлюючи обов'язок вищих судів слідувати своїм попереднім рішенням. Прецедентне право у такому вигляді несло з собою ідеали стабільності, стійкості та правового континуїтету. У результаті в англійській практиці можна знайти приклади, коли судді звертаються до прецедентів сторічної та давнішої. Такий підхід поступово обмежує можливість створення нових судових прецедентів, розвиток прецедентного права, але створює умови для пріоритетного розвитку законодавства.

Отже, судовий прецедент є рішення суду щодо конкретної юридичної справи, обов'язкове при вирішенні аналогічних справ у подальшому цим самим судом або судами нижестоящими чи рівними йому. Україна належить до романо-германської правової сім'ї, важливою особливістю романо-германського права є його яскраво виражений кодифікаційний характер. Найважливіші відмінності в англосаксонській та романо-германській системі права полягають у тому, що англосаксонська система права ґрунтується на судових прецедентах, а романо-германська базується на нормативних правових актах; відсутність поділу англосаксонського права на публічне та приватне (англосаксонське право не має структури чіткості та систематичності, на відміну від романо-германської правової системи). Саме через ці відмінності, можна сказати, що судовий прецедент як джерело права в Україні не розвинений.

1. Андрушко П. П., Васюк М. М. Судовий прецедент як одне з джерел кримінального права. *Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 264–269.

2. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських право інтеграційних процесів. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2004. Т. 26. С. 3-9.

3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

Аніта КАЛЮЖНА
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук **А. О. Коренев**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ЩОДО ЮРИДИЧНОЇ МОВИ ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРАВАЗАСТОСОВНИХ АКТІВ

Мова – багатство нації. Люди використовують мову, як найголовніший засіб спілкування. Відповідно до основного закону України – Конституції України статті 10, держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій

території України [1]. Для юридичної сфери одним з найважливіших правових явищ виступає юридична мова, як різновид літературної мови, що має відповідні стилістичні та структурно-жанрові риси, зумовлені специфікою правової сфери та її комунікативно-професійними потребами. Юридична мова має певні ознаки: інформаційну насиченість, ясність, точність, структурованість, логічність, системність, визначеність та офіційність.

У широкому значенні юридична мова виступає невіддільною складовою правової системи. На неї покладається відбиття мовної свідомості учасників комунікації у правовій сфері. Юридична мова складається з певної термінології та виконує функції комунікації, номінальності, гносеології, аксіології та естетики. На думку Лазарева В., на шляху до сьогодення, вітчизняна юридична термінологія пройшла декілька етапів розвитку, які наклали на неї певний відбиток, що надало можливість розвивати її у майбутньому, а тому юридична мова сьогодення є результатом напрацювань впродовж багатьох років [3]. Також, з практичної точки зору, на сучасному етапі в українській офіційній мові спостерігається тенденція вживання архаїзмів. Вона має як прибічників, так і критиків. Важко не погодитись, що словниковий запас мови є дорогоцінним надбутком нації, що застаріле слово може стати у нагоді для поповнення сучасного лексичного фонду. У випадку повернення застарілого слова до повсякденної лексики або до спеціальної термінології необхідно чітко визначити його сучасне значення. Право визначати закономірність та доцільність вживання архаїзмів в юридичному тексті належить мовній практиці [2].

Залежно від стилістичних забарвлень, ми можемо розрізнити сферу застосування певного стилю мовлення. Виділяють такі стилі мовлення: розумовий, науково, офіційно-діловий, публіцистичний, художній та конфесійний. Юридична сфера характеризується використанням переважно офіційно-ділового стилю мовлення, який поділяється на два підстили. Перший вживається в юридичній сфері для законів та інших нормативних актів, який має назву «законодавчий підстиль». Другий побутово-діловий підстиль вживається для інших юридичних документів.

Юридична мова в правозастосовних актах є зразковою та еталонною щодо інших рівнів. На думку Лящук А., в більшості випадків для складання правозастосовних актів висувуються, підвищені умови до якості, точності, стислості, зрозумілості, правильності, системності, логічності об'єктивності, нейтральності, оскільки ці документи вважаються зразком грамотності складеного документа. Науковець зауважує на недосконалість нормативно-правових актів, але вбачає, що належна увага правотворчим проблемам приділяється з боку юристів, що свідчить про «планку вимог» до якості нормативно-правових текстів. Порівнюючи нормативно-правовий акт з іншими рівнями права, було виявлено певну авторитетність, що призводить до копіювання або використання аналогічних мовних засобів, а також цитування значних уривків тексту. Щодо мови інших юридичних документів, вона охоплює декілька підгруп: мову процесуальних актів, мову управлінських актів, мову договорів, мову документів, що складаються звичайними громадянами й т.д. За змістом ці документи відрізняються від нормативно-правового акта казуальним характером: вони завжди «прив'язані» до конкретних суб'єктів, як правило, містять описи фактичних обставин [4].

В окремих видах правозастосовних актах вищих органів влади (постанов, розпоряджень та наказів) юридична мова як повинна бути однозначною, оскільки неадекватність поняття може ускладнити розуміння та призвести до необхідності додаткового тлумачення тексту юридичного документа, ясною та доступною для адресанта, лаконічною, а також повинен чітко бути витриманий професійний стиль. Літературна мова є основою документа, що дає підстави говорити про юридичну мову як про функціонально стилістичний різновид літературної мови. У цьому випадку, стиль юридичного документа має бути спокійним, емоційно нейтральним, таким, що підкреслює офіційність та владність. Виключається урочистість, пафос, неприпустимим є використання художніх прийомів, багатозначних та застарілих слів.

На думку, Балтаджи П., через перебільшення обсягу загально нормативних положень та зміщенням повноважень звертається увага на доцільність класифікувати правозастосовні документи залежно від їх юридичної сили. Наявність відсутності чіткої межі між указами та розпорядженнями ускладнює процес правозастосування та потребує додаткових зусиль для чіткого розмежування. Проаналізувавши основні види актів вищих органів влади (указ, постанова, розпорядження), науковець доходить висновку, що документи цієї групи обов'язково повинні відповідати як загальним вимогам: дотримання принципу компетенції органу; відповідність акта матеріальному змісту правової норми; цілеспрямованість; визначеність форми, передбаченої правовою нормою, так і спеціальним мовно-технічним вимогам: стислість і точність викладення інформації, виключення подвійного тлумачення; складання, по можливості, простих, таких, що розглядають одне питання, документів; структуризація тексту документа, поділ його на умовні смислові частини: вступ, основна

частина, висновок; широке використання трафаретних і типових текстів при описі ситуацій, що повторюються.

Отже, можемо дійти висновку, що юридична мова окремих видів правозастосовних актів (постанов, розпоряджень та наказів) характеризується дотриманням лише офіційно-ділового стилю, переважають терміни широкого застосування (напр. закон, свідок, скарга, установа). На нашу думку, для подальшого пропонуємо удосконалити систему законодавства нашої країни, а саме: упорядкувати, необхідно сформувати самостійний напрям оптимізації текстів, систематизувати документальну чіткість стандартів юридичної мови в правозастосовних актів та видати стандартизовані примірники використання юридичної мови для правозастосовних актах, що є актуальним для подальших досліджень та удосконалення юридичної мови в окремих видах правозастосовних актах.

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96. (зі змінами і допов.) *Відомості Верховної Ради України*. 2019, № 38, ст.160.

2. Балтаджи П. М. Мова як засіб оптимізації правового регулювання. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/1701/1531>.

3. Лазарев, В. В. Основні етапи становлення української юридичної термінології. Суми: СумДУ, 2021. С. 15-18.

4. Лящук А. В. Мова як засіб вираження права: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня к. ю. н.: 12.00.01 Івано-Франківськ, 2021. 22 с. URL: <https://ukd.edu.ua/sites/default/files/202103/>

Олександр КОМАРУК

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Галдикін**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА ЯК КУЛЬТУРНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

Конституція П. Орлика започаткувала прогресивну на свій час ідею вираження прагнень і потреб усього народу, що свідчить про високий рівень правової та філософської культури тогочасної української еліти.

Ця тема є дійсно актуальною, насамперед у нашій країні іде війна тому важливо досліджувати питання пов'язані з нашою національною ідентичною. Є багато спекуляцій довкола цього історичного нормативно-правового акту, ці питання і висвітлимо.

Критики зазначають, що конституція Пилипа Орлика (1710 р.) не була українською, оскільки держава з офіційною назвою України у XVIII столітті не існувала. Але відповідь на цю неконструктивну тезу – це московський дипломат Григорій Долгорукий (той самий, який керував виборами промосковського гетьмана після того, як легітимний – Мазепа об'єднався зі шведами). Ось цитата з його листа: «А султань, ханській сынъ, и воевода кievскій около Немирова обрътаются. Которые, кромь провіанту и фуражу, полону не берутъ и никакого разоренія, какъ въ нашихъ краяхъ въ Украинь, такъ и въ здъшнихъмъстахъ, не чинятъ». Цей лист датований 1710 роком. Але найголовнішим аргументом, що це саме Українська конституція – є те що слово «Україна» згадується там 6 разів. І завжди з прописної літери, тобто як власна назва. До речі ознайомитися з текстом цього історичного документу можна на сайті Верховної Ради України. Оригіналів у нашої конституції є декілька. Скорочений – латиномовний, він відомий найдавніше, зберігається у національному архіві Швеції. На його першій сторінці до речі, слово «Україна» вжито вже на першій сторінці у першому ж реченні. Другий варіант – староукраїнський, скорописний. Він знайшовся відносно нещодавно у московських архівах. Але і там слово «Україна» написано 6 разів, так само з прописної літери. Повний латиномовний варіант зберігається так само у Швеції, офіційна назва на титульному аркуші

«РАСТА et CONSTITUTIONES LEGUM LIBERTATUMQUE EXERCITUS ZAPOROVIIENSIS», яка перекладається як «ДОГОВОРИ і КОНСТИТУЦІЇ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО».

Слово «договори» (пакти) зустрічається в усіх варіантах цього документу. Річ про договір між козацькою радою та гетьманом. На сучасний лад, це приблизно так, як договір між Президентом та Верховною Рада.

Але історія самої конституції не така вже проста Гетьман Іван Мазепа був обраний на посаду завдяки москві, і певний, не короткий, проміжок часу займав дуже і дуже промосковську позицію. А запорожці виступали проти московської окупації, навіть тієї яка робилась руками Гетьмана українського. Саме тому українське козацтво здебільшого було в опозиції до Гетьмана Мазепи. І підтримали його, лише тоді коли він став проти москви на боці шведів. Цей договір підписали, власне Пилип Орлик, що був генеральним писарем Івана Мазепи до поразки під Полтавою та Кость Гордієнко – кошовий отаман, тобто колишні опоненти, що домовилися про союз, а гарантією його виконання стала присяга Пилипа Орлика. Зокрема Талдикін О. у своїй статті «Форма держави відповідно до пактів і конституції прав і вільностей Запорозького війська» зазначає, що козацька держава не стала суверенною повністю і знаходилась би під протекцією шведською короною, саме тому окрім присяги Орлика шведський король видав асикораційний диплом до цієї конституції – тобто визнавав її.

Ось основні, найцікавіші домовленості «Пактів і конституції прав і вільностей війська запорізького»:

- Військо Запорізьке обирає Пилипа Орлика своїм гетьманом, натомість він гарантує православ'я як державну релігію і отримає у константинопольського патріарха священноначальницьку первісну владу, томос в сучасному розумінні;
- Державна політика має бути такою, щоб кордони були непорушними, а землі недоторканими, звільненими від московського панування;
- Повернути з московії полонених, та змусити її відшкодувати матеріальні збитки;
- Кримське Ханство буде союзником, а Швеція гарантом територіальної цілісності;
- Гетьман не матиме самодержавної влади, а натомість буде демократична обрана загальна рада, яка буде приймати рішення (парламент) Рада буде збиратися три рази на рік;
- Зовнішньою політикою займалась би Генеральна рада на чолі з Гетьманом;
- Також прописувався процес законного відсторонення Гетьмана від влади, сучасною юридичною мовою – імпичмент;
- Усе судочинство козацької держави забезпечив би Генеральний військовий суд;
- Фінансами держави мав займатися Генеральний підскарбій, без втручання, але з відома Гетьмана.
- Вдови козаків та дружини чоловіків яких у військовому поході – звільнялись від сплати податків;
- На базарі можна було продавати своє майно (власну худобу, плоди, тощо). А от професійні торговців обкладались податками;
- Був навіть цілий розділ про хабарництво. Заборона давати хабарі, незаконно призначати на посади, зловживати владою.

Хочеться окремо зазначити про певні спільні риси пактів та сучасною Конституцією України .

По-перше і у документі 1710 року та 1996 року – столицею зазначено місто Київ.

По-друге їх структури – обидві конституції містять преамбулу та п'ятнадцять розділів.

По-третє те що власне і є певною мірою ознакою конституції – розподіл на три гілки влади. 1710 року це мало бути так:

- законодавча гілка влади – виборний орган, Генеральна козацька рада;
- виконавча гілка влади – Генеральна старшинська рада на чолі з Гетьманом;
- судова гілка влади – Генеральний військовий суд.

А у конституції 1996 року:

- законодавча гілка влади – виборний орган, парламент – Верховна Рада України;
- виконавча влада – кабінет міністрів України;
- судова гілка влади – судова адміністрація України.

По-четверте в обох конституціях прописані положення про місцеве самоврядування.

Ще є такий аспект, що у конституції Орлика було багато відсилань «Коли позбавимось гніту московського гніту...», «Коли звільнимо землі ...». Але сучасною юридичною мовою це називається перехідні положення, що звісно є і у нашій сучасній конституції.

Отже, можна підсумувати, що «Пакти і конституція законів і вольностей війська Запорізького» дійсно слід вважати першою конституцією у світі. Так з історичних недоліків можна сказати, що конституція так і не набула чинності, тому що Україна була завойована Московією.

Але все одно слід вважати конституцію Пилипа Орлика культурно-правовим феноменом.

1. Талдикін О. В. Форма держави відповідно до Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1 (90). С.84-88.

2. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/14.pdf.

3. Конституція Пилипа Орлика. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

Поліна КРАВЧУК

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **А. О. Коренев**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ І ІНТЕРЕСІВ ОСІБ, ПОРУШЕНИХ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ЇХ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ

Конституцією України як Основним Законом суспільства і держави гарантовано право захисту прав та інтересів будь-яким осіб. Аналізуючи наукову літературу, за останні роки зростає тенденція порушень прав та інтересів осіб безпосередньо органами державної влади та їх посадовими особами. Це свідчить про недостатню урегульованість законодавчих норм з охорони прав та інтересів осіб.

Захист прав, свобод та законних інтересів приватних осіб як місія існування адміністративного судочинства, як предмет дослідження, знаходить своє відображення у працях багатьох вчених, серед них: В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Бачеріков, В. Бевзенко, В. Галунько, Л. Глуценко, О. Дубенко, А. Іванищук, В. Кравчук, О. Кузьменко, О. Міщенко, С. Потапенко, А. Руденко, Я. Рябченко, М. Сорока, С. Стеценко, О. Умнова, Е. Швед, Н. Шевцова, О. Яцун та ін. Проте, враховуючи ступінь важливості захисту прав, свобод та законних інтересів приватних осіб, ця місія адміністративного судочинства вимагає сучасних наукових викликів [1, с. 531].

Права громадян в Україні визнаються та захищаються законом та гарантуються органами державної влади всіх рівнів. Саме в цьому виявляється характерна риса правової держави. Віднесення держави до правової означає, з одного боку, визнання в цій державі прав і свобод людини та громадянина як найвищої цінності, а з іншого – дотримання законності як основного принципу організації та діяльності державного апарату і його посадових осіб. Поєднання саме цих основних засад правової держави зумовлює сталий розвиток та забезпечення всіх, без виключення, прав і свобод людини та громадянина. Права людини визначають мінімум умов для збереження людської гідності та життя, є універсальною категорією, яка являє собою можливість людини користуватися елементарними, найбільш важливими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві. Права та свободи людини та громадянина забезпечуються різними способами, у тому числі за допомогою виконання державною владою та її повноважними представниками покладених на них законом обов'язків. Таким чином, рівень дотримання прав громадян у державі відображає те, наскільки ця держава виконує покладені на неї завдання та як вона справляється з функціями, реалізація яких входить до кола цих завдань [2, с. 28-33].

Захист прав та інтересів громадян у відносинах з органами влади має відповідати міжнародно-правовим стандартам. Адміністративне судочинство повинно сприяти зміцненню законності й правопорядку, захисту прав і свобод громадян та законних інтересів підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності. Через реалізацію, охорону та захист прав людини лежить

шлях до реальної інтеграції України до світового співтовариства, не остання роль в якому належить адміністративно-правовому захисту [3, с. 108-116].

У результаті становлення прав людини, домагання їх визнання, а часом і боротьби за них як закономірного наслідку цього процесу, викристалізувались чимало засобів захисту та гарантій забезпечення прав людини. З часом багато із них почали визнавати самостійними правами [4, с. 72].

Одним із таких прав є право людини на оскарження будь-яких дій чи бездіяльності суб'єктів, які порушують її права, у тому числі органів публічної влади. Наявність цього права зумовлює необхідність передбачення в державі процедур, які забезпечують практичну реалізацію людиною свого права на оскарження. Без їх наявності це право не матиме ефективного способу реалізації та залишиться суто декларативним. Гарантією дієвості таких процедур є їх закріплення у законодавстві країни.

Правова визначеність процедури оскарження надає людині можливість ефективно нею скористатися, що призводить до запуску контрольного механізму держави за діяльністю своїх органів та їхніх посадових осіб. У підсумку ефективне оскарження має або запобігти порушенню прав людини, або спонукати органи публічної влади до поновлення порушеного права. Право на оскарження має три складові: 1) право на захист своїх прав від незаконного втручання чи обмеження; 2) право вимагати від держави, органів публічної влади дотримуватися, охороняти і захищати права; 3) право звернутися до примусової сили держави для захисту своїх прав від неправомірних дій (бездіяльності) органів публічної влади, їхніх посадових осіб [4, с. 72].

Отже, органи державної влади мають дотримуватися приписів закону при здійсненні своєї діяльності. Об'єктом адміністративно-правового захисту є порушені законні права, свободи та інтереси осіб. Право особи на оскарження дій органів державної влади та їх посадових осіб постійно розвивається у відповідності з практикою Європейського суду з прав людини. Тому доцільно звернути увагу на зарубіжну практику регулювання подібних питань.

1. Вовк П. В. Захист прав, свобод та законних інтересів приватних осіб як місія існування адміністративного судочинства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 530-532.

2. Гамалій О. Л. Права громадян як об'єкт адміністративно-правового захисту органами державної влади. *Право і Безпека*. 2014. № 1. С. 28-33.

3. Нечипорук Ю. М. Окремі питання адміністративно-правового захисту прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2012. № 11-12. С. 108-116.

4. Цельєв О. В. Право на оскарження рішень органів публічної влади та їхніх посадових осіб як складова верховенства права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Том 200. С. 72-79.

Вікторія ЛАГУТІНА

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Талдикін**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ХОЗАРСЬКА ГІПОТЕЗА ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

Одне з важливих питань історії слов'янських народів, на яке досі немає однозначної відповіді, – це походження Київської держави. Представники різних націй, релігії, прибічники безлічі теорій і думок із цього приводу досі не можуть дійти єдиної думки стосовно походження Київської Русі. До того ж, дане питання стосується не лише українського народу, а й багато інших націй, котрі впродовж історії виникали, розвивалися та розквітали на землях тодішньої Київської держави, більша частина якої була у сучасній Україні.

Поміж вчених ходить кілька теорій походження давньоруської держави. Окреслимо їх [1]:

1. Норманська теорія, котра існує завдяки літописній легенді, відповідно до якої варяг запросили до Русі. Крім того, аргументувалася дана теорія завдяки давньонорманському походженню

деяких російських імен, прізвищ і т. д. А джерелом назви «Русь» являється, на думку прибічників теорії, фінська назва шведів – «Руотсі».

2. Існує повністю протилежна теорія – антинорманська, котра стверджує, що джерелом назви «Русь» являються назви річок центральної України – Рось, Роставиця. Проте, на Скандинавії немає жодної вказівки на плем'я чи населення русів. Але, незважаючи на це, деякі ісламські представники та письменники називають русів слов'янським племенем.

3. О. Прицак висунув хозарську гіпотезу, відповідно до котрої поляни – це не слов'яни, а своєрідні хозари.

Метою даної є розгляд однієї з теорій походження Київської Русі, а саме хозарської гіпотези, що яка виводила коріння Київської держави з Хозарського каганату.

Щоб більш глибоко розглянути дану тему необхідно визначити деякі поняття. Тож, під Київською Русю розуміють середньовічну монархічну державу Східної Європи зі столицею в Києві, що існувала в IX-XIII століттях. Вона об'єднала східнослов'янські, балтійські та фінно-угорські племена під владою князів із династії Рюриковичів. На піку свого розвитку вона тяглася від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні та від верхів річки Вісла на заході до середньої Волги на сході [2].

Під хазарським каганатом, Хазарією (650-969 рр.) розуміють середньовічну державу, створену кочовими хозарами. Відокремилися від Західно-Тюркського каганату. Під контролем були території Північного Кавказу, Нижнього та Середнього Поволжя, нинішнього північно-західного Казахстану, Азовського моря, північної частини Криму, а також степів та лісостепів Східної Європи аж до Дніпра [2].

І зарубіжні, і українські історики неодноразово розглядали це питання у різних книгах, працях, статтях та звітах. Цим питанням займалися, наприклад, Б. Греков, Д. Лихачов, У. Мавродін, І. Рибін, З. Юшков, П. Толочка, М. Котляр, У. Смолій та інші.

Відомо, що всередині VII століття тюркомовні племена започаткували могутню державу в пониззі Дону та Волги та на Північному Кавказі – Хазарський каганат. У восьмому столітті він опанував слов'янські племена Полян, Сіверян, Радимичів і В'ятичів. Саме ці факти послужили обґрунтуванням тези про хозарське походження Київської Русі. Варто нагадати, що відповідно до хазарської теорії, поляни не являються слов'янами, а виступають різновидом хозар. Вони також прийняли ту модель влади, котра фігурувала у Хазарії. Тут правила одночасно два царі – цар по крові (хакан-каган) та його намісник (хакан-бек). У візантійських та арабських джерелах на той час Аскольд згадується зі статусом кагана [3].

Зауважимо, у Конституції Пилипа Орлика (договір, укладений 5 квітня 1710 р. у місті Бендери між гетьманом Пилипом Орликом, старшиною та козаками Запорізького Війська) зазначалось, що козаки-хозари вступили до християнства першими, ще до св. Володимира. З цього виходить, що протоукраїнська держава, в якій козаки-хозари були головною силою, приєдналася до європейської цивілізації ще до Володимира. Ця гіпотеза ґрунтувалася на конкретній політичній ситуації, яка базується на пошуку опозиційної політики Московської держави. З метою уникнення спроб довести спорідненість історичного розвитку України та Москви, у тому числі віри, Пилип Орлик запропонував тезу про хрещення козаків-хозар, наголосивши, що вони увійшли до цивілізованого світу раніше, при цьому не маючи жодного відношення до деспотизму Москви [4].

Вищезгадана теорія була сприйнята всерйоз істориками різних поколінь, як і твердження її автора, сучасного археолога та історика, професора Гарвардського університету Омеляна Прицака, котрий наголосив відійти від концепції слов'янського генезису Русі. Поляни, на його думку, були не слов'янами, а різновидом хозар, а їх київська гілка – спадкоємицею роду Кия, котрий є засновником Києва у VIII столітті.

Зауважимо, що ця версія не витримує більш детальної перевірки. Археологічні розкопки стародавнього Києва вказують на місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури.

Пам'ятки хозарської культури дуже рідкісні і навіть не становлять одного відсотка від частки загальної кількості знахідок.

Насправді ж Русь і Хозарія являлись зовсім паралельними утвореннями, котрі розвивалися приблизно в одному хронологічному порядку, і ті слов'янські племена, які підкорялися Хозарії, у процесі формування Київської Русі поступово підпадали під її владу [5].

З іншого боку, руси неодноразово вторгалися на землі хозар. У шістдесяті роки десятого століття внаслідок війни з русами Хозарська держава припинила своє існування. З дев'ятого століття в Європі панувала давньоруська держава, створена не на хозарській основі [6].

Тож, підсумовуючи зазначимо, що основними теоріями походження Київської русі є норманська теорія, котра існує завдяки літописній легенді, відповідно до якої варяг запросили до

Русі, антинорманська теорія, котра стверджує, що джерелом назви «Русь» являються назви річок центральної України – Рось, Роставиця та хозарська гіпотеза, відповідно до котрої поляни – це не слов'яни, а своєрідні хозари. Проте, науковці й досі не змогли дійти до спільної думки стосовно питання істинного джерела Київської Русі. Розглядаючи питання хозарської гіпотези ми дійшли висновку, що дану гіпотезу складно вважати істинним джерелом Київської Русі. Існує багато історично доведених фактів, котрі спростували дану теорію.

1. Кононенко В. П. Хозарський козацький міф. Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ.: Наукова думка, 2013. Т.10. С. 400.
2. Кіорсак. В. З історії однієї суперечки. Або дискусії про роль хозарів в становленні Руської держави у висвітленні сучасної історіографії. «Український медієвістичний журнал» №2. Львів, 2016.
3. Котляр М. Ф. Хозарський каганат. Енциклопедія історії України: у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т. Я. С.398.
4. Хозарський каганат. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т.6. 768 с.
5. Усенко І. Б. Історія держави і права України. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 1. Історія держави і права України. С. 342-343.
6. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.

Ангеліна ЛИСЕНКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент

О. В. Талдикін

доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ ДЕРЖАВНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Будь-яка велика держава у своїй історії проходить етапи становлення, розширення, ослаблення та розпаду. Розпад держави практично завжди минає болісно і розглядається нащадками як трагічна сторінка історії. Київська Русь була винятком. Її розпад супроводжувався міжусобними війнами та боротьбою із зовнішнім противником. Він розпочався у XI столітті, а завершився до кінця XIII століття. Період роздробленості держави Київська Русь пов'язують зі смертю останнього київського князя – Мстислава Великого, сина Володимира Мономаха, 1132 р. Розподіл Давньоруської держави на незалежні князівства не вирішив проблему усобиць. Обстановка ускладнювалася порядком спадкування за старшинством – брат, племінник, син та решта рідні померлого претендували на спадщину, але старшинство встановити не завжди було просто. Князів стали дробитися і ділитися на уділи. Князі нищать, слабшає їхня влада.

Історики давно розмірковували про причини, через які незламна для зовнішніх ворогів Київська держава раптом розсипалася як картковий будиночок. Зрозуміло, багато, як завжди, пояснювалося звичайним людським егоїзмом. Кожен князь думав тільки про збільшення своєї влади та власності, прикриваючи користолюбство міркуваннями про «правду» та «справедливість». Усі хотіли звільнитися від неприємної необхідності підкорятися верховній владі київського великого князя та платити йому встановлену данину. Однак справа розпаду полягала не лише в егоїзмі, були причини глибше.

Головною причиною був феодальний уклад Русі. За традицією кожен князь не заповідав свої володіння одному синові, а розподіляв володіння між усіма своїми синами. Таке явище призвело до роздробленості не тільки Русі, а й десятки інших феодальних монархій Євразії. Єдність Русі була дуже крихкою. Воно трималося головним чином на особистому авторитеті та військовій зверхності великого князя київського. Однак авторитет швидко танув хоча б тому, що чим більше Рюриковичів з'являлося на політичній сцені, тим складніше було одному з них довести свою династичну першість.

Все більш сумнівним ставало й військово могутність володаря «золотого столу». У XI – початку XII ст. продовжувалося зростання багатьох провінційних центрів. Їхнє населення швидко збільшується як за рахунок природного приросту, так і за рахунок переселення мешканців з околиць Києва, які часто зазнавали набігів кочівників.

Перетворення уділів у вотчини. Формування династій. Нерідко після смерті удільного князя наступним князем ставав його син, хоча формально великий князь київський міг призначити на спадок будь-якого свого родича. Не відчуваючи залежності від Києва, удільні князі вели все більш самостійну політику. Боротьба удільних князів за право володіти Києвом завдавала шкоди самому місту і послаблювала його могутність. Згодом володіння давньою столицею Русі перестало бути пріоритетом князів.

Економічна самостійність. Важливою передумовою політичного розпаду було і те, що в умовах натурального господарства, коли практично все необхідне для життя вироблялося на місці, правителі областей не потребували економічної взаємодії з центральною владою. Через переважання натурального господарства спадки, особливо на околицях Русі, мало потребували розвитку загальнодержавної транспортної та торгової інфраструктури.

Глобальні зміни у світі. До кінця XII століття на тлі ослаблення Візантії та активізації кочівників у Великому степу та в Малій Азії «Шлях з варягів у греки» втратив колишню значимість. Свого часу він відіграв важливу роль в об'єднанні Київської та Новгородської земель. Торгівля вздовж цього шляху, забезпечення безпеки купців та збирання торгових мит зміцнювали верховну владу київських князів. Занепад Шляху призвів до послаблення зв'язків між давніми центрами Русі. Однак у XII ст. у зв'язку із переміщенням світових торгових шляхів він швидко втрачає своє значення. Відповідно падає і загальнодержавне значення Києва як головного «доглядача» цього стародавнього шляху.

Відсутність зовнішньої загрози. Розпаду Київської держави сприяла і відсутність у середині XII ст. серйозної зовнішньої небезпеки. Суперечності із західними сусідами (Польщею та Угорщиною) не заходили далі за прикордонні суперечки. Після нищівних ударів, завданих їм російськими князями у першій чверті XII в., половці перестають бути смертельною небезпекою для Русі, якою вони були раніше. Князі Південної Русі навчилися спільно боронити степову кордон. У разі потреби вони збиралися на з'їзди та виробляли спільні заходи для боротьби з ворогом. У цілому нині Південна Русь зуміла відбити половецьку загрозу. Змінились і самі половці. Вони стали поступово переходити до осілого способу життя. Це зробило їх більш уразливими для ударів у відповідь російських військ, а значить, і більш миролюбними.

Монгольський фактор. Після монголо-татарської навали титул великого князя втратив колишнє значення, оскільки призначення кожного удільного князя залежало немає великокняжої волі, як від ординського ярлика.

Особливістю розпаду Давньоруської держави було те, що вона розділилася на кілька великих і досить стійких князівств, що збереглися у своїх межах до монголо-татарської навали в середині XIII ст. Це Київське, Чернігівське, Переяславське, Муромське, Рязанське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Галицьке, Володимир-Волинське, Полоцьке, Турово-Пінське, Тмутараканське князівство, а також Новгородська та Псковська землі.

Роздробленість, як і будь-яка політична система, мала свої плюси та мінуси. Наслідки розпаду Русі не залишилися непоміченими. Наприклад, формування окремих східнослов'янських народностей. Хоча й у епоху єдності Русі мали місце розбіжності у традиціях, суспільному устрої та промови різних східнослов'янських племен, у роки феодальної роздробленості ці відмінності стали набагато яскравішими.

Головний плюс розпаду Давньоруської держави полягав у тому, що вона відкривала нові змоги розвитку феодальних відносин. Це було рухом вперед шляхом історичного прогресу. Конкретна механіка процесу полягала в наступному. У Київській Русі не було постійної та сильної влади на місцях. Князі часто переїжджали з одного княжого столу на інший. Реальна влада була у місцевої аристократії (боярства), яка, однак, не мала в руках розвиненої системи контролю над населенням. А тим часом така система ставала все більш необхідною з розвитком вотчинного землеволодіння. Захоплюючи землі селянських громад, перетворюючи вільних общинників у залежних людей, зобов'язаних нести тягар повинностей, знати стикалася із запеклим опором сільського населення. Для його придушення потрібна була залізна рука монархії. Тільки князь з його незаперечним авторитетом, з його численною дружиною і швидким судом міг забезпечити послух народу і припинити чвари всередині правлячого класу. процвітання. Але й князі, своєю чергою, тяглися до землі. Вони охоче влаштували власну княжу вотчину (домен) і воліли мирне життя в замку вічних

поневірянь по Русі в гонитві за привидом небувалої удачі. Таким чином, інтереси сторін збіглися. Князі «осідають на землю», утворюючи постійні місцеві династії. Київська монархія ніби відроджується у численних обласних монархіях. Об'єднавши зусилля, монархія та аристократія впрягають народ у віз феодалізму.

Зміцнення регіональних центрів. На тлі ослаблення Києва зміцнилися деякі удільні князівства. Одні з них (Полоцьк, Новгород) були важливими центрами і раніше, інші (Володимир-на-Клязьмі, Туров, Володимир-Волинський) стали відігравати важливу роль на рубежі XII – XIII століть.

Утворення та піднесення нових держав. У північно-східній та північно-західній частинах Русі виникли нові центри, які почали збирати навколо себе східнослов'янські землі. У Новгородку зародилося Литовське князівство, столиця якого пізніше була перенесена до Вільни. У північно-східній частині Русі утворилося Московське князівство. Саме ці дві освіти розпочали успішний процес об'єднання східнослов'янських земель. Литовське князівство згодом перетворилося на унітарну станово-представницьку монархію, а Московське – на абсолютну.

Основним мінусом нової системи після розпаду Давньоруської держави стали князівські усобиці. Звісно, вони траплялися й раніше. Однак тепер їх кількість збільшилася прямо пропорційно до кількості самостійних правителів. Усобиці супроводжувалися загибеллю людей, розоренням міст і сіл, захопленням полонених, яких потім звертали до рабів.

Другий мінус розпаду Київської Русі – різке ослаблення загального військового потенціалу російських земель. Що більше ставало самостійних правителів, то важче було зібрати військо для відсічі зовнішньому ворогові. І навіть у тому випадку, коли вдавалося об'єднати сили кількох князів для спільного походу, часто діяли невпопад на полі бою. Кожна дружина підкорялася лише своєму князю, а той віддавав накази з власного розуміння.

Занепад міст. На відміну від сільських натуральних господарств, міста потребували постачання багатьох товарів. Поява нових кордонів та втрата єдиних законів призвели до занепаду міських ремесел та торгівлі.

Політичний занепад. Роздроблена Русь не змогла протистояти монгольській навалі. Розширення російських земель припинилося, а деякі з них перейшли під контроль сусідніх держав (Польща, лицарські держави, Орди).

Нині деякі історики ставляться до факту роздробленості Русі скептично. Вони зіставляють Русь із європейськими державами. Будь-яке самостійне російське князівство було величезним проти містами-державами Європи. Деякі історики вважають, що повного розпаду давньоруської держави не було. Незважаючи на політичну роздробленість, зв'язок між російськими князівствами не розірвався. Єдина релігія, спільна мова та багатвікова історія не давала державі розділитись остаточно. Росіяни завжди усвідомлювали свою спорідненість та спільну долю.

А представники академічної науки одноставні у цьому, що етап феодальної роздробленості – закономірна і неминуча частина історії будь-якої феодальної держави. Розпад Русі супроводжувався повною втратою єдиного загальноросійського центру та потужними зовнішньополітичними потрясіннями. Багато хто вважає, що у цей період три східнослов'янські народності яскраво виділилися з раніше єдиної давньоруської народності. Хоча централізовані держави біля Русі почали формуватися вже у XIV столітті, останні удільні князівства ліквідували лише наприкінці XV століття.

1. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. Київ: МАУП, 2007. 552 с.
2. Навчально-методичний посібник з Історії держави і права України для студентів I курсу уклад.: В. Д. Гончаренко, Є. О. Васильєв, В. М. Єрмолаєв та ін. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 73 с.
3. Усенко. І. Б. Історія держави і права України. Енциклопедія історії України: у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. С. 672 с.

Валерія МАНІК

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Галдикін**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Політико-правовий розвиток Галицько-Волинської держави характеризувався низкою рис, характерних для періоду розсіяного феодалізму та утворення нових держав після фактичного розпаду Київської Русі. Ці характеристики були зумовлені остаточним прийняттям соціально-економічних і політичних засад феодалізму, включаючи низку реформ державного управління на основі кращих зразків Київської Русі та інновацій, запозичених у найвпливовіших і розвинених монархій Європи.

Вивчення історії становлення Галицько-Волинської держави з точки зору державотворення, правовідносин, правових форм, що існували на її території видається вкрай актуальним, адже, історія держави та юридична історія часто перетинаються, що дозволяє розуміти історичні події не лише як переліки хронологічних даних, а як сукупність факторів, що призвели до становлення держави. з характерною для нього політико-правовою системою.

Для розкриття теми використано матеріал українських та зарубіжних авторів, що дозволило мені вивести теми з точки зору істориків та юристів багатьох епох, наших співвітчизників та вчених із різних країн.

Органами влади в Галицько-Волинському князівстві були князь, боярська рада і рада, але їхня роль у житті держави дещо відрізнялася від Київської Русі. Князь, який є главою держави, офіційно володіє найвищою владою. Він має повноваження ухвалювати закони, він має право звертатися до вищих судів, він має право виконувати центральний уряд. Князі видавали документи про передачу прав на спадщину, про дарування землі своїм васалам. Однак ця законодавча робота не була складною, до того ж законодавча влада князів часто не визнавалася боярами [1].

Князь не мав великого впливу на вищу судову владу і не завжди міг забезпечити її виконання. Якщо князь шукав угоди з боярами, то судова влада була цілком в його руках. У разі розбіжностей судова влада фактично зверталася до боярської аристократії.

Князь-васал разом зі своїм статусом отримав юрисдикцію над своїм маєтком. У боярських маєтках вся судова влада була в руках бояр. І хоча на землі, куди князь послав свого гонця, були створені судові органи, вони не могли протистояти судовій владі бояр. Князь очолював військову організацію, через його довірених осіб збирав податки, карбував монети та вів зовнішні зв'язки з іншими країнами.

Спираючись на військову силу, князь прагнув зберегти панування в державному управлінні. Він призначив чиновників (тисячників, чиновників, старост) у містах і волостях свого маєтку і надав їм право власності на землю за умови служби. Він прагнув зробити фінансову та адміністративну системи більш ефективними, оскільки в той час не було різниці між національними доходами та приватними доходами [2].

Основною формою правління в Галицько-Волинській державі була ранньофеодальна монархія, але існувала й така форма правління, як централізм. З 1245 р. до смерті Данила Галицького він правив разом зі своїм братом, якому належала значна частина Волині. Наприкінці XIII століття вдалося утворити потужний конгломерат Лева (Галицького) та Володимира (Волинського), але суперечки між ними не дозволили це зробити. Сини князя Юрія, Андрій і Лев, спілкувалися разом з питань зовнішньої політики. Проте великим монархам не вдалося зосередити всю державну владу у своїх руках.

Кілька князів вели рішучу боротьбу з аристократією. Боярська аристократія підтримувала владу великого князя, оскільки він був проявом соціальних інтересів, які захищали своє землеволодіння. У окремі періоди Галицько-Волинської Русі значення шляхетської влади було настільки зменшено, що князі не могли зробити кроку без згоди шляхти. Усе це приводить нас до висновку, що в Галицько-Волинській країні існувала така форма правління, як монархія, обмежена впливом аристократії [3].

Боярська рада, як постійна державна організація, діяла в Галицько-Волинському князівстві в

першій половині XIV ст., до її складу входили заможні землевласники, особливо представники аристократії, боярин, єпископ галицький, суддя с. верховний суд, кілька герцогів і губернаторів.

Рада бояр збиралася з ініціативи самої знаті, але іноді на прохання князя. Але князь не мав права скликати раду бояр проти волі бояр. Очолювали раду найвпливовіші бояри, які намагалися регулювати діяльність великого князя. А за Юрія-Болеславського князівства боярська олігархія стала настільки потужною, що найважливіші документи держави разом з боярами підписував лише великий князь. У окремі періоди вся влада в князівстві належала боярам.

Боярська рада, як неформальний вищий орган влади, керувала князівством до 14 ст. З 14 століття стала формальною владою, що без згоди будь-кого князь не може здійснювати жодних державних дій. Рада бояр, визнаючи владу князя, справді її обмежила.

Як і в інших країнах Русі, в Галицько-Волинському князівстві є віче, але воно не має великого впливу на політичне життя, не має чітко визначеної юрисдикції та регламенту. Кімнату зазвичай скликає князь. Так, під час війни за Галичину Данило Галицький викликав кімнату в Галичині і запитав, чи може він розраховувати на допомогу населення. Іноді конференц-зал відбувається спонтанно. Так було з Галицько-Волинською країною, яка була під загрозою з боку зовнішніх ворогів.

Місцеве та центральне управління розвитку Галицько-Волинської країни було створено раніше, ніж в інших країнах Росії. Це була палацово-патріархальна система управління. Тут процес формування палацових ланцюгів відбувається швидше. Дані про звання придворного канцлера та міського голови зберігалися в літописах.

Центральною фігурою в цих рядах є придворний. Він керував приватними судами і керував урядом, особливо економікою приватної власності. За князя суд часто вів слухання, був «суддею свого суду», у цій якості входив до боярської ради.

Серед інших чинів у літописі згадується прем'єр-міністр (друкар). Він несе відповідальність за особисту печатку, складання листів або нагляд за роботою їх складання, забезпечення приватних документів. Він також дбайливо зберігає важливі документи та документи держави, відповідає за їх доставку на місце. У лавах Галицько-Волинського князівства в літописі призначався староста, який відповідав за своєчасне отримання доходів із земель князя. У літописах також згадується стрілець, відповідальний за священне військо, юнаки, які супроводжували князя у військових походах, і кілька інших чинів.

У галицько-волинському народі існує відносно розвинена система місцевого самоврядування. Містами керували тисячі, а князі призначали посадників. У їхніх руках була зосереджена адміністративна, військова та судова влада. Вони мали владу збирати з людей данину та різні податки, які становили важливу частину доходів князя.

Територія Галицько-Волинського князівства поділялася на дирижаблі на чолі з князями та літаки, якими керували добровольці. Герцог і курфюрсти призначаються князем. У межах своєї юрисдикції вони мають адміністративні, військові та судові повноваження [4].

Тисячі герцогів та представників еліти мають у своєму розпорядженні адміністративних помічників, на яких вони покладаються для виконання своїх обов'язків щодо управління підпорядкованими територіями. Місцеве самоврядування побудоване за системою «годування». У сільських громадах управління здійснюють виборні старости, які повністю підкоряються місцевій владі [5].

Таким чином, у Галицько-Волинському князівстві для надійного виконання своїх функцій була розроблена система центрального та місцевого самоврядування. Важливою частиною зміни курсу зовнішньополітичного розвитку в бік Заходу стало те, що Галицько-Волинська держава стала спадкоємицею Київської Русі і залишилася єдиним колишнім князівством з єдиною державною одиницею, міцне та єдине сприяє її ясності та незалежності. держава. політика. Значною мірою цьому процесу «сприяла» монголо-татарська навала, яка змусила шукати нові шляхи політичного, правового та релігійного розвитку. Ці тенденції найбільш яскраво виявилися в політиці одного з найуспішніших правителів Галицько-Волинської держави князя Данила Галицького.

1. Головка О. Б. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII століття): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія. Київ., 2006. 34 с.

2. Ідзьо В. С. Король Данило та Українська держава у XIII столітті. Львів: Сполом, 2007. 64 с.

3. Терлюк І. Я. Історія держави і права середньовічної України: навчальний посібник. Львів: Каменяр, 2010. 232 с.

5. Kunasiewicz S. Stanisława Kunasiewicza przewodnik po kościele Bożego Ciała oo. dominikanów we Lwowie. Lwów: I. Związkowa Drukarnia, 1876. 214 s.

6. Дашкевич Н. Первая уния в Юго-Западной Руси с католичеством (1246–1254). Київ, 1884. 48 с.

Михайло МЕРКУЛОВ

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **О. С. Чепік-Трегубенко**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Захищаючи свої інформаційні інтереси, кожна держава повинна подбати про інформаційну безпеку. Те ж саме вимагає і зміцнення української державності. Збалансована державна інформаційна політика України формується як невід'ємна частина її соціально-економічної політики, виходячи з пріоритету національних інтересів та загроз національній безпеці. Розвиток інформаційних технологій, розширення ресурсів та інтенсифікація обігу інформації визначають значний вплив інформаційної сфери на державотворчі процеси, національну безпеку, правоохоронну діяльність, дотримання та реалізацію прав та інтересів людини і громадянина. У зв'язку з цим, в умовах триваючої агресії Російської Федерації, яка переросла у війну, пандемії COVID-19, зростання та ускладнення кіберзлочинності питання інформаційної безпеки в Україні набувають все більшої актуальності, що потребує сучасного, комплексного законодавства з інформаційної безпеки. Водночас, сьогодні, на відміну від спеціальних нормативно-правових актів щодо окремих аспектів інформаційної інфраструктури чи конкретних загроз в інформаційній сфері, на конституційно-правовому рівні основні принципи та гарантії інформаційної безпеки України належним чином не врегульовані.

Серед науковців, які займаються означеною проблематикою, доцільно назвати: В. Цимбалюка, С. Лисенка, О. Олійник, Л. Вакарюк, В. Степанов, Р. Калюжний, Д. Бірюков. Щодо зарубіжного досвіду правового забезпечення інформаційної безпеки: Кріс Джей Хоффенгл, Барт ван дер Слот та Фредерік Цудервен Боргезіус, Андреас Мітракас, Мікаель Лозе, Нік Гіффорд та багато інших.

У світлі подій, що розгорнулися в Україні та світі в цілому, актуальним стало вирішення питань законодавчого забезпечення інформаційної безпеки України. Сьогодні ми живемо в інформаційному суспільстві, в якому інформаційні права відіграють надзвичайно важливу роль. Проте значну увагу необхідно приділяти захисту інформації від будь-яких посягань. Це означає, що забезпечення належного рівня кібербезпеки є необхідною умовою розвитку інформаційного суспільства. Тому в сучасних умовах, повних технологічних інновацій, питання інформаційної безпеки в процесі державного управління є особливо актуальним. Пріоритетним є створення законодавчої та нормативно-правової бази для поширення та використання персональної інформації з метою створення умов для інформаційних відносин між владою та суспільством, формування передумов для соціального компромісу, створення умов соціального партнерства як основи демократичного розвитку суспільства. обмін для органів державної влади та управління, реєстр інформаційних ресурсів, закріплення відповідальності посадових осіб, громадян за дотримання вимог інформаційної безпеки [1]. Зрозуміло, що ефективне планування, організація та управління процесом інформаційної безпеки сьогодні неможливо забезпечити без аналізу існуючих принципів організації юридичної науки та управління інформаційною безпекою.

Інформаційну безпеку України можна визначити як стан, за якого реальні та потенційні загрози забезпечують самозбереження, стійкий та поступальний розвиток інформаційної сфери, включаючи захист інформаційної інфраструктури, інформаційного простору, інформаційних ресурсів, інформаційних процесів та їх суб'єктів, а також як досягнення відповідних національних цілей та реалізації національних інтересів в інформаційній сфері. При цьому забезпечення інформаційної безпеки держави – це постійний процес діяльності компетентних органів, спрямований на запобігання, протидію загрозам інформаційній сфері, застосування активних інформаційних заходів, а також комплекс умов для такої діяльності, що реалізується та контролюється довго.

Нормативно-правовий підхід до розуміння інформаційної безпеки представлений у законах та

інших нормативних актах України, які регулюють відносини у сфері інформаційної безпеки. Перш за все, слід зазначити, що зміст інформаційної безпеки включає широкий спектр складових і на даний момент не має чіткого законодавчого визначення. Законом України «Про Концепцію національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 року інформаційну безпеку офіційно визнали невід'ємною складовою політичної, економічної, оборонної та інших складових національної безпеки. Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» вперше законодавчо закріплено поняття інформаційної безпеки як стану захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави [2].

Однією з основних складових конституційно-правового регулювання інформаційної безпеки має бути – вплив держави на конкуренцію підприємств та інших осіб за володіння різними ЗМІ, у тому числі процеси монополізації, концентрації – для отримання політичної влади певними особами. Нині боротьба окремих сил за вплив в електронних і друкованих ЗМІ, за контроль над кінокомпаніями, видавництвами та інформаційними агентствами призводить до узурпації «четвертої гілки влади». Це породжує тенденції до концентрації влади над суспільством, до маніпулювання свідомістю політичними партіями та окремими громадськими організаціями тоталітарного спрямування [3]. У наукових джерелах висловлюється думка, що право на інформацію є лише складовою забезпечення свободи слова, вираження поглядів, ідей тощо. Свобода інформації – символ групи свобод, які оформлені в правах на свободу слова або свободу вираження поглядів; свобода преси та інших ЗМІ; право на отримання інформації, яка має суспільне значення; свобода поширення інформації [4]. У зв'язку з цим свободи особистості, громадянина прямо екстраполюються на можливі виклики, загрози, небезпеку для інших, суспільства, держави, міжнародного співтовариства.

Важливе значення для інформаційної безпеки мають конституційне право на судовий захист «право на спростування недостовірної інформації про себе та членів своєї сім'ї та право вимагати видалення будь-якої інформації» та право на відшкодування шкоди, заподіяної у зв'язку з цим. Тут треба погодитися з А. Правда, поширення неправдивої або спотвореної інформації у світовому інформаційному просторі є однією з головних загроз національній безпеці, а її спростування потребує великих ресурсних витрат [5]. При цьому, для захисту всіх інтересів людини в інформаційній сфері необхідно захистити право на спростування не тільки недостовірної, а й неповної інформації, поширення якої також може завдати істотної шкоди інформаційній безпеці. Також доцільно голосування на конституційному рівні поряд із правом спростування недостовірної інформації пов'язаного з ним права на відповідь, яке наразі передбачено лише статтею 277 ЦК України від 16.01.2003 р. № 435-IV [6].

Таким чином, забезпечення інформаційної безпеки в Україні має базуватися на таких принципах: пріоритет прав і свобод людини; баланс особистих, громадських та державних інтересів в інформаційній сфері; верховенство права; своєчасність та адекватність заходів протидії загрозам інформаційної безпеки; громадський контроль в інформаційній сфері. Удосконалення конституційних засад забезпечення інформаційної безпеки України сприятиме реалізації її пріоритетів щодо гарантування інформаційного суверенітету держави, захисту інформаційного простору України та суспільних цінностей, забезпечення реалізації та захисту конституційних прав та інтересів людини в державі. інформаційна сфера.

1. Мезенцева Н. Б. Правові засади протидії загрозам інформаційній безпеці та розвитку інформаційного законодавства. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. № 10. С. 214-216.

2. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. *Відомості Верховної Ради*. 2007. № 12. С. 102.

3. Арістова І. В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків, 2002. 476 с.;

4. Василюк В. Я., Климчук С. О. Інформаційна безпека держави. Київ: КНТ, Видавничий дім «Скіф», 2008. 136 с.

5. Правдюк А. Л. Конституційно-правові засади інформаційної безпеки України. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 9. С. 169-178.

6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. С. 461.

Микита МЯКІНІН

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

доктор юридичних наук **В. А. Медяник**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ ДЕМОКРАТІЇ

Демократія – політичний феномен, розвиток якого відбувається одночасно з суспільними трансформаціями та обумовлюється ними. Влада народу знаходила первісне відображення ще у родовій або безпосередній, у військовій, поєднаній з деспотією, демократії.

Виникнення представницької демократії, основний етап якої було введення загального виборчого права, тривало в Європі фактично до другої половини 20 століття. На той час новий залежно від рівня розвитку суспільство характеризується дослідниками як «Постіндустріальний», «інформаційний», «постмодерний», «постматеріальне». За таких умов демократія як форма організації та здійснення влади, стикається з необхідністю модернізації та пошуку відповідей на виклики сучасного світу. Це спонукає до вивчення проблем, що впливають на розвиток сучасної демократії та визначення ефективних шляхів удосконалення політичної практики в нових умовах. Значний внесок до дослідження цих питань зроблено представниками зарубіжних політологічних шкіл. Зокрема, йдеться про праці Н. Боббіо, Ю. Габермаса, Л. Даймонда, Д. Дзолло, Г. О’Доннела, К. Пейтмен, П. Розанвалона, Ж.-Ф. Ревеля, Ф. Шміттера, інших дослідників [1].

Традиційно демократія визначається як «народовладдя», у перекладі з грецької означає «demos» – народ, «kratos» – влада [2].

Сучасна демократія ґрунтується на уявленнях про невизначену й розвиваючу, а отже, багатогранну природу людини. Тому кожен може, по-перше, знайти й усвідомити те, що для нього корисно, а по-друге, використати потенціал демократії для відкриття нових здібностей, розвитку особистості та вдосконалення людської природи. Досліджуючи межі та недоліки демократії, було виявлено відмінність між її нормативним розумінням, коли встановлювалося, що народ є єдиним джерелом і сувереном державної влади, та емпіричними фактами реальної участі населення в управлінні справами конкретної країни.

Перше питання про продуктивність представницької демократії полягає в тому, що в такій системі правління права народу після виборів автоматично переходять до його представників у парламентах, які діють «від імені народу». Народ втратив свій могутній суверенітет і не помітив цього. У «Зеленій книзі» Каддафі вказує, що отримавши голоси електорату, депутат монополізує владу мас і бере за собою право вирішувати за них їхні проблеми. Часто народні класи навіть не усвідомлюють, що на виборах не стільки «обирають» одного чи кількох кандидатів, скільки «делегують права» своїм обранцям.

Друга позиція сумніву стосується загальноприйнятої думки про те, що величезні маси людей «технічно» не можуть здійснювати владу в державі. Тобто, не зрозуміло, як десяткам мільйонів всім правити державою? Справді, пряма демократія в давньогрецькій політиці (20-25 000 виборців) була заснована на тому, щоб усі були на виду. Більше того, зрозуміло, що для тих, хто думає інакше, пряма демократія може прийняти форму галасу та погроз з боку натовпу.

Третя позиція сумніву ґрунтується на роздумах: кому більше потрібні вибори у той чи інший представницький орган та яким чином його легітимізувати, народу чи парламентаріям? Аналіз останніх виборів до різних типів представницьких органів – від Парламенту Європейського Союзу до місцевих органів країн СНД – показує, що, як правило, у виборах зацікавлені не більше 50-70 % виборців.

Четверта позиція сумніву стосується відповідності складу та змісту політичної діяльності представницького органу волі, основним інтересам народу. Найвищим представницьким органом у більшості демократичних систем є парламент. Формування парламенту за партійними списками не відповідає ідеям справжньої демократії, оскільки лише партії самі вирішують, хто з його членів і з

якими союзниками має владу. Саме партійні списки з можливістю «внутрішніх змін» без виборців, за словами Президента України, стали фактором політичної кризи влади навесні 2007 року. Цікаво, що навіть після позачергових виборів 30 вересня 2007 року партійні списки переможців знову переглядаються в явно недемократичний спосіб.

Ще одним аргументом у критиці дієвості представницької демократії є «європеїзація» демократичних моделей. Як вказував колишній Президент Турції Б. Єджевіт, тип демократичного устрою у мусульманському світі залежить від культурних, законодавчих, інституціональних, структурних особливостей суспільства.

Дослідження виявило загалом тривожну тенденцію зростання недовіри до політиків та урядів з боку населення країни. Звичайно, рівень довіри суспільства до інституту представницької демократії залежить від:

- а) ступеня інформованості населення;
- б) наявності чіткого критерію, за допомогою якого громадяни оцінюють уряд і політиків;
- в) ефективності конкретних демократичних інститутів, насамперед уряду.

Щоб уповільнити наростання негативних настроїв та змінити ставлення громадян до сучасного стану демократії, необхідно внести суттєві корективи в кожну з трьох складових частин. Виклик демократії, як-от падіння довіри громадян до її сучасних інституцій, залишається актуальною політичною проблемою сьогодні, головним чином через зменшення компетентності політиків, які діють від імені громадян та виражають їхні інтереси та бажання [3].

Щоб уповільнити наростання негативних настроїв та змінити ставлення громадян до сучасного стану демократії, необхідно внести суттєві корективи в кожну з трьох складових частин. Виклик демократії, як-от падіння довіри громадян до її сучасних інституцій, залишається актуальною політичною проблемою сьогодні, головним чином через зменшення компетентності політиків, які діють від імені громадян та виражають їхні інтереси та бажання.

Представництво у сучасній демократії стає скоріше механізмом заснування найвищого органу державної влади, для легітимації якого важлива участь великої кількості громадян, ніж ефективним способом втілення волі народу [4, с. 162]. На думку Д. Дзолу, демократія майбутнього має забезпечити новий перерозподіл влади, враховуючи функціональний розпад законодавчих зборів і встановлення «комунікативної» демократії, яка буде вилучена з-під влади рекламної парадигми

Це підхід також включає «радикальні» концепції демократії учасника, засновані на ідеї «щоденного плебісциту»: деліберована демократія (Ю. Габермас, Е. Гутман, Дж. Фішкін та ін.) і демократія участі або «сильну» демократію (Б. Барбер, К. Пейтмен, Н. Пулантзас та ін.). Можна також виділити «реалістично-ідеалістичний» підхід, який передбачає, що ліберально-представницька демократія, не втрачаючи своїх основних атрибутів, набуде «постмодерністських» рис – надання громадянам більш «привабливого пакету пропозицій» щодо політичної участі [4, с. 212-213]. Тобто йдеться про поступове та збалансоване впровадження елементів концепцій демократії учасницького типу.

Отже, виклики, що стоять перед сучасною демократією, різні. З одного боку, мова йде про принципову (внутрішню) недосконалість і парадоксальність демократії. З іншого боку, ми маємо низку проблем, пов'язаних із відмінностями між практикою впровадження та функціонування демократії та сприйняттям її позитивного ідеалу. Ці проблеми можуть бути результатом як політичної поведінки пересічних громадян, так і недосконалості політичної еліти.

1. Андрійчук Т. Сучасна демократія: проблеми та перспективи розвитку, 2018. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/andriichuk_suchasna.pdf.

2. Кабанець О. С. Демократія як явище правової дійсності, 2016. URL: <http://idpnan.org.ua/files/kabanets-o.s.-demokratiya-yak-yavishche-pravovoyi-diysnosti-teoretiko-pravoviy-analiz.pdf>.

3. Куницький М. П. Виклики і перспективи розвитку сучасної демократії, 2021. URL: http://politicus.od.ua/2_2021/6.pdf.

4. Шміттер Ф. К. Більш ліберальна, доліберальна чи постліберальна? Київ: Смолоскип, 2005. С. 207-214.

Єлизавета НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **В. В. Ільков**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ

Конституція України від 28.06.1996 р. та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріпили таку систему місцевого самоврядування, базовим елементом якої є територіальна громада, яка покликана безпосередньо здійснювати місцеве самоврядування за допомогою різних форм прямої демократії.

Положення Основного Закону України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо визначення територіальної громади як основи місцевого самоврядування є логічно виправданими, оскільки відповідно до ст. 5 Конституції України єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Чинне законодавство не встановлює обов'язкових вимог щодо порядку формування територіальних громад, їх реєстрації і забороняє будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні.

Слід звернути увагу, що діючим законодавством України не передбачено функціонування обласних і районних територіальних громад, оскільки критерієм об'єднання громадян у територіальну громаду є не просто адміністративно-територіальна одиниця, а населений пункт. Так, територіальна громада формується шляхом природного розселення громадян України та інших фізичних осіб в населених пунктах. Членами територіальних громад особи стають не в результаті добровільного вступу, а за фактом проживання в певному населеному пункті.

Аналізуючи українське законодавство про місцеве самоврядування, М. Баймуратов виділяє наступні характерні ознаки територіальних громад:

1) територіальну – спільне проживання осіб (жителів), котрі входять у громаду на певній території;

2) інтегративну – територіальна громада виникає на основі об'єднання всіх жителів, що проживають на певній території незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави, тобто членами територіальної громади можуть бути громадяни даної держави, а також іноземні громадяни, особи без громадянства, котрі постійно проживають на певній території; можливо включення в територіальну громаду біженців і переміщених осіб;

3) інтелектуальну – в основі конституювання територіальної громади лежать спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра виникаючих між ними системних індивідуально-територіальних зв'язків (основний об'єкт діяльності територіальної громади – питання місцевого значення);

4) майнову – територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності;

5) фіскальну – члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів [1, с. 122–123].

Враховуючи вищезазначене, найбільш повним, на мій погляд, є визначення поняття територіальної громади О. Батановим, на думку якого, «територіальна громада – це територіальна спільність, що складається з фізичних осіб – жителів, що постійно мешкають, працюють на території села (або добровільного об'єднання в спільну громаду кількох сіл), селища або міста, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, володіють на даній території нерухомим майном, сплачують комунальні податки та пов'язані територіально-особистісними зв'язками системного характеру» [2, с. 56].

До особливостей конституційно-правового статусу територіальної громади необхідно віднести

таке: 1) об'єднана територіальна громада є суб'єктами публічної влади, у зв'язку з чим здійснюють публічне управління, яке є невід'ємною частиною державного управління, однак не входять до системи органів державної влади; 2) об'єднана територіальна громада наділена достатньою компетенцією та відповідною структурою для вирішення завдань місцевого значення; 3) об'єднана територіальна громада забезпечує належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці; 4) формування об'єднаної територіальної громади здійснюється з урахуванням історичних, географічних, соціально-економічних, природних, екологічних, етнічних, культурних особливостей розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць; 5) реалізуючи свої повноваження, закріплені в Конституції та інших правових актах, об'єднана територіальна громада може вступати в різні, у тому числі адміністративно-правові відносини; 6) як суб'єкти, що наділені адміністративно-правовим статусом, об'єднана територіальна громада має право приймати рішення, які є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, а також громадянами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території, здійснювати інші юридично значущі дії; 7) об'єднана територіальна громада наділені повноваженнями вирішувати питання щодо регулювання земельних відносин, захисту довкілля, адміністративно-територіального устрою, реєстрації місця проживання фізичних осіб, надання безоплатної первинної правової допомоги, соціального захисту населення; здійсненням платежів до місцевого бюджету; використанням прибутків підприємств комунальної власності; дотриманням законодавства щодо захисту споживачів; використання житлового фонду; додержанням житлового законодавства; дотриманням земельного і природоохоронного законодавства; забезпеченням законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян та з інших питань.

Впродовж останніх років Польща традиційно виступає адвокатом України в європейській спільноті та своєрідним локомотивом євроінтеграційних прагнень нашої держави, на рівні політичних, громадських та наукових комунікацій активно пропонує скористатися її досвідом модернізації та демократизації державного, правового та соціально-економічного устрою. Одним із головних факторів, що забезпечили швидкий розвиток польської держави та створили передумови її інтеграції до європейської спільноти стало успішне проведення децентралізації державної влади.

Головною метою децентралізації державної влади є наближення рівня надавання публічних послуг до місць безпосереднього проживання населення, підвищення якості та ефективності таких послуг, що може бути досягнуто лише за умови забезпечення високого рівня фінансової спроможності територіальних громад. Формування ресурсної бази органів місцевого самоврядування має здійснюватися за трьома основними напрямками: шляхом передачі з державної до комунальної власності майна, необхідного територіальним громадам для здійснення більш широкого кола владних повноважень, шляхом перегляду механізмів та обсягів фінансування діяльності територіальних громад за рахунок коштів державного бюджету, а також шляхом збільшення обсягів податкових платежів, що спрямовуються безпосередньо до місцевих бюджетів. Характерними рисами польської реформи децентралізації державної влади, які зрештою і принесла їй успішність, є її наукова обґрунтованість, забезпеченість політичною підтримкою та системність, що проявлялася у взаємній узгодженості між собою її основних компонентів – перерозподілу повноважень, створення нових органів місцевого самоврядування, перегляду адміністративно-територіального устрою, укрупнення територіальних громад та забезпечення їх фінансової спроможності. Крім того, польська реформа децентралізації проводилася у чіткій координації із заходами реформування галузевого публічного управління у сфері бюджету та фінансів, освіти, охорони здоров'я тощо [3, с. 2].

Процеси децентралізації влади в Україні відбуваються не такими швидкими темпами, як це планувалося на самому їх початку, проте об'єднання територіальних громад, що є одним із основних компонентів трансформації вітчизняної системи місцевого самоврядування, здійснюється активніше, ніж ряд інших заходів. Правовою основою процесів об'єднання територіальних громад стали Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [4] та Методика формування спроможних територіальних громад, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214 [5]. Однак слід мати на увазі, що ці нормативно-правові акти спрямовуються у першу чергу на врегулювання процедури об'єднання територіальних громад, і значно меншою мірою стосуються питань функціонування уже сформованих ОТГ. У зв'язку з прийняттям Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад» до Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»

були внесені ряд змін та доповнень, які, щоправда, мають скоріше косметичний характер і не відображають у повній мірі юридичної природи ОТГ, характеру їх взаємодії з населенням, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування районного та обласного рівнів.

Польський тип делегування повноважень є цілком закономірним продовженням принципу субсидіарності, оскільки застосовується у тому випадку, коли певне адміністративне повноваження законодавчо закріплене за органом місцевого самоврядування одного рівня, але найбільш ефективно може бути реалізоване органом місцевого самоврядування іншого рівня – як вищого, так і нижчого. Українське ж законодавство такого делегування повноважень між органами місцевого самоврядування різних рівнів не допускає взагалі. Саме тому одним із заходів реформи децентралізації в Україні має стати закріплення у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» або в перспективному Муніципальному кодексі України положення про те, що органи місцевого самоврядування можуть укладати між собою адміністративні договори про делегування владних повноважень та передачу необхідних для їх здійснення фінансових та (або) матеріально-технічних ресурсів.

Отже, можемо дійти висновку, що розбудова системи публічної самоврядної влади в Україні супроводжувалася впливом двох концептуальних підходів щодо визначення ролі держави та її місця в системі місцевого самоврядування. Незважаючи на поступове удосконалення нормативної регламентації місцевого самоврядування в Україні, відкритим залишається питання про процес подальшого законодавчого врегулювання статусу територіальних громад, яке би ґрунтувалося на накопиченому досвіді муніципального будівництва та врахуванні європейського вектора розвитку сучасного механізму публічно-владного управління.

1. Погорілка В. Ф. Муніципальне право України : підручник . Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
2. Батанов О. В. Територіальна громада основа місцевого самоврядування в Україні. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 260 с.
3. Мороз О. Досвід Польщі в рамках реформи децентралізації. Місцеве самоврядування. 2017. № 11. С. 1–4. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2017/november/issue-11/article-32049.html>.
4. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради* 2020, № 13, с. 69.
5. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: постановою Кабінету Міністрів України 08.04.2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>.

Вікторія НІКІТЕНКО
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор **В. В. Ільков**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Україною покладено на поліцейських, як на представників держави, відповідальність за захист прав громадян та підтримання законності в країні. У повсякденному житті поліція повинна керуватися демократичними цінностями, відданістю законності та повазі прав людини під час здійснення своєї діяльності (зокрема адміністративно-процесуальної) та прийняття рішень. Крім того, під час здійснення адміністративно-процесуальної діяльності співробітники поліції мають поважати та дотримувати основні права людини та недоторканність особи. Метою даної роботи є узагальнення основних проблем правового регулювання адміністративно-процесуальної діяльності поліції України та надання рекомендацій щодо змін та доповнень до ЗУ «Про Національну поліцію», маючи на меті вирішення проблем, що будуть наведені у роботі.

Тож, в демократичному суспільстві, крім охорони громадського порядку в суспільних

інтересах, органи поліції сприяють гарантуванню прав і свобод людини і суспільства, захисту громадян та їх власності, захисту демократичних інституцій, що виступають базисом державного правопорядку. Поліцейські підвищують легітимність держави, демонструючи, що у своїй повсякденній роботі вони здійснюють свої повноваження на належному рівні. Справедливе та неупереджене відношення поліції до всіх громадян сприяє досягненню поваги, підтримки та співпраці з суспільством. Результатом цього є довіра та впевненість суспільства в поліції [1, с. 7-22].

Сьогоднішня адміністративно-процесуальна діяльність дискусійна та суперечлива. Брак законодавчої закріпленості та спільної наукової думки викликає суперечки щодо цього питання.

Тож, наразі існує незрозумілий і суперечливий зв'язок між поняттями адміністративного процесу та адміністративно-процесуальної діяльності. Проте, детально проаналізувавши юридичну літературу нам вдалося виявити два основних підходи до визначення адміністративного процесу, котрий розглядаємо у широкому та вузькому сенсах [2, с. 5].

Якщо розглядати адміністративний процес у широкому сенсі, то під ним варто розуміти законодавчо встановлений порядок розгляду та вирішення індивідуально-конкретних справ, що виникають у сфері держуправління, в судах (загальної чи спеціально створених) або спеціально уповноваженими на те органами. Говорячи про вузький сенс, адміністративний процес варто розглядати як провадження у справах про адміністративні правопорушення та застосування адміністративних стягнень до винних. Варто додати, що поняття адміністративного процесу у вузькому значенні можуть також трактувати і як розгляд справ із застосуванням заходів адміністративного примусу [3, с. 146].

Обґрунтовуючи вузьке визначення адміністративного процесу, його трактують як порядок здійснення юрисдикційних дій органами держуправління. Дана теза заснована на виконанні правоохоронної функції і стосується не вирішення будь-яких адміністративних питань, а лише окремих адміністративних суперечок. У такому разі в однієї зі сторін або обох сторін адміністративно-правових відносин виникає думка про порушення чи обмеження її прав та законних інтересів [2, с. 6].

На наш погляд, під адміністративно-процесуальною діяльністю поліції варто розуміти цілеспрямований владно-організуючий вплив органів поліції, беручи до уваги межі їх адміністративно-процесуальних повноважень щодо регулювання суспільних відносин у сфері правоохоронної діяльності, створення надійних умов для реалізації прав поліцейськими під час здійснення своїх повноважень, їх гарантування, захист і охорона.

Специфіка адміністративно-процесуальної діяльності поліції обумовлена:

- розгалуженістю об'єкта забезпечення адміністративно-процесуальної діяльності поліції;
- наявністю значної кількості нормативно-правових приписів, що регулюють адміністративно-процесуальну діяльність поліції та порядок їх забезпечення;
- кількістю суб'єктів адміністративно-правового забезпечення адміністративно-процесуальної діяльності правоохоронних органів та багатовекторність їх компетенцій.

Проте, нині законодавче регулювання та закріплення адміністративно-процесуальної діяльності поліції залишається досить фрагментарними. Пропонуємо внести такі зміни та доповнення до чинного ЗУ «Про Національну поліцію»:

- ввести визначення поняття адміністративно-процесуальної діяльності у перший розділ Закону;
- третій розділ доповнити розкриттям понять підрозділів та законодавчо закріпити помноження серед цих підрозділів;
- закріпити взаємодію між цими структурними підрозділами, щоб уникнути дублювання компетенцій зі структурними підрозділами поліції під час здійснення адміністративно-процесуальної діяльності.

1. Адміністративне право України. Повний курс: підручник за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.

2. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник. За заг. ред. Р.С. Мельника. Київ: Ваіте, 2014. 376 с.

3. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.; Вид. 2-е, доп. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.

Юлія НОСЕНКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **В. В. Ільков**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСНОВНІ АСПЕКТИ КОМПЕТЕНТНОСТІ СУДДІВ УКРАЇНИ ТА ЇХ КВАЛІФІКАЦІЯ

Найефективнішою та найкращою умовою досягнення мети покращення служби суддів в Україні є підвищення їхнього рівня кваліфікації та компетентності. Частково це завдання вирішується шляхом удосконалення положень відповідного законодавства. Разом з тим, існує також потреба тіснішої співпраці з судовою системою, покращення первинного відбору кандидатів на посаду судді та зміни системи вищої юридичної освіти для майбутніх суддів. Разом з тим, на сьогодні законодавство України має ряд недоліків і недоліків у цій сфері, які потребують його вдосконалення. Нині в Україні гостро стоїть проблема недостатньої кваліфікації та кваліфікації суддів. При цьому підвищення цього рівня має здійснюватися за такими напрямками: 1) удосконалення, розширення та тлумачення змісту кваліфікаційних вимог до кандидата на посаду судді, у тому числі вимог до морально-етичної кваліфікації; 2) зміна вищої юридичної професійної освіти для майбутніх суддів; 3) підвищення професійної культури та правосвідомості суддів; 4) удосконалення програмного забезпечення та визначення періодичності професійного навчання професійних суддів; 5) розвиток, збір та вдосконалення використання практичного судового досвіду; 6) Запровадження обов'язкових суддівських посвідчень. У кожній із цих сфер можуть бути розроблені відповідні стратегії для покращення навичок та компетенції суддів. Таким чином, перший вимір забезпечує юридичний зв'язок повного та повного переліку кваліфікаційних вимог до кандидата на посаду судді, включаючи вимоги до його морально-етичних кісток [1].

Аналіз законодавства України у галузі дослідження показує, що кваліфікаційно-правові вимоги до кандидата на посаду судді, визначені чинним законодавством України, не в повній мірі відповідають принципам повноти та адекватності. Такий висновок впливає з того, що, по-перше, у законі «Судовий устрій та статус суддів» немає норми, яка б повністю визнавала вимоги до кваліфікації кандидата у судді на підставі міжнародних документів, по-друге, немає належного механізму для підтвердження всіх цих вимог [2].

Тому необхідно проводити подальшу роботу щодо вдосконалення законодавства у сфері регулювання відбору кандидатів на посаду судді у напрямку складання переліку кваліфікаційних вимог до кандидатів на посаду судді, а також методів і порядку Б. шляхом врахування рівня правової культури та особливостей правосвідомості. Вимоги до етичної кваліфікації судді мають бути викладені в Кодексі суддівської поведінки, який пропонується перейменувати в Кодекс етики та етики суддів [3].

До таких якостей слід віднести: 1) хороші манери, тобто виважене ставлення до інших, щоб не образити чи принизити чужу гідність та вчинки, вчинки та слова; 2) справедливість означає наявність внутрішнього почуття, довіри та потреби підтримувати баланс між правами та обов'язками кожного члена суспільства та усвідомленням їх рівності; 3) чесність, тобто чітке і стримане вираження своїх щирих намірів зберегти свою гідність і повагу у стосунках з іншими; 4) непідкупність свідчить про ту саму якість особи, яка з корисливих мотивів заперечує будь-який потенційний протиправний вплив на себе і не потурає підкупу та підкупу; 5) терпіння, доброзичливий і розумний спосіб спілкування з іншими, особисте розуміння кожної людини тощо [4].

Другою частиною особистого становища судді (кандидата на посаду судді) є моральні вимоги його характеру. Ці вимоги достатньо прописані в Кодексі судової поведінки (вимоги до поведінки суддів при здійсненні правосуддя, вимоги до надзвичайної поведінки тощо), необхідно лише конкретизувати методи їх перевірки [5].

Інтелектуальний потенціал судді та кандидата на цю посаду, звичайно, має бути вище

середнього, якщо не вище. Тому що інтелектуальна частина особистості судді відіграє вирішальну роль у всіх аспектах здійснення правосуддя, від подання заяви до відкриття провадження у справі до винесення судового рішення. Судді повинні приймати мудрі та правильні рішення на кожному кроці. Звичайно, цього неможливо досягти без високого рівня інтелектуальних можливостей. Тому вимога достатнього рівня інтелектуальних здібностей у кандидата на посаду судді є цілеспрямованою.

Технічні навички кандидата в судді повинні включати: 1) грамотність; 2) знання та вміння систематично збирати судові документи; 3) знання структурних елементів документів тощо. Технічні здібності є важливою частиною навичок судді, оскільки в більшості випадків докази подаються в письмовій формі, і суддя повинен візуально оцінити відповідність форми документу та вимогам законодавства. Організаторськими здібностями кандидата на посаду судді є вміння вільно організовувати свою діяльність, розподіляти робочий час, а також організовувати роботу своїх помічників, секретаря судового засідання тощо. Рекомендуємо розробити методiku перевірки рівня особистої та морально-етичної кваліфікації кандидата на посаду судді [8].

Таким чином, крім відбору психологічних тестів та визначення порядку їхньої поведінки, важливо контролювати процес створення комісії з психологічного тестування кандидатів у судді, що може виключити можливість включення до цієї незвичайної комісії професійні психологи. Тому мають бути чітко визначені вимоги до складу цієї комісії, а також заздалегідь встановлений рівень психологічних особливостей кандидата на посаду судді, у межах якого він буде вважатися достатнім. Це важливо для того, щоб виключити егоїзм членів комісії при вирішенні питання про відповідність кандидата відповідним вимогам на рівні його морально-етичних та особистих якостей. Правова культура судді визначає характер його поведінки за рівнем правосвідомості, тобто він є реальним прикладом знань у різних галузях права, навичок обвинувачення та їх емоційно-вольового ставлення до відповідних правових засад. треба зосередитися. Правова культура відображає те, наскільки суддя може в будь-якому конкретному випадку діяти відповідно до своїх власних переконань і поглядів, світогляду, а також чи є ці переконання та світогляд соціально визнаними етичними та етичними принципами. Для розвитку та підвищення рівня правової культури та правосвідомості суддів важливим є комплексне вирішення питання освіти суддів [6].

Особливу увагу слід приділити розробці програми підвищення кваліфікації професійних суддів та встановленню їх обов'язкового циклу підготовки. У разі самозайнятості суддя повинен насамперед розвивати, збирати та вдосконалювати свій практичний суддівський досвід для подальшого використання у своїй роботі. Узагальнюючи та плануючи власний досвід, суддя має враховувати основні рекомендації Верховного Суду України, що містяться в його рішеннях. Завдяки поступовому розвитку та вдосконаленню свого досвіду у сфері права та правоохоронної діяльності суддя повинен мати можливість обговорювати деякі спірні та суперечливі питання в цій галузі з колегами, науковцями та іншими експертами в галузі права. З цією метою рекомендується регулярно організовувати та проводити наради та конференції за участю суддів, юристів та науковців не лише на загальнодержавному, а й на місцевому рівні (на рівні одного чи кількох міських чи обласних судів). Організацію таких заходів має здійснювати головуючий суддя за участю адміністративного керівництва палати Державного Суду [7].

Отже, розвиток різноманітних професійних суддівських професій є важливим напрямком для забезпечення високого рівня професіоналізму та компетентності. Однак кожна робота повинна бути відповідно оцінена. Тому для підтримки високого рівня кваліфікації та компетентності суддів важливо також запровадити регулярну обов'язкову перевірку суддів для оцінки їх знань, етичної та етичної кваліфікації тощо. Рекомендовані шляхи підвищення якості кваліфікації та компетентності суддів у кожній із сфер потребують відповідного законодавства. Лише з моменту прийняття відповідних змін і доповнень до нормативно-правових актів та розробки методів і рекомендацій у всіх розглянутих аспектах можна говорити про практичний напрямок уряду у вирішенні питання забезпечення судами та професійними суддями. Тому що, як зазначено в Конституції та в законі «Про суди і статус суддів», судді вільні і підкоряються лише закону.

Тому забезпечення високого рівня кваліфікації суддів має розпочатися із зміни законодавства.

1. Актуальні проблеми професійної підготовки суддів, прокурорів та працівників правоохоронних органів. Київ : Генеральна прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України, 2009. 80 с.

2. Бангалорські принципи поведінки суддів: Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН : від 27.07.2006 р., № 2006/23.

3. Барабаш Г. В. Особливості правового регулювання оцінювання професійної кваліфікації судді. Публічне право. 2012. № 4 (8). С. 174-179.

4. Городовенко В. В. Періодичне навчання суддів та координаційні практики. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (16). С. 116-121.
5. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 248-255.
6. Ірхін Ю. Б. Психологічні засади професійного відбору суддів України. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1 (6). С. 2937.
7. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки: від 17.11.2010 р., № (2010)12 .
8. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2 (6). С. 1418.

Анастасія ОГАНЯН
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент **О. О. Орлова**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ЮРИДИЧНІ ПОЗИЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Питання Конституційного суду є доволі актуальним. Можемо зазначити, що Конституційний суд є вищою судовою інстанцією, рішення якого є остаточним, має статус недоторканого. Він складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду за результатами конкурсного відбору. Наразі у складі Конституційного Суду України перебувають 16 суддів.

Суддя Конституційного Суду вступає на посаду з дня складення ним присяги на спеціальному пленарному засіданні, що відбувається в Залі засідань Суду. Суддя призначається на 9 років без права бути призначеним повторно Суддею може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності. Відповідно до статті 147 Конституції України єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України [1]. Формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання та конституційне звернення [2].

Конституційне подання – це письмове звернення до Конституційного Суду про визнання законодавчого акта або його деяких положень недійсними Конституції, про визначення конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України, а також звернення Верховної Ради про надання висновку про дотримання конституції про ліквідацію Українського президента з посади у порядку усунення з посади. Суб'єктами права на конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом про конституційність законів та інших законодавчих актів Верховної Ради України, , актів Кабінету керівників Міністерств України, актів Президента України, законодавчих актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим є Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань надання висновків Конституційним судом є:

- за погодженням Конституції України чинних міждержавних договорів України або тих міждержавних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, – Президент України, Кабінет Міністрів України;
- стосовно додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про

усунення Президента України з поста в порядку імпичменту – Верховна Рада України;

- щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України – Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади. Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування. Конституційне звернення – це лист до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення здійснення чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи [3]. Суб'єктами права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи в Україні.

Таким чином, можемо дійти висновку, що КСУ виступає одним з основних причин дотримання принципу верховенства Конституції, що дозволяє підтримувати баланс державної влади, та певно забезпечувати чітке і неухильне дотримання Конституції України. Небезпекою діяльності Конституційного Суду є його політизація, де різні політичні еліти, партії, окремі органи державної влади впливають на процес конституційного правосуддя. Це призводить не лише до спотворення основ діяльності цього органу конституційної юрисдикції, але й до порушення демократичної логіки розвитку Української держави.

1. Овчаренко В. А. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, суть і можливості перегляду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 5. С. 62–71.

2. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юрид. думка, 2008. 336 с.

3. Портнов А. В. Правове регулювання конституційного судочинства в Україні: доктрина, суб'єкти і форми конституційного судочинства, створення нових процесуальних інститутів: монографія. Київ: Логос, 2008. 202 с.

Дар'я ПОРОХНЯ

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **Є. В. Мінакова**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПРОТИДІЯ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ

На сучасному етапі розвитку людства надзвичайної важливості набуло використання ІТ-технологій. Впровадження цього дає змогу удосконалення багатьох сфер життєдіяльності людини, наприклад як: оборону, транспорт, енергетику та ін. Але на зміну позитивним рисам підходить низка негативних факторів, одним з яких є кіберзлочинність, яка в свою чергу негативно впливає не тільки на розвиток людства та держави, але й також на організації, установи, підприємства та сферу надання публічних послуг.

Проблематикою цієї теми займався чимало вчених, а саме: А. Долгова, К. Кастельс, Т. Кесарева, Л. Кураков, Р. Лемос, А. Лукацький, С. Смірнов, які у свою чергу заклали основні поняття, типологію та механізм поведінки при вченні кіберзлочинців.

Варто почати з того, що кіберзлочинність – це сукупність злочинів, які вчиняються у віртуальному просторі (інформаційний простір, в якому знаходяться відомості про осіб, предмети, факти, події, явища і процеси, представлені в математичному, символічному або в будь-якому ін. вигляді або відомості, що зберігаються в пам'яті будь-якого фізичного або віртуального пристрою, а також іншого носія, спеціально призначеного для їх обробки, зберігання і передач в просторі) за допомогою комп'ютерних систем або шляхом використання комп'ютерних мереж та інших засобів доступу до віртуального простору, в межах комп'ютерних мереж, а також проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж і комп'ютерних даних [1].

Регулярно кіберзлочинність завдає великої шкоди як приватним особам, так і усій державі в цілому. Наводячи статистику цих злочинів в Україні, недивно, але можна спостерігати негативні тенденції їх зростання. Прикладом підвищення злочинів можуть слугувати дані Генеральної прокуратури України щодо рівня вчинення кіберзлочинів, а також виступ колишнього міністра внутрішніх справ України. «В цілому кіберзлочини у світі зростають на 30-40 % на рік. А в Україні за останні 5 років кількість кіберзлочинів зростає в 2,5 рази», – наголосив Аваков [2]. Наразі прогнози з кібербезпеки невтішні, отже, можемо стверджувати, що кіберзлочинність в Україні з роками буде тільки зростати. Україна з усіма країнами світу регулярно зіштовхується з проблемами у сфері кібербезпеки. Для вирішення цих проблем країни на законодавчому рівні приймають певні нормативно правові акти та закони. Правові основи кібернетичної безпеки України включають в себе такі нормативно-правові акти: закони України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про інформацію», Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність та інші міжнародні договори, а також Кримінальний кодекс України та Конституцію України. Щодо Кримінального кодексу, можна підкреслити найголовніші статті за якими розслідують кіберзлочини в Україні: ст. 176 «Порушення авторського права і суміжних прав», ст. 190 «Шахрайство», ст. 361 «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку».

Беручи вище сказане до уваги, хакери все ще мають багато можливостей досягти своїх злочинних цілей. Кіберзлочини вчиняють способами комп'ютерних вірусів, фішингу та зломів персональних даних. Повноцінно вберегтися від цих діянь неможливо, але дотримання певних правил щодо роботи з інформаційним простором та ІТ-технологіями може мінімізувати можливість випадкового несанкціонованого проникнення у ваші особисті дані.

Підводячи підсумки, доцільним буде зробити висновок про те, що кібербезпека в Україні та цілому світі не є досконалою і її тенденції розвитку невтішні, але країна усілякими способами намагається убезпечити громадян від кіберзлочинів. Варто пам'ятати, що ми живемо в ері технологій, де інформаційний простір може бути не лише корисним джерелом знань, спілкування чи отримання інформації, а й джерелом підвищеної небезпеки.

1. Голубев В. А. «Кібертероризм» – міф чи реальність? Центр дослідження проблем комп'ютерної злочинності: *Університетські кримінально-правові та кримінологічні читання*. Харків, 2017.
2. Комісаров О., Кіберзлочинність в Україні за 5 років зростає у понад два рази – Аваков. Суспільні новини. 25 вересня 2020.

Максим ПРЯДКО

здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **О. С. Чепік-Трегубенко**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

У системі цінностей демократичного суспільства людина стоїть на першому місці. У сучасних умовах у зв'язку із здійсненням кардинальних демократичних перетворень, встановленням соціальної, правової держави проблема особистості набуває особливої актуальності.

Взаємозв'язки суспільства та особистості, громадянина та держави, особистості та колективу ускладнюються, їх інтереси та проблеми стають взаємозалежними, а їх взаємна відповідальність зростає. Всі ці явища та процеси вимагають глибокого розуміння, узагальнення та відображення в законодавстві. Водночас проблема конституційних прав і свобод людини і громадянина посідає

особливо важливе місце.

Конституція України, висвітлюючи конституційно-правовий статус особи та громадянина, базується на ліберальній концепції прав людини. Отже, в Конституції України, 48 статей II розділу, присвячених правам людини та громадянина, 37 стосуються прав і свобод людини. І лише 4 статті передбачають обов'язки громадян [1].

Розробники Основного Закону нашої країни виходили з того, що людина не може існувати як повноправний член суспільства без належних їй прав і свобод. Людину не можна позбавити її природних прав – це принижує її натуру. Невід'ємні права людини є відправною точкою у обґрунтуванні свободи та рівності, недоторканності власності, поділу влади та інших цивілізаційних цінностей.

Конституційно-правовий статус громадянина – це поняття, що відображає лише те, що характерно для кожного і кожного члена суспільства, і «залишає» поза його рамками все приватне, індивідуальне, що стосується конкретних осіб чи груп людей. усі суб'єктивні права та обов'язки, які постійно виникають і припиняються у суб'єкта залежно від виконання ними певних професійних функцій, соціального статусу, характеру правовідносин, в які вони вступають, та інших обставин [2].

Конституційний статус громадянина є єдиним, неподільним і однаковим для всіх. Поняття правового статусу включає такі основні елементи (вони складають його зміст і структуру): громадянство, загальна дієздатність, принципи правового статусу, конституційні права, свободи та обов'язки громадян, гарантії прав і свобод, відповідні правові норми.

Основу правового статусу особи складають її права, свободи, законні інтереси та обов'язки. У єдності вони є основою для всіх інших прав і свобод, які мають людина і громадянин.

Характер конституційних прав і свобод людини визначається тим, що незалежно від того, в якій країні живе людина, вона перебуває під захистом світового співтовариства, а також держави, громадянином якої вона є.

Стан свободи не наділяється державною владою, а належить людині від народження і реалізується через суб'єктивні права, які мають природно-правовий характер, а отже, є невідчужуваними. Конституція України (стаття 21) встановлює, що всі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах, що права та свободи людини є невідчужуваними та недоторканими.

У забезпеченні свободи особлива роль належить державі, яка відповідає перед особою за свою діяльність (ст. 3 Конституції України). Держава через закони, і перш за все Конституцію, закріплює права і свободи людини, які є мірою можливої поведінки людини. Отже, права людини виникають із природного права, а права громадянина – із позитивного. Але обидва вони мають невід'ємний характер. Права людини є основними, оскільки вони притаманні всім людям, незалежно від того, є вони громадянами тієї держави, в якій вони проживають; а права громадянина – це права, які покладаються на людину лише в силу її належності до держави (громадянства).

Конституційно-правовий статус громадянина дещо відрізняється від статусу негромадянина, який проживає на території України, але не має права обирати та бути обраним до державних органів, брати участь у всеукраїнських та місцевих референдумах, обіймають певні державні посади тощо. Права громадян є своєрідним обмеженням рівності між людьми, оскільки іноземці та особи без громадянства не мають усього спектру прав і свобод, насамперед політичних, які повністю належать громадянам України. Така ситуація з правами іноземців відповідає міжнародним стандартам і зумовлена законним бажанням кожної держави надати своїм громадянам усі права та обов'язки, а також можливістю виконувати всі зобов'язання, насамперед військову службу. Однак це не означає, що іноземці, особи без громадянства не мають жодних зобов'язань (наприклад, вони повинні дотримуватися Конституції та законів України, сплачувати податки тощо) [3].

Основні права та свободи зарезервовані для кожної людини та громадянина. Всі інші (неосновні) права і свободи пов'язані з різними статусами, які людина набуває протягом свого життя. Отже, якщо галузеве законодавство, характеризуючи учасників правовідносин, позначає їх як робітників, депутатів, людей тощо, то конституційно-правова норма, присвячена правам і свободам, адресована кожній людині та громадянину України, незалежно від того, вони реалізують ці права в конкретних правовідносинах.

Характерною особливістю основних прав, свобод та обов'язків є те, що вони рівні та однакові для всіх без винятку для кожної людини, громадянина і не набуваються або не відчужуються за волею громадянина, а належать йому за фактом належності щодо громадянства вони невіддільні від правового статусу і можуть бути втрачені лише після припинення громадянства.

В юридичній науці виділяють три види правового статусу особи:

- індивідуальний (приватний) статус – це правовий статус кожної конкретної особи, кожного

окремого громадянина. Цих статусів стільки, скільки фізичних осіб, громадян. Вони характеризуються унікальністю, як і люди, які носять ці статуси. Індивідуальний статус визначає правовий статус конкретної особи, конкретного громадянина в суспільстві, в державі;

- спеціальний (родовий) статус – сукупність елементів, що характеризують правовий статус певних категорій громадян та осіб (дітей, студентів, військовослужбовців, робітників, посадових осіб, членів певних організацій, інвалідів війни та праці, пенсіонерів та інших). Їх також дуже багато, хоча набагато менше, ніж окремих, тому їх повна класифікація майже неможлива. Лише найважливіші з них досліджуються окремими галузями права;

- загальний правовий статус – це статус людини як особи, члена суспільства, громадянина, держави. Він єдиний для всіх. Цей статус ще можна назвати базовим.

Норми та положення Конституції про основні права, свободи та обов'язки особи та громадянина з моменту набрання нею чинності є нормами прямої дії як безпосередньо застосовний закон вищої юридичної сили. Діяльність державних органів та політичних організацій повинна бути спрямована на практичне виконання всіх цих та інших конституційних приписів.

Людина та кожен громадянин повинні бути впевнені, що будь-яка конституційна норма, яка гарантує її права і свободи, діє безпосередньо, і конкретні закони вона сприймає лише як додатковий засіб реалізації конституційної норми.

Поява нових, раніше невідомих Україні, конституційних прав і свобод та відповідних обов'язків є закономірністю та наслідком проголошення незалежності України. Водночас значення закону як регулятора суспільних відносин, учасниками якого виступають громадяни, з необхідністю зростає.

У зв'язку з цим видається доцільним звести до мінімуму практику видання підзаконних актів, відомчих нормативних актів (положень, інструкцій, статутів тощо), які встановлювали б або обмежували сферу використання конституційних прав і свобод. Такі акти, хоча і зареєстровані в Міністерстві юстиції, не завжди відповідають законодавству в силу суб'єктивних обставин та відомчих інтересів або навіть на шкоду правам та інтересам громадян.

1. Букач В. В. Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: Монограф. Дніпропетровськ, 2006.

2. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини та громадянина в Україні. Київ, Юрінком.2004.

3. Рабинович П. М., Хавронюк М. І. Права людини та громадянина. Київ, 2004.

Діана РОГОЗНІКОВА
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, доцент **Р. З. Голобутовський**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Історію виникнення та розвитку виконавчого провадження України необхідно було б простежити із часу його організаційного оформлення та законодавчого закріплення, але й до цього часу в Україні існує так зване «самоздійснення права», що інакше трактується як саморозправа, самопомога, самозахист, яке було характерним для періоду до 1270 р.

Досліджуючи розвиток процедури примусового виконання рішень в Україні, слід зазначити, що в юридичній літературі східних слов'ян вперше судові виконавці згадуються в «Руській Правді» – першому офіційно визнаному кодифікованому зведенні правових норм. Ця історико-культурна пам'ятка дійшла до нас у трьох редакціях – Коротка (Краткая) Правда, Велика (Пространная) Правда та Скорочена Правда – і містить численні акти князівського законодавства, як-то устави, уроки,

уставні грамоти тощо [1].

Найбільшого розвитку за часів царату інститут судових приставів набув після проведення Олександром II масштабної судової реформи в 1864 році. Цією судовою реформою передбачалося також відокремлення судів з адміністрації, створення суду присяжних, введення в судову практику принципів гласності, усності, змагальності процесу та незмінності суддів, створення інституту адвокатури [5, с. 9]. Зі створенням СРСР і з проведенням низки судових реформ, яка зводилася до повного знищення за ленінською вказівкою усієї судової системи, був сформований інститут судових виконавців. Судовий виконавець – штатний працівник суду, який безпосередньо підпорядковувався судді, так само, як і секретар судового засідання. Через мізерну заробітну плату і надзвичайно перевантажену нервовими ускладненнями діяльність, на цю роботу погоджувалися люди, які згодні були на будь-які умови заради хоч якогось заробітку. Тому і вимагати від таких працівників високої відповідальності та сумлінності не доводилося [6, с. 110]. Новий етап становлення служби судових виконавців відбувся в 1973 році, з прийняттям Міністерством юстиції СРСР Інструкції про порядок виконання судових рішень. Суддя здійснював контроль за процесуальними діями судового виконавця, а питаннями організації роботи судових виконавців відав старший судовий виконавець. Виконавець процесуальне залежав від судді, який виносив переважну більшість процесуальних документів в процедурі примусового виконання рішень, оскільки виконавче провадження було частиною судового процесу та мало багато властивих судовому процесу рис та ознак. Згадана новела аж ніяк не позначилася на самій суті вже існуючої системи. Така схема примусового виконання рішень у радянський період повністю задовольняла вимоги часу, оскільки заляканість населення та високий авторитет судового рішення на той момент практично виключали можливість невиконання рішення суду в добровільному порядку [2].

З набуттям Україною незалежності та зміною соціального та економічного курсу, виникла нагальна потреба у реформуванні судової системи, яка за прийнятою в 1991 році Концепцією мала набути статусу самостійної гілки державної влади. З прийняттям Конституції України судова система юридичне набувала статусу окремої і самостійної гілки державної влади. Але не зважаючи на конституційне розв'язання питання щодо статусу судової системи, вона де-факто залишалася в стані очікування окреслених Конституцією змін. Повільне просування реформ пояснювалось як відсутністю коштів, так і досвідом у цій важливій справі.

Так, 24 березня 1998 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про державну виконавчу службу» та Закон України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р., що врегулювали новий порядок проведення виконавчих дій новоствореним органом виконання – Державною виконавчою службою, яка покликана здійснювати примусове виконання рішень судів та інших органів в Україні. Ці закони визначили початок значного реформування всієї системи виконавчого провадження [3].

Отже, правове регулювання примусового виконання рішень характеризується значним часом розвитку та оновленням нормативно-правової бази, що дає можливість заповнити ті прогалини, які існували до її прийняття. Необхідно також враховувати, що на сучасне сприйняття виконавчого провадження впливає не лише демократизація суспільних відносин, а й певний історичний період «радянського виконавчого провадження», коли вся господарська діяльність в основному знаходилася у державній власності, наслідком чого стала недосконалість примусового стягнення з юридичних осіб; коли громадянам із коштовних речей належали тільки дачі, автомобілі та будинки, що негативно вплинуло на способи примусового стягнення з громадян.

1. Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі. Київ: КНТ, 2017. 72 с.

2. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні: канд. юрид. Наук. Київ: Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2012. 218 с.

3. Фіолевський Д. П., Лобанцев С. Ю., Мезенцев Є. І. Державна виконавча служба України. Київ: Алерта, 2014. 564 с.

Діана РУКІНА
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Талдикін**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

РОЗВИТОК РАБОВЛАСНИЦЬКИХ ВІДНОСИН У КРАЇНАХ ДАВНЬОГО СХОДУ

Стародавній Схід – це Азія та Північно-Східна Африка, на території яких були сформовані перші держави та норми права. Перш за все це Єгипет, Вавилон, Ассирія, Фінікія, Перське царство, Індія та Китай.

За своїми типом історії формування держав вона відноситься до Східного. Цей тип характеризується наявністю монархічного ладу, який базується на централізованому господарстві та державній власності на землю. Суспільство яке підпорядковане цьому, має настільки сильний натиск від держави, що воно стає «удержавлюватися».

Рабство – це частина суспільної взаємодії. Рабами ставали боржники, полонені та злочинці. У деякі періоди історії, рабство було затвердженом, (людина – майном її власника). Виникло воно у часи відтворюючого господарства, коли продукції треба було виготовити більше, ніж спожити, при цьому відбувся демографічний вибух і з'явилася можливість створити певні організації, які будуть відповідати за примус до праці. Основною рисою рабства на цій території – його патріархальний характер.

Стародавній Єгипет. Держава Стародавній Єгипет починає своє існування до III тисячоліття до н.е. на теренах Північно-Східної частини Африки, у долині, яка бере свій початок із річки Ніл. Єгипет був створений штучними географічними кордонами, клімат його був посушливим з огляду на близькість Аравійсько та Лівійської пустель, а річка Ніл має ключове значення для розвитку Єгипетської цивілізації, а щоб це почало працювати потрібна робоча сила (урожай збирали 3 рази на рік).

Раби представляли нижчий шабель суспільної ієрархічної пірамід. Їх поділяли на: державних (власність фараона), храмових (власність храмів) общинних (власність общини) та приватних (власність конкретного рабовласника). При цьому вони відносились до рухомого майна, так як худоба, інвентар та інше.

Залежні верстви населення трактувались двома термінами – «б'к» – це раби та «хему» – слуги. Представники першого залежного стану були у тимчасовому закріпаченні, а другі – характеризувались довічним позбавленням всіх прав та привілеїв.

Тривалий час рабовласництво не набирало форм проектного характеру, а виступало як форма оподаткування всього простого народу, при цьому воно було масовим. Джерелами рабовласницької сили були: полоні, народжені діти від рабині та особи, які були покарані за злочин.

Спочатку права на території цієї країни закріплювались звичаями, а після на себе законодавчу функцію перейняли фараони. Стародавній Єгипет ділився на царства.

У період Раннього царства вівся процес придушення повстань. Часто, тематика невольництва спостерігалась образотворчому мистецтві цього періоду. Але прямої відповіді на питання про використання полонених єгипетські джерела не дають. Праця рабів цього періоду базувалась на будівництві іригаційних споруд. До цього періоду відносились раби вельмож, ставлення до них було лояльне, але робота була примусовою.

Середнє царство характеризувалось не тільки наявністю «баку», вони мали право мати законну родину, певну власність чи укласти якісь угоди й писати заповіт. Були ще й «царські хеми», проте у прямому значенні, як невольників їх не вважали. Вони були трудівниками. Отримання професії дозволялось після досягнення певного віку. Вони могли стати хліборобами, ремісниками чи воїнами.

Через військові походи у час Нового царства, число рабовласницької сили почалось збільшуватись. Це явище спостерігалось у всіх прошарках населення. Мати невольники, могли навіть

дрібні міщани. Інколи відношення до рабів могло бути гуманніше, ніж в інших стародавніх суспільствах, що могло проявлятися відповідно до патріархального рабства.

У період двох останніх царств люди нижчих щаблей суспільства, захищались законом, могли мати свою родину, якусь власність, та укласти угоди. При цьому, якщо були скоєні якоїсь злочинної діяльності їх судити мали право виключно державні органи. Рабів могли відпускати на волю, у результаті цих дій вони ставали повноправним єгиптянином.

Месопотамія. Її територія, яка розташована між річками Тигру та Євфрату – зумовила сприятливі умови для осілого способу життя людських цивілізацій. Ґрунти які були неймовірно родючими та теплі кліматичні умови дозволили збирати врожай від 3 до 4 разів на рік, що дало поштовх до зростання природного приросту населення.

Проте, на відміну від Єгипту, де Ніл розривався систематично, береги Тигру та Євфрату розливалися у різний час, часто це явище було непередбачуваним, що потребувало більших зусиль на підтримку у належному стані іригаційних споруд. З'являється необхідність впорядкування системи управління значними масами людей задля більшої ефективності праці, що стало поштовхом до утворення рабовласницької системи. Тому відбувся поділ населення на вільних та залежних (рабів).

Вардуди – так називали нижчу верству населення. Їх могли брати до себе у власність: правителі, приватні особи чи до храму. Рабовласницька система утримання населення Месопотамії була сформована за допомогою таких аспектів, як: полон, народження від рабині, продаж дітей у рабство батьками, потрапляння в рабство за невідплатні борги, обернення в рабство як покарання злочинця за скоєний злочин. Рабство мало патріархальний характер [10, с. 41].

Перший збірник законів на цій території був «Зкони Шульги». За ним, до рабів ще не ставились, як до речі. З текстів було видно, що власне, як раба становище вони могли оспорювати в суді (зазвичай, рішення були прийняті не на їх користь). Земельники могли протидіяти недобросовісним орендарям. Щодо основного виду компенсації за завдану шкоду, то це було грошове сплacenня.

З нього вплив «Закон Хаммурапі». Доволі значний обсяг інформації був відведений рабовласницьким відносинам, з цього випливає, що це було важливе суспільне явище.

Раби – майно. Це головна характеристика цього класу населення. При цьому, якщо хтось намагався зазіхнути на цю «власність» то був жорстоко покараний за Законодавчими канонами.

Раби не мали права одружуватися, мати власне майно, звертатися до судових органів тощо. Вони не мали права власності. Тільки з дозволу пана вони могли володіти майном, але воно вважалось частиною власності господаря і переходило до нього після смерті раба. Особливість за якою можна було відрізнити раба від інших частин населення – клеймо (перший – це зачіска, наявність одного локона, а другий це мітка від розпеченого заліза).

Раби залишалися в жорсткій залежності від своїх господарів і були зобов'язані виплачувати їм щомісячний оброк.

Влада підтримувала рабовласницький устрій, це спостерігалось у забезпеченні работоргівельних відносин.

Сфера використання праці рабів, не була зазначена. Конкретної регламентації не було, оскільки метод експлуатації свого раба обирав сам рабовласник.

Індія. Процес формування Індії, як держави пройшов складні етапи розвитку. Перші індійські цивілізації утворилися біля витоків річки Ганг на просторах півострову Індостан у II тис. до н.е. Саме з цих часів розпочався період, який почався із проникненням в Індію арійських племен й утворенням ними державності.

Індійське суспільство було нерівномірним, та характеризувалося поділом на варни. Закон Ману дає чітке розмежування цих варн на класи.

До першої належали брахмани – вища варна, яка у своєму складі налічувала жерців. Далі йшли кшатрії – друга привілейована варна. Вона складалася з представників військово-племінної верхівки.

Членами третьої варни були - вайш'ї, до якої входили: купці, землероби, скотарі та деякі ремісники. Шудри – представники останньої, найнижчої варни. Ці прошарки індійського народу не були членами обциним і мали служити трьом вищеперахованими варнам. Їм дозволялось займатися деякими видами ремесел та акторською майстерністю.

Виникнення Індійської держави, було на основі рабовласництва.

Праця рабів у становленні економічного розвитку Стародавньої Індії значної ролі не відігравала. У праві давньоіндійської держави було відсутнє чітке протиставлення вільних і рабів, хоча ця держава і було рабовласницьким, але варни затуляли собою класи.

Права рабів закріплювались Законом Ману. У ньому було офіційно вказане обмеження

правоспроможності. Збірник Законів Ману виокремлював 7 способів надходження до частини рабів: полон через військові походи, діти від рабів, через подарунок, придбаний, отриманий як спадщина, переведення до рабів, як спосіб покарання і раб за змiст (мабуть, самопродажа) [6]. Невільники не мали власності, договори, які укладались ними були недійсними, діти рабів були у особистому використанні господаря. Цікаве те, що право на якийсь вид власності був відсутній. Їх виставляли на продаж, сплачуючи при цьому мито в 20-25 % від вартості, здавали в найм, закладали і т.д. [7]

Був ще один документ, який називався «Артхашастра». За нею невольнику дозволялося мати сім'ю й певне майно. При цьому виконувати примушення до винонання брудних справ заборонялось. Він міг викупитися на волю, його не можна було, бо для цього були призначені чандали – нижча каста. Продаж був різко засудженим.

Головною особливістю рабовласницької системи було закріплення нормами правил поведінки по відношенню до раба, по якому свавілля господаря, каралось. Наприклад, продаж дітей без батьків заборонялося.

Отже, можна зробити висновок, про те, що вище перераховані країни, мали як спільні так і відмінні риси прояву рабовласницької системи. Але найбільш характерною рисою існування рабів як певного класу – це відсутність права на власну особистість: він був атрибутом в образі людини, яка була повністю, або частково у руках правлячих верств населення.

1. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 384 с.
2. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 252 с.
3. Дахно І. І. Історія держави і права: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2013.
4. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Запорізький юридичний інт. Київ: Центр навчальної літератури, 2004.
5. Талдикін О. В. Держава і право Давнього Сходу: Структурно-логічні таблиці і схеми: навч. посібник. Дніпро. Дніпр. держ. універ. внутр. справ, 2016. 133с.
6. Система варн. URL: https://stud.com.ua/71268/pravo/sistema_varn.
7. Закон Ману. URL: <http://www.bharatiya.ru/india/zakonmanu.html>.
8. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: курс лекцій. Ірпінь: ДПА України, 2001. 232 с.
9. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн. 416 с.
10. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. Харків: Право, 1999.
11. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. 6-те вид. Київ: Істина, 2010. 768 с.

Дар'я СЕРГА
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, доцент **Р. З. Голобутовський**
професор кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

КОРУПЦІЯ ЯК ВНУТРІШНІЙ ЕЛЕМЕНТ РУЙНАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На сьогоднішній день, України переживає досить складні часи, маючи при цьому різного роду викликів. Складне становище країни безпосередньо зумовлене російською збройною агресією, саме вона викликала фактори, які стали перешкодою для становлення і розвитку нашої країни. Такими факторами є економічна криза, порушення законодавства України та конституційних прав кожної людини і громадянина України, вимушена міграція громадян.

Не менш важливою проблемою в країні є антикорупційна криза. Корупція є так званим внутрішнім елементом руйнації антикорупційної системи загалом, оскільки вона є однією із головних

загроз незалежності та, в першу чергу, національної безпеки України та всіх її громадян. Негативний вплив корупції на нашу державу виражається саме в тому, що вона гальмує розвиток країни, становлення повноцінної демократії та обмежує можливості країни у боротьбі зі збройною російською агресією. Населення втратило довіру до державних інститутів, а це відбулося через те, що подекуди зустрічаються особи, які задля особистого збагачення, не в змозі повноцінно захищати права та свободи людей і громадян України.

Стратегією національної безпеки України закріплено, що «корупція та не ефективна система державного управління: поширення корупції, її укорінення в усіх сферах державного управління; слабкість, дисфункціональність, застаріла модель публічних інститутів, де професіоналізація та деградація державної служби; здійснення державними органами діяльності в корпоративних та особистих інтересах, що призводить до порушень прав, свобод і законних інтересів громадян та суб'єктів господарської діяльності» [1].

Законодавець регулярно корегує законодавство у сфері протидії корупційним правопорушенням, створюються нові і більш потужні антикорупційні органи, вищі органи державної влади постійно намагаються віднайти шляхи ефективною протидії корупції, але повноцінного успішного результату вони так і не змогли досягти. Великий сумнів викликають також існування деяких антикорупційних органів та окремих положень антикорупційного законодавства. Варто також згадати рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України окремих положень ЗУ «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України, а саме ст. 366-1 було визнано неконституційною [2].

Отже, для того, щоб ефективно протидіяти корупції, варто ґрунтуватись на безпосередній її оцінці з боку вищих органів державної влади щодо загрози національній безпеці. Саме такий підхід надасть змогу більшого впливу на причини та умови корупції. Також створення більш потужних антикорупційних органів та антикорупційного законодавства, його безпосереднього результативного застосування до всіх проявів корупції, підвищить якість та ефективність забезпечення національної безпеки України та її громадян. Але варто сказати, що корупцію, як і злочинність, не можливо викоренити у повному обсязі. Проте корупція не повинна перевищувати межі, характерної для суспільства певного типу.

Можемо дійти висновку, що корупція є внутрішнім елементом руйнації в Україні та в кожній країні. Вона становить значну загрозу для національної безпеки країни, повноцінного забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян України, похитує верховенство права. І не менш важливим негативним впливом корупції є послаблення нашої країни у боротьбі із збройною російською агресією.

1. Стратегія національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>.

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>.

Карина СИНЬКО
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Талдикін**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

СУДОУСТРІЙ ДАВНЬОКИЇВСЬКОЇ РУСІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Судова система Русі у процесі своєї історії зазнала тривале реформування від общинно-вічових до державних судів. Сьогодні ми спробуємо узагальнити знання з питань судоустрою Київської Держави, з метою більш якісного опрацювання даного питання.

Роглядом даної теми займалися такі науковці, як А. Л. Борко, В. Д. Бринцев, К. Ф. Гуценко, С. В. Кулик, В. В. Молдован, Д. Д. Притика, В. М. Савицький, І. Є. Туркіна, М. А. Фоміна, І. Б. Шицький та інші.

Враховуючи наявність кровних зв'язків в тогочасних умовах, де кожен родич перебував під опікою родового колективу, не було потреби існування суду як особливої установи. Суспільство використовувало традиційні правила розплати та покарання за діяння, котрі вчиняють шкоду життю, здоров'ю, честі та власності як особистості, так і суспільства.

Руйнування кровних зв'язків і заміна їх іншими, котрі утворилися всередині сусідньої громади, до якої крім родичів включали небагатьох представників інших племен, призвело до створення особистої незалежності громадян. Поряд із патріархальними методами вирішення конфліктів з'являється новий метод – самосуд, котрий поступово стає звичаєм, а його загальним виразом є приватна помста [1]. Більше того, звичай дозволяв застосовувати приватну силу не тільки для відновлення порушеного права та компенсації втрат, але й з метою відплати за образу – «зло за зло».

Разом із посиленням державної влади із життя поступово витіснявся самосуд і кровна помста. Цьому сприяла легалізація помсти на законодавчому рівні, що встановило перелік осіб, яким було дозволено її використати, та запропонувало замінити помсту грошовим викупом [2].

В епоху Київської Русі, коли давньоруське право перебувало лише на початковій стадії свого розвитку, а звичаєве право ще діяло, зберігалось існування значних повноважень громади в суді. Варто додати, що відновити повну судову владу по староруським правовим пам'ятникам, котрі дійшли до нашого часу, достатньо складно.

Зауважимо, що у Руській правді є лише загальна назва для людей, які уособлюють судову владу – «судді». До них входили також деякі члени суспільства – «добрі люди». Вони судили злочини, вирішували, чи винен обвинувачений. Фактично судді визначали вид вироку та стежили за виконанням рішення суду.

У цілому всі суди Русі поділяють на такі групи:

1) Державні (публічні) суди:

– княжий суд (проводився самим князем, як верховним суддею, або його урядовцями чи спеціально-призначеними суддями – посадниками, тисяцькими тіунами, метальниками, ябедниками, вірниками, волостителями. Проводився за умовою, що хоча б одна із сторін належала до феодалного стану. Проте, траплялися випадки, коли позивалися до нього міщани, смерди та закупи. Сам судовий процес відбувався на княжому дворі або у приміщеннях державних установ);

– вічовий суд (займався розглядом найважливіших питань суспільства (перерозподіл землі, вбивство, крадіжка) та держави (організація ополчення));

– громадський суд (здійснювали вервні старости та старійшини, судними мужами та добрими людьми, розглядаючи цивільні та кримінальні справи, брали участь у підготовчому провадженні).

2) Приватні суди. Під приватною владою розуміли право на відновлення порушеного права, котре знаходиться в руках окремої особи, глави сім'ї чи роду, пана та землевласника. Такі суди найчастіше здійснювалися феодалами – поміщиками (боярами, воїнами, дружинниками, урядовцями) над своїми залежними людьми – холопи, челядь, частково закупи та рядовичі.

3) Церковні суди, які підпорядковувалися та існували в єпископствах. Церковний суд мав юрисдикцію над духовенством та їхніми сім'ями, над церковною прислужкою (розглядали їх злочини проти релігії, цивільні та карні правопорушення), а також над усіма віруючими, чії справи розглядалися церквою (віра, шлюб). Церква займалася всіма справами, аж до кримінальних справ, пов'язаних із сімейними відносинами (вбивство, скоєне у колі сім'ї; аборт; насильство над чоловіком і дружиною, батьками з дітьми тощо). Здійснювався суд в монастирях, керуючись церковними установами та Номоканоном (візантійським канонічним правом) [3].

Підсумовуючи зазначимо, що в Київській Русі існували різні суди зі своєю юрисдикцією. Судова система Русі в процесі своєї історії зазнала тривале реформування від общинно-вічових до державних судів. Своєрідною особливістю організації правосуддя у вивчений період була наявність «суду рівних», тобто участь представників тієї спільноти, до якої належали підсудні. Вивчивши питання судоустрою Київської Русі можна констатувати, що тогочасна судова система, не беручи до уваги її нерозвиненість, цілком задовольняла потреби суспільства.

1. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. Київ: МАУП, 2007. 552 с.
2. Гончаренко В. Д., Васильєв Є. О., Єрмолаєв В. М. Навчально-методичний посібник з Історії держави і права України для студентів I курсу уклад. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 73 с.
3. Усенко. І. Б. Історія держави і права України. Енциклопедія історії України: у 10 т.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с.

Анна СОБОЛЬ
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
Поклонська О. Ю.
старший викладач кафедри
цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ВІДОКРЕМЛЕНІ ПІДРОЗДІЛИ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Розвиток підприємницької діяльності дуже активно сприяє розширенню економічного ринку кожної держави. Для розширення та підтримки бізнесу, його розвитку застосовуються різноманітні механізми, що покращують дохід компанії, впізнання, попит. Однією з форм розширення компанії є відкриття філій та представництв. Варто зауважити, що відкриття відокремлених підрозділів може бути як у своїй країні, та і в іноземній. Наявність відокремлених підрозділів може мати низку переваг – зручна логістична карта для збуту товару, наближене місце до сировини, з якого створюється товар, наявність більшої кількості потенційних клієнтів тощо.

У наш час відкриття відокремлених підрозділів є дуже розповсюдженим явищем. Перш, за все, наявність відокремлених підрозділів в інших містах, регіонах, територіальних громадах є престижем компанії. Впізнання продукту, компанії, це на нашу думку, є одним із найважливіших процесів для успіху будь-якої компанії або підприємства. На сучасному етапі, можемо простежити багато прикладів розвитку відокремлених підприємств і з нашої країни, і з країн-іноземців [1].

Вивченням питання відокремлених підрозділів юридичних осіб в аспекті суб'єкта права займалися різні науковці, а саме: С. Архіпов, С. Грудницька, Н. Козлова, І. Окунев, О. Серова, Ю. Стукалова, Д Сумський, Н. Філик та інші [1].

Отже, розглянемо які є види відокремлених підрозділів юридичних осіб та їх особливості. Підрозділами підприємства можуть бути: філії, представництва, відділення, та інші підрозділи (див. рис. 1) [2].

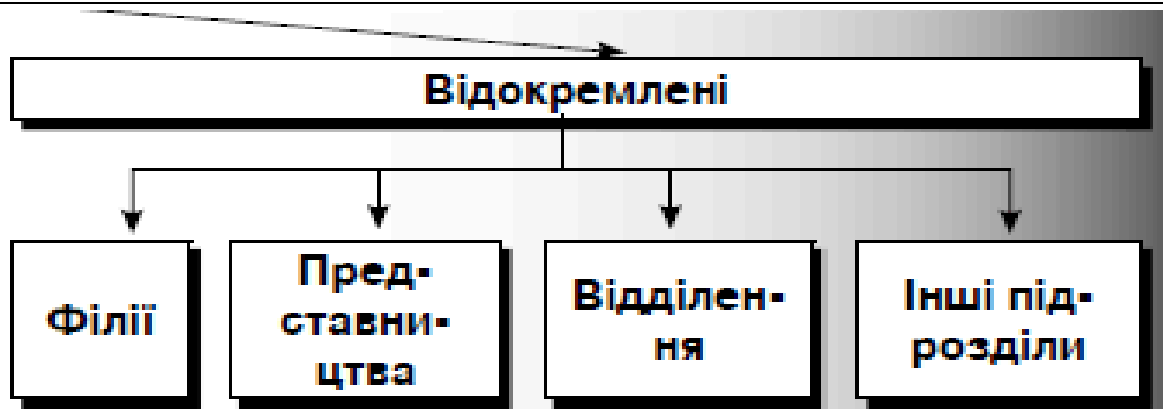

Рис. 1. Відокремлені підрозділи юридичної особи

Відповідно до п. 1 ст. 95 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), філією є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій [3].

Згідно з п. 2 ст. 95 ЦК України визначено, що представництвом є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи [3].

Пунктом 3 ст. 95 ЦК України визначено, що філії та представництва не є юридичними особами, вони наділяються майном юридичної особи, що їх створила та діють на підставі затвердженого нею положення [3].

Філія – відокремлений підрозділ підприємства, розташоване поза місцем її знаходження. Філія не є самостійною юридичною особою, але має право представляти інтереси компанії, що створила, і здійснювати діяльність від її імені. Як правило, філія має власний баланс для розрахунків з клієнтами від імені на свій розрахунковий рахунок [3].

Представництва та філії не мають статусу юридичної особи. Дані групи наділяються певним майном особи, що їх створила та діють на підставі затвердженого нею положення. Юридична особа обирає керівників філій та представництв, надає довіреність керівникам, за якою на цієї підставі вони мають право працювати. Усі відомості, що існують про філії, представництва включаються до єдиної бази [2].

При відкритті відокремленого підрозділу, згідно Господарському кодексу України, усі питання стосовно розміщення, діяльності, вирішуються через відповідні органи місцевого самоврядування в установленому законодавством порядку. У разі потреби, підприємства можуть відкривати окремі платникові рахунки для підрозділів, відповідно до чинного законодавства.

Отже, розглянемо порядок відкриття відокремленого підрозділу. Для відкриття, у першу чергу, необхідно звернутися до Державної податкової служби для реєстрації підрозділу. Згідно порядком, потрібно підготувати певний пакет документів, а саме: заяву за формою, копію документу, що підтверджує код ЄДРПОУ, копію документу з Єдиного державного реєстру, копію про наявність ліцензій, акредитацій та ін. У разі припинення діяльності відокремленого підрозділу оформлюється певний протокол чи наказ. Причини припинення діяльності можуть бути різними – неприбутковість, значні витрати, та ін. У разі закриття підрозділу також існує певних перелік дій – зняття з обліку Державної податкової служби [2].

При відкритті представництва необхідно перевірити такі основні дії: провести збори уповноваженого органу громадської організації, підготувати пакет документів, подати документи, отримати рішення [2].

Отже, можна зробити висновок, що відокремлений підрозділ може бути таких видів: філія, представництво, відділення або інший підрозділ. Вказані категорії є підрозділами юридичної особи, що може бути в іншому місцезнаходженні (місті, області, країні), відокремлений підрозділ здійснює всі або певну частину функцій підприємства, може надавати послуги юридичної особи, або здійснювати представництво інтересів або захисту компанії – юридичної особи. Саме відокремлений підрозділ не має статусу юридичної особи, лише наділяється правом розпорядження майна юридичної особи, що його створила. Усі відомості про підрозділи розміщені у Єдиному державному реєстрі. Створення відокремленого підрозділу для будь-якої компанії – це важливий крок для розвитку підприємства. Важливо правильно зареєструвати відділення на законодавчому рівні у Єдиному державному реєстрі та Податковій службі України для успішної діяльності компанії. Варто

зазначити, що існує певний алгоритм дій для реєстрації відокремленого підрозділу і дуже важливо правильно виконати послідовність для грамотної реєстрації і подальшої діяльності.

1. Беляневич О. А. Відокремлені підрозділи підприємств як учасники господарського обороту. *Вісник Вищого арбітражного суду України*. 1998. №2.

2. Головне підприємство та його відокремлені підрозділи. Офіційне видання державної фіскальної служби. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/4495>.

3. Що вважається відокремленим підрозділом юридичної особи. Офіційний портал. Державна Податкова служба. URL: <https://kyivobl.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/print-436864.html>.

Катерина ТИМЧЕНКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

доктор юридичних наук **В. А. Медяник**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Однією з актуальних проблем сучасної юриспруденції, як і багато десятиліть поспіль, залишається проблема праворозуміння, або, інакше кажучи, розуміння й інтерпретації сутності, природи та значення права. Проблема розуміння права без перебільшення можна віднести до вічних. Сотні й тисячі років мислителі різних народів – філософи, соціологи, правознавці – намагалися її вирішити. Вона була об'єктом гострих дискусій з часів греко-римського періоду. Нині ця проблема перебуває в центрі обговорення громадськості та наукової спільноти, залишається центральною для юриспруденції й активно дискутується науковцями. Зрозуміло, що право як явище соціальної дійсності потребує тлумачення, роз'яснення не тільки відповідно до окремих шкіл або напрямів його вивчення, але й з багатьох інших позицій, точок відліку тощо. Не останнє місце в інтерпретаційному виявленні сутності права як складного соціокультурного феномена належить практичним вимірам і підходам.

Право є настільки унікальним, багатовимірним і суспільно важливим явищем, що впродовж тривалого часу його існування науковий інтерес до нього не лише не зникає, а навіть зростає. Адже право нового тисячоліття набуває нових, принципово відмінних рис, які зумовлюються глобалізаційними змінами, що породжує необхідність забезпечення правопорядку, збереження і зміцнення фундаментальних юридичних цінностей, максимальне використання всього розмаїття юридичної культури, всіх набутих людством досягнень у сфері юридичних гарантій і правових засобів, юридичних механізмів і конструкцій, що забезпечують реалізацію правових ідеалів і цінностей [1, с. 25]. Центральне місце в поняттєвому апараті юридичної науки посідають категорії «право» та «праворозуміння». У сучасній науці часто виявляється міждисциплінарний характер багатьох досліджень, спрямованих на вивчення різних об'єктів. Праворозуміння є об'єктом, який одночасно входить у сферу досліджень філософії права і теорії права, що пояснюється багатогранністю і складністю права як об'єкта наукового пізнання [3, с. 8, 17]. Проблема праворозуміння надзвичайно важлива як на доктринальному рівні, так і для юридичної практики. Від вирішення цього питання залежить повнота та всебічність наукового аналізу в оцінці сутності права, його природи, джерел, механізмів і закономірностей дії [4, с. 152]. Проблематика праворозуміння є досить актуальною в наш час, тому що надзвичайна увага, що приділяється розвитку права, а також той підхід, за яким здійснюється його вивчення спеціалістами різних сфер знань, зумовлені особливою соціальною роллю права в житті кожної окремої людини та суспільства в цілому. Стосовно суспільства та громадян право виконує різні функції. Воно слугує охороні та забезпеченню інтересів людини, охороні та розвитку суспільних відносин. Право моделює бажані й вигідні громадянам демократичного суспільства суспільні відносини, що сприяють удосконаленню та подальшому його розвитку. У цьому розумінні право – інструмент організації життя людей та їх

взаємин один з одним у найважливіших їх проявах, обов'язковий атрибут суспільного життя в будь-якій країні, засіб вирішення проблем і завдань, що стоять перед суспільством. Роль права постійно зростає в умовах становлення демократичної, соціальної, правової держави. Кожна історична епоха виробляла своє розуміння права. Серед багатьох наукових поглядів на право, починаючи з давніх часів і до новітнього часу, особливо привертає увагу низка основних напрямів вчень про право, що склалися історично і здійснюють помітний вплив на розвиток правової думки, пізнання і пояснення права як особливого цілісного явища духовного життя суспільства. Важливою рисою, що характеризує різноманітні сучасні концепції права, є забезпечення зв'язку між державою і правом. Аналіз праць представників різних напрямів дає підставу дійти висновку, що право здебільшого розглядається ними як явище самостійне, яке існує автономно щодо держави. Право найчастіше характеризується як категорія, породжена суспільством, що досягла певного рівня розвитку, захищає суспільні інтереси, а тому в певному розумінні ця категорія стоїть над державою. Багатогранність права є загальною характерною рисою всіх сучасних концепцій права, що включають справедливість, мораль, гуманізм, систему соціальних цінностей тощо. Роль праворозуміння в суспільному житті розкривається через притаманні йому функції. Категорія «функція» є однією з центральних категорій теоретичної науки, за допомогою якої в науковій літературі розглядаються питання сутності, соціального призначення явищ, висвітлюється спрямованість їхнього впливу. У філософії інтерес до категорії «функція» зростає з поширенням у різних галузях науки функціональних методів дослідження. Функція – це філософська категорія, яка виражає призначення певного елемента в межах цілого. Загалом функція висвітлює всі існуючі взаємовідносини та забезпечує їх динаміку. Функціональний аспект завжди наявний у характеристиці таких глобальних явищ як право, держава, правова система, політична система суспільства, а також під час висвітлення інших явищ, таких як апарат держави, орган державної влади, юридична відповідальність та ін. Без функціонального аспекту система уявлень стосовно об'єкта вивчення була б не такою яскравою, повноцінною, а, навпаки, збіднілою й урізаною. У теорії держави та права питання функції висвітлюється, як правило, через поняття основних напрямів, що в цілому відображає стан і рівень наукових уявлень стосовно пізнання соціальної ролі, функціонального призначення того чи іншого правового явища [5, с. 125]. Суб'єктом праворозуміння є певна людина, юрист, громадянин України або науковець-правознавець. Об'єктом праворозуміння право в планетарному (загальному) масштабі, право конкретного суспільства, а також окремі складові права. Результатом праворозуміння у суспільстві є загальні уявлення, знання про право, здобуті в дії пізнавальної діяльності суб'єкта.

Право як об'єктивно існуюче явище певної соціальної спільноти характеризується єдністю сутнісних властивостей з мораллю, релігією і, етикою, державними звичаями і, формуючи позитивне право необхідно, орієнтуватися на специфіку конкретної соціальної культурної реальності, її базові цінності і базову мораль культури. Лише за таких умов право реально відтворюватиме існуючі суспільні цінності, буде спрямованим на їх захист. З еволюцією людини еволюціонує і право. Пліуралізм праворозуміння не оминати у нашому житті. Про це говорить досить велика кількість наукових угруповань та навчальних закладів. При цьому є позиція, відповідно до якої праворозуміння однієї держави і одного періоду еволюції буде абсолютно непридатним у будь-якій іншій державі. Праворозуміння, як один із образів права формується в процесі історичного розвитку людського суспільства.

Суть правового пліуралізму полягає у наступному: при вирішенні складної конфліктної ситуації, треба враховувати абсолютно всі можливі факти. Важливо вислухати думку обох (декількох, якщо їх декілька) сторін і враховувати цю думку при прийнятті рішення. Само собою, подібна концепція, безперечно, має на увазі відсутність власної зацікавленості у судді.

Отже, праворозуміння – це усвідомлення суб'єктом суспільного життя шляхів регулювання суспільних відносин, які існують у конкретному суспільстві, відображають ідеї добра і справедливості та формально виражені у джерелах права тих чи інших правових систем. Однак існує діалектичний зв'язок між праворозумінням і джерелами права, оскільки ці джерела утворюються на основі того чи іншого праворозуміння. Праворозуміння визначає розвиток правової системи, вказує на діалектичну залежність між джерелами права та становленням правової сім'ї, класифікації правових систем та їх взаємодії, що є основою в контексті аккультурації.

1. Письменна О. П. Праксеологія праворозуміння в різних умовах суспільного буття. *Право та державне управління*. 2018. № 1. Т. 2. С. 25-29.

2. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10-21

3. Тараконич Т. І. Сучасні підходи до праворозуміння. Альманах права. *Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики*. 2011. Вип. 2. С. 149-153.

Марія ФЕДОРЧЕНКО
здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук **О. С. Чепік-Трегубенко**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

МІСЦЕ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Кабінет Міністрів України є вищим органом в системі органів виконавчої влади і відповідно до Конституції України на нього покладено ряд важливих завдань. Для забезпечення виконання урядом своїх конституційних повноважень, а також з метою створення сприятливих умов для його діяльності та належної поінформованості, функціонує ціла система допоміжних органів із різним статусом, складом та з різною організаційно-правовою формою. Але досі не вироблено єдиного підходу до розуміння природи цих органів та їх місця в системі державних органів. У зв'язку з цим виникає необхідність у проведенні ґрунтовного дослідження системи та особливостей допоміжних органів при уряді України.

Органом державної влади є особа або група осіб, тобто частина державного апарату, яка має юридичну компетенцію щодо виконання функцій та завдань держави. Кожен орган держави має свій власний предмет, функцій та завдань існує для виконання певного виду діяльності в державі.

Органи виконавчої влади в Україні включають в себе: уряд (саме Кабінет Міністрів України), місцеві органи виконавчої влади та міністерства й інші центральні органи виконавчої влади [5]. Фактичне становище Кабінету Міністрів України при здійсненні державної влади складають ключові ознаки конституційно-правового статусу. Кабінет Міністрів України є вищим органом в системі органів виконавчої влади. Як уряд він очолює повністю систему цих органів та стоїть на найвищій ланці. Кабінет Міністрів України виконує цю роль, оскільки «спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади», що зазначається в частині 9 статті 116 Конституції України [2].

Окрім Основного закону, в статті 1 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 року зазначається, що Уряд України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Всю владу Кабінет Міністрів України здійснює через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації, Раду міністрів Автономної Республіки Крим. Уряд контролює та координує діяльність цих органів, в той час як є відповідальним перед Президентом України та безпосередньо підпорядкований Верховній Раді України в межах чинної Конституції України [1, 4].

До принципів діяльності Кабінету Міністрів України відносяться:

- 1) принцип верховенства права;
- 2) принцип законності;
- 3) принцип колегіальності;
- 4) принцип відкритості;
- 5) принцип безперервності;
- 6) принцип поділу державної влади.

Важливими діями уряду є повідомлення громадян про свою діяльність через засоби масової інформації та залучення їх до прийняття важливих суспільних рішень [3]. Завданнями Кабінету Міністрів України, зазначеними в статті 116 Конституції України, є:

- 1) забезпечення державним суверенітетом і економічною самостійністю України, здійснення внутрішньої й зовнішньої політики держави, виконання Конституції й законів України, актів Президента України;
- 2) вживання заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина;
- 3) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки та культури, охорони

природи, екологічної безпеки й природокористування;

4) розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розроблення проєкту закону про Державний бюджет України й забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді України звіту про його виконання;

7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади;

9-1) утворення, реорганізація та ліквідація відповідно до закону міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

9-2) призначення на посади та звільнення з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

10) здійснення інших повноважень, визначених Конституцією та законами України [2].

На підстав вищезазначеного можна зробити висновок щодо важливості функціонування при Кабінеті Міністрів України системи допоміжних органів, як постійних (Секретаріат), так і додаткових (урядові комітети, робочі групи тощо), що безпосередньо організують роботу вищого органу виконавчої влади в Україні, забезпечуючи його належну, своєчасну поінформованість щодо питань, які належать до сфери його відання. Проте є необхідність у доопрацюванні нормативно-правового врегулювання діяльності даних органів з метою усунення дублювання повноважень та покращення ефективності роботи даного органу та виконавчої влади в цілому.

1. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2022, № 52, ст. 428.

3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96 (зі змінами і допов.); *Відомості Верховної Ради України*. 2019, № 38, ст. 160.

4. Слінько Т. М Конституційне право України. Харків: Право, 2021. 592 с.

5. Козюрба М. І. Конституційне право: підручник. Київ: ВАПТЕ, 2021. 528 с.

6. Гончаренко В. Г. Юридичні терміни. Тлумачний словник – 2-ге вид., стереотипне. Київ: Либідь, 2004. 320 с.

Райль ХУДІЄВ

здобувач вищої освіти

Дніпропетровського державного

університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **Є. В. Мінакова**

доцент кафедри загальноправових дисциплін

Дніпропетровського державного

університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Проблема домашнього насильства – глобальна проблема всього людства, яка дуже розповсюджена в усьому світі, зокрема в Україні. Наприклад, у 2020 році міністр соціальної політики України Марія Лазебна оприлюднила дані про домашнє насильство в Україні. У 2020 році надійшло близько 200 тис. звернень громадян щодо домашнього насильства, частка жінок дуже величезна – 86 % звернень надійшло від жінок. Ця статистика не залишає сумнівів щодо того, що домашнє насильство – це одне з проявів гендерного насильства.

Під домашнім насильством, згідно українському законодавству, розуміється діяння фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [1]. Домашнє насильство має три форми: фізичне (включає незаконне позбавлення волі, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня, нанесення побоїв, мордування та ненадання допомоги людині, яка знаходиться в небезпечному для життя стану), психологічне (до них відносяться приниження, словесні образи, погрози, переслідування, залякування, яка призводить до емоційної невпевненості, закомплексованості, нездатності захистити себе), сексуальне (діяння сексуального характеру або примушування до полового акту, порушення щодо статевої свободи людини) та економічне (цілеспрямоване позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними).

В Україні своя державна політика боротьби з домашнім насильством. До них відносяться системи заходів, спрямовані на припинення домашнього насильства, на надання допомоги та захисту постраждалих осіб, а також на належне розслідування випадків домашнього насильства та притягнення до відповідальності [2].

Однак, як свідчить практика, незважаючи на функціонування та діяльність системи заходів та органів, що спеціалізуються у боротьбі з домашнім насильством, в Україні щороку збільшуються випадки домашнього насильства. Це можна спостерігати за даними Міністерства соціальної політики. Наприклад, у 2019 році було зафіксовано близько 130 тисяч звернень громадян щодо насильства у сім'ї, а у 2020 році – 180 тисяч. Велику кількість звернень одержують від жінок. Але реальна статистика щодо домашнього насильства в державі можуть залишатися прихованими. По-перше, більше за всього звернень від жінок та лише 10-15 % – від чоловіків. Через стереотипні уявлення щодо поведінки жінок та чоловіків, частіше за всього чоловіки не звертаються за допомогою. По-друге, велика кількість постраждалих від цього явища, за даними досліджень, проведених UNFPA, не зверталися за допомогою через те, що не знали про наявність організацій, які надають допомогу у таких випадках, або через відсутність закладів у їх населених пунктах. Також недовіра до персоналу теж слугує причиною того, що постраждали не звертаються за допомогою [3].

По-третє, постраждалі особи від насилля отримують погрози від насильника. Психологічно, після погрози розправою та коли змушують мовчати, жертва буде боятися та не звернеться ні до кого. Такі випадки часті, тому покладатися лише на статистику та звітів від соціальних органів не варто.

Отже, домашнє насильство є суспільною проблемою та має великі масштаби. Кожного року велика кількість людей страждають від цього явища та випадки домашнього насильства тільки зростають. В Україні існують достатня кількість органів, які спеціалізуються у боротьбі з домашнім насильством та наданням допомоги постраждалим від цього, тому з одного боку це добре, що кожен рік фіксується зростання звернень від жертв домашнього насильства, тому що люди знають, куди йти за допомогою, але з іншого боку сумно спостерігати збільшення цього явища.

1. Сукмановська Л. М. Історичні аспекти виникнення проблеми домашнього насильства. *Науковий вісник ЛДУВС*. 2016. № 3

2. Приходько Т. В. Історичні витоки та соціологічне осмислення явища насильства в сім'ї: гендерний аналіз проблеми. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2009. № 3. С. 130-138.

3. Джужа О. М. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї. Київ: НАВСУ. 2005.

Микола ШВЕЦЬ
здобувач вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук **О. С. Чепік-Трегубенко**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ВИБОРЧА ФОРМУЛА»

Разом зі структурою виборчого округу та бюлетеня до складу виборчої системи входить ще один змінний, проте обов'язковий елемент – виборча формула. Як зазначає Ю. Шведа: «Виборча формула виступає в кількох варіантах і часто ототожнюється з виборчою системою».

Дійсно, поняття виборчої формули по-різному описано в науковій літературі. Її визначають як: критерій, за яким визначається переможець виборів [2, с. 1]; елемент виборчої системи [3] або математичні механізми, які регулюють порядок трансформації голосів в мандати; правила (чи сума правил), які визначають, який кандидат у депутати є обраним в даному виборчому окрузі чи в який спосіб відбувається «перетворення» голосів, зібраних політичною партією у відповідну кількість депутатських мандатів [1, с. 275].

Узагальнивши, можна виокремити два концептуальні підходи до розуміння зазначеної категорії - широкий та вузький. На це звертає увагу й Т. Дешко, яка зазначає «Під вузьким розуміють лише технологію розподілу голосів виборців. Широке ж розуміння включає і технологію розподілу, і технологію визначення переможців. У широке визначення, таким чином, входить вузьке визначення виборчої формули, кількість мандатів на виборчий округ, електоральний поріг та структура бюлетеня. Ми пропонуємо розглядати виборчу формулу як елемент виборчої системи, який визначає правила розподілу мандатів у кількості, встановленій мандатами округу, між кандидатами відповідно до поданих голосів, які виражені параметрами, заданими структурою виборчого бюлетеня (формули розподілу голосів). Окрім того, виборча формула може бути застосована на етапі розподілу мандатів між округами залежно від чисельності електорату, приклади яких ми зазначимо нижче. Такі визначення демонструють відокремленість формули і водночас системні зв'язки між елементами виборчої системи.

Водночас сучасні виборчі системи демонструють приклади, за яких сказати точно, що було покладено в їх основу – принципи більшості або пропорційності, неможливо. До таких можна віднести систему єдиного неперехідного голосу (Вануату, Йорданія), обмеженого блокового голосування (Гібралтар, Іспанія), «метод Борда» (Словенія, Науру) тощо. Варто лише згадати систему на українських виборах до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад 2015 року, яку навіть не можна віднести до якоїсь з усталених різновидів виборчих систем. Вся ця варіативність більшою мірою зумовлена відмінністю виборчих формул. Варто погодитись з Н. Мяловицькою, що найстарішою є мажоритарна виборча система, яка застосовувалась у Великобританії та окремих її колоніях ще у 15 сторіччі. Питання впровадження пропорційних виборчих систем набуло публічного резонансу лише в кінці 19 сторіччя. А вже 7, 8 та 9 серпня 1885 року у Антверпені проходила конференція присвячена виборам, де було вперше розглянуто модель пропорційної виборчої системи.

Отже, можемо дійти висновку, що атмематично не важливо, розподіляємо ми мандати між голосами, поданими за партії, чи між жителями окремих штатів. Тому можна говорити про застосування виборчої формули на двох стадіях – для розподілу мандатів між округами (тобто для визначення того, скільки місць у представницькому органі буде виділено для того чи іншого округу, регіону, штату тощо) або ж між кандидатами за результатами голосування. Застосування останньої залежить від показників інших елементів виборчої системи – структури виборчого бюлетеня та магнітуди округу. Внаслідок цього у вузькому розумінні визначення виборчої системи часто ототожнюється з поняттям виборчої формули.

1. Шведа Ю. Р. *Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні.* Львів, 2010. 462 с.

2. Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»*. 2005. С.50-56.

3. Федорів Х. І. Поняття виборчої системи та її характеристика. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2012. № 3(19). С. 205-214.

Анна ШКІЛЬ

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **В. В. Горбалінський**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВИБОРИ

В умовах посилення впливу вибору громадян на прийняття політичних рішень і формування демократичної та правової держави особливої актуальності набувають питання щодо оптимізації технологій виборчих процесів. За роки незалежності виборчі системи в Україні постійно змінювалися. Україна застосовувала мажоритарну, змішану та пропорційну виборчі системи на виборах народних депутатів. Проте, законодавство, яке регламентувало застосування виборчої системи, змінювалося кожні 5 років перед новими виборами народних депутатів України. Звідси випливає проблема нестабільності виборчого законодавства.

В Україні за роки незалежності відбулися суттєві зміни у правовому регулюванні виборів, продовжується пошук оптимальної виборчої системи, налагодження шляхів забезпечення законності проведення виборів.

Шлях України до пропорційної системи виборів був досить тривалим і складним. Після здобуття незалежності в 1991 році в Україні продовжував діяти з деякими змінами та доповненнями Законі УРСР «Про вибори народних депутатів» 1989 року, згідно з яким жінки та чоловіки користувались рівними виборчими правами, проводилися прямі вибори в одномандатних виборчих округах за мажоритарним принципом. Закон «Про вибори народних депутатів України» 1993 року містив ті ж самі норми щодо недискримінації за ознакою статі (п. 3, ст. 2) та прямих виборів депутатів в одномандатних виборчих округах (ст. 1, 4). Серйозні зміни у виборчу практику були введені Законом «Про вибори народних депутатів України» 1997 року, згідно з яким 225 народних депутатів з 450 обирались в одномандатних виборчих округах за принципом відносної більшості, а 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва (п. 2, ст. 1) [1, с. 63].

Стаття 3 цього Закону забороняє дискримінацію за ознакою статі поряд з іншими ознаками під час здійснення громадянами України права обирати й бути обраними. У 2001 році Верховною Радою України було ухвалено законопроект «Про вибори народних депутатів України», який передбачав, що 75 % народних депутатів обиратимуться на основі пропорційного представництва, а 25 % – на основі відносної більшості, однак Президент Л. Кучма наклав на нього вето.

Міжнародно-правові акти з прав людини передбачають моніторинг дотримання прав людини, в тому числі й виборчого права. Одна з таких моніторингових процедур – періодичні звіти держав-учасниць міжнародних договорів відповідним комітетам ООН, створеним згідно зі міжнародними угодами. Так, періодично звітуючи Комітетові ООН з прав людини про здійснені заходи для втілення у життя прав за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Україна доповідає й про реалізацію виборчого права [2, с. 63].

Було внесено зміни до діючого на той час Кримінального кодексу, зокрема, у статтях 127, 128 та 129 встановлювалося покарання за будь-які перешкоди здійсненню виборчого права, подробику виборчих бюлетенів тощо. Водночас у звіті вказувались недоліки у виборчій процедурі, зокрема негативне голосування (викреслювання кандидатів, проти яких голосували), а не позитивне (виділення кандидата, за якого голосували), проблеми з укладанням списків виборців, формуванням

виборчих комісій, підрахунком голосів та проведенням виборчих кампаній, включаючи забезпечення рівності у доступі до державних засобів масової інформації. Все ще зберігалось право трудових колективів висувати кандидатів на посаду народного депутата [3, с. 41].

В Україні голосування як етап, наприклад, складається з таких елементарних дій: ідентифікації виборця, отримання бюлетеня і самого голосування. Ідентифікація здійснюється через пред'явлення виборцем документа, який засвідчує його особу. На кожному етапі заключної стадії виборчого процесу виборчі комісії звітують про результати своєї діяльності, незалежно від виду виборів складають відповідні протоколи (про передачу чи отримання бюлетенів для голосування, підсумки голосування тощо).

1. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. Вид. 3-тє, виправ. та допов. Київ: Атіка, 2017. С. 119.

2. Пархоменко Н. М. Конституційне законодавство: компаративно-доктринальні виміри сутності і змісту. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 62-66.

3. Гордіюк С. А. Конституція і культура в аспекті прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 92-99.

Марія ЯКОВЕНКО

здобувачка вищої освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук **Є. В. Мінакова**
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНИХ ПОМИЛОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Дослідників і юристів завжди цікавила проблема юридичних помилок. І це не випадково, адже допущені в законодавчому процесі помилки призводять до збитковості законодавства, зниження його якості, недоліки правового регулювання, що у свою чергу, може призвести до помилок у правоохоронних органах, а це прямий шлях до порушення прав і законних інтересів суб'єктів правовідносин, зниження ефективності процесу правозастосування. Тому дуже важливо своєчасно виявити та усунути юридичні помилки. Загалом у вітчизняній теорії права є чимало праць з цієї проблеми. Наприклад, І. Шутака вважає, що правотворча помилка – це негативний результат офіційного оприлюднення юридичної норми, який порушує загальні принципи або конкретні правила правоутворення, що викликають або здатні викликати негативні соціальні та юридичні наслідки [1, с. 198]. На думку В. Сириха правотворча помилка розглядається, як відступ від вимог правотворчої техніки, логіки і граматики, який знижує якість нормативного правового акта, викликає труднощі в його тлумаченні і перешкоджає реалізації норм права в конкретних відносинах. О. Лукашева зазначає, що помилка – це результат неправильних дій законотворчого органу, які порушують загальні принципи або конкретні норми права, що спричиняє негативні наслідки в юридичній, соціальній та інших сферах діяльності [2].

Отже, помилка - це ненавмисне відхилення від правильних дій, яке може призвести до серйозних проблем. Що стосується юридичних помилок, то це відхилення від правових норм, від яких може залежати чиєсь життя. Саме тому для юристів дуже важливо бути освіченим і не допускати помилок, щоб не підставити клієнта. Якщо розглядати юридичні помилки з точки зору кримінального права, то варто зауважити, що вчені-правознавці розглядають також слідчі та судові помилки. «Слідчі помилки – це недоліки, що допускаються слідчими під час досудового слідства при застосуванні кримінального чи кримінально-процесуального законодавства, відступ або неправильне застосування криміналістичних рекомендацій, які стали результатом сумлінної омані та призвели до негативних наслідків або можливості їхнього настання» – зауважив А. Марченко [3, с. 78]. Слідча помилка виникає у разі неправильної дії слідчого. Наприклад, слідчий має знайти злочинця, який навмисно вчинив вбивство.

Органи досудового розслідування встановили, що він вбиває всіх жінок одного типу, тому чим швидше слідчий його знайде, тим безпечніше буде іншим жінкам. На скільки мені відомо, слідчий має спиратися на факти, таким чином злочинця знайшли та відправили відбувати строк. Вбивства припинилися, але не на довгий час. Через кілька місяців, після того, як про діло забули такі ж самі вбивства знову почались. Слідчий зрозумів, що позбавили волі не ту людину, тому вони викликали його на допит, там він розказав, що спеціально підкидав фальшиві докази аби його позбавили волі, тому що справжній вбивця був його знайомим і погрожував його дитині. У результаті, неправильне заключення слідчого позбуло волі невинну людину, а справжній злочинець скоював злочини. На нашу думку, в цьому прикладі слідчою помилкою є недосконала перевірка фактів.

У кримінальному праві класифікують такі помилки:

1. за причиною та умовою виникнення:

- вибачливі – означає, що особа не могла уникнути цієї помилки при найуважнішому ставленні до своїх дій;
- невибачливі – при уважному ставленні до своїх дій суб'єкт помилки не допустився.

На думку П. Дагеля, така класифікація має велике практичне значення при визначенні правових наслідків помилки.

2. за характером:

- помилкове уявлення про наявність ознак, які фактично відсутні, тобто людина вважає, що вчинене нею діяння тягне на кримінальну відповідальність, хоча Конституцією України воно не передбачено;

- помилкове уявлення про відсутність ознак, які фактично в наявності, тобто людині здається, що її неправомірні дії не тягнуть на кримінальну відповідальність, в той час коли в Конституції України такі дії не належать до злочинів.

3. за значимістю:

- істотні;
- несуттєві.

4. за предметом омани:

- юридичні – неправильне уявлення особи щодо юридичного характеру;
- фактичні – неправильне уявлення щодо фактичних ознак.

5. за впливом на притягнення особи до кримінальної відповідальності:

- винні, що включають провину суб'єкта;
- невинні, ті що не включають винну суб'єкта.

Юридичну помилку в кримінально-правовій теорії називають «помилкою у праві». Її поділяють на три види юридичних помилок:

- помилка у злочинності діяння;
- помилка в кваліфікації злочину – така помилка зазвичай не впливає на класифікацію і тягне кримінальну відповідальність;
- помилка у виді та розмірі покарання – така помилка не впливає на відповідальність, тому що вид і розмір покарання перебувають за межами суб'єктивної сторони [4, с. 165].

Отже, юридична помилка особи, яка вчинила злочин, зазвичай (окрім помилки особи у злочинності діяння), не впливає на кримінальну відповідальність, тобто ні на кваліфікацію, ні на розмір і вид визначеного судом покарання. Жоден законодавець не застрахований від помилок. Всі допускають помилки і це нормально, але треба вміти їх виправляти. Це складно зробити коли від тебе залежить життя іншої людини, проте варто проаналізувати свої дії та знайти прогалини, задля того щоб усунути помилку.

Підводячи підсумок цієї теми, можу зазначити, що юридична помилка у кримінальному праві – це помилка особи, стосовно характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння і його кримінальної протиправності. Помилки можуть значно вплинути на вирішення питання про правову оцінку вчиненого, тому важливо їх усунути. Для того щоб не допускати порушення права, необхідно усунути помилки у розумні терміни.

1. Шутак І. Д. Юридична техніка: курс лекцій. Івано-Франківськ: Лабораторія акад. дослідж. правового регулювання та юрид. техніки; Дрогобич: Коло, 2015. 228 с.

2. Мелих Б. Помилка за кримінальним правом: історично-правові аспекти. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2011. Випуск 52. 405 с. С. 342-350. С. 344.

3. Тацій В. Я. Кримінальне право України. Харків: Юрінком Інтер Право, 2001. 416 с.

4. Марітчак Т. М. Помилки у кваліфікації злочинів як предмет судового реагування: поняття, види та процесуальні способи усунення. *Право України*. 2002. № 10. С. 40-42.

Б Л О К ІІ

Проекти учасників VII МІЖНАРОДНОГО СТУДЕНТСЬКОГО САМІТУ «ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ»

Марія ЗЕМЛЯНКО
Андрій ЖУК
Анастасія МУХАЙ

Науковий керівник – Лариса НАЛИВАЙКО
проректор, доктор юридичних наук,
професор, Заслужений юрист України,
академік Національної академії
наук вищої освіти України

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ДОСТУП ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО ВИБОРЧОГО ПРАВА НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Внаслідок збройної агресії Російської Федерації, проведення антитерористичної операції (АТО), окупації частини Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим, в Україні виникла нова категорія населення – внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО). За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 06.07.2021 року в Єдину інформаційну базу даних про внутрішньо переміщених осіб було внесено 1 473 650 осіб, що становить близько 4 % всіх виборців України. Для порівняння, станом на 28.12.2020 року обліковано 1 459 131 внутрішньо переміщену особу, а у 2019 році – 1 432 290 осіб.

У частині першій статті 24 Основного Закону України передбачено: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». У статті 1 Загальної декларації прав людини 1948 року передбачено положення, відповідно до якого всі люди є рівними у своїх правах. Похідним від загальної принципу рівності є принцип рівного виборчого права, який передбачений у ст. 38, 71 Конституції України, ст. 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 21 Загальної декларації прав людини, ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а також у Кодексі належної практики у виборчих справах, Декларації про критерії вільних і справедливих виборів, Документі Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру.

Проблемі питання реалізації, охорони і захисту виборчих прав людини, приділяли увагу такі науковці, як: Ю. Барабаш, Л. Завадська, Є. Захаров, О. Зайчук, В. Колісник, А. Колодій, М. Козюбра, О. Лукашова, А. Олійник, В. Погорілко, М. Рабінович, В. Речицький, О. Скрипнюк, Т. Слінько, Ю. Тодика, М. Хавронюк, В. Яворський та ін. Окремим питанням, які стосуються правового статусу ВПО в Україні, присвячено наукові роботи таких науковців: Б. Піроцький, В. Микитенко, Є. Микитенко, І. Козинець, К. Крахмальова, М. Малиха, М. Кобець, Н. Тищенко, Л. Шестак та ін.

Нормативну основу дослідження складає законодавство України (закони України; підзаконні нормативно-правові акти; міжнародні нормативно-правові договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та ін.) та зарубіжних держав.

Науково-теоретичною основою роботи є теоретико-методологічні розробки та монографічні дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, які належать до різних наукових напрямів та шкіл: філософії, соціології, юриспруденції та ін.

Емпіричною основою дослідження є матеріали нормотворчої практики органів публічної влади;

рейтинги національних та міжнародних організацій; статистичні матеріали; довідкові видання тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до плану роботи наукового гуртка «Актуальні проблеми конституційного та адміністративного права» на 2020/2021 навчальний рік; загальнокафедральної теми наукових досліджень «Правотворення та правозастосування в умовах Європейської інтеграції» кафедри загальноправових дисциплін; загальноуніверситетської теми наукових досліджень «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми державотворення та правозастосування в Україні» (№ 0118U100436).

Метою дослідження є аналіз основних положень нормативно-правових актів, які стосуються сфери забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, а також громадян, які проживають на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей, виявлення основної проблематики щодо умов їх реалізації, причин і чинників, які можуть на це впливати, а також надання конкретних практичних рекомендацій щодо вдосконалення існуючої нормативно-правової бази та правозастосовної практики в Україні задля підвищення рівня захисту цієї категорії громадян.

Реалізація мети дослідження зумовила постановку і послідовне вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- охарактеризувати поняття та механізм реалізації виборчих прав ВПО та оцінка його відповідності міжнародним стандартам;
- здійснити загальну характеристику національних нормативно-правових актів у сфері виборчих прав ВПО;
- дослідити правове та організаційне забезпечення доступу ВПО до виборів;
- проаналізувати стан інформування ВПО про доступні можливості у сфері виборчого процесу та реалізації їхніх виборчих прав;
- визначити вплив пандемії COVID-19 на участь ВПО у місцевих виборах;
- запропонувати шляхи підвищення доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері виборчих прав внутрішньо переміщених осіб. **Предметом дослідження** є аналіз доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять загальнофілософські підходи, загальнонаукові, спеціальні та власні методи правознавства. За допомогою діалектичного підходу визначено сутність виборчого права внутрішньо переміщених осіб на місцевих виборах. Синергетичний підхід використано для характеристики підвищення доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах. Застосування герменевтичного підходу уможливило адекватну та об'єктивну інтерпретацію нормативно-правового та організаційно-правового забезпечення доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах. Статистичний метод використано для збирання та опрацювання емпіричної бази пізнання досліджуваної проблематики. Догматичний метод використано під час тлумачення виборчого законодавства. Компаративний метод надав можливість порівняти особливості участі внутрішньо переміщених осіб у місцевих виборах 2015 та 2020 роках. Прогностичний метод сприяв обґрунтуванню можливих напрямів змін у виборчому законодавстві. Метод узагальнення застосовано у кожному розділі та у загальному контексті для підготовки висновків проведеного дослідження. У процесі дослідження застосовано й низку інших методів пізнання.

Наукова новизна полягає у комплексному аналізі доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах. Основні положення, що мають елементи новизни, полягають у такому:

уперше: обґрунтовано механізм реалізації виборчих прав ВПО та оцінка його відповідності міжнародним стандартам; визначено вплив пандемії COVID-19 на участь ВПО у місцевих виборах; запропоновано шляхи підвищення доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах.

удосконалено: характеристику національних нормативно-правових актів у сфері виборчих прав ВПО; стан інформування ВПО про доступні можливості у сфері виборчого процесу та реалізації їхніх виборчих прав.

дістало подальший розвиток: аналіз активності та явки ВПО на місцевих виборах 2020 р.; стан проведення місцевих виборів в окремих громадах Донецької та Луганської областей.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у роботі пропозиції та висновки можуть бути використані: у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах; у законотворчій діяльності –

висновки та основні положення роботи можуть бути використані для удосконалення чинного законодавства та розробки нових нормативно-правових актів у зазначеній сфері; у правозастосуванні – у діяльності органів публічної влади, у процесі судового розгляду та вирішення судовими органами юридичних спорів щодо виборчих прав ВПО; у навчальному процесі – при викладанні таких навчальних дисциплін, як «Теорія держави і права», «Конституційне право», «Адміністративне право та процес», «Європейське антидискримінаційне право», «Неурядові правозахисні організації», «Практика Європейського суду з прав людини» та ін.; під час підготовки підручників, навчальних посібників, розробки навчально-методичних матеріалів із вказаних дисциплін; у просвітницькій і правовиховній діяльності – для підвищення правосвідомості суспільства, поінформованості з актуальних питань доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчого права на місцевих виборах.

Апробація результатів конкурсної наукової роботи та публікації. За результатами конкурсної наукової роботи опубліковано 3 тези доповіді на: *VII Всеукраїнському круглому столі Львівського державного університету внутрішніх справ (3 грудня 2021 року, м. Львів, Україна) «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції»*; *всеукраїнській науково-практичній конференції у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ. «Правнича освіта та юридична клінічна практика» (8 грудня 2021 року, м. Дніпро, Україна)*; *Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів» (25 лютого 2022 року, м. Дніпро) у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ.*

Структура роботи і послідовність викладу матеріалу визначається головною метою й основними завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, які містять шість підрозділів, висновків, додатків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 32 сторінки. Список використаної літератури налічує 27 позицій і займає 3 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБОРЧИХ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Поняття, механізм реалізації виборчих прав внутрішньо переміщених осіб та оцінка їх відповідності міжнародним стандартам

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Для реалізації відповідних суб'єктивних прав внутрішньо переміщеної особи необхідно встати на облік з відповідним внесенням відомостей до Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб.

Основним гарантованим виборчим правом ВПО є можливість реалізувати своє право голосу на виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборах та референдумах шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси. Для того, щоб внутрішньо переміщена особа могла реалізувати своє виборче право без зміни виборчої адреси, вона згідно з ч. 3 ст. 7 Закону України «Про державний реєстр виборців» повинна подати мотивоване звернення до органу ведення Реєстру виборців, який може тимчасово (на період проведення виборів чи референдуму) змінити виборцю місце голосування (виборчу дільницю) без зміни його виборчої адреси [19]. Однак на практиці гарантія виборчих прав ВПО виявилась неефективною та такою, що має декларативний характер.

Створення реальних умов доступу ВПО до виборчих прав можливе шляхом вдосконалення окремих норм галузевого виборчого законодавства відповідно до стандартів Ради Європи.

Первинний рівень виборчих стандартів Ради Європи становлять вимоги міжнародних актів універсального характеру, в яких передбачено право громадян на участь у виборчих процесах. Насамперед, це стосується Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП). Виборчі права громадян зі статусом ВПО визначаються у Керівних принципах з питань переміщення осіб всередині країни. Так, відповідно до принципу 22 (1) (d), внутрішньо переміщені особи, незалежно від того, чи вони живуть в таборах, не повинні зазнавати дискримінації в результаті їхнього переміщення при користуванні такими правами: (...) г)

правом голосувати і брати участь у веденні державних і громадських справ, у тому числі правом на доступ до засобів, необхідних для здійснення цього права. Принцип 29 (1) наголошує: «Внутрішньо переміщені особи, які повернулися до своїх домівок або місця звичайного проживання, або ті, що переселилися до іншої частини країни, не повинні зазнавати дискримінації унаслідок їх переміщення. Вони мають право на всебічну та рівноправну участь у веденні державних справ на всіх рівнях та право на доступ до державної служби» [16].

Регіональний рівень виборчих стандартів Ради Європи становлять вимоги таких міжнародно-правових актів, прийнятих у межах Ради Європи та ОБСЄ, як Декларація Міжпарламентського союзу про критерії вільних і чесних виборів, Документ Копенгагенської наради з людського виміру НБСЄ (Копенгагенський документ), Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії та ін. Істотне значення при реалізації виборчих прав ВПО має Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (статті 10, 14, Перший протокол 1952 року) та практика Європейського суду з прав людини.

Критерії демократичних виборів сформульовані у Документі Копенгагенської наради з людського виміру ОБСЄ від 29 червня 1990 року, де зазначено: «вільні вибори є одним із елементів справедливості, що істотно необхідні для повного вираження людської гідності, та рівних і невід'ємних прав усіх людей, а волевиявлення людей на вільних, чесних, періодичних нефальсифікованих виборах визнається основою легітимності влади». У Документі наголошується, що життєздатна демократія залежить від існування як складової частини національного життя демократичних цінностей і практики, а також широкого кола демократичних інститутів, в тому числі і у сфері місцевого самоврядування та децентралізації (п. 26). Окрім цього, в п. 7 Документа Копенгагенської наради з людського виміру ОБСЄ визначаються і такі стандарти, як свобода політичної конкуренції під час передвиборчої агітації, чесний підрахунок голосів виборців та обов'язкова публікація офіційних результатів, недискримінація, свобода доступу до ЗМІ, гарантії захисту результатів виборів [5].

Відповідно до Пояснювальної доповіді Кодексу належної практики у виборчих справах, ухваленої Венеціанською комісією 18-19 жовтня 2002 року, вільне голосування охоплює два різні аспекти: вільне формування виборцем своєї думки і вільне вираження цієї думки, тобто вільну процедуру голосування і точну оцінку отриманих результатів. Цим документом також встановлено, що вільному формуванню думок виборців можуть перешкоджати дії фізичних осіб, що намагаються, наприклад, підкупити виборців: такої практиці держава зобов'язана запобігати або належним чином за неї карати; держава зобов'язана припинити будь-які порушення в ході виборів [9].

Зважаючи на специфіку статусу ВПО, певні рамки щодо реалізації їх виборчих прав установлюють акти «м'якого права». Зокрема, Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (2006) «Щодо внутрішньо переміщених осіб» передбачають здійснення державами-членами належних правових та практичних заходів для того, щоб ВПО ефективно здійснювали своє право голосу на національних, регіональних або місцевих виборах, і забезпечення, щоб це право не порушувалося перешкодами практичного характеру [25]. Рекомендації 1877 (2009) Парламентської Асамблеї Ради Європи звертають увагу держав на необхідність прийняття всіх заходів для того, щоб ВПО реалізовували своє право на участь у громадському житті на усіх рівнях, включаючи право голосувати або виставляти свою кандидатуру на виборах [24]. У Резолюції ПАРЄ «Про гуманітарні наслідки війни в Україні» 2198 (2018) Україні рекомендовано «створити механізми забезпечення права голосувати внутрішньо переміщеним особам на всіх виборах, у тому числі на місцевому рівні» [18].

Стандарти Ради Європи передбачають зобов'язання держави створити умови, які забезпечують доступ ВПО до всіх видів виборів та надають їм можливість у повному обсязі реалізувати свої виборчі права, гарантовані на конституційному та міжнародно-правовому рівнях. Застосування цих стандартів є необхідною умовою законотворчої роботи уповноважених органів у розрізі створення механізмів (юридичних засобів) із подолання конкретних проблем, з якими стикаються ВПО, беручи участь у місцевих виборах.

Аналіз національних правових рамок виборчих прав внутрішньо переміщених осіб дозволяє звернути увагу на існування положень, що не відповідають рекомендаціям Ради Європи щодо повного забезпечення виборчих прав вимушених переселенців, створюючи істотні перепони ВПО при голосуванні на місцевих виборах. Забезпечення національної законодавчої бази, що захищає права ВПО і відповідає на їхні особливі потреби, вважається одним з ключових показників національної відповідальності щодо реагування на внутрішнє переміщення [6]. При цьому виборче законодавство повинно відповідати принципу сталості та застосовності в конкретній ситуації, пов'язаної із місцевими виборами.

Після ухвалення Виборчого кодексу Верховна Рада України внесла зміни до цього акту, що негативним чином позначилось на виконання окремих норм Кодексу та створило політичну напругу навколо місцевих виборів. Зміни до Виборчого кодексу вносилися й безпосередньо під час виборчого процесу. 15 вересня 2020 року було прийнято Закон № 884, який стосувався спрощення умов реєстрації кандидатів у депутати на місцевих виборах (було скасовано довідки про судимість для кандидатів). У 2015 році Закон «Про місцеві вибори» також був прийнятий фактично перед початком виборів.

Внесення змін до виборчого законодавства незадовго до початку виборів не відповідає стандартам РЄ, адже відповідно до Кодексу належної практики у виборчих справах, ухваленого Венеціанською комісією, «основні елементи виборчого закону, зокрема власне виборчу систему, склад виборчих комісій і визначення меж виборчих округів, не можна переглядати менш як за рік до проведення виборів» [8]. Незалежними експертами, що проводили аналіз дотримання виборчих прав ВПО, неодноразово зверталася увага на необхідності залишати достатній час для сприйняття суспільством нових норм виборчого законодавства [2], це важливий крок, особливо враховуючи нестабільний соціальний стан ВПО, що вимагає часу до їх адаптації та реального залучення у політичні процеси. Зважаючи на те, що така практика набуває в Україні систематичного характеру, обмеження змінювати «правила гри» напередодні і під час виборів слід закріпити у законодавчій спосіб.

Головною проблемою у законодавчому врегулюванні забезпечення доступу ВПО до виборчого права була вимога участі у виборах громадян, які мешкають у межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

Надання окремого права ВПО брати участь у місцевих виборах формально порушує ст. 24 Конституції України, яка передбачає рівність прав громадян, при вирішенні проблем, пов'язаних із доступом ВПО до виборчих прав на місцевих виборах. Але слід враховувати низку обставин, що впливають зі статусу ВПО, таких як тривалість конфлікту, неможливість припинити умови внутрішнього переміщення, бажання ВПО залишитися на новому місці, тривалість їх перебування в конкретній територіальній громаді та рівень зв'язку з нею. В офіційному тлумаченні МПГПП зазначається: «Якщо під час реєстрації застосовується ценз осілості, ця вимога повинна бути обґрунтованою і не повинна позбавляти бездомних осіб права голосу» [10].

ВПО не можна позбавляти права на участь у виборах через вимоги осілості. ВПО вже не є резидентами того округу, звідки вони походять, однак вони можуть змінити свій виборчий округ на той, де вони проживають зараз або проживатимуть у майбутньому. Резолюція ПАРЄ 1459 (2005)1 «Про скасування обмежень на право голосу» вимагає, аби держави-учасниці «надали виборчі права всім своїм громадянам, без встановлення вимог щодо періоду проживання» [23]. Таким чином, Україна зобов'язана забезпечити можливість ВПО брати участь у виборах, навіть якщо вони наразі не проживають у своєму окрузі, або ж не були у виборчому окрузі протягом достатньо тривалого періоду часу.

В Україні, переважна більшість ВПО починаючи з 2014 року влаштували своє життя у приймаючих, користуються соціальною інфраструктурою, сплачують у місцевий бюджет податки, повністю виправдано хочуть впливати на вирішення місцевих проблем на рівні з членами громади. За даними Національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, у лютому – березні 2020 року 86 % опитаних ВПО повідомили, що залишаються в нинішньому місці проживання понад три роки. Частка тих, хто має намір повернутися в місце походження після завершення конфлікту, становила 20 % респондентів. Водночас 42 % опитаних висловили намір не повертатися навіть після закінчення конфлікту, що на 6 % більше, ніж у третьому кварталі 2019 року. Відповідно до Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання», реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження [22]. Мова йде про реалізацію громадянських свобод, коли ВПО вільні самостійно обирати місце свого проживання та відповідно вирішувати для себе чи голосувати в округах, з яких вони походять, чи в округах, де вони наразі проживають, без жодних наслідків для їх статусу. Розширене трактування стандартів РЄ дозволяє вирішити це питання у правовий спосіб, не порушуючи норми Конституції України.

Тривалий час норми національного законодавства в частині фактичного доступу ВПО до місцевих виборів не відповідали стандартам Ради Європи. Попередні редакції ст. 8 Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», ч. 2 та 3 ст. 3 «Загальне виборче право» Закону України «Про місцеві вибори» надавали право голосу на виборах до органів місцевого

самоврядування лише особам, постійне місце проживання яких офіційно зареєстроване на території відповідної територіальної громади. Фактичне місце проживання ВПО зазначається у довідці про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, і не збігається з їх зареєстрованим місцем проживання. При цьому, ВПО не мають можливості реалізувати своє право на участь у місцевих виборах за зареєстрованим місцем проживання, яка має статус тимчасово окупованої території України. Таким чином, перешкодою для участі у голосуванні ВПО ставала відсутність реєстрації місця проживання на території відповідного виборчого округу [1].

Після прийняття Виборчого кодексу України та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» від 16.07.2020 року ситуація із доступом ВПО до участі у місцевих виборах почала змінюватися. Було запроваджено нову редакцію ч. 1 ст. 8 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»: «Внутрішньо переміщена особа реалізує своє право голосу на виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборах та референдумах у порядку, встановленому законом». Ч. 5 ст. 7 Виборчого кодексу України установлює положення, відповідно до якого право голосу на місцевих виборах мають виборці, які належать до відповідної територіальної громади або об'єднаної територіальної громади. При цьому, на противагу до норм колишнього Закону України «Про місцеві вибори», ч. 6 ст. 7 Виборчого кодексу України прямо передбачає, що «належність громадянина до відповідної територіальної громади та проживання його на відповідній території визначається його виборчою адресою (крім випадків, передбачених законом)» [4], а не його зареєстрованим місцем проживання.

Нові норми виборчого законодавства змінили підхід до визначення виборчої адреси, наближаючи її до фактичного місця проживання особи та усуваючи обмеження для ВПО щодо участі у місцевих виборах. Це забезпечують передбачені Розділом XXXXII. «Прикінцеві та перехідні положення» Виборчого кодексу України зміни до Закону України «Про Державний реєстр виборців» від 22 лютого 2007 р. № 698-V. У чинній редакції ч. 4 ст. 20 Закону України «Про Державний реєстр виборців», що визначає порядок звернення виборця за власною ініціативою до органу ведення Реєстру щодо зміни його персональних даних, передбачається, що: «4. У разі звернення щодо зміни виборчої адреси на підставі частин третьої (район або місто обласного (республіканського в Автономній Республіці Крим) значення, до складу якого входить населений пункт) і четвертої (населений пункт (місто, селище, село);) статті 8 Закону у заяві виборця, вказується адреса житла, за якої він фактично проживає та яку просить визначити його новою виборчою адресою...» [19].

Основними недоліками, які перешкоджають ВПО у повній мірі скористатися своїми виборчими правами на місцевих виборах, є:

- відсутність сталих законодавчих норм, що прийняті заздалегідь та створюють реальні умови доступу ВПО до виборчих прав на місцевих виборах. Внесення змін до виборчого законодавства незадовго до початку виборів не відповідає стандартам Ради Європи, але така практика набуває в Україні систематичного характеру;

- запровадження пропорційної виборчої системи у територіальних громадах з невеликою кількістю мешканців. Внаслідок запровадження пропорційної виборчої системи право висунання кандидатів у депутати в малих громадах отримали виключно місцеві організації політичних партій, при цьому механізмів самовисунання передбачено не було, що стало суттєвим обмежуючим чинником для ВПО на місцевих виборах;

- відсутність у галузевому виборчому законодавстві норм, що враховують специфіку правового статусу ВПО участі в місцевих виборах в якості кандидата. Обмежені фінансові ресурси унеможливили доступ ВПО до права бути обраним на місцевих виборах 2020 року. Зважаючи на залежність ВПО від державної допомоги, існують випадки впливу на їх вільний вибір з боку окремих кандидатів;

- національне законодавство лише декларує рівні і прозорі умови залучення ВПО до виборчого процесу на місцевих виборах, проте не визначає організаційні норми, що встановлюють запобіжники від політичного впливу на ВПО, механізми розмежування надання гуманітарної допомоги та вільного волевиявлення.

Отже, національне законодавство, що встановлює загальні виборчі права та регламентує виборчі права окремих груп ВПО відповідає змісту міжнародних стандартів щодо захисту виборчих прав ВПО. Галузеве національне виборче законодавство не враховує специфіку правового статусу ВПО, а окремі положення не відповідають стандартам Ради Європи. Однак, необхідно розробити комплекс норм галузевого виборчого законодавства, спрямованих на врегулювання таких першочергових питань, як: умови допуску до балотування; зміни у виборчих округах та/або зміни у

делімітації меж виборчих округів; вимоги до документації та ведення статистики. Необхідно закріпити право ВПО індивідуально вирішувати, чи голосувати в округах, з яких вони походять, чи в округах, де вони наразі проживають, без жодних наслідків для їхнього статусу ВПО або доступу до гуманітарної допомоги.

1.2. Національні нормативно-правові акти у сфері виборчих прав внутрішньо переміщених осіб: загальна характеристика

Внутрішні переміщені особи є носіями міжнародно визнаних та гарантованих національним законодавством політичних прав, зокрема права обирати та бути обраними, приймати участь у політичному житті суспільства, контролювати дії органів влади тощо. В Україні відсутнє рамкове законодавство, що безпосередньо стосується забезпечення виборчих прав ВПО. Національне законодавство, що закріплює виборчі права ВПО та регулює порядок доступу до участі у місцевих виборах, структурно поділяється на три блоки: 1) законодавство, що регламентує загальні виборчі права ВПО; 2) законодавство, що регламентує виборчі права окремих груп ВПО; 3) галузеве законодавство, що регламентує порядок доступу ВПО до участі у виборах.

До законодавства, що регламентує загальні виборчі права ВПО, відноситься Конституція України та закони, що визначають статус ВПО та механізм захисту їх прав. Конституція України гарантує громадянам України право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38). Право голосу є загальним і його мають громадяни України, які досягли вісімнадцяти років на день проведення виборів, за виключенням тих, кого визнано судом недієздатними (ст. 70) [11].

Установлений Конституцією України порядок формування органів місцевого самоврядування має істотне значення для функціонування демократичної держави. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (ст. 69) на засадах загального, рівного і прямого виборчого права, вільного волевиявлення шляхом таємного голосування (ст. 71, ст. 141). Окрім того, вибори в Україні визнаються вільними, що забезпечується через реалізацію таких закріплених в Конституції України суб'єктивних прав і свобод людини та громадянина: право на свободу вираження поглядів та свобода доступу до інформації (ст. 34), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36). З урахуванням зазначених норм за результатами проведення чергових чи позачергових виборів формується правомочний склад сільської, селищної, міської, районної, обласної ради та обирається сільський, селищний, міський голова [26].

Нормативно-правові акти, які безпосередньо регулюють комплекс питань, пов'язаних із статусом ВПО, здебільшого підтверджують наявність у внутрішніх переселенців усіх передбачених міжнародними і національними актами прав людини, включаючи політичні права, а також необхідність їх захисту з боку держави. Так, Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» декларує положення про те, що Україна вживає всіх можливих заходів, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України щодо захисту та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Ст. 8 цього Закону гарантується забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб. Окрім цього, загальні виборчі права ВПО та їх захист регламентуються Кодексом України про адміністративні правопорушення, Цивільним кодексом України, Цивільним процесуальним кодексом України, іншими законами та підзаконними актами.

Законом України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. запроваджено інститут конституційної скарги, що стало додатковим інструментом у забезпеченні доступу внутрішньо переміщених осіб до виборчих прав на місцевих виборах. Станом на кінець 2020 року у провадженні Конституційного Суду знаходиться конституційна скарга, яка безпосередньо стосується реалізації ВПО виборчих прав.

Законодавство, що регламентує виборчі права окремих груп ВПО, спрямоване на встановлення антидискримінаційних механізмів та виокремлення вразливих груп ВПО, які потребують застосування спеціальних процедур для гарантування участі у різного виду виборах. Так, Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» закріплює принцип недискримінації у законодавстві, що передбачає незалежно від певних ознак: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб.

Комплекс норм національного законодавства гарантують рівність у доступі до виборів жінок і чоловіків, а також виділяють дві основні категорії осіб, для яких встановлюється спеціальний режим реалізації виборчого права: а) особи, які не здатні самостійно пересуватися (голосування

здійснюється за місцем проживання); б) особи з вадами зору (голосування здійснюється як на виборчій дільниці, так і за місцем перебування з допомогою інших осіб).

Основним актом галузевого законодавства, що регламентує порядок доступу ВПО до участі у виборах, є Виборчий кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 11 липня 2019 р. Кодексом визначається порядок організації і проведення місцевих виборів. Виборчі права громадян України Кодекс визначає як гарантовані Конституцією України та цим Кодексом їхні права на участь у виборах, які проводяться в Україні [4].

Серед інших прав ВПО, пов'язаних з правом голосу, існує право: бути членами виборчих комісій, які організовують підготовку та проведення місцевих виборів; отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення місцевих виборів тощо. До інших актів галузевого законодавства, що регламентує порядок доступу ВПО до виборчих прав на місцевих виборах, відносяться Закони України «Про Центральну виборчу комісію» та «Про Державний реєстр виборців» (Додаток А).

Отже, необхідно закріпити право ВПО індивідуально вирішувати, чи голосувати в округах, з яких вони походять, чи в округах, де вони наразі проживають, без жодних наслідків для їхнього статусу ВПО або доступу до гуманітарної допомоги. А також розробити комплекс норм, направлений на вирішення наступних питань: умови допуску до балотування; зміни у виборчих округах та/або зміни у делімітації меж виборчих округів тощо.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ДОСТУПУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО ВИБОРЧИХ ПРАВ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ

2.1. Правове та організаційне забезпечення доступу внутрішньо переміщених осіб до місцевих виборів

За даними Державної служби статистики України, щорічно населений пункт проживання змінюють понад 0,5 млн. українців. Міграційний баланс постійно зростає у м. Київ, а також областях з найбільшими містами, такими як Дніпро, Харків, Одеса. У 2021 році, за офіційною статистикою, всередині країни нараховують понад 5,5 млн. мобільних громадян: понад 1,4 млн. внутрішньо переміщених осіб; близько 1 млн. людей, які не мають зареєстрованого місця проживання; понад 3,3 млн. внутрішніх трудових мігрантів. Незважаючи на те, що вітчизняні дослідники, активісти та політики постійно звертали увагу на потребу забезпечити доступ мобільних громадян до місцевих виборів, офіційно в Україні врегульовано це питання саме у зв'язку з виникненням проблеми внутрішнього переміщення (Додаток Б).

Доступність реалізації виборчих прав ВПО на місцевих виборах залежить від таких умови як: належне правове забезпечення; інформування про доступні можливості у сфері виборчого процесу, реалізації їх виборчих прав; організація виборчого процесу та механізму зміни виборчої адреси; доступ до судового та позасудового захисту порушених прав та інтересів ВПО у сфері виборчого процесу та його безпечність в умовах пандемії COVID-19 (Додаток В).

Протягом 2019 та 2020 рр. виборче законодавство суттєво удосконалено у питаннях забезпечення реалізації громадянами своїх виборчих прав на місцевому рівні. У Виборчому кодексі України визначено можливість зміни виборчої адреси без зміни місця реєстрації, що дозволило ВПО проголосувати за місцем фактичного проживання [12, с. 135]. Нові правила зміни виборчої адреси вступили в дію 1 липня 2020 року і стосувались, насамперед, спрощення механізму зміни виборчої адреси з метою створення умов для ВПО брати участь у місцевих виборах.

Практичне підвищення доступу ВПО до виборчих прав на місцевих виборах забезпечене як через можливість безпосередньо звернутися до відділів ведення Державного реєстру виборців, так і завдяки можливість подати заяву в електронній формі на сайті Державного реєстру виборців або ж на сайті ЦВК з використанням цифрового електронного підпису [14, с. 84]. Саме останній спосіб звернення – дистанційна подача заяви засобами електронного кабінету виборця став більш популярним, що обумовлено організаційною зручністю, доступністю та безпечністю в контексті пандемії від COVID-19. Подати заяву на зміну виборчої адреси міг і уповноважений представник виборця.

Міжнародні та національні експерти, інституції громадянського суспільства високо оцінили новачі законодавства та констатували, що ВПО вперше за 6 років отримали реальний доступ до участі у місцевих виборах. Але, соціальний ефект від реалізації законодавчих новацій можливо оцінити лише за допомогою аналізу активності ВПО у реалізації своїх виборчих прав і, зокрема, явки

на місцеві виборах.

У місцевих виборах 25 жовтня 2020 р., за даними Центральної виборчої комісії, взяли участь 36,88 % виборців. У минулих місцевих виборах 25 жовтня 2015 р. взяли участь 46,62 % виборців (Додаток Г).

Для Донецької області, де сконцентрована найбільша кількість ВПО характерна найнижча в Україні явка на місцевих виборах. Харківські області притаманна така ж особливість. Основною, але не єдиною, причиною низької явки на місцевих виборах визначено епідемію COVID-19. Виборці мали цілком обґрунтовані побоювання щодо свого здоров'я в умовах скупчення та потоку людей 25 жовтня, а також недовіру до стану забезпечення безпеки на дільницях. Також громадяни недооцінюють значення місцевих виборів, спостерігається стійка недовіра громадян до місцевих політичних сил.

Суб'єктом ведення Державного реєстру виборців опрацьовано 104464 звернень щодо зміни виборчої адреси та 95% від цієї кількості звернень схвалено. Це складає 1,6 % від реальної кількості виборців (5,5 млн.), які потенційно мали потребу змінити виборчу адресу.

Офіційно не визначено: кількість виборців з числа зареєстрованих ВПО; кількість ВПО, які взяли участь у місцевих виборах 2020 р.; кількість ВПО, які зареєструвались як кандидати; кількість ВПО, які перемогли на місцевих виборах 2020 р. Це ускладнює нормотворчий та правозастосовний процес, унеможливорює об'єктивну оцінку ефективності законодавчих новацій та їх подальше планування.

Значне зменшення бажаних взяти участь у місцевих виборах сталося в умовах спрощеного доступу до зміни виборчої адреси. Незважаючи на відсутність офіційної статистики, враховуючи співвідношення кількості зареєстрованих ВПО (1 458 288) та загалом громадян, які змінили виборчу адресу (104464), можна констатувати: ні ВПО, ні інші категорії мобільного населення не виявили високої активності у реалізації своїх виборчих прав. Зміна виборчої адреси має відбуватися з чіткою фіксацією причин. Викликає занепокоєння розвиток «виборчого туризму» та зловживань при реєстрації нових виборчих адрес громадян, що можуть використовуватись політичними силами для впливу на результати виборів.

На місцевих виборах 2020 р. ЦВК оприлюднила 20 громад, де виявлено нетипове зростання кількості виборців за рахунок зміни виборчих адрес. В умовах низької явки виборців, фінансово вмотивовані «виборчі туристи» могли суттєво вплинути на результати виборів.

Отже, державному реєстру виборців рекомендується здійснювати чітку фіксацію причин та умов зміни виборчої адреси. Кожен випадок є індивідуальним і потребує окремого підходу та контролю. Попри важливість забезпечення доступу ВПО до місцевих виборів, ця 27 процедура не повинна бути примітивною. Необхідно передбачати ризики та не допускати маніпулювань зі зміною виборчої адреси.

2.2. Стан інформування ВПО про доступні можливості у сфері виборчого процесу та реалізації їхніх виборчих прав

Доступ вимушених переселенців до виборчих прав на місцевих виборах прямо залежав від поінформованості громадян про доступні їм можливості щодо реалізації виборчих прав. З 2015 року у більшості внутрішньо переміщених осіб склалося стійке враження, про те, що вони не мають права і механізмів впливати на місцеву владу та брати участь у її формуванні [15, с. 63]. Зміни до Виборчого кодексу України, що спростили доступ ВПО до виборів, були прийняті за 4 місяці (1 липня 2020 р.) до дати виборів, а процедура зміни виборчої адреси була доступною всього 2 місяці (до 10 вересня 2020 р.).

Центральна виборча комісія провела низку інформаційних заходів, що включали поширення відеороликів, інформаційних повідомлень, інфографіки тощо. Інформація про механізм зміни виборчої адреси та організацію виборів розміщено на переважній більшості на Веб-сайтів обласних та районних адміністрацій, а також на ресурсах органів місцевого самоврядування. В інформаційному забезпеченні доступу ВПО до реалізації виборчих прав провідне значення мала саме активність інституцій громадянського суспільства [17, с. 186]. У мережі Інтернет поширено безліч інформаційних матеріалів, які підготували ЗМІ та громадські організації за власною ініціативою.

Такі організації як Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ», Громадська мережа «ОПОРА», IFES Ukraine, Аналітичний портал «Слово і діло» та інші протягом двох місяців поширювали матеріали та просвітницькі і мотиваційні ролики у регіонах. Але для забезпечення участі ВПО у виборах проведена інформаційна кампанія була недостатньо інтенсивною та тривалою [3]. За такий короткий час ні органи державної влади, ні зацікавлені інституції громадянського суспільства не

встигли повноцінно поінформувати виборців про нові правила виборів, про можливість доступу до виборів мобільних груп населення та про епідеміологічні безпекові заходи.

Якщо 2 місяці і було достатньо для зміни виборчої адреси та реалізації права обирати, то для громадян, які претендували бути обраними, часу для підготовки було менше. Отож, не всі охочі ВПО мали реальну можливість спланувати, підготуватись та прийняти рішення про реєстрацію у якості кандидатів. З 15 до 25 вересня ВПО мали можливість подати документи для реєстрації як кандидата, та з моменту реєстрації до 23 жовтня 2020 року проводити агітацію. Отож, має місце непряма дискримінація кандидатів-ВПО, які мали менше часу на підготовку до виборів, ніж кандидати з-поміж не ВПО. Враховуючи, що принаймні з червня 2020 р. на всій території країни почала відбуватися передчасна агітація, замаскована під різні легальні рекламні активності. Як зрозуміло з відомостей Центральної виборчої комісії щодо кількості та періоду подачі звернень громадян, значна їх кількість (63680 або 38,5 % від усієї кількості) подана саме з 7 по 10 вересня, а 11 вересня спостерігається різкий спад кількості звернень (639). Отож, ефект від інформаційної кампанії припав саме на передостанні дні прийому заяв на зміну виборчої адреси.

Отже, необхідно продовжити інформаційно-просвітницьку кампанію про нові можливості ВПО та інших мобільних груп населення у виборчій сфері на довгострокову перспективу.

2.3. Вплив пандемії COVID-19 на участь ВПО у місцевих виборах

Україна вперше зіткнулась із потребою проведення виборів в умовах пандемії COVID19. Саме пандемію визнають основною причиною низької явки виборців на місцевих виборах. З метою організації безпечної участі громадян у виборах та запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19 Кабінетом Міністрів України визначено механізм здійснення протиепідемічних заходів під час організації та проведення виборів у період дії карантину.

До постанови КМУ від 22 липня 2020 р. № 641 «Про встановлення карантину та запровадження посиленних протиепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» внесено зміни, що стосувались: проведення опитування учасників виборчого процесу щодо наявності симптомів респіраторних захворювань та температурного скринінгу; рекомендацій щодо осіб, у яких виявлено підвищення температури тіла понад 37,2 °C та/або симптоми респіраторних захворювань; обладнання місць із спиртовмісними дезінфікуючими (антисептичними) засобами для рук (стійки, станції, настінні диспенсери тощо); розміщення інформаційних матеріалів щодо протиепідемічних заходів; дотримання фізичної дистанції не менше 1 метра та оптимального маршруту руху для здійснення голосування; проведення організаційно-роз'яснювальної роботи про протиепідемічні заходи під час організації та проведення виборів на період дії карантину; обмеження кількості виборців, які одночасно перебувають у приміщенні для голосування; здійснення регулярного протирання контактних поверхонь дезінфікуючими засобами без переривання виборчого процесу та ін.

Виборцям під час проведення голосування необхідно було обробляти руки дезінфікуючими (антисептичними) засобами, перебувати у респіраторі або захисній масці, мінімізувати час перебування у приміщенні для голосування та, за можливості, для здійснення голосування використовувати особисту ручку.

Реалізація вказаних протиепідемічних заходів відбувалась по всій Україні з порушеннями, але вони не мали системного характеру. Такими порушеннями, переважно, стали: утворення черг та скупчень виборців; недотримання виборцями фізичної дистанції та недотримання маскового режиму; брак дезінфікуючих (антисептичних) засобів; відсутність в приміщеннях виборчих дільниць розмітки та окремих кабінок для виборців, у яких виявлено симптоми респіраторних захворювань тощо. Варто зауважити, що більшість порушень сталась з провини виборців, які проігнорували рекомендації [13, с. 84]. Серед типових – явка на вибори з дітьми, неправильне носіння маски та ін.

Однією з особливостей місцевих виборів 2020 р. стало прийняття рішення не проводити їх на окремих підконтрольних Україні територіях. Це вимушене рішення ЦВК обумовлене пріоритетом забезпечення безпеки громадян на прифронтових територіях Донецької та Луганської областей (Додаток Д).

Відповідно до Постанови Центральної виборчої комісії від 8 серпня 2020 року № 161 «Про неможливість проведення перших виборів депутатів окремих сільських, селищних, міських рад Донецької і Луганської областей та відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2020 року» [20] та на основі наданих Донецькою та Луганською обласними державними адміністраціями – обласними військово-цивільними адміністраціями висновків щодо неможливості забезпечення

підготовки та проведення місцевих виборів 25 жовтня 2020 року, на окремих територіях Донецької та Луганської областей вибори не проводились у 18 громадах.

Обмеження виборчих прав 0,5 млн. громадян 18 прифронтових громад, серед яких також і ВПО, є обґрунтованим з огляду на реальну неможливість гарантувати безпеку для життя і здоров'я людей [27, с. 16]. Таке рішення ЦВК спровокувало низку протестів громадян, яким не дозволили реалізувати свої виборчі права, а також занепокоєння експертів і правозахисників.

Потенційні виборці не зрозуміли мотивів і критеріїв недопустимості проведення виборів у їхніх громадах, враховуючи, що у 2019 р. в деяких громадах відбулись президентські вибори. Відмову від проведення виборів часто пов'язували з політично вмотивованим рішенням продовжувати роботу тимчасових військово-цивільних адміністрацій. Причиною недовіри громадян до цього рішення стала відсутність чітких критеріїв оцінки безпечності території та наявності/відсутності умов для проведення виборів.

Отже, офіційна динаміка COVID-19 демонструє інтенсивний приріст кількості нових випадків, але після проведення місцевих виборів аномального збільшення випадків захворювання не зафіксовано. Пандемія COVID-19 рівномірно вплинула на активність участі виборців як з категорії ВПО, так і не ВПО у місцевих виборах.

Право громадян брати участь у політичному житті держави та громади, в якій вони живуть, не зникає у випадку внутрішнього переміщення. На відміну від інших мобільних груп населення, ВПО здійснили переміщення вимушено і є більш вразливими. У приймаючих громадах ВПО потребують належної підтримки та представництва, перш за все, осіб, яких вони мають право обирати на демократичних виборах.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження сформульовано наступні висновки та пропозиції, спрямовані на досягнення поставленої мети.

1. Національне законодавство, що встановлює загальні виборчі права та регламентує виборчі права окремих груп ВПО відповідає змісту міжнародних стандартів щодо захисту виборчих прав ВПО. Галузеве національне виборче законодавство не враховує специфіку правового статусу ВПО, а окремі положення не відповідають стандартам Ради Європи.

2. Розробка Виборчого кодексу України та прийняття норм, що розблокувало можливість для голосування ВПО на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року, стало єдиною подією, що відображає динаміку розвитку національного законодавства в цій частині за останні 4 роки. Без перешкод ВПО змогли скористатися лише правом обирати. Такі виборчі права ВПО, як право бути обраним, право бути членами виборчих комісій, які організують підготовку та проведення місцевих виборів, брати участь у проведенні передвиборчої агітації, здійснювати спостереження за проведенням місцевих виборів, оскаржувати порушення власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі, переважно залишаються декларацією, а їх реалізація супроводжується численними труднощами. Надання об'єктивної оцінки стану забезпечення доступу ВПО до виборчих прав на місцевих виборах ускладнює відсутність необхідної статистики щодо участі ВПО у виборах усіх рівнів.

3. Виборчий кодекс України та інші акти, що регулюють доступ ВПО до виборчих прав на місцевих виборах, потребують удосконалення і узгодженості з такими міжнародними актами, як Керівні принципи ООН щодо переміщення осіб усередині країни, стандарти Ради Європи, що закріплені у відповідних рішеннях її Комітету міністрів та Парламентської асамблеї, які стосуються прав ВПО. Внести положення щодо забезпечення виборчих прав ВПО до оновленої Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб після 2020 року.

4. Застосування стандартів Ради Європи у питаннях забезпечення доступу ВПО до виборчих прав на місцевих виборах у законотворчій діяльності потребує зваженого підходу із зміщенням акцентів на захист громадянських прав, коли право на пересування та свободу вільно обирати місце свого перебування, в окремих випадках, має переважати політичні права особи. Пріоритетно забезпечити ВПО до виборчих прав на місцевих виборах в контексті довготривалих рішень з урахуванням можливості дистанційного голосування.

5. Інститути громадянського суспільства стали рушійною силою змін у питаннях забезпечення доступу ВПО до виборчих прав на місцевих виборах. Завдяки адвокаціям за виборчі права мобільних всередині країни громадян, які з 2015 р. проводили експерти регіональних, національних і міжнародних організацій, до Виборчого кодексу України внесено необхідні зміни. Крім того, українські громадські та міжнародні правозахисні організації активно лобіюють інтереси

ВПО у виборчій сфері, розробляють підзаконні акти, проводять інформаційні кампанії та підвищують обізнаність ВПО.

6. Органи державної влади демонструють свою відкритість до ініціатив інститутів громадянського суспільства (ІГС). Конструктивні та комплексні проекти ІГС знаходять своє відображення у постановах Центральної виборчої комісії, Кабінету Міністрів України, профільних міністерств та місцевих органів державної виконавчої влади.

7. Якісні правові зміни виборчого законодавства створили умови для мобільних груп населення, в тому числі ВПО, реалізувати своє конституційне право на участь у місцевих виборах. Але з 5,5 млн. потенційних виборців (понад 1,4 млн. внутрішньо переміщених осіб; близько 1 млн. людей, які не мають зареєстрованого місця проживання; понад 3,3 млн. внутрішніх трудових мігрантів) до Державного реєстру виборців заяви на зміну виборчої адреси направили всього 0,1 млн. (1,6 % від кількості виборців, які потенційно мали потребу змінити виборчу адресу). Ні ВПО, ні інші категорії мобільного населення не виявили активності у реалізації своїх виборчих прав. Причинами цього стали недоліки організації виборчого процесу, несвоєчасне прийняття відповідних нормативних документів, недостатня інформаційна та просвітницька робота, а також ризики, спровоковані пандемією COVID-19. Низка рішень організаційного характеру були прийняті із запізненням або під час виборчого процесу. Пандемія COVID-19 рівномірно вплинула на активність виборців як з категорії ВПО, так і не ВПО у місцевих виборах. Вимушено не взяли участь у місцевих виборах близько 0,5 млн. українців, у тому числі ВПО.

8. На сьогодні в Україні, попри наявність ресурсів та вихідних даних, не ведеться офіційний облік кількості ВПО, які мають виборчі права та які їх використали на місцевих виборах. Не обліковується кількість ВПО, які змінили виборчі адреси, у населених пунктах і регіонах. Законодавством не передбачено створення інформації щодо кількісного розподілу (в розрізі регіонів України) змін виборчих адрес за заявами виборців, чиї попередні виборчі адреси відносилися до території Донецької та Луганської областей. Така інформація Центральною виборчою комісією не створювалася. Мають місце прояви «виборчого туризму».

9. Місцеві вибори 2020 р. стали особливими в історії незалежної України: проведені за новим Виборчим кодексом України та за новою процедурою; мали на меті, зокрема, закріпити результати сучасного етапу децентралізації влади; вперше були проведені в умовах пандемії зі специфічними організаційними особливостями; до місцевих виборів вперше отримали доступ мобільні групи населення, в тому числі ВПО.

10. З метою відновлення порушеного конституційного права громадян на участь у місцевих виборах (активного і пасивного) у 18 громадах Донецької та Луганської областей необхідно провести місцеві вибори, відразу після повної стабілізації та усунення безпекових загроз. У регіональних неурядових організацій та місцевих органів державної влади відсутній зворотній зв'язок з ВПО щодо проблем їх участі у місцевих виборах 2020 р. Необхідно провести комплексне опитування ВПО в регіонах з метою цілісної оцінки їх доступу до виборчих прав та визначення потреб у політичній сфері.

Бібліографічні посилання:

1. Desk Research of the Surveys of IDPs, Prepared for UN High Commissioner for Refugees, 7 December 2017. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/gfk_unhcr_desk_report_final.pdf
2. Айша Шуджаат, Ханна Робертс, Пітер Ербен. Внутрішньо переміщені особи та участь у виборах: короткий огляд. *Міжнародна фундація виборчих систем*, 2016. С. 2.
3. Беззуб І. О. Виборчі права внутрішньо переміщених осіб: думки та оцінки експертів. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1578:viborchi-prava-vnutrishnoperemishchenikh-osib-dumki-ta-otsinki-ekspertiv&catid=8&Itemid=350.
4. Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-IX (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2020, № 7, № 8, № 9, ст. 48.
5. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ. Копенгаген, 29 червня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_082#Text.
6. Ерін Муні. Вирішення проблем внутрішнього переміщення: Параметри відповідальності національної влади (Інститут Брукінгса – Проект Бернського університету щодо внутрішнього переміщення, 2005 рік). URL: <http://www.brookings.edu/research/reports/2005/04/national-responsibilityframework>
7. Кодекс належної практики у виборчих справах, ст. 57. URL: <https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf>
8. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року), п. 18.

9. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року), п. 18.
10. Комітет з прав людини ООН, Загальний коментар 25, параграф 11.
11. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 03 вересня 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 38. Ст. 160.).
12. Корнієнко В. Активне виборче право на місцевих виборах в Україні: проблеми реалізації. *Юридичний вісник*. 2019. № 1. С. 134-139.
13. Марцеляк О. В., Марцеляк С. М. Правова природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2015. № 33 (1). С. 79-93.
14. Мохончук Б. С., Чиріна В. Л. Питання реалізації активного виборчого права внутрішньо переміщеними особами в Україні. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 2. С. 81-89.
15. Нестерович В. Ф. Проблеми реалізації виборчого права внутрішньо переміщеними особами в Україні. Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції: *матеріали міжнародного круглого столу (27 жовтня 2016 року)*. Київ: Національна академія прокуратури України. 2016. С. 62-65.
16. Організація Об'єднаних Націй, «Керівні принципи з питання переміщення осіб всередині країни», документ ООН E/CN.4/1998/53/Add.2 (1998).
17. Павшук К. О. Проблема забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб в Україні: теорія і практика. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. №3. С. 185-192
18. Парламентська Асамблея Ради Європи. Резолюція 2198, Гуманітарні наслідки війни в Україні, 23 січня 2018 року.
19. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2007, № 20, ст.282.
20. Про неможливість проведення перших виборів депутатів окремих сільських, селищних, міських рад Донецької і Луганської областей та відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2020 року: Постанова Центральної виборчої комісії від 8 серпня 2020 року № 161.
21. Про рекомендації Парламентських слухань «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території в зоні проведення антитерористичної операції»: Постанова Верховної Ради України від 31.03.2016 року.
22. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання: Закон України від 11 грудня 2003 року № 1382-IV (зі змінами і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004, № 15, ст.232.
23. Резолюція ПАРЄ 1459 (2005), «Про скасування обмежень на право голосу», 24 червня 2005 року, пункт 11.б.
24. Рекомендація ПАРЄ № 1877 (2009), «Люди, забуті Європою: захист прав людини довгостроково переміщених осіб», 24 червня 2009 року.
25. РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація Комітету міністрів (2006) державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб від 5 квітня 2006 року.
26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Київської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 141 Конституції України від 4 червня 2009 року № 13-рп/2009.
27. Руденко Л. Д. Забезпечення реалізації виборчих прав внутрішньо переміщених осіб на місцевих виборах. *Правові горизонти*. 2016. С. 14-19.

**Олександра АНДРЕЄВА
Мілана ВАСІЮКОВА
Назар КУБОВ**

Науковий керівник – Лариса АСТРОВА
старший викладач кафедри кримінального
та адміністративного права, магістр права

(ТОВ «Академія адвокатури України»)

«ПРАВО НА НАДІЮ»: ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

«У суспільстві, яке цінує гідність і свободу особистості, ми повинні мати можливість контролювати те, що відбувається з нашими тілами, не тільки за життя, але, і, в розумних межах, і після його закінчення».

Роберт Вітч

Бурхливий розвиток трансплантології, що спостерігається протягом останнього десятиліття в усьому світі, дозволив ефективно надавати медичну допомогу пацієнтам, які до цього вважалися безнадійно хворими. Пересадка органів дозволяє не тільки продовжити життя даним пацієнтам, а й значимо покращувати якість їх життя. Зарубіжними дослідниками доведена також економічна ефективність трансплантації як методу лікування, яка виражається, з одного боку, в скороченні прямих і непрямих витрат на лікування пацієнтів, з іншого – в поверненні до активного життя працездатного населення. Однак, незважаючи на вражаючі успіхи в цій галузі медицини, все ще залишається актуальним ряд проблем організаційного, а також правового і морально-етичного характеру, зумовлених специфікою взаємин у цій сфері.

1. Історичний розвиток трансплантації: від стародавніх часів до сьогодення

Стосовно порушеної проблеми українські вчені, медики, науковці та громадські діячі дискутують протягом останніх 10-15 років. Водночас світове суспільство намагається вирішити проблему трансплантації органів ще з XVII століття.

Згадки про спроби проведення трансплантацій можна знайти в античній міфології, християнських легендах, народних переказах середньовіччя, у збережених медичних трактатах. Перші згадки про трансплантацію зустрічаються ще в найдавніших джерелах. У давньоєгипетському «Папірус Еберу», який був створений приблизно за 1500 років до н.е., можна знайти описи успішних пересадок шкіри з однієї ділянки тіла на іншу. Ці операції були спрямовані на те, щоб закрити рани або усунути косметичний дефект. Згідно з китайськими переказами, хірург Хуа Ту в II столітті н. е. видаляв уражені внутрішні органи й на їх місце пересаджував здорові [14, с. 50].

В історії медицини можна нарахувати велику кількість спроб пересадки органів і тканин від здорової людини хворому, використання в цих цілях органів померлих людей, тварин. Однак початок власне наукової трансплантації відносять до XIX століття. Саме починаючи з XIX століття з'являються наукові роботи, присвячені трансплантології, проводяться систематизовані експерименти в цій галузі, спостерігається загальний інтерес медичної та філософської спільноти до проблеми, що свідчить про перехід трансплантології на власне науковий рівень.

Справжній прорив в галузі трансплантології стався з першою успішною пересадкою серця людині, яку здійснив кардіохірург з ПАР Крістіан Барнард [21, с. 35].

Трансплантологія є одним з видатних досягнень світової науки XX ст. Її успіхи досягнуті завдяки діяльності багатьох вчених протягом тривалого періоду часу. Інтегруючи нову інформацію, взаємно збагачуючи один одного новими ідеями і фактами, долаючи об'єктивні і суб'єктивні бар'єри на своєму шляху, вони допомагали розвивати та вдосконалювати сферу трансплантології.

2. Філософське тлумачення основних положень трансплантології

Прогрес в медицині, поява нових технологій, розширення можливостей втручання в фізичну і психічну цілісність людини створили ґрунт для ціннісних конфліктів, які потребують спеціального

розгляду і регулювання. Ціннісні конфлікти, які виникають неможливо вирішувати в рамках традиційної медичної деонтології, оскільки вона зосереджена на визначенні нормативних вимог поведінки по відношенню виключно до осіб медичної сфери діяльності. Розвиток же трансплантології вимагав створення умов для міждисциплінарного діалогу між такими суб'єктами: лікарями, дослідниками, філософами, пацієнтами, родичами пацієнтів, суспільством в цілому. Ця обставина поряд з іншими стала однією з підстав для появи біоетики. Біоетика – це міждисциплінарна наука, що займається вивченням проблем, які виникають у зв'язку з розробкою і впровадженням нових технологій в біомедицині. Виникають питання, які потребують регулювання не тільки медичним співтовариством, але і фахівцями інших областей знання, зокрема, філософів, юристів, релігійних діячів і, безумовно, звичайними людьми, які є споживачами медичної допомоги (медичних послуг) [8, с. 42].

Вихід трансплантації зі стадії суто теоретичних і експериментальних досліджень в сферу практичного застосування спричинив за собою необхідність вирішення низки складних питань пов'язаних з моральним правом лікаря на порятунок життя однієї людини (реципієнта) за рахунок використання органів іншого (донора), допустимістю руйнування кордонів між біологічними видами (при ксенотрансплантації), умовами і засобами реалізації права людини на автономні рішення щодо власної тілесності, визначенням можливих наслідків для трансплантології, описом соціальних наслідків реалізації конкретних моделей донорства, попередженням можливих зловживань, дотриманням принципів справедливості, конфіденційності, автономії на різних етапах трансплантологічної допомоги.

Один з аспектів трансплантації, який має філософське відбиття пов'язаний з розвитком розуміння співвідношення частини і цілого в зв'язку з розвитком технологій зберігання донорських матеріалів. У зв'язку з цим виникає практика надання окремим органам самостійного статусу, визнання тілесності сукупністю самостійно значимих «речей» аж до можливості оголошення органу самостійним об'єктом права після його відділення від організму.

Орган або тканина починають розглядатися як об'єкт права після експлантації. Процес присвоєння речі, яка в даному випадку виступає в ролі органа або тканини, здійснюється в момент проведення хірургічної операції. У цей момент в тіло людини вкладається праця, а також відбувається вилучення частини тіла. За межами організму органи є речами індивідуально визначеними, так як вони мають індивідуальні відмітні ознаки, такі як вага, вік, імунологічні характеристики, групу крові. Таким чином, експлантовані органи можуть стати об'єктами права власності. Виникає питання, які підстави виникнення права власності, а також у кого може виникнути право власності. У результаті маніпуляцій з тілом людини, вилучення органів і тканин, а також використання спеціальних технологій, медики створюють нову «річ». Таким чином право власності виникає вперше, так як до моменту експлантації орган нікому не належав, оскільки не існував як річ, а був частиною організму [22, с. 535].

Складність й індивідуалізованість прояснень цих філософських аспектів проблем донорства від живої людини, безліч ризиків при отриманні органів від живого донора поступаються трансплантації органів від померлих осіб. Також причина переваги донорства від померлих пов'язана з тим, що від живих донорів неможливо отримувати непарні органи або комплекси органів.

3. Релігійно-етичні сторони трансплантації

У даний час трансплантація є одним із напрямів практичної охорони здоров'я. Пересадка органів як ніяке інше досягнення сучасної медицини з особливою гостротою поставило блок філософсько-антропологічних питань: хто є людина? Що визначає особистість? У чому полягає людська самоідентичність?

Донині не вшухають суперечки стосовно етичного аспекту подібних операцій. Ступінь родинної близькості донора і реципієнта, право реципієнта на отримання інформації про донора і навіть сама можливість вилучення органів для пересадки - це питання, які розглядають та вирішують теологи, психологи, юристи, лікарі і всі, хто так чи інакше пов'язаний з необхідністю порятунку життя шляхом трансплантації. Але найбільше ідея трансплантації цікавить з позиції цінності людського життя.

Поняття цінності людського життя передбачає ставлення до людини, як до розумної істоти (*homo sapiens*), якій необхідна абсолютна повнота фізичного, соціального та особистісного буття.

Питання вилучення органів померлих для вивчення (а в наші дні і для трансплантації) знаходиться також у взаємозв'язку з релігійною свідомістю. Недоторканність тіл померлих в Європі, яка пережила досить багато середньовічних епідемій, залишалася особливою темою аж до кінця XIX

століття [20, с. 324].

Розтин тіл, як і будь-які наукові експерименти з тілами померлих, довгий час вважалися не просто небезпечними, але прирівнювалися до некромантії - тобто богохульства і чаклунства.

Основна проблема полягає в наступному: те, що сприймається трансплантологами як комплекс органів донора, для родичів покійного є частиною близької їм людини. Прийти до взаємної згоди в даному питанні досить важко, адже в традиційній медицині смерть головного мозку прирівнюється до смерті індивіда. Тим самим завдання лікаря вкрай ускладнюється необхідністю дати зрозуміти близьким покійного, що ця людина з біологічної та юридичної точки зору є мертвою.

Ставлення до можливості трансплантації з боку традиційних релігій: іудаїзму, християнства та ісламу, неоднозначне. В іудаїзмі та ісламі діє традиційна заборона на вилучення органів і тканин з тіл покійних. Передбачається, що тіла повинні залишатися в могилах неушкодженими ззовні й очікувати в майбутньому на воскресіння. Католицька церква, поряд з численними протестантськими конфесіями, займається навпаки посиленою проповіддю трансплантації.

У християнстві мертво тіло залишається простором особистості. Повага до померлої особи безпосередньо пов'язана з повагою до такої особи при житті. Втрата поваги до померлого, зокрема, нанесення пошкоджень тіла, тягне за собою в кінці кінців втрату поваги до живої людини. Прагматичне використання тіл померлих в медицині тягне за собою посилення споживацького ставлення до людини [24, с. 89].

Відомо, що всі світові релігії зберігають шанобливе ставлення до тіла покійного. На жаль, розуміння смерті в натуралістичному світогляді породжує досить типове до неї відношення.

Трансплантація як акт милосердя, спрямована на порятунок життя і полегшення страждань людини, більшістю людей, які є прихильниками різних конфесій, сприймається позитивно, незважаючи на велику кількість теологічних різночитань. Трансплантація при цьому одними розцінюється як марне втручання в тіло померлого, іншими, навпаки, як етично виправдана спроба зберегти життя людини.

Все ж таки обґрунтування донорства – це завдання етики, в тому числі етики релігійної. Про це свідчить існування такого поняття як «дарування органів», яке по суті представляє собою спробу трансформації традиційно-релігійної ідеї жертви.

Але незважаючи на протиріччя, у більшості випадків «жертвна» ідея трансплантації знаходить позитивний відгук. Цінність людського життя в разі смерті донора (смерті мозку) визначається готовністю близьких донора пожертвувати його органи і тканини заради повернення реципієнту повноцінного життя.

Операції з пересадки органів дозволяють повернути до життя безліч хворих. При цьому як необхідність вилучення органів у померлих донорів, так і рішення людини віддати свій орган або його частину заради порятунку життя багатьма як і раніше сприймається негативно.

4. Медичні особливості проведення трансплантаційних операцій

Своєчасна діагностика і вчасно виконані хірургічні або терапевтичні втручання з порятунку життя постраждалих призводять до того, що у таких хворих не розвивається, як це було раніше, класична клінічна картина смерті мозку. Так, за даними С. L. Sprung et al число пацієнтів зі смертю мозку в Європі не перевищує 8 % [11, с. 56]; 2-3 випадки діагностування смерті мозку в місяць як норму для відділення реанімації призводить Е. Wijdicks; на 1-2 % від усіх померлих від захворювань центральної нервової системи вказує S. Shemie [10, с. 69; 13, с. 456].

Іншим, особливо важливим аспектом розвитку донорства є необхідність пошуку нових джерел донорських органів з урахуванням досягнень кардіохірургії й реанімаційних технологій. На ранніх етапах становлення трансплантації гарантія позитивного результату пересадки органів забезпечувалася тільки ідеальною якістю донорського органу і самого донора. З середини 90-х рр. розпочинається боротьба трансплантаційної спільноти за збільшення кількості донорських органів: змінюються критерії відбору і прийнятності трансплантатів, а також стратегія їх доопераційної селекції, заготовки, розподілу і консервації. Зниження числа донорів зі смертю мозку і критична нестача донорських органів в цілому створюють в даний час передумови для використання альтернативних джерел донорських органів. Такими джерелами є органи, отримані від донорів з розширеними критеріями – *organs from expanded criteria donors*, а також органи від донорів з незворотною зупинкою серцевої діяльності або асістолічні донори [7, с. 234; 8, с. 15].

Подібно кардіохірургії, роль якої, до рутинного використання апаратів штучного кровообігу, зводилася лише до одиничних екстраординарних операцій, трансплантологію як науку очікує можливий кількісний і якісний прорив з впровадженням в практику засобів і пристроїв перфузійного

відновлення і збереження донорських органів [16, с. 128]. Коли апарат штучного кровообігу став невід'ємною частиною операційного залу, рахунок на операції в світі пішов на десятки тисяч, зробивши їх доступними практично для всіх, хто потребує, а не тільки для тих пацієнтів, які могли перенести операцію на серці, «при працюючому» серці. Нові, на той момент розвитку медицини, екстракорпоральні технології (апарат штучного кровообігу) дозволили усунути, здавалося б, непереборні протиріччя – збереження життя людини при непрацюючому серці. Так і сьогодні, головна проблема трансплантології (протиріччя між потребою в пересадках і кількістю виконуваних операцій) – проблема достатньої кількості оптимальних донорських органів - може бути вирішена за рахунок рутинного застосування засобів механічної підтримки життя в органах і органокomплексах померлої людини, що усуває нерозв'язну традиційними підходами проблему уразливості донорських органів до ішемічного пошкодження, особливо у субоптимальних донорів [15, с. 77]. Починаючи з 2009 р. послідовно розробляється концепція «перфузійного відновлення і збереження життєздатності донорських органів» [7, с. 55].

Вершиною трансплантації є пересадка органів в операційному залі й стійке здоров'я реципієнта після такої операції. Але для того щоб це відбулося, необхідна як праця десятків фахівців різних установ в день операції, так і знання трансплантаційних груп, куди входять і хірурги, і терапевти, – на післяопераційному етапі. Довічне спостереження за пацієнтами з пересадженими органами вимагає глибокого розуміння клінічної незвичайності (в порівнянні з «класичними» хворими) клініко-патофізіологічних та інших процесів, що протікають в організмі реципієнтів. Все це повною мірою відноситься і до базового трансплантаційного процесу – ведення листа очікування реципієнтів. Це широке клінічне поняття зводиться до необхідності всіма доступними засобами сучасної медицини підтримувати життя пацієнтів до отримання ними донорського органу. Вимогою сьогоднішнього дня є обов'язкова психологічна допомога на постійній основі хворим на етапі до операції пересадки органів і після неї. У тій же мірі це відноситься і до необхідності інфекційного супроводу пацієнтів на всіх етапах їх життя.

5. Правозахисні механізми регулювання трансплантації в національному законодавстві

Право на донорство, закріплене статтею 290 ЦК України, є особистим немайновим правом фізичної особи, а згідно з ст. 271 ЦК України зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Тому, згоду бути донором може надавати безпосередньо особа, яка виявила бажання бути донором. Проблему взяття органів та тканин у людини для трансплантації розглядаючи з позиції етики, доходимо висновку, що виникає питання щодо етичності взяття в особи органів для пересадки реципієнту без її згоди. Щодо померлих осіб, то відповідно до ч. 3 ст. 290 ЦК України фізична особа може дати письмову згоду на донорство її органів та інших анатомічних матеріалів на випадок своєї смерті або заборонити його.

Щодо живих донорів доцільним є лише перший спосіб, який закріплює обов'язкову згоду лише донора, і виключає можливість надання згоди його законними представниками. Щодо осіб, які померли, в чинному законодавстві закріплена необхідність зробленої за життя особою письмової згоди або заборони на донорство її органів та інших анатомічних матеріалів на випадок смерті. Також, винятком із загального правила є можливість надання згоди на взяття в особи, яка померла анатомічних матеріалів для трансплантації подружжям або родичами, які проживали з нею до смерті або законними представниками.

Проте в Україні досі не запроваджено повноцінну систему трансплант-координації, застосування якої дозволяє суттєво збільшити кількість потенційних живих та померлих донорів.

Із положень закону «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» вбачається, що вилучення будь-яких матеріалів із померлого донора потребує попередньої згоди померлого або його родичів [9].

Принцип мовчазної згоди, в свою чергу, передбачає можливість використання будь-яких біологічних матеріалів із тіла померлої особи, якщо остання не засвідчила свою незгоду за життя, або рідні померлої особи не зробили жодних заяв щодо заборони вилучення органів та тканин з тіла померлого.

Проте цей принцип може знівелювати право на гідність, закріплене положеннями ст. 1 Загальної декларації з прав людини та ст. 28 Конституції України.

Тому, якщо особа за життя не виявляла своєї згоди на вилучення з її тіла органів або якщо родичі не зробили заяви про таку згоду – вилучення є незаконним і може порушити право на гідність.

Через це реформа законодавства у сфері трансплантації анатомічних матеріалів

супроводжувалась внесенням змін до КК України (ст. 143). Санкції ст. 143 КК України зазнали змін і стали більш суворими з метою запобігання нелегальній трансплантації анатомічних матеріалів людини. Новим законом були внесені зміни і до Основ законодавства України про охорону здоров'я (ст. 47, 52) і вперше розтлумачено поняття «момент незворотної смерті», під яким слід розуміти момент смерті головного мозку людини або її біологічну смерть. Новим законом запроваджується Єдина державна інформаційна система трансплантації (далі – «ЄДІСТ»), Положення, про яку прийнято від 23.12.2020 року, що визначає, що ЄДІСТ призначена для збирання, реєстрації, накопичення, зберігання, обробки інформації та здійснення автоматизованого об'єктивного і неупередженого розподілу анатомічних матеріалів людини, визначення пари «донор-реципієнт» і буде зберігатися на державних інформаційних ресурсах. Однією з новел закону є внесення відмітки про надання згоди або незгоди на посмертне донорство та про зміну цього волевиявлення до паспорта громадянина України та/або посвідчення водія України на право керування транспортними засобами. Ще однією новелою закону є запровадження посади трансплант-координатора, який стане основною фігурою в системі трансплантології. Окрім цього, новим законом вносяться зміни до ст. 6 Закону України «Про поховання та похоронну справу» і визначається ще один суб'єкт, який може надавати згоду на вилучення анатомічних матеріалів, а саме: «інша особа, яка взяла на себе зобов'язання поховати померлого та має відповідне свідоцтво про смерть». Як діяти в разі існування такої особи та живих родичів поки що не розтлумачено.

6. Міжнародно-правовий аспект трансплантології

Сучасне міжнародне право покликане сприяти зміцненню співробітництва держав щодо заохочення та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без винятку, відповідно до Статуту ООН. Статут ООН є основним джерелом сучасного міжнародного права, тому його положення слугують основним джерелом для захисту прав людини в сфері біомедицини. На основі статуту ООН було прийнято низку міжнародних договорів, що проголошують права людини різних поколінь, наприклад: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт щодо економічних, соціальних та культурних прав 1966 р [1]. Проте, тільки договори регіонального рівня з прав людини можна віднести до джерел захисту прав людини у сфері біомедицини. Основні міжнародні джерела прав людини мають диспозитивний характер, адже тільки проголошують права людини, визнані світовою спільнотою.

Трансплантація органів та тканин належить до переліку методів (процедур) біомедицини, отже, і проголошення та захист таких прав повинно закріплюватися спеціалізованими джерелами міжнародного права у сфері біомедицини [12].

11 травня 1978 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Резолюцію (78) 29 «Про уніфікацію законодавства держав-учасників з питань вилучення, пересадки і трансплантації людських біоматеріалів», у якій рекомендував владі держав-учасників забезпечити, щоб їх законодавство відповідало прикладеним до цієї Резолюції правилам, або прийняти норми, що відповідають цим правилам, у складі нового законодавства [3].

У Преамбулі підкреслюється, що ст. 1 Конвенції про права людини і біомедицину, яка захищає гідність і індивідуальність кожної людини і гарантує кожному, без винятку, повагу до його недоторканності, є відповідною основою для запровадження додаткових стандартів захисту прав і свобод донорів, потенційних донорів і реципієнтів органів і тканин [6].

Якщо розглядати міжнародне законодавство у спектрі українських реалій, то відповідно до ст. 17 Додаткового протоколу до Конвенції про права людини і біомедицину відносно трансплантації органів і тканин людини органи і тканини не видаляються у померлої особи, якщо не отримано згідно з законодавством згоди або дозволу на таке видалення [2]. Як бачимо, в цій статті закріплено презумпцію незгоди і реалізується принцип «якщо не дозволено, то заборонено». Ніяке взяття не повинне мати місце у разі наявності явної або попередньої незгоди з боку померлого, також, враховуючи його релігійні та філософські переконання (ч. 1 ст. 10 Резолюція про приведення у відповідність законодавства держав-учасників з питань взяття, пересадки і трансплантації матеріалів організму людини) [17, с. 36]. Отже, можна вважати, що в цій статті закріплено презумпцію згоди, оскільки мова йде про можливість взяття в особи органів для трансплантації у разі відсутності зробленої за життя померлою особою заборони на донорство її органів.

Конвенцію про права людини та біомедицину можна визначити як доповнення до Конвенції 1950 р., однак із галузевим призначенням, тому що вона заповнює прогалини, які виникли в захисті прав людини з моменту прийняття Конвенції 1950 р. в результаті розвитку медичної науки та появи нових методів медичного втручання. Із прав, закріплених у Конвенції, до числа таких, що виникають

при трансплантації органів та тканин, належать: право на фізичну свободу, право на рівний доступ до медичної допомоги, право на згоду на медичне втручання, право на повагу до особистого життя стосовно інформації про здоров'я людини, право ознайомитися з будь-якою зібраною інформацією про своє здоров'я та наслідки медичного втручання у вигляді видалення чи пересадки органу та тканин. Основною особливістю Конвенції про права людини та біомедицину є її регіональне призначення та імперативність норм, закріплених у міжнародному договорі [13].

ЄСПЛ було розглянуто низку справ, пов'язаних з порушенням прав людини при трансплантації органів та тканин, до числа яких належать: *Petrova v. Latvia, Elberte v. Latvia, Sablina and Others v. Russia, Polat v. Austria* та інші. У своїх рішеннях у справах *Petrova v. Latvia, Elberte v. Latvia* суд встановив, що нечіткі норми національного законодавства щодо трансплантації органів та тканин призвели до порушення прав людини, закріплених у ст. 8. А отже, і практика ЄСПЛ свідчить про необхідність захисту прав людини при трансплантації органів та тканин виключно на національному рівні [4, с. 57; 10, с. 88].

7. Порівняльно-правові основи трансплантації за законодавством різних країн світу

Людські органи для трансплантації є надзвичайно цінним товаром, і їх нестача – це проблема, яка підтвердилася в більшості країн світу, породжуючи довгий лист очікувань на пересадку органів. Це одне із найактуальніших питань політики охорони здоров'я для урядів. Попит на трансплантацію органів є великим і з часом тільки збільшується, а нестача людських органів являється насувною проблемою для політиків та урядів.

З огляду на те, що переважна більшість трансплантацій – це процедури, які рятують життя, а органів не вистачає, дуже важливо розробити і опублікувати політику відбору (тобто, хто потрапляє в список на трансплантацію) і розподілу (хто отримує донорський орган). При розробці такої політики безліч юрисдикцій визнали, що органи, пожертвовані від померлих донорів, повинні розглядатися як національний ресурс, а не «належати» місцевій або пошуковій групі, тому ці правила повинні застосовуватися на національному рівні [25].

Великобританія складається з чотирьох держав (Англія, Шотландія, Уельс і Північна Ірландія), і тому орган, подарований померлим донором в Англії, може бути виділений реципієнту в одній з інших чотирьох держав Сполученого Королівства, але не буде запропонований реципієнту з того ж регіону Англії, що і донор. Аналогічним чином, орган не буде запропонований реципієнту в континентальній Європі, якщо в Сполученому Королівстві немає відповідного реципієнта, навіть якщо потреба реципієнта в континентальній Європі може бути більше, а час транспортування (як відображення часу холодної ішемії) менше [11, с. 23; 19, с. 45]. Закон про трансплантацію людських органів (ТНОА) у Індії у 1994 був ухвалений 4 лютого 1995 в штатах Гоа, Хімачал Прадеш, Махараштра і на всіх союзних територіях. ТНОА стосується регулювання, зберігання і трансплантації людських органів в терапевтичних цілях, а також запобігання комерційних угод щодо людських органів. У ньому містяться керівні принципи щодо того, хто може робити і отримувати пожертвування і де вони можуть проводитися. Існують рекомендації по констатації смерті мозку. Міністерство охорони здоров'я уряду Індії розробило правила для реалізації Закону. Порушення правил ТНОА може привести до тюремного ув'язнення на термін до 5 років і штрафу до 10 000 рупій (приблизно 200 доларів США) [26, с. 83].

Минуло 20 років з моменту прийняття в 1997 році Закону про трансплантацію органів в Японії, але число померлих донорів залишається вкрай низьким. Відтак, збільшилася кількість заяв про намір стати донором, обізнаність та повага до бажань родичів, а опір трансплантації зменшився. Незважаючи на це, традиційний погляд на тіло: *gotai manzoku* (тобто душа не може бути упокоєною, не будучи фізично цілою і без дефектів), орієнтованість на сім'ю і альтруїзм, який прагне до винагороди, практично не змінилися. Пересадка живих органів дещо зменшила дефіцит органів, а закон, що вимагає згоди сім'ї, мабуть, сприяв невеликому збільшенню числа померлих донорів, що ми і спостерігаємо.

Іспанське законодавство, яке ввело презумпцію згоди на донорство органів померлих, датується 1979 роком. Однак рівень донорства органів померлих почав рости тільки після створення в 1989 році Іспанської національної організації трансплантації (ONT). Якщо в 1989 році середній показник донорства органів в Іспанії становив 14,3 донора на добу, то в 1993 році він досяг найвищого світового рівня – 22,6 донора на добу, а в 2005 році досяг 35,1 донора на добу [18, с. 56]. Ключові особливості ONT, які сприяли цьому успіху, включають національну мережу спеціально навчених, які працюють неповний робочий день, відданих своїй справі і мотивованих лікарів лікарень, які безпосередньо відповідають за весь процес донорства.

Кілька країн, включаючи Італію, Австралію, Аргентину і Уругвай, впровадили деякі з ключових елементів Іспанської моделі. Країни або регіони, що впровадили найбільшу кількість ключових елементів моделі, ймовірно, отримають найбільше поліпшення показників донорства органів померлих, як показує поліпшення показників у Південній Австралії і Тоскані [23, с. 45].

8. Перспективи розвитку трансплантації та конкретні законодавчі пропозиції для України

Для активного впровадження трансплантації в повсякденну медичну практику і виховання позитивного ставлення населення до посмертного донорства, вже сьогодні необхідно доповнити медичну документацію юридичною формою письмового оформлення волевиявлення пацієнта щодо можливої участі його в якості посмертного донора в програмах трансплантації.

Також, відповідно до іспанської моделі, слід зосередити зусилля на організаційних заходах, вжитих щодо закупівлі органів, які з найбільшою ймовірністю призведуть до підвищення рівня донорства органів; ці заходи можна звести до чотирьох основних: збільшення кількості координаторів по трансплантації; формування центрального офісу для підтримки; відшкодування витрат; і пильна увага до засобів масової інформації.

Видається необхідним також:

- розрахувати та попередити можливі похибки у функціонуванні та співвідношенні системи трансплант-координації з усією наявною системою охорони здоров'я;
- прописати програмне забезпечення для Єдиної державної інформаційної системи трансплантації, визначити детально порядок доступу до інформації;
- створити діючу систему трансплант-координації в Україні;
- запровадити Картку донора анатомічного матеріалу, яка б містила відмітки про надання згоди або незгоди на посмертне донорство, з обов'язковим заповненням її при зверненні громадян у медичній установі, при отриманні посвідчення водія, поліса медичного страхування;
- утвердити та розширити Перелік закладів охорони здоров'я, які будуть здійснювати трансплантації та/або діяльність, пов'язану з нею, вимог щодо технічного оснащення цих суб'єктів, переліку супроводжувальної документації;
- ратифікувати Конвенцію про права людини та біомедицину, що дасть змогу належним чином захистити права людини при трансплантації органів та тканин в Україні;
- організувати державну кампанії планомірної агітації користі, необхідності і навіть неминучості здійснення трансплантацій в сучасних умовах розвитку медицини, з використанням органів померлих людей для врятування життя хворих, що страждають важкими невиліковними захворюваннями;
- внести в усіх медичних установах при зверненні за медичною допомогою з приводу юридичну форму обов'язкового документального фіксування волевиявлення пацієнта з питання можливої участі в програмах трансплантації як посмертного донора;
- розробити програму матеріального і морального стимулювання добровільних посмертних донорів органів і тканин;
- внести до чинного законодавства зміни, що закріплюють юридичну модель презумпції згоди.

Висновки. Життя і здоров'я людини – найвища цінність, і ніхто не може бути абсолютно впевнений в тому, що цим найважливішим цінностям ніщо не загрожуватиме, а людина або його родич не потребуватимуть донорського органу. Вважаємо, що визнання пріоритету фундаментальних цінностей людини, позиціонування гуманного і благородного характеру згоди на безоплатне використання органів і тканин людини після його смерті з метою порятунку життя іншої людини, вирішення правових, медичних, етичних проблем дозволять зрушити вирішення даного питання з «мертвої» точки і в кінцевому рахунку призведуть до цивілізованих форм лікування громадян нашої держави, що цього потребують.

Бібліографічні посилання:

1. Декларація стосовно трансплантації людських органів від 1987 р. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Health_ENG.pdf.
2. Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_684
3. Керівні принципи ВООЗ щодо трансплантації людських клітин, тканин і органів схвалені на 63-й Сесії ВООЗ від 21.05.2010
4. Пасечник О. В. Діяльність європейського суду з прав людини у сфері трансплантації органів та тканин людини. Вчені записки. 2019. URL: <http://www.juris>.

vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/5_2019/5_2019.pdf#page=246

5. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини від 04.04.1997 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334

6. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

8. Кононенко, В. П. Практика Європейського суду з прав людини як «живе право» та конституційне право на життя. Правова держава. 2019. С. 89-95.

9. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України. Відомості. Верховної Ради України. 2018. № 28. С. 232.

10. Ambagtsheer F, Rahmel A, Weimar W. Organ scarcity, restriction of non-resident to European transplant wait lists and the prohibition of discrimination under EU law: 1313. *Transplantation* 2010; 90: 17.

11. BMA Parliamentary Brief, Organ Donation (Deemed Consent) Bill 2017-19, September 2018, bma.org.uk.

12. European Union, Directive 2010/53/EU.

13. Garcia C. E., Bramhall S., Mirza D. F. Use of marginal donors. *Curr. Opin. Organ Transplant.* 2000;5(2): P. 50–56

14. Hanto D. W., Veatch R. M. Uncontrolled donation after circulatory determination of death (UDCDD) and the definition of death. *Am. J. Transplant.* 2011;11(7): 1351–1352. ICENEWS, “News from the Nordics”, 9 January 2019

15. Manara A. R., Murphy P. G., O’Callaghan G. Donation after circulatory death. *Br. J. Anaesth.* 2012;108(1): 1108– 1121.

16. Marochini M. Council of Europe and the Right to Healthcare – is the European Convention on Human Rights Appropriate Instrument for Protecting the Right to Healthcare? v. 34, br. 2. 2013. P. 72-760.

17. Neuberger J, Adams D, MacMaster P, et al. Assessing priorities for allocation of donor liver grafts: Survey of public and clinicians. *BMJ* 1998; 317: 172.

18. Participants in the International Summit on Transplant Tourism and Organ Trafficking. The declaration of Istanbul on organ trafficking and transplant tourism. *Transplantation* 2008; 86: 1013.

19. Scottish Governmen “Changing organ and tissue donation, legislation for a soft opt out system introduced in parliament”, Newsroom, 11 June 2018.

20. Shemie S. D., Baker A. Uniformity in brain death criteria. 2015;35(2): 162–168.

21. Sprung C. L., Cohen S. L., Sjkovist P. et al. End-of-life practices in European intensive care units: the Ethicus Study. *JAMA.* 2003;290(6): 790–797.

22. Sung R. S., Christensen L. L., Leichtman A. B. Determinants of discard of expanded criteria donor kidneys: impact of biopsy and machine perfusion. 2008;8(4): 783–792.

23. Tong A, Howard K, Jan S, et al. Community preferences for the allocation of solid organs for transplantation: A systematic review. *Transplantation* 2010; 89: 79

24. Wijdicks E.-F. M. Brain death. 2nd ed. Oxford University Press, 2011. 264p.

25. World Health Organisation. WHO guiding principles on human cell, tissue and organ transplantation. *Transplantation* 2010; 90: 229.

26. Yiling Lin, Magda Osman, Adam J. L. Harris and Daniel Read, “Underlying wishes and nudged choices”, *Journal of Experimental Psychology: Applied* 24(4) (Dec 2018) 459-475. BBC News, ‘Opt out organ donation plan wins Commons backing, 26-10-2018’.

Софія ВАСИЛЕНКО
Марія ТУРЧЕНКО

Науковий керівник – Віталій СЕРЬОГІН
професор кафедри конституційного
і муніципального права,
доктор юридичних наук, професор

*(Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна)*

«КРЕАТИВНЕ МІСТО»: ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Культура та творчість відіграють ключову роль у сталому розвитку міст. Вони сприяють диверсифікації економіки та створенню робочих місць, а також покращують якість життя громадян, беручи участь у формуванні соціальної структури міста та культурного розмаїття. Аналогічно, стимулюючи культурну участь і відроджуючи громадський простір, творчість також стає засобом формування інклюзивної демократії та суспільства загального добробуту.

Міста лежать в основі цих процесів розвитку на основі потенціалу культури та творчості. Сьогодні більше половини світового населення проживає в міських регіонах і тут зосереджено три чверті економічної діяльності, включаючи значну частку так званої «креативної економіки». Будучи локомотивами зростання, інновацій та міжкультурного діалогу, міста також загострюють чимало викликів. Відповідно, стратегії розвитку міст повинні періодично переглядатися та перероблятися з урахуванням сучасних проблем, економічних, екологічних, демографічних чи соціальних.

Останні понад 20 років українські міста практично були позбавлені можливостей впливу на економіку, на власний розвиток своїх територій. Коштів на планування розвитку (навіть на розробку будь-яких планувальних документів: планів економічного розвитку, стратегій, а також важливої для будь-якого планування містобудівної документації включно з генеральним планом) міста практично не мали. Вся планувальна діяльність (документація) могла оплачуватись лише з бюджету розвитку, розмір якого є настільки мізерним, що його не вистачало навіть на вирішення критичних поточних проблем. Відомо, що в більшості громад, особливо малих та монофункціональних містах, обсяги цього ресурсу склали менше 5 % бюджету. Це призвело до того, що розроблення науково-інженерного обґрунтування планів системного розвитку міста постійно «відкладалося в довгий ящик». Якби не численні проекти міжнародної технічної допомоги, що допомогли близько 100 містам України розробити стратегії, то й донині багато міст так би й не запровадили загальноприйняту в Європі, Північній Америці та у країнах Азії практику стратегічного планування розвитку.

Сьогодні територіальні громади в Україні перебувають у процесі серйозних змін та очікувань. Відбулися загалом позитивні зміни податкового та бюджетного законодавства. Бюджети міст стали наповнюватись значно активніше. Для того, щоб розвивалися громади, вже не потрібно панічно розпродавати земельні ділянки. Громади перестають бути звичайними «касами» з виплати зарплати міським бюджетникам та операціоністами комунальних послуг бюджетних установ, вони стають реально зацікавленими у зростанні економіки на своїй території. Крім додаткових фінансових ресурсів, об'єднані громади, як і міста обласного значення, отримують ще й додаткові повноваження, а отже, й додаткову відповідальність.

Втім результати проведених реформ залишаються далекими від задовільних. Невдачі муніципальної реформи в Україні, як вбачається, значною мірою зумовлені тим, що вони сконцентровані на організаційно-правових змінах (як-от реформа територіальної організації публічної влади, структурно-функціональні зміни в системі органів місцевого самоврядування, перерозподіл повноважень між центром і місцями тощо), тоді як позитивний вплив на добробут місцевих жителів та стабільний розвиток територіальних громад залишається зовсім неочевидним.

Вихід із ситуації, що склалася, вбачається у переведенні в організаційно-правову, прагматичну площину провідних політологічних концепцій, котрі спрямовані за змістовну переорієнтацію владної діяльності на місцях та вже довели свою ефективність у практиці муніципального будівництва провідних демократичних країн. Однією з таких прогресивних політологічних концепцій є «Креативне місто».

Виходячи з вищевикладеного, метою даного наукового проекту є виявлення сутнісних характеристик концепції «Креативне місто», узагальнення наявного в цій сфері передового зарубіжного досвіду і розробка на цій основі конкретних пропозицій щодо удосконалення правових основ впровадження зазначеної концепції в Україні.

1. «Креативне місто»: поняття та основні характеристики

Поняття «креативне місто» з'явилося в урбаністичній науці наприкінці 1980-х років на стику соціально-економічної географії, економіки та соціології. Вираз «креативна економіка» вперше було вжито в серпні 2000 року журналом «Business Week». У сучасній урбаністичній теорії поняття про «креативне місто» пов'язане з уявленням про поширену і навіть популярну містобудівну стратегію планування та перебудови міст, яка не залежить ні від характеристик самого міста, ні від його розмірів чи популярності. Йдеться про стратегію комплексну, таку, що далеко виходить за рамки архітектури та проектування.

В якості основної причини появи теорії про креативні міста можна назвати потребу в подоланні кризи, спричиненої процесами глобальної трансформації індустріальної економіки в інноваційну, що найбільш суттєво позначилося на містах – основних центрах промислового виробництва. Креативне місто, на думку прихильників даної концепції, є одним з найбільш перспективних варіантів подолання урбаністичної кризи.

Вже більше двох десятиліть епітет «креативний» для позначення міста став синонімом слова «успішний». Один із авторів концепції «креативного міста» і безумовний класик його теорії Чарльз Лендрі зазначає: «За моїми останніми підрахунками вже більше 60 міст претендують на статус креативних. Тільки у Великій Британії таких налічується 20. Від креативного Манчестера до Брістоля і від Плімута до Норіджа, і, звичайно, креативного Лондона. Те ж саме і в Канаді. Торонто, Ванкувер, Оттава тощо. У Штатах є креативний Цинцинатті, Тампа-Бей і ціла низка креативних регіонів як, наприклад, креативна Нова Англія».

Термін «креативність» характеризується широким діапазоном точок зору. На думку Ч. Лендрі креативність є багатовимірним прикладним поняттям, що є необхідною і достатньою умовою сприйняття міста як суми його інфраструктур, що включає також сукупність ініціатив економічної, соціальної та культурної сфер [22, с. 14]. Р. Флорида розуміє під креативністю інтелект людини і його творчі здібності, результатом роботи яких є поява нових і ефективних ідей [20, с. 421-428]. На його думку, креативність є виробництвом нових ідей, які можна застосувати для вирішення конкретних проблем. Узагальнюючи представлені підходи, Д. Сапонов констатує, що сутність концепції креативного міста полягає в тому, що «кожне поселення, в якій би країні чи на якому континенті воно б не розташовувалося, може вести свої справи з більшою часткою уяви, більш творчим і новаторським чином».

Теоретична складова концепції «креативного міста» сходить до кількох інших теорій, які з'явилися практично водночас із нею, а тому є не стільки її попередниками, скільки втіленням єдиної ідеї на перетині різних дисциплін:

1. Концепція «креативної економіки», основоположником якої є Джон Хоукінс («The Creative Economy: How People Make Money From Ideas», 2001 рік). Суть даної концепції полягає в дослідженні взаємозв'язку економіки і креативності на тлі зсуву економічних пріоритетів від «фінансів» до «ідей», «здібностей» і «навченості», як основоположних принципів економічного успіху [21, с. 14-22, 35, 45-47].

2. Концепція «креативного класу», основоположник – Річард Флорида («The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life», 2002 р). Під креативним класом Р. Флорида розуміє соціальний шар, орієнтований на проектування і створення інновацій [20, с. 421-428]. У бажанні стати більш привабливим життєвим середовищем для креативного класу – золотозного ресурсу нової економічної ситуації, – міський простір піддається кардинальним трансформаціям. Іншим фактором подібних трансформацій є креативна індустрія і розміщення її «виробничих об'єктів». Будь-яка з креативних сфер – мистецтво, мас-медіа, інтернет-бізнес, кінематограф, програмне забезпечення тощо – мають специфічні вимоги до місця своєї дислокації, основними характеристиками якої є висока потреба в гнучкому і доступному просторі (майстерні для художників, експериментальні лабораторії для вчених), а також специфічне середовище, котре створює атмосферу, що сприяє спілкуванню та плідній співпраці представників різних креативних (творчих) сфер.

Найбільш відомими теоретиком «креативного міста» є Ч. Лендрі (див. Додаток 1), а найбільш відомою працею, написаною з даної теми – «The Creative City. A Toolkit for Urban Innovator»

(2000 р.), де автор формулює низку підходів до креативного мислення і поведінки в контексті містобудівного проектування. Лендрі розуміє креативне місто як місто, жителі якого здатні оцінити свій творчий капітал, нарощувати його і використовувати як інструмент у конкурентній боротьбі з іншими містами [22, с. 35-39].

Лендрі оперує поняттям «креативне середовище», маючи на увазі матеріальний простір, де відбувається народження ідей та оригінальних концепцій, що складається з твердої інфраструктури будівель та інфраструктури абсолютно нового типу: «м'якої» інфраструктури комунікаційних мереж, яка включає в себе інфраструктуру ментальну, інтелектуальну і навіть духовну. Креативне середовище – це місце, котре відповідає вимогам щодо твердої і м'якої інфраструктури і яке таким чином творить потік ідей та винаходів. Такими середовищами можуть бути будівлі, вулиці району, частини міста чи регіону. Творчі міста розвивають свою м'яку інфраструктуру: вони намагаються приваблювати висококваліфіковану і гнучку робочу силу, мислителів, творці та виконавців. Тому креативним може бути не лише генерація та застосування ідей, але й створення можливостей для їх появи через стимулювання розвитку людських ресурсів [1, с. 29-30].

Головне припущення теорії «креативного міста», його «філософія», полягає в тому, що кожне місто має набагато більший потенціал, ніж може здаватися на перший погляд. У будь-якому місті наявні приховані ресурси, правильне використання яких може принести місту небувалий успіх. Більше того, цими ресурсами можуть бути навіть його недоліки. Одним із найбільш показових прикладів такої ситуації є згадане Лендрі фінське місто Кемі, розташоване за Північним полярним колом. Місто істотно постраждало внаслідок зростання рівня безробіття після банкрутства великої паперової фабрики, що забезпечувала цей регіон. Ніяких особливих цінностей, крім холоду і снігу, в цьому північному місті не було, але успіх спорудження тут найбільшої в світі снігової фортеці перевищив усі очікування.

Багато аналітиків вбачають причину появи теорії «креативного міста» в потребі подолання кризи, що охопила багато міст у період глобальної трансформації індустріальної економіки та приходу економіки «нової», котра багато в чому відмовилася від матеріальних цінностей. Руйнація старих парадигм виявилася найбільш болючою саме для міст (як структурних утворень), і особливо для міст історично індустріальних, оскільки їхній «скелет» не встигав за гнучкістю нових часів. Таким містам, які опинилися замкненими в своєму минулому, був потрібен новий життєвий імпульс.

Таким імпульсом стала переоцінка стратегій і цінностей міського планування за допомогою методологічного неологізму «креативності» («творчості»). Її першочергова цінність полягала, як не дивно, в руйнівному потенціалі творчого начала, оскільки першочерговим завданням була ліквідація усталених уявлень про безвихідь, старих уявлень про облаштування міста в цілому і наявні ресурси кожного конкретного міста. Креативність була явищем, здатним «ефективно синтезувати, з'єднувати, підлаштовувати взаємні впливи різних сфер життя, мати цілісне бачення, розуміти механізм впливу матеріальних змін на сприйняття людини, схопити тонку екологію його життєвих систем і те, як зробити ці системи більш стійкими». Багато «депресивних» міст, серед яких Брістоль, Кельн, Дрезден, Ессен, Франкфурт, Більбао, Глазго і чимало інших, знайшли нове життя і новий поштовх у розвитку завдяки низці якісно нових ідей, які змінили їхній образ і ритм життя.

Під креативними просторами і зонами розуміються райони концентрації нових форм культурного і наукового виробництва, генерації нових ідей і обміну інформацією [22, с. 182-189]. Креативні простори утворюються на основі ядра, що представляє креативну сферу, і суміжних сфер, що забезпечують матеріальне і технічне забезпечення креативного процесу, оцінку виробленої наукової або культурної продукції та її подальше експонування (транспорт, комунальне господарство і т.д.) [11]. У багатьох містах старі промислові будівлі часто використовуються як місця для якісно нових починань у бізнес-сфері, художніх студій чи дизайнерських центрів. Серед подібних проектів варто згадати «Zeche Zollverein», центр мистецтва і дизайну в Ессені, відкритий на місці старої вугільної шахти, розташованої, проте, близько від центру міста, та Новий виставковий центр «Glamway» у старому трамвайному депо Глазго (див. Додаток 2).

На підставі аналізу процесів формування креативних просторів у низці західноєвропейських і північноамериканських міст можна виокремити два основні сценарії їх виникнення:

1. Креативні простори і зони, утворені «зверху» – результат проведення міської політики, спрямованої на вирішення проблеми депресивних промислових районів. Такі креативні простори створюються штучно відповідно до містобудівної стратегії на території колишніх індустріальних зон, найчастіше в центральних районах міста.

2. Креативні простори і зони, утворені «знизу» – це простори, що формуються природним чином у результаті самоорганізації суспільства; їх формування зумовлене соціальними, культурними,

політичними процесами.

Серед основних критеріїв здорових креативних тенденцій відзначається наявність і доступність матеріальних чинників, які зумовлюють реалізацію креативного потенціалу міста та заохочення в ньому творчих процесів. Складовою підготовчої бази розвитку креативності можуть стати університети з розвинутою практикою проведення досліджень, а також державні та приватні дослідницькі центри. Крім того, важливим є доступ до інформації та комунікації через розвинену систему інформаційних бібліотек, засобів масової комунікації та консультативних бюро. Наступним важливим критерієм є вміння працювати з історичним минулим як джерелом натхнення та інноваційних ідей, оскільки культурна спадщина при неправильному підході може мати протилежний ефект, стримуючи і навіть гальмуючи розвиток міста. Минулий успіх, як правило, веде до самовдоволення, що заважає розглянути проблеми, котрі накопичилися з часу процвітання. Крім того, для колись успішного міста властиві традиційні способи вирішення проблем, що загрожує недостатньою радикальністю

2. Світовий досвід реалізації концепції «Креативне місто»

Практика місцевого економічного розвитку в передових країнах світу дозволила накопичити «матеріал» для використання кращих практик його організації, розробки, управління та впровадження політики планування стратегій, програм та проектів місцевого розвитку. Цей досвід трансформувалася практикою застосування та відповідає сьгоднішнім реаліям та викликам глобальної економіки. Одним із прикладів такої практики є реалізація концепції «креативне місто».

Справжнім стартом даної концепції стали результати дослідницької роботи групи вчених, які вивчали приклади окремих ініціатив окремих міст Німеччини та Великої Британії, де за допомогою інноваційних стратегій у тій чи іншій сфері були виявлені ознаки зменшення кризових індикаторів. Конференція з питань креативного міста, яка проходила в Глазго в травні 1994 р, об'єднала експертів з п'яти британських і п'яти німецьких міст, серед яких Брістоль, Кельн, Дрезден, Ессен, Глазго, Карлсруе, Кірклес, Лестер, Мілтон Кейнс і Унна. Це зумовило практичну спроможність теорії, заснованої на успішних результатах існуючих політик та стратегій, і довело можливість її прикладного використання в містах усього світу. Одним із дослідників, які узагальнювали в 1994 році результати вивчення міст, що подолали індустріальну кризу, як раз і був згаданий вище Ч. Лендрі. З кінця 1990-х років індустріальні міста почали працювати над створенням у себе творчого простору та формуванням нового класу – креативного класу міських мешканців. На думку Р. Гренжер, креативне місто може бути «енергійним місцем, яке залучає творчих працівників, інтелектуалів, а також забезпечує інфраструктуру та соціальні простори, необхідні для активної підтримки творчої економічної діяльності» [13].

Дослідження британських вчених визначило такі риси креативних міст:

- креативні міста повинні не тільки залучати творчих працівників та інвестиції, але й забезпечувати, щоб їхня унікальна креативна екосистема була динамічною, враховувала місцеві особливості та зв'язок з глобальними процесами;
- креативні міста вливають кошти у сферу креативних індустрій;
- креативні індустрії можуть мати різний рівень «входження» до них, відповідно – відбувається соціальне творче розшарування, вилучення окремих груп з творчої економіки;
- у таких містах з'являються окремі райони, орієнтовані на творчі індустрії.

За результатами моніторингу культурних та креативних міст 2019 р., проведеного Євросоюзом, існує окремий блок індикаторів для ілюстрації креативної економіки європейських міст, серед яких: а) кількість робочих місць у креативному секторі, особливо в секторі цифрових технологій, медіа, розваг, професійна освіта і підвищення кваліфікації; б) кількість інновацій та інтелектуальної власності, зокрема дизайн-патентів, ІКТ-патентів, наукових розробок відповідно до цілей стійкого розвитку.

Аналіз креативної економіки міст неможливий також без аналізу брендів, особливо в аудіовізуальному секторі, програмуванні, моді. Крім цього, необхідно враховувати кількість креативних хабів та просторів, витрати на культуру та частку культурних і креативних продуктів у ВВП міста.

Серед висновків звіту є спостереження, що креативна економіка краще розвивається у великих містах. Це пов'язано з більшою щільністю та можливостями зв'язку. Якщо творчі фірми розташовані поряд, то це ефективно з погляду міжгалузевої синергії, адже сприяє обміну знаннями та інноваціями.

Ідеальним містом 2019 року для розвитку креативної економіки мало б стати поєднання Парижа (креативні робочі місця), Будапешта (робочі місця в нових секторах креативної економіки) й

Ейндоховена (інтелектуальна власність і патенти).

Як з культурно-орієнтованої, так і з економічної точки зору, необхідним компонентом творчого міста є творчі та гнучкі системи управління [25, с. 295]. До креативного управління належать: творчі процеси прийняття рішень, включення різноманітних і неосновних знань, створення мереж і зв'язок між різними вертикальними (місцевим, регіональним і загальнодержавним) і горизонтальними рівнями публічної влади (планування, культура, інженерія тощо), а також публічно-приватне партнерство для підтримки творчих індустрій.

З точки зору культури креативне управління часто включає творче прийняття рішень. С. Данг і Л. Сандеркок стверджують, що роль планувальника має бути більш схожою до ролі посередника і «перекладача» між апаратом публічної влади («урядом») і співтовариством, а також «координатора» підходящих місць для великої кількості неофіційних і різноманітних планів, ідей і виразів [17, 24]. Креативне управління також може передбачати включення різноманітних, місцевих і неосновних джерел знань. Н. Даксбері стверджує, що реалізація творчих міських «ідей і стратегій в співтоваристві – це мистецтво, засноване на глибоких знаннях: чутливість до складності культурної екосистеми спільноти і більш широким контекстами, в яких воно діє» [18].

Таким чином, в стратегіях культурно-орієнтованого креативного врядування виникають дві важливі теми: 1) уряд несе відповідальність за різні ідентичності й цінності, і потреби населення, таким чином акцентуючи роль уряду в творчості; 2) творчість пов'язана із самобутністю, місцевими знаннями і культурою, а не з продуктами творчої індустрії.

Економоцентричні дослідники припускають, що центральними складовими креативного врядування є мережі, партнерства та співпраця, які сприяють зростанню креативних індустрій. Зокрема, Н. Бредфорд стверджує, що для урядів важливо «виконувати важливу місцеву та національну політику, починаючи від економічних інновацій і закінчуючи соціальним громадянством та екологічною стійкістю» [15]. Ця пропозиція відображає вбудовані економоцентричні цінності, де креативне врядування передбачає адаптацію політики для сприяння зростанню творчої індустрії або залучення творчих талантів.

Більшість європейських практик розбудови «креативного міста» розпочиналися з культурного туризму, орієнтованого на ознайомлення з так званими «флагманськими будівлями» (див. Додаток 3) та регіональними спеціалізованими кластерами (брендowanymi галузями регіональної економіки та культури) (див. Додаток 4). У переважній більшості країн якоїсь всеохоплюючої (інтегральної) загальнонаціональної стратегії розвитку «креативної індустрії» немає, хоча загальнонаціональні стратегії для окремих секторів такої індустрії зустрічаються досить часто, як-от голландська індустрія дизайну чи музична індустрія у Франції.

Багато теоретиків «креативного міста» та багато міських політиків стверджують про необхідність, у певному відношенні, поєднання прямої та непрямой підтримки художників, мистецтв та культурних виразів. Пряма підтримка може мати різні форми: індивідуальні гранти для художників, некомерційний розвиток або оперативне фінансування, стартапи, фінансування творчих людей та груп, гранти на культурні заходи та експозиції та звільнення від оподаткування для зростання творчої індустрії тощо. По суті, цей компонент передбачає пряму фінансову підтримку – у тій чи іншій формі – для сприяння творчій свободі та діяльності. Непряма підтримка включає в себе створення сприятливих умов для формування і розвитку креативного класу і креативної індустрії: від виділення на ці цілі відповідних міських територій і формування «творчих резиденцій» до брендування міста, формування міського банку творчих пропозицій та організаційної підтримки резонансних культурних заходів.

На сьогодні ідея «креативного міста» стала глобальним рухом, який втілює нову парадигму міського планування.

Створена в 2004 році мережа творчих міст ЮНЕСКО (UCCN) зміцнює співпрацю з містами і між ними, які визнали творчість як стратегічний чинник сталого розвитку на економічному, соціальному, культурному та екологічному рівнях. Приєднуючись до Мережі, міста зобов'язуються ділитися передовим досвідом, розвивати партнерські відносини, підтримувати творчість та індустрію культури, розширювати участь у культурному житті та інтегрувати культуру в плани міського розвитку.

Спираючись на ці зобов'язання, 246 міст-членів з понад 70 країн світу, які в даний час утворюють цю мережу, працюють разом над досягненням спільної мети: зробити творчість і культурну індустрію центральним елементом своїх планів розвитку на місцевому рівні й активно співпрацювати на міжнародному рівні, згідно з Порядком денним в галузі сталого розвитку на період до 2030 року та Новою програмою розвитку міст.

Мережа творчих міст ЮНЕСКО охоплює сім сфер творчості: ремесла і народне мистецтво, дизайн, кіно, гастрономію, літературу, медіамистецтва і музику. Ця Мережа спрямована на: зміцнення міжнародного співробітництва між містами, які визнали творчість стратегічним чинником свого сталого розвитку; стимулювання і зміцнення ініціатив, очолюваних містами-членами, щоб зробити творчість важливим компонентом міського розвитку, особливо через партнерство з участю державного і приватного секторів та громадянського суспільства; посилення створення, виробництва, поширення і розповсюдження культурних заходів, товарів і послуг; розвиток центрів творчості та інновацій і розширення можливостей для творців і професіоналів у сфері культури; поліпшення доступу до культурного життя та участі в ньому, а також користування культурними товарами та послугами, особливо для маргіналізованих або вразливих груп і окремих осіб; повну інтеграцію культури і творчості в стратегії та плани місцевого розвитку [26, с. 10].

Цілі мережі творчих міст ЮНЕСКО реалізуються як на рівні міст, так і на міжнародному рівні, зокрема, через такі напрями діяльності: обмін досвідом, знаннями і кращими практиками; пілотні проекти, партнерства і ініціативи за участю державного і приватного секторів та громадянського суспільства; програми і мережі професійного і творчого обміну; наукові дослідження і оцінки досвіду творчих міст; політика і заходи щодо сталого розвитку міст; комунікаційні та просвітницькі заходи.

Міста, що увійдуть до Мережі, обирають на підставі конкурсу. Конкурс відкритий для будь-яких міст держав-членів ЮНЕСКО та асоційованих членів. Місто може бути призначене (designated) як креативне місто ЮНЕСКО на основі змісту, впливу та охоплення запропонованого плану дій, а також потенційного внеску у візію та цілі Мережі, зобов'язання щодо мандату ЮНЕСКО та Порядку денного у сфері сталого розвитку. Генеральний директор ЮНЕСКО відповідає за призначення міст відповідно до встановленої процедури, після внутрішнього технічного попереднього відбору та зовнішньої оцінки, здійсненої: 1) призначеними ЮНЕСКО незалежними експертами, що спеціалізуються в семи креативних напрямках та інших культурних і креативних секторах та/або урбаністичному розвитку; 2) містами-членами Мережі, які представляють сім креативних напрямів: ремесла та народне мистецтво, дизайн, кіно, гастрономія, література, медіа-мистецтво та музика.

Для того, щоб стати членом Мережі креативних міст, міста-кандидати повинні подати заявку, яка чітко демонструє їхню прихильність і спроможність сприяти досягненню цілей Мережі через реалізацію плану дій міста, запропонованого на конкурсі. Кожна заявка повинна містити, серед інших необхідних документів, офіційний лист про намір, підписаний мером міста, а також офіційний лист підтримки з боку Національної комісії у справах ЮНЕСКО в Україні. Сектор культури і культурної спадщини Національної комісії, що долучається до розгляду ініціативи, очолює Перший заступник Міністра культури України. З метою оптимізації процедури призначення встановлено обмеження на загальну кількість міст-кандидатів від країни, схвалених відповідною Національною комісією. Щороку національні комісії можуть схвалити максимум 4 заявки від країни. Заявки повинні сфокусуватися на одному з семи креативних напрямів, які охоплює Мережа. Тим не менш кандидатам також рекомендовано звертатися до інших креативних напрямів, охоплених Мережею, висвітлюючи існуючі та/або потенційні способи взаємодії між ними. Міста, які подавали заявки на конкурс двічі поспіль і не отримали призначення, можуть подати нову заявку тільки через 4 роки.

У 2015 р. Львів отримав статус Міста літератури ЮНЕСКО та став першим в Україні містом, що увійшло до Мережі. На сьогодні літературним містом є також Одеса. Принагідно відзначимо, що України належить до восьми держав світу (поряд з Великою, Британією, Іраком, Іспанією, Нідерландами, Південною Кореєю, Польщею та США), де є більш як одне літературне місто [16].

3. «Креативне місто» як перспективний напрямок муніципальної реформи в Україні

Ідея «креативного міста» поширюється Україною вже понад 10 років. Втім на сьогодні ЮНЕСКО тільки два українських міста визначає як креативні: Львів та Одесу. За звітом К. Фарінї про розвиток креативних індустрій в Україні, основні події у сфері міських креативних індустрій відбуваються передусім у великих містах: Києві, Харкові, Львові, Дніпрі, Одесі [19] (див. Додаток 5). З'являються окремі ініціативи в Запоріжжі, Вінниці, Рівному та інших містах.

У січні 2012 р. Ч. Лендрі відвідав м. Кіровоград, де взяв участь в обговоренні здатності цього міста до змін, його креативності. Участь в обговоренні взяли також представники бізнесу, молодіжних громадських організацій та блогери [10]; 9-10 березня 2018 р. у Львові був проведений форум «Креативний прорив», який об'єднав спільноту креативних людей з усієї країни задля створення нової моделі креативного, соціально відповідального, партисипативного міста («Міста 3.0»). В якості спеціального гостя форуму був присутній і Чарльз Лендрі – він прочитав публічну лекцію про те, як на основі концепції креативного міста побудувати відповідальну спільноту, що дбає

про кожного мешканця [14].

Проблема постсоціалістичних індустріальних міст полягає у тому, що вони часто виглядають однаково, безхарактерно. Багато мешканців досі почуваються дискомфортно з вираженням унікальності на особистому чи муніципальному рівні. І тут корисною буде ще одна цитата Лендрі: «Місто – це не місце в просторі. Це драма в часі». Відтак керівна еліта міста, включаючи громадських лідерів повинна бути драматургом, який описує і структурує цю драму в часі.

Наприклад, візійна група «Креативне місто Львів», що складається з представників бізнесу, науки, громадського сектору і влади, визначила цю «драму» таким чином: «Місто гідного життя, базованого на довірі, чесності, взаємоповазі та взаємодії, що веде до добробуту, самореалізації та суспільного блага через розвиток креативності – здатності та відваги до творення нових смислів, продуктів та форм. Саме можливість реалізувати свій творчий, інтелектуальний, бізнесовий потенціал для максимальної кількості людей, і при цьому брати на себе відповідальність за долю міста тут вважають основною цінністю. Разом із нетолерантністю до корупції та новою традицією взаємодовіри це дасть можливість побудувати нову, креативну економіку. Основою розвитку міста стає наявність потужного креативного класу та його інтеграція в усі сфери економіки, міської влади та суспільного життя» [12]. У підсумку це позитивно позначилося на туристичній привабливості Львова (див. Додаток 6).

У свою чергу, проведене у ході підготовки Стратегії розвитку Харкова до 2020 р. анкетне опитування дозволило визначити частоту згадувань респондентами компонентів, які складають сутність місії даного міста: інноваційне (15 %), комфортне (12 %), креативне (11 %), бізнесове (10 %) та ін. (див. Додаток 7). Ґрунтуючись на точці зору громадян та експертів, а також враховуючи результат SWOT-аналізу, що дозволив визначити головні проблеми міста та його конкурентні переваги (див. Додаток 8), було визначено, що місія міста Харкова – бути точкою інноваційно-креативного зростання національної економіки з комфортними умовами проживання освіченого й здорового населення [9].

У червні 2018 р. Закон України «Про культуру» було доповнено поняттям «креативні індустрії». За легальним визначенням, це види економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження, а їх продукти і послуги є результатом індивідуальної творчості [3]. У червні 2020 р. з легального визначення креативних індустрій згадку про те, що їх продукти мають бути результатом індивідуальної творчості, прибрати, натомість ч. 1 ст. 1 Закону України «Про культуру» була доповнена пунктом 5²), де креативний продукт визначається як товари та послуги, що створені/надані за результатами культурного (мистецького) та/або креативного вираження і мають високу додану вартість [2].

Перелік видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій, затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2019 р. № 265-р [4]. У цьому переліку опинилося загалом 33 види економічної діяльності, у тому числі видання книг, газет і журналів, розповсюдження кіно- та відеофільмів, телевізійних програм, комп'ютерне програмування, спеціалізована діяльність із дизайну, індивідуальна мистецька діяльність тощо.

Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» від 18 серпня 2020 року № 329/2020 передбачає низку конкретних заходів за напрямом зі сприяння розвитку креативних індустрій. Серед них: опрацювання питання щодо розроблення та затвердження державної цільової програми з розвитку народних художніх промислів України; актуалізації стратегічних планів з розвитку державних кіностудій; реалізації на умовах державно-приватного партнерства проекту «Будинок музики»; запровадження нових моделей діяльності закладів культури, зокрема як поліфункціональних центрів культурних послуг та креативних хабів. Водночас названим указом передбачено вжити заходів щодо удосконалення механізмів фінансування сфери культури, зокрема щодо запровадження нових підходів до умов оплати праці працівників культури з урахуванням показників результативності, ефективності та якості. Крім того, главою держави поставлено завдання опрацювати питання щодо: залучення додаткових джерел фінансування сфери культури, збільшення, починаючи з 2021 р., видатків на її фінансування відповідно до обґрунтованих потреб; можливості фінансування проектів розвитку культурної інфраструктури за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку; визначення особливостей здійснення державно-приватного партнерства у сфері культури, туризму, управління пам'ятками культурної спадщини [5].

Тож можемо констатувати, що на сьогодні створено законодавчі передумови для розвитку «креативних міст». Втім реалізація даної концепції неможлива без активної участі органів міського

самоврядування та безпосередньо територіальних громад міст. Відповідно, на створення «креативних» міст має бути зорієнтоване й вітчизняне муніципальне право. Однак з огляду на визнання самостійності місцевого самоврядування відповідні зміни до локальних нормативно-правових актів та коригування своєї поточної організаційно-правової діяльності мають здійснювати самі суб'єкти міського самоврядування.

З метою приведення вітчизняного муніципального будівництва у відповідність до потреб розвитку «креативних міст», **пропонуємо**:

1. Міським радам визначити пріоритетні напрями розвитку креативної індустрії міста, виходячи з семи сфер творчості, визначених ЮНЕСКО: ремесла і народне мистецтво, дизайн, кіно, гастрономія, література, медіамистецтво і музика. При цьому з урахуванням потенційних можливостей і бачення перспектив розвитку конкретного міста можуть бути обрані одразу кілька пріоритетних напрямів.

2. Міським радам обласних центрів здійснити заходи щодо входження до мережі творчих міст ЮНЕСКО для посилення міжнародного співробітництва на муніципальному рівні та використання міжнародних майданчиків для позиціонування українських міст як перспективних місць для інвестування і креативну індустрію та розширення творчого туризму. Слід розуміти, що титул міста-члена Мережі креативних міст є іміджевою та репутаційною перевагою, надає можливості для спільних міжміських і міжнародних проектів, обміну досвідом та навчання на кращих практиках, дає змогу залучати міжнародну фінансову допомогу. З метою роз'яснення процедури подання конкурсної заявки на включення міста до Мережі Міністерством культури України вже розроблено відповідні методичні рекомендації.

3. Забезпечити впровадження концепції «креативне місто» до тексту локальних нормативно-правових актів місцевого самоврядування, передусім статутів територіальних громад та стратегій розвитку. Названа концепція має отримати відображення як серед цілей та завдань муніципального розвитку, так і в структурі органів міського самоврядування та їхніх функціях.

4. Виконавчим органам міських рад провести інвентаризацію будівель, споруд та публічних просторів, розташованих на території міста, з метою їх подальшого перепрофілювання в інтересах «креативного міста». За необхідності (наприклад, в разі перебування відповідних об'єктів у державній власності) слід звертатися до Кабінету Міністрів України з пропозицією щодо їх передачі до комунальної власності згідно із Законом України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» [7].

5. У Генеральних планах міст, планах зонування території та детальних планах території перебачити публічні простори для розташування креативних індустрій. При цьому слід мати на увазі, що креативна діяльність може здійснюватися як у промислових зонах, так і зонах відпочинку.

6. При міських радах створити дорадчі органи з числа творчої інтелігенції з питань розбудови «креативного міста». Забезпечити взаємодію відповідних виконавчих органів місцевого самоврядування з інституціями громадянського суспільства, зокрема з громадськими організаціями та творчими спілками, з питань розбудови «креативного міста», співпрацю із зовнішніми експертами. Окрему увагу приділити взаємодії з бізнес-структурами.

7. Формування «креативного міста» потребує фінансової основи. Тому в міських бюджетах слід передбачити кошти на здійснення заходів, спрямованих на пряму чи опосередковану підтримку розвитку даної концепції. Згідно з п. 28 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачити надання суб'єктам креативної індустрії відповідно до чинного законодавства пільг по місцевих податках і зборах, а також земельному податку.

8. Щорічно в межах громадських слухань обговорювати питання розбудови «креативного міста».

9. При затвердженні програм соціально-економічного та культурного розвитку міст, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування враховувати потреби формування «креативного міста», передбачивши інструменти прямої та опосередкованої підтримки креативної індустрії;

10. При затвердженні в установленому порядку місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови відповідних населених пунктів, іншої містобудівної документації (п. 42 ч.1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6], ст. 1, 16-19 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [8]) передбачити розміщення об'єктів креативної індустрії, створення різнорідних просторів для творчих і культурних ініціатив.

ВИСНОВКИ

Ідеологія креативного міста декларує підтримку різноманітності та унікальності спільнот, але на практиці орієнтована на інтереси лише деяких з них. Креативний розвиток вимагає розуміння культури як капіталу, навчання технологіям роботи з цим капіталом, а також наявності інфраструктури, що підтримує культурні індустрії. Це поєднання виявляється можливим лише в певних просторах обраних постіндустріальних міст. Так, будучи релевантною насамперед, постіндустріальним суспільствам з їх розширюваними постматеріальними цінностями та цілями самореалізації й самовираження громадян, ідеологія креативного міста помітно трансформується при спробі її реалізації за межами розвинених країн.

У розвитку великих українських міст спостерігається схильність до реалізації постіндустріальних сценаріїв розвитку. Однак лише в Києві, Харкові, Дніпрі, Одесі, Львові та, можливо, деяких інших містах – обласних центрах (Запоріжжя, Полтава, Чернівці, Ужгород) наявна інфраструктура і накопичений культурний капітал дозволяють зафіксувати відмінний за своїм обсягом від статистичної похибки сектор креативної економіки. У цих містах з'являються деякі ознаки неоліберальної трансформації міських районів. Але не підтримані масовою міською культурою велодоріжки, кава на винос, парки і набережні, ярмарки та фестивалі стають лише невиразним, непереконливим прообразом можливих змін. На велодоріжках муніципальні служби ставлять квіткові вазони або стовпи зі знаками дорожнього руху, натомість джаз-фестивалі, фермерські ярмарки виявляються новими типовими продуктами, що суперечить ідеї унікальності й різноманітності, закладеній в ідеологію креативного розвитку.

В Україні системний інтерес до розвитку міської культури і залучення городян до культурного виробництва і споживання марковані спробами трансформації публічних просторів. Серед найбільш яскравих прикладів перетворення міських публічних просторів можна відзначити проекти реконструкції парку імені Горького та парку імені Шевченка в Харкові. В інших великих містах креативна логіка розвитку не отримала потужної владної підтримки, але було створено простір для різних культурних ініціатив, причому деякі з них вибудовуються по неоліберальних сценаріях (освоєння індустріальних просторів сучасним мистецтвом з ефектом подальшої капіталізації місця), деякі – по комунітаристських установок (волонтерські та крауд-фандінгові проекти, націлені на дослідження і збереження історії місця, окремих знакових об'єктів).

На відміну від креативних груп, чії ресурси визначаються переважно ринком, більшість в українських містах є ресурсозалежними від держави і його агентів соціальними групами – класами: робітники держпідприємств і різноманітних установ, пенсіонери, інваліди, одержувачі та субпідрядники держзамовлення, регіонального та муніципального замовлення. Тому спроби стимулювати економічний розвиток українських міст через розвиток культурних індустрій мають поки що характер обмежених наслідувальних експериментів. Економічна статистика показує, що навіть в таких передових місцях виробництва соціальних, культурних, технологічних зразків, як великі українські міста, головні напрямки змін пов'язані не з пост-, а зі звичайною деіндустріалізацією міського середовища і парадоксальним зростанням без розвитку, який полягає в перетворенні радянської моделі індустріальних міст-заводів на модель міста – торгового центру. Точкових соціокультурних інновацій, пов'язаних із запуском креативних індустрій (кіно, дизайн, мода, реклама, ЗМІ, комп'ютерні ігри тощо), виявляється недостатньо для перетворення спільних умов життя і розширення можливостей більшості городян.

Однак у статусі рядового елемента системи місцевого самоврядування досягти швидких і позитивних агломераційних ефектів нинішній мережі крупних міст України практично неможливо. Щоб стати економічним драйвером, кожне місто має вибудувати модель розвитку, орієнтовану на власні порівняльні переваги (історична колія, структура міської економіки, географічне розташування, транспортна інфраструктура, галузева спеціалізація і т.д.) і на доступні ресурси в загальноукраїнському і навіть глобальному контексті.

Бібліографічні посилання:

1. Жук Ю.І. Креативне місто. Концепція та перспективи її впровадження в малих містах Львівської області. *Матеріали XI Всеукраїнських наукових Талійських читань*. Харків, 2015. С. 29-35.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби COVID-19: Закон України від 16.06.2020 № 692-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/692-20>.

3. Про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо визначення поняття «креативні індустрії»: Закон України від 19.06.2018 № 2458-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2458-19>.
4. Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.04.2019 № 265-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-р>.
5. Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму: Указ Президента України від 18.08.2020 № 329/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3292020-34717>.
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
7. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності: Закон України від 03.03.1998 № 147/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/147/98-вр>.
8. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17>.
9. Стратегія розвитку міста Харкова до 2020 року: додаток до рішення 10 сесії Харківської міської ради 7 скликання «Про затвердження Стратегії розвитку міста Харкова до 2020 року» від 21.12.2016. URL: <https://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/zakon/strategy2411.pdf>.
10. Лендрі Ч. Креативне місто – це місто з відкритим мисленням, готове до змін. URL: <http://www.kr-admin.gov.ua/start.php?q=News1/Ua/2012/230112.html>.
11. Mercer E. Response to Geoff Stahl: Reading Between the Lines of the Creative City. Meaning and identity: An Interdisciplinary Perspective. 2014. P. 49.
12. Шеремета П. Креативний прорив українських міст. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/kreativnij-proriv-ukrajinskikh-mist-2457230.html>.
13. Шинкарук А. Креативне місто: скільки місто має витратити на культуру. *Gwara Media*. URL: <https://gwaramedia.com/kreativne-misto/>
14. «Щоб збудувати креативне місто, треба збудувати креативну країну», – мер Львова під час публічної лекції Чарльза Лендрі. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/city/lviv-international/246763-shchob-zbuduvaty-kreatyvne-misto-treba-zbuduvaty-kreatyvnu-krainu-mer-lvova-pid-chas-publichnoi-lektsii-charlza-lendri>
15. Bradford N. Creative City Structured policy backgrounder. *Background Paper F/46 Family Network*, August 2004. 15 p. URL: https://www.academia.edu/25738786/Creative_Cities_Structured_Policy_Dialogue_Backgrounder.
16. City of Literature. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/City_of_Literature.
17. Dang S. A Starter Menu for Planner/Artist Collaborations. *Planning Theory and Practice*. 2005. Vol. 6. Number 1. P. 123-126.
18. Duxbury N. Creative Cities: Principles and Practices. *CPRN Policy Backgrounder*. August 2004. URL: https://www.academia.edu/4154836/Creative_Cities_Principles_and_Practices.
19. Farinha C. Developing cultural and creative industries in Ukraine. URL: <https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Research/171205%20Creative%20Industries%20Report%20for%20Ukraine.pdf>.
20. Florida R. The Rise of the Creative Class: And How it's transforming work, leisure, community and everyday life. New York: Perseus Book Group. 2002. 512 p.
21. Howkins J. The Creative Economy: How People Make Money From Ideas – Allen Lane, 2001. 288 p.
22. Landry C. The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators. Earthscan Ltd, UK & USA, 2000. 350 p.
23. Sandercock L. A new spin on the creative city: Artist/planner collaborations. *Planning Theory and Practice*. 2005. Vol. 6. Issue 1. P. 101-103.
24. Smith R., McCarthy J. Cluster or Whirlwind? The New Media Industry in Vancouver. *Clusters in a Cold Climate: Innovation Dynamics in a Diverse Economy*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press and School of Policy Studies, Queen's University, 2004. P. 195-221.
25. Smith R., Warfield K. The Creative City: a matter of values. *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2007. P. 287-312.
26. UNESCO Creative Cities Programme for sustainable development. Paris, 2018. URL: <https://www.bic.moe.go.th/images/stories/pdf/UNESCOCREATIVECITIESPROGRAMME.pdf>.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Чарльз Лендрі та його «Креативне місто»

Додаток 2

Приклади креативного використання старих промислових будівель

«Zeche Zollverein», центр мистецтва і дизайну в м. Ессен (Німеччина)

Виставковий центр «Tramway» в м. Глазго (Велика Британія)

Додаток 3
«Флагманські будівлі»

Музей Гуггенхайма в м. Більбао (Іспанія)

Палац мистецтв у м. Валенсія (Іспанія)

Додаток 4

Брендовані галузі регіональної економіки та культури: Лондон, Мілан, Нью-Йорк, Париж як «столиці моди»

Додаток 5

Загальні показники розвитку креативної економіки та збалансованість розвитку галузей¹

	Дніпро	Київ	Львів	Одеса	Харків
Загальні показники розвитку креативних індустрій та показники збалансованості розвитку культурних та креативних галузей в місті	0,93	0,52	1,48	1,47	1,09
Збалансованість розвитку креативних індустрій (на основі кількості зареєстрованих самозайнятих (ФОП))	0,00	0,07	0,33	0,43	0,46
Збалансованість розвитку креативних індустрій (на основі кількості студентів, що вступили на креативні та культурні спеціальності)	0,46	0,00	0,32	0,44	0,33
Збалансованість розвитку креативних індустрій (на основі показника щодо обсягу надходжень ПДФО)	0,46	0,00	0,38	0,22	0,07
Суб'єктивна оцінка експертів щодо рівня розвитку креативних ініціатив та підприємств, середнє	0,00	0,45	0,46	0,39	0,22
Збалансованість розвитку креативних індустрій (на основі результатів експертної оцінки)	0,46	0,07	0,00	0,29	0,18
Кількість заявників на тренінгову програму для креативних підприємців-початківців Creative Enterprise Британської Ради	0,09	0,46	0,18	0,08	0,00

Додаток 6

Вплив реалізації концепції «Креативне місто» на збільшення кількості туристів, котрі його відвідують (на прикладі міста Львова)²

¹ Звіт щодо опрацювання даних для міст Дніпро, Київ, Львів, Одеса, Харків апробаційного дослідження «Індекс культурного та креативного потенціалу міст України». Київ: Аналітичний центр CEDOS, 2018. С. 15.

² Історія успішної співпраці однодумців. URL: <http://business100.ks.ua/istoriya-uspishnoyi-spiivpratsi-odnodumtsiv/>

Міжнародна консалтингова компанія Monitor Group та Фонд «Ефективне управління» розробили стратегію економічної конкурентоспроможності міста Львова. У межах цього проекту, у 2008 р. Фонд «Ефективне управління» та компанія Monitor Group обрали Львів для реалізації Стратегії економічного розвитку міста. Проаналізувавши економіку Львова і дослідивши ключові економічні кластери, серед яких кластери туризму та бізнес-послуг були названі найбільш конкурентоспроможними і на яких згодом і зробили акцент.

Monitor Group слідували за виконанням стратегії, за показниками, і якщо щось не вдавалось, то вони допомагали це вирішити, сформували бюджет міста і далі сприяли реалізації стратегії. Відповідно була утворена комунальна установа – Інститут міста, яка повинна була моніторити впровадження стратегії розвитку міста.

Ключовими кластерами для реалізації Стратегії були визначені Львівський туристичний альянс (об'єднав рестораторів, готельєрів, власників туристичних компаній) та IT-кластер (понад 80 IT-компаній).

Додаток 7

Структура компонентного складу визначення місії міста Харкова громадянами та експертами³

³ Стратегія розвитку міста Харкова до 2020 року: додаток до рішення 10 сесії Харківської міської ради 7 скликання «Про затвердження Стратегії розвитку міста Харкова до 2020 року» від 21.12.2016. URL: <https://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/zakon/strategy2411.pdf>.

Додаток 8
Відображення концепції «Креативне місто» в Стратегії розвитку міста Харкова до 2020 року

Стратегічна мета 2. Розумна економіка міста і забезпеченість населення робочими місцями

↳ **Операційна мета 2.2. Інформаційно-креативне місто**
↳ **Напрямок 2.2.3. Харків — креативний центр європейського рівня**

Проблеми:

- ➔ невідповідність матеріально-технічного забезпечення закладів культури сучасним вимогам;
- ➔ недостатня поінформованість населення і гостей міста про культурні заклади і заходи, які відбуваються;
- ➔ неповна забезпеченість населення і гостей міста умовами для відпочинку;
- ➔ недостатня підтримка культурних проєктів, програм і конкурсів.

Ресурси (сильні сторони):

1 університет мистецтв і 2 академії, що готують фахівців творчих професій;
26 шкіл мистецтв;

32 музеї, 39 театрів;
понад 10 кінотеатрів,
понад 20 художніх галерей,

86 публічних бібліотек,
5 Будинків культури.

Комплексна міська програма розвитку культури в місті Харкові на 2011–2016 рр. (потребує продовження).

Завдання:

- ✓ підтримка різноманітних культурних проєктів, фестивалів і конкурсів;
- ✓ сприяння подальшому розвитку масових бібліотек із використанням новітніх інформаційних технологій;
- ✓ сприяння партнерству між державними та недержавними закладами культури;
- ✓ зміцнення матеріально-технічної бази закладів культури;
- ✓ розробка програми підтримки професійних і молодіжних конкурсів у сфері дизайну, моди, індустрії краси;
- ✓ створення умов для відпочинку населення і гостей міста шляхом облаштування відповідних паркових зон.

Заходи:

- ↳ креативне висвітлення культурних подій у засобах масової інформації;
- ↳ перехід мережі бібліотек на новий рівень обробки і надання інформації населенню;
- ↳ участь міста в міжнародних культурних проєктах;
- ↳ створення кластерних структур у креативній сфері міста;
- ↳ здійснення освітньої програми для актуалізації функцій закладів культури у сучасному місті та залучення додаткового фінансування.

Відповідальні: Департамент культури; Департамент у справах сім'ї, молоді та спорту; Департамент освіти.

Індикатори: ● кількість проведених конкурсів і фестивалів; ● кількість відвідувачів театрів, музеїв тощо; ● кількість лауреатів мистецьких конкурсів; ● кількість нових постановок; ● кількість проведених масових культурних заходів, у тому числі з неформальних ініціатив; ● кількість стипендій для обдарованих дітей та молоді; ● рівень задоволеності мешканців міста.

Зв'язок з іншими цілями: МЦ 1.2, МЦ 4.1, МЦ 1.3, МЦ 5.1.

Юрій ПЛЕКАН
Софія ТУРЧИН
Петро ПАЦУРКІВСЬКИЙ

Науковий керівник – Світлана БОБРОВНИК
завідувач кафедри теорії
та історії права та держави,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
наук вищої освіти України

*(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ НА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Динамічний розвиток сучасного суспільства в умовах технічного прогресу об'єктивно зумовлює визначення на теоретичному рівні основних засад функціонування національної системи права в новітніх умовах, адже світовий прогрес досягнув значного прориву у сфері забезпечення прав людини в галузях суспільних відносин, які є нестандартними для традиційного сприйняття.

Глобальна мережа «Інтернет» набула великого значення в житті людини. Щодня зростає кількість її користувачів, збільшується спектр відносин, які об'єктивно потребують регулювання, а також число колізій і прогалин у правовому регулюванні. У Резолюції «Про сприяння, захист та здійснення прав людини в Інтернеті» Рада ООН наголосила на тому, що права, які належать особі офлайн, мають бути ідентично захищені в онлайн-середовищі і що зміцнення конфіденційності в Інтернеті в контексті прав людини стане стимулом для розвитку та інновацій.

Мережа Інтернет є популярною формою взаємозв'язку суб'єктів суспільних відносин, тому доцільно виокремити поняття «цифрових прав», що забезпечують можливість доступу особи до мережі Інтернет і націлені на реалізацію потреб та інтересів людини, які мають бути захищені в онлайн-середовищі.

Дослідження права людини на конфіденційність та захист персональних даних зумовлює необхідність виявлення основних позицій та рішень ЄСПЛ як основного гаранта забезпечення захисту прав та свобод людини у світі, а також використання позитивного досвіду правозастосування ЄСПЛ норм Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Мета дослідження – на основі наукового аналізу права людини на конфіденційність в мережі Інтернет розробити та обґрунтувати теоретичні пропозиції щодо вдосконалення основних механізмів захисту прав людини в мережі Інтернет.

Об'єкт дослідження – правове регулювання суспільних відносини у мережі Інтернет.

Предмет дослідження – основні механізми захисту прав людини на конфіденційність в мережі Інтернет.

Відповідно до мети дослідження сформульовано такі **завдання**:

- з'ясувати теоретичне значення «цифрових прав» для сучасної юридичної науки та практики;
- розробити пропозиції щодо удосконалення нормотворчої практики у сфері діджиталізації суспільних відносин;
- розробити пропозиції для підвищення ефективності судового захисту порушених прав людини на захист персональних даних та конфіденційності;
- визначити та співвіднести поняття «конфіденційна інформація користувачів мережі інтернет» та «персональні дані користувачів мережі інтернет», виокремити їхні сутнісні ознаки;
- дослідити визначені у практиці ЄСПЛ допустимі підстави втручання в право людини на конфіденційність та приватність;
- виокремити правові підстави застосування Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод та рішень ЄСПЛ в Україні.

Теоретичну основу дослідження складають основні положення логіки, філософії, загальної теорії права та інших наук, розроблені українськими ученими (Правдиченко А., Головка О., Золотар О.) та іноземними вченими (Володовською В., Дворовим М., Сімсоном О.) та ін.

Задля комплексного дослідження основних механізмів захисту права людини на конфіденційність у мережі Інтернет були опрацьовані окремі джерела українського та міжнародного права (закони України, рішення ЄСПЛ, угоди та конвенції).

Методи дослідження. Методологічну основу наукового дослідження становить система філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, які забезпечили об'єктивність результатів дослідження: *філософські* (діалектичний, метафізичний метод); *загальнонаукові* (метод спостереження, порівняння; абстрагування, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, аналогії); *спеціальні* (комунікативний, функціональний).

Застосування цих методів сприяло комплексному та багатоаспектному дослідженню права людини на конфіденційність у мережі Інтернет, формуванню науково обґрунтованих теоретичних висновків щодо удосконалення нормотворчої практики та основних механізмів захисту права людини на конфіденційність у мережі Інтернет.

РОЗДІЛ 1. «ЦИФРОВІ ПРАВА»: НОВИЙ ЕТАП РЕГУЛЮВАННЯ І ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ПРАВА НА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

1.1. Теоретико-правові характеристики категорії «цифрові права» як однієї із сучасних форм забезпечення невід'ємних прав та свобод людини

Варто, на нашу думку, зосередити увагу на понятті «цифрові права», які із досвіду функціонування сучасного суспільства займають чи не одне із провідних місць серед норм та інститутів права, що забезпечують регламентацію поведінки особи в мережі Інтернет, а також серед правових вимог, націлених на забезпечення, по-перше, потреб та інтересів людини, по-друге, стабільності в суспільстві.

Поява поняття «цифрових прав» об'єктивно обумовлена індустріальним та технічним розвитком людства в цілому на зламі ХХ-ХХІ ст. Держава, реагуючи на виклики часу, зобов'язана втілювати прогресивні досягнення людства та забезпечувати удосконалення механізму закріплення, реалізації і охорони прав та основоположних свобод людини, вбачаючи у цьому свій головний обов'язок. Не має оминати увагою державної влади і забезпечення можливостей громадян, пов'язаних з глобальною мережею Інтернет як однією із форм взаємозв'язку та взаємообміну людей, а також важливого простору для розвитку потенційно значимих для людини прагнень та ідей.

Важливо наголосити на тому, що в сучасній літературі відсутня єдність доктринальних позицій щодо розуміння категорії «цифрові права». Це обумовлюється тим, що поняття, які розкривають її зміст, включені до деяких нормативно-правових актів, у тому числі і міжнародного значення, які закріплюють фундаментальні права та свободи людини, що поширюються не лише на традиційно сформовані відносини у суспільстві, а й на нові, певною мірою нестандартні для традиційного їх сприйняття. Найперше, до них належать такі міжнародні акти, як: Загальна декларація прав людини та Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [1, с. 5]. Окрім того, на нашу думку, складність визначення поняття «цифрові права» полягає ще й в недосконалому законодавчій техніці та відсутності чинних юридичних норм, які б ефективно регулювали відносини у цифровому просторі. Перш за все це стосується ІТ-права як нової галузі, покликаної забезпечити ефективну реалізацію прав та свобод громадян у випадках, які так чи інакше стосуються мережі Інтернет. Необхідно зазначити, що згадана галузь, порівняно з існуючими, є нещодавно сформованою та серед своїх стратегічних завдань визначає захист даних та конфіденційності в цифровому просторі [2, с. 5].

«Цифрові права» як одна із важливих форм відповіді на виклики та перешкоди, що постали перед людством у ХХІ ст., набирає надзвичайної популярності в сучасній науці та практиці. По-перше, світова пандемія коронавірусу, що має місце вже другий рік поспіль, внесла значні корективи у життя людей. Саме цифровий, або ж Інтернет-простір, наразі реалізує функцію гарантування розвитку суспільства, а такі поняття, як дистанційна робота чи навчання для нас не є дивними, оскільки суспільство звикло до такого режиму здійснення не лише трудових функцій суб'єктами, але й забезпечення життєдіяльності загалом. По-друге, разом із практичною значимістю освоєння мережі Інтернет виникає необхідність регламентації відносин людей у цифровому просторі, забезпечення ефективної реалізації суб'єктивних прав та свобод, а також необхідність захисту й відновлення наданих державою можливостей для реалізації власних інтересів у випадку їх порушення аж до судового захисту. По-третє, «цифрові права» розглядають як один із можливих варіантів гарантування захисту фундаментальних прав та свобод людини, що забезпечує системне вивчення потреб захисту прав людини в цифровому просторі, оскільки окремі гарантії таких Інтернет-

можливостей й до сьогодні розпорошені в численних резолюціях, рекомендаціях та інших актах міжнародного значення [3, с. 41-42].

Таким чином, досліджувана категорія має не лише абстрактне, теоретичне, доктринальне значення, а й цілком реальне практичне застосування, що залежить від рівня розвинутої суспільних відносин, а також ступеню досконалості юридичних норм, що складають сутність цього права. На нашу думку, «цифрові права» до цього часу не набули достатньої наукової розробки, а також необхідного ціннісного значення, що суттєво підвищується в умовах наявних перепон до розвитку та вдосконалення суспільства. Згадані права відіграють суттєву роль у системному забезпеченні взаємовідносин людей в онлайн-середовищі, яке складає один із пріоритетних напрямків реалізації інтересів громадян.

1.2. «Цифрові права» та юридична практика: основні пропозиції щодо удосконалення механізму дії «цифрових прав» та нормотворчої практики в сучасній державі

Враховуючи вищенаведені положення доцільно стверджувати, що держава як особлива форма організації суспільства у відносинах, пов'язаних із сферою діджиталізації, тобто оцифровуванням, виконує основну роль у процесі досягнення соціального компромісу та утвердження й забезпечення прав та основоположних свобод людини в мережі Інтернет як одній із сфер виразу людських взаємовідносин.

Варто зазначити, що у контексті правової держави, для якої однією із основних характеристик є верховенство права й правовий захист особи та юридична рівність громадян, такий тип організації суспільства ще з більшою вимогливістю та об'єктивністю повинен безумовно закріплювати на законодавчому рівні невід'ємні права та свободи людини, в тому числі і розглянуті нами «цифрові права», що забезпечують правову захищеність громадян не тільки у традиційних сферах суспільних відносин, а й в онлайн-просторі. Безумовно, що політика держави, спрямована на найбільш точну визначеність меж дії «цифрових прав» та можливостей їх реалізації громадянами, а також недопущення порушення прав людини в мережі Інтернет, включаючи право на конфіденційність та нерозголошення персональних даних, забезпечує можливості держави щодо гармонійного поєднання власних інтересів з інтересами особи та суспільства. Окрім того, саме таким шляхом державна влада спроможна підвищити соціальну активність громадян у такий складний час, коли фізично будь-хто цього зробити не може або є обмеженим у цій можливості.

У таких умовах на державу покладається обов'язок щодо забезпечення необхідного рівня безпеки осіб, що користуються можливостями, наданими «цифровими правами», а також щодо інформаційного захисту громадян. Варто зазначити, що ефективне впровадження та забезпечення інформаційної безпеки та реалізації невід'ємних прав та основоположних свобод людини безпосередньо залежать від рівня розвитку інститутів громадянського суспільства та держави, системи права, а також від вміння адаптуватися до будь-яких змін, в тому числі і в сфері цифрового простору, самими громадянами, що обумовлено ступенем інформаційної та правової культури [4, с. 64].

Доцільно звернути увагу на те, що держава, маючи у своєму арсеналі прийоми та засоби нормотворчості та наділена відповідними повноваженнями зобов'язана забезпечити прийняття юридичних норм, які б не лише гарантували універсальний доступ до мережі Інтернет чи будь-яких інших видів цифрового зв'язку, але й ефективно забезпечували механізми дії «цифрових прав» та їх захист у разі порушення, включаючи судовий порядок.

Так, законодавча гілка влади в Україні – Верховна Рада, яка наділена конституційно закріпленими повноваженнями, на засіданні парламентського Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики, а також Комітету з питань цифрової трансформації повинна через уповноважених на те депутатів розглянути питання щодо законодавчого закріплення прав та свобод людини й гарантій їх дотримання в Інтернеті на території держави. Варто зазначити, що український парламент задля найбільш ефективного регулювання відносин у цифровому просторі повинен ще не тільки на законодавчому рівні упорядкувати цю нову сферу суспільної взаємодії, а й використовувати позитивний досвід зарубіжних країн, а також привести національне законодавство у відповідність до законодавства Європейського Союзу у рамках виконання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС [5].

Основою прийняття відповідних проектів законів мають слугувати результати всеохоплюючого моніторингу, проведеного, насамперед, органами виконавчої влади за безпосередньої ініціативи та під контролем парламентарів як представників народу. Моніторинг має, на нашу думку, торкатися не лише питань щодо індексу використання суб'єктами своїх невід'ємних прав у сферах, суміжних із онлайн-простором, але й через уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надати результати правової оцінки рівня забезпечення цифрових прав людини, а також

кількості виявлених порушень у цій сфері задля подальшого використання зібраних матеріалів, які слугуватимуть основою щодо удосконалення механізмів регулювання суспільних відносин в мережі Інтернет. Важливо зазначити в цьому контексті, на нашу думку, що обов'язково в процесі моніторингу повинні враховуватися конкретні історичні умови життєдіяльності суспільства, існуючий правовий статус громадян в державі, а також, і це найважливіше з огляду утвердження нових принципів у світі, ступінь розвиненості демократичних процесів та правової культури суспільства [6, с. 376].

Виходячи із принципу розподілу влади та співвідношення повноважень органів, що їх здійснюють, в аспекті розглянутого нами питання «цифрових прав», вбачаємо за доцільне звернути увагу на судову гілку влади в Україні як основного гаранта захисту та відновлення невід'ємних та основоположних свобод людини. Найперше це стосується місцевих судів, які при вирішенні питань про порушення прав на конфіденційність та захист свободи слова в мережі Інтернет повинні керуватися виключно чинним законодавством, а в разі відсутності потрібних норм – загальнолюдськими принципами, а також встановлювати форму, мету, зміст та ймовірні наслідки висловлювання в онлайн-просторі, яке безпосередньо пов'язане із застосуванням суб'єктами своїх «цифрових прав». Окрім того, Верховний Суд як найвища судова інстанція повинен в обов'язковому порядку не тільки узагальнювати юридичну практику з відповідних питань, але й, забезпечуючи єдність застосування правових норм, забезпечити проведення спільних тренінгів із суддями нижчих інстанцій та підготувати відповідні роз'яснення норм матеріального та процесуального права, які застосовуються чи можуть бути застосованими в процесі розгляду справ щодо порушення «цифрових прав» особи.

Отже, «цифрові права» – це не завуальована назва сукупності не зрозумілих для суспільства понять, а один із способів розширення та застосування традиційних й універсальних прав людини, який забезпечує потреби будь-якого члена суспільства, пов'язані із мережею Інтернет та інформаційною площиною, виміром можливостей реалізації та захисту власних інтересів у сучасному індустріальному суспільстві. «Цифрові права» є одним із прогресивних засобів захисту персональних даних в онлайн-просторі.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «КОНФІДЕНЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ КОРИСТУВАЧІВ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ» ТА «ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ КОРИСТУВАЧІВ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ»

Мережа «Інтернет» має велике значення у житті людини. Із кожним днем зростає кількість її користувачів та збільшується спектр відносин, які об'єктивно потребують регулювання. У Резолюції «Про сприяння, захист та здійснення прав людини в Інтернеті» Рада ООН наголосила: «Права, які належать особі офлайн, мають бути ідентично захищені в онлайн-середовищі. Зміцнення конфіденційності в Інтернеті в контексті прав людини стане стимулом для розвитку та інновацій, за умов тісної співпраці уряду та громадянського суспільства» [7]. Це зумовило завдання цього розділу наукової роботи – дефініціювати та співвіднести поняття «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет» та «персональні дані користувачів мережі Інтернет» в контексті захисту прав людини.

Поняття конфіденційності в мережі Інтернет було предметом наукових досліджень учених Станкевича В., Чернадчука О. та ін. Семантичний аналіз слова «конфіденційний» дає підстави для висновку: «конфіденційний» – той, що не підлягає розголосові; довірчий, таємний [8, с. 273]. «Конфіденційна інформація» – інформація, яка доступна лише адресату [9].

Право людини на конфіденційність закріплене в Конституції України у спосіб недопущення збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [10]. Українське законодавство надає також визначення понять конфіденційності та конфіденційної інформації. Так, в Указі Президента України «Про Положення про технічний захист інформації в Україні «конфіденційність» визначено як властивість інформації бути захищеною від несанкціонованого ознайомлення; «конфіденційна інформація – відомості, які перебувають у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних та (або) юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов» (Положення «Про порядок розроблення, виготовлення та експлуатації засобів криптографічного захисту конфіденційної інформації»); «конфіденційна інформація – інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов» (Закону України «Про

доступ до публічної інформації) [11-14].

Слід зауважити, що дефініцію поняття «конфіденційна інформація в мережі Інтернет» законодавець не надає, а в полі правового регулювання ідентичні терміни визначаються як такі, що є різними за обсягом, що суперечить правилам нормотворчої техніки. Із метою усунення такої невизначеності, застосовуючи метод аналогії та ураховуючи Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку функціонування електронної системи закупівель та проведення авторизації електронних майданчиків» пропонуємо визначити поняття «конфіденційна інформація в мережі Інтернет» як інформацію про обліковий запис та пароль Інтернет-користувача, що забезпечує доступ до авторизованого чи попередньо авторизованого електронного акаунта, ім'я, дата народження, вік, стать, адреса, вхідне та вихідне листування, банківські реквізити та інші відомості, які перебувають у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних та (або) юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов.

Конфіденційній інформації в мережі Інтернет характерні такі ознаки:

- право на конфіденційність інформації в мережі Інтернет є захищеним на національному (у контексті конституційно закріпленого права на невтручання в особисте та приватне життя, таємницю листування) та міжнародному рівнях (Резолюція Ради ООН «Про сприяння, захист та здійснення прав людини в Інтернеті» від 5.07.2012; Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод);

- це підвид інформації з обмеженим доступом (відповідно до ч. 1 ст. 21 Закону України «Про інформацію»);

- суб'єктами відносин у сфері доступу до конфіденційної інформації є особи, яким первинно належить конфіденційна інформація (інтернет-користувачі), розпорядники інформації – хост, провайдер, інша особа, що має доступ до бази даних; запитувачі інформації – фізичні, юридичні особи, об'єднання громадян без статусу юридичної особи, крім суб'єктів владних повноважень;

- конфіденційна інформація в мережі Інтернет включає інформацію про обліковий запис та пароль інтернет-користувача, що забезпечує доступ до авторизованого чи попередньо авторизованого електронного акаунта; сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адресу проживання, дату і місце народження; вхідне та вихідне листування, банківські реквізити, комерційну таємницю та ін.;

- конфіденційна інформація в мережі Інтернет не підлягає розголошенню за відсутності винятків, передбачених законодавством (декларації про доходи осіб та членів їхніх сімей, які претендують на зайняття чи займають виборну посаду в органах влади та обіймають посаду державного службовця, службовця органу місцевого самоврядування першої або другої категорії; коли особа у відповідь на прохання/пропозицію дає згоду на використання своїх конфіденційних даних; якщо конфіденційна інформація є предметом оперативно-розшукової діяльності чи досудового слідства; коли розголошення конфіденційної інформації відповідає суспільному інтересу і право громадськості знати цю інформацію переважає шкоду, яку може бути завдано поширенням конфіденційної інформації (зادля визначення, чи суспільний інтерес та шкода є співмірними, запропонований «трискладовий тест», викладений в ч. 2 ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації»);

- за неправомірне використання конфіденційної інформації в мережі Інтернет передбачена цивільно-правова (ст. 286, ст. 302 ЦК України), кримінальна (ст. 182 КК України) та адміністративна відповідальність (ст. 164 КУпАП).

Досліджуючи поняття «персональні дані в мережі Інтернет зауважимо, що з філологічної точки зору персональний – той, який стосується певної, окремої особи, належить їй [15, с. 332]. Законодавець ототожнює поняття «персональна інформація» та «інформація про фізичну особу» та визначає їх як відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [16]. Пропонуємо дефініціювати поняття «персональні дані в мережі Інтернет» як сукупність відомостей про фізичну особу, розміщених в мережі Інтернет, які надають можливість її ідентифікувати (зокрема, але не виключно: прізвище, ім'я, по батькові, адреса, цифровий підпис, телефон, стать, вік, банківські дані). Інформація, яка є деперсоналізованою та не надає можливості ідентифікувати фізичну особу, не може бути персональною.

До ознак персональних даних в мережі Інтернет належать такі:

- є захищеними в контексті права на приватність, що закріплене у Конституції України (ст. 31-32) та конкретизоване у галузевому законодавстві, а також включене у ст. 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод, ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні

права, ст. 16 Конвенції ООН про права дитини та ін.;

- обробка персональних даних суворо регламентована законом. Не допускається обробка даних про фізичну особу, які є конфіденційною інформацією, без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Без згоди суб'єкта персональних даних така інформація може бути оброблена лише у життєво необхідних цілях (ст. 6 Закону України «Про захист персональних даних») [17];

- стосуються лише правоздатних фізичних осіб (інформація про померлих осіб не є персональною (ст. 24-25 ЦК України);

- суб'єктами відносин, що пов'язані із персональними даними, є суб'єкт персональних даних; володілець (вирішує, чи є конкретні дані персональними) та розпорядник персональних даних (суб'єкти, що обробляють персональні дані відповідно до закону) третя особа; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 4 Закону України «Про захист персональних даних») [17];

- персональні дані можуть як належати, так і не належати до конфіденційної інформації (за законом чи рішенням уповноваженого суб'єкта). До персональних даних не належить інформація про здійснення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень, дані, зазначені у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, про отримання у будь-якій формі фізичною особою бюджетних коштів, державного чи комунального майна, крім випадків, передбачених статтею 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» (ст. 5 Закону України «Про захист персональних даних») [18];

- ЄСПЛ до критеріїв, які необхідно враховувати при обробці персональних даних, відніс: внесок матеріалу у публічну дискусію, статус особи, метод отримання інформації, попередня поведінка суб'єкта персональних даних та наслідки публікації [18];

- доступ до персональних даних може бути платним (до вартості зараховують оплату роботи, що пов'язана з обробкою персональних даних, консультуванням та організацією доступу до відповідних даних) чи безкоштовним (для суб'єкта персональних даних) (ст. 19 Закону України «Про захист персональних даних») [17];

- за неправомірне використання персональних даних чи порушення їхнього захисту, згідно зі ст. 188-39 КУпАП, передбачена адміністративна відповідальність.

Поняття «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет» та «персональні дані користувачів мережі Інтернет» є самостійними поняттями, які в певних правовідносинах можуть суміщатися, частково збігатися, тому деякі персональні дані користувачів мережі Інтернет можуть становити конфіденційну інформацію користувачів мережі Інтернет, а певна конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет може бути персональними даними користувачів мережі Інтернет (додаток Б). Належність персональних даних користувачів мережі Інтернет до конфіденційної інформації користувачів мережі Інтернет визначається законом чи уповноваженою особою. Водночас, не всі персональні дані користувачів мережі Інтернет є конфіденційною інформацією користувачів мережі Інтернет: поняття «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет» є ширшим за обсягом, уміщує відомості про фізичних та юридичних осіб, а поняття «персональні дані користувачів мережі Інтернет» стосується лише фізичних осіб (додаток В).

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ ЩОДО ПРАВА ЛЮДИНИ НА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ ТА ПРИВАТНІСТЬ

1.1. ЄСПЛ про загальні вимоги щодо виправданості втручання у конфіденційність і приватність

Людські права, які стосуються конфіденційності і приватності, гарантуються статтями 8-10 ЄКПЛ. Це право на повагу до приватного і сімейного життя, право на свободу думки, совісті і релігії та право на свободу вираження поглядів. Усі вищезазначені права не є абсолютними і за відповідних умов при неухильному дотриманні строгих принципів і правил органи державної влади можуть втручатися у здійснення цих прав.

Так, стаття 8 ЄКПЛ гарантує право кожного на повагу до його приватного і сімейного життя, до його житла і кореспонденції. Окремим пунктом Конвенція застерігає, що за загальним підходом органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки або економічного добробуту країни, запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи для захисту прав і свобод інших осіб.

ЄСПЛ надає особливого значення тлумаченню втручання «згідно із законом». Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі «Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства» від 13 липня 1995 р., заява № 18139/91, п. 37 зазначається: «Під терміном «закон» ... слід розуміти як норми, встановлені писаним правом, так і правила, що сформувалися у прецедентному праві. Закон має відповідати якісним вимогам, насамперед, вимогам «доступності» та «передбачуваності». Якщо національний закон не відповідає цим критеріям, то він є неякісним і згідно загального підходу ЄСПЛ у таких випадках втручання у людське право не було «встановлене законом», тобто, мало місце порушення Конвенції, не дивлячись на те, чи втручання органів державної влади відповідало легітимній меті або у такому втручанні мала місце суспільна необхідність.

Легітимна мета є другою необхідною умовою виправданості втручання органів державної влади у здійснення людського права, передбаченого статтею 9 ЄКПЛ «Свобода думки, совісті і релігії», ЄКПЛ гарантує кожному право на свободу думки, совісті та релігії. Згідно Конвенції, це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Разом з тим Конвенція застерігає, що за строго передбачених умов свобода сповідувати свою релігію і переконання може бути піддана обмеженням. Ці обмеження повинні бути встановлені законом і бути необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Цей підхід ЄСПЛ переконливо продемонстрував у рішенні у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» від 17 червня 2007 р., заява №77703/01. Зокрема, з огляду на обставини справи та мотивацію національних судів України, які підтримала відмову Київської міської державної адміністрації зареєструвати зміни та доповнення до статуту Парафії, ЄСПЛ вважає, що оскаржуване втручання мало легітимну мету відповідно до пункту 2 статті 9 Конвенції, а саме: захист громадського порядку та безпеки і прав інших осіб.

Третьою умовою легітимності втручання органів державної влади у людські права на конфіденційність і приватність, згідно прецедентної практики ЄСПЛ, є необхідність відповідних заходів у демократичному суспільстві. При цьому, як зазначається у ЄКПЛ, вони обов'язково повинні бути встановлені законом та здійснюватися в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Питання про те, чи дійсно у відповідному конкретному випадку втручання органів державної влади у людські права на конфіденційність і приватність насправді було зумовлене «нагальною суспільною необхідністю», завжди надзвичайно складне та колізійне. До того ж, як переконує велика судова практика, держави при визначенні питання «необхідності в демократичному суспільстві» користуються свободою розсуду, межі якої серед іншого залежать також від суспільної сфери, що вступає в конфлікт з гарантованим правом.

За цих умов ЄСПЛ при оцінці пропорційності обмежень, застосованих державою до свободи вираження поглядів чи інших аспектів конфіденційності або приватності особи, застосовує критерій пропорційності обмежень по відношенню до легітимної мети, яку відповідними обмеженнями прагнуть досягти. При цьому будь-яке непропорційне втручання держави ЄСПЛ не вважає «необхідним у демократичному суспільстві». Одним з прикладів останнього є рішення ЄСПЛ у справі «Ляшко проти України» від 10 серпня 2006 р., заява № 21040/02, п. 47. У ньому, зокрема, йдеться про наступне: «Суд повинен перевірити, чи було втручання виправданим та необхідним у демократичному суспільстві, та, зокрема, чи було воно пропорційним, і чи були причини, надані національними органами влади на його виправдання, важливими та достатніми. Таким чином, важливим є визначити, чи належним чином національні органи влади використали свою свободу повноважень...».

А у рішенні в справі «Гримковська проти України» від 21 липня 2011 р., заява № 38182/03 ЄСПЛ досить прозоро дає зрозуміти, що саме означає використання національними органами влади своєї свободи повноважень: «72. В цілому, Суд надає значення таким аспектам. По-перше, Уряд не довів, що перед ухваленням рішення про визначення вулиці Ч. частиною магістральної дороги МО4 було підготовлено відповідне техніко-екологічне обґрунтування, а після цього впроваджено розумну політику природокористування. По-друге, Уряд не довів, що заявниця мала реальну можливість брати участь у прийнятті відповідних рішень, включаючи можливість оскарження дій міської влади у незалежному органі. Пам'ятаючи про ці два фактори та Орхуську Конвенцію (див. п. 39), Суд не

може зробити висновок, що у цій справі було досягнуто справедливого балансу. 73. Таким чином, було порушення статтю 8 Конвенції».

Ще більш очевидно ЄСПЛ продемонстрував відсутність будь-якої пропорційності у діях органів державної влади у його рішенні в справі «Йорданова та інші проти Болгарії» від 24 квітня 2012 р., заява № 25446/06, присвяченій розгляду виселення ромів із встановленого поселення без будь-яких пропозицій щодо забезпечення їх новим житлом – ЄСПЛ розцінив дії органів державної влади у даному випадку як вгрубе порушення статті 8 Конвенції.

Нарешті, заслуговує на окремий аналіз рішення ЄСПЛ у справі «Швидка проти України» від 30 жовтня 2014 р., заява № 17888/12, у якому ЄСПЛ аналізує пропорційність рішення органу державної влади законній меті обмеження людського права, передбаченого статтею 10 Конвенції. Зокрема, ЄСПЛ відзначив, що застосовне національне законодавство відповідало вимозі щодо передбачуваності. Суд також дійшов висновку, що визнання заявниці винною у дрібному хуліганстві та застосування до неї стягнення, передбаченого відповідним положенням, відповідало вимозі щодо законності. Зважаючи на вищевикладене, ЄСПЛ дійшов висновку, що застосований до заявниці захід переслідував легітимну мету захисту громадського порядку та прав інших громадян. Однак чи був застосований до заявниці захід «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення легітимної мети?

Шукаючи відповідь на це питання, ЄСПЛ звернув увагу на те, що згідно Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також відповідно до подальших роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, адміністративні правопорушення, тобто, незначні правопорушення за законодавством України, караються арештом тільки у виключних випадках (пункти 16 та 18 рішення). Однак національні суди застосували до заявниці, якою була шістдесятитрьохрічна жінка, котра не мала раніше судимостей, найсуворіше покарання за правопорушення, яке не призвело на практиці до жодного насильства чи його реальної загрози. Вчиняючи так щодо Швидкої, національний суд пояснював свої дії відмовою заявниці визнати свою провину. Тобто, де-юре заявниця була притягнута до відповідальності за небажання змінити свої політичні погляди. Цим самим, як зазначив ЄСПЛ, вжитий до заявниці захід був непропорційним переслідуваній меті. Він призвів до порушення права заявниці на свободу вираження поглядів, що, в свою чергу, призвело до порушення Україною статті 10 ЄКПЛ.

Таким чином, рішення ЄСПЛ щодо захисту права на конфіденційність і приватність є своєрідними правовими матрицями (моделями) для інших правозастосовних інституцій. Окрім того, вони є реальною гарантією забезпечення кожній особі прав і свобод наданих їй ЄКПЛ. Рішення ЄСПЛ в системі механізмів захисту прав людини на конфіденційність і приватність, як і інших прав, гарантованих ЄКПЛ, належить роль ключових ціннісних та методологічних орієнтирів.

3.2. Правові підстави застосування Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод та рішень ЄСПЛ в Україні

Відповідно до статті 9 Конституції України, «чинні міжнародні договори, згоди на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». До числа таких договорів належить і Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), а також Протоколи до неї. Ратифікація і набрання чинності ЄКПЛ та протоколів до неї для України не були одноразовим актом. Ратифікація власне ЄКПЛ, Першого Протоколу, а також Протоколів № 2, 4, 7 та 11 відбулися на підставі Закону України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. Внаслідок цього дані акти набрали чинності для України з 11 вересня 1997 р.

Майже через п'ять років після цього, 28 листопада 2002 р., Законом України № 318-IV було ратифіковано Протокол №13 до ЄКПЛ. Він набув чинності з 28 листопада 2002 р. 9 лютого 2006р. на підставі Закону України № 3435-VI було ратифіковано Протоколи № 12 та 14 до ЄКПЛ. Ці Протоколи набрав чинності для України аж з 01 червня 2010 р. Крім того, 9 лютого 2006 р. було змінено назву ЄКПЛ (в українському перекладі) на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України» № 3436- IV.

Ратифікувавши ЄКПЛ і протоколи до неї, Україна взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права та свободи, визначені Конвенцією та протоколами до неї. Зокрема, у пункті 1 Закону України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р., завдяки якому відбулась ратифікація ЄКПЛ та окремих протоколів до неї, наголошується: «Україна повністю визнає на своїй території ... обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції».

До прийняття Україною спеціального Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» пройшло ще майже десять років. У Преамбулі Закону зазначалося, що він «регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського Суду з прав людини у справах України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України».

Родзинкою даного Закону є його стаття 17 «Застосування судами Конвенції та практики Суду»: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду».

Ключові світоглядні та методологічні положення містить також стаття 18 цього Закону: «1. Для цілей посилання на текст Конвенції суди використовують офіційний переклад Конвенції українською мовою. 2. Для цілей посилання на Рішення та ухвали Суду та на ухвали Комісії суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії, надруковані у виданні, передбаченому у статті 6 цього Закону. 3. У разі відсутності перекладу Рішення та ухвали Суду чи ухвали Комісії суд користується оригінальним текстом. 4. У разі виявлення мовної розбіжності між перекладом та оригінальним текстом суд користується оригінальним текстом. 5. У разі виявлення мовної розбіжності між оригінальним текстом та/або в разі потреби мовного тлумачення оригінального тексту використовується відповідна практика Суду».

Ще однією із системоутворюючих щодо виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ є стаття 13 «Заходи загального характеру» вищезазначеного Закону. У даній статті, зокрема, йдеться про таке: «1. Заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявлення Судом порушення, а також усунення підстав для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді». Законодавець включив до їх переліку і деякі інші заходи.

Такими є правові підстави застосування Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод та рішень ЄСПЛ в Україні.

ВИСНОВКИ

Отримані емпіричні й теоретичні результати комплексного дослідження основних механізмів захисту права людини на конфіденційність в мережі Інтернет підтвердили актуальність обраної теми, створили основу для таких наукових та практичних узагальнень:

1. Категорія «цифрові права» має не лише абстрактне, теоретичне, доктринальне значення, а й цілком реальне практичне застосування, що залежить від рівня розвитку суспільних відносин, а також ступеню досконалості юридичних норм, що складають сутність цього права. Цифрові права не набули достатньої наукової розробки та необхідного ціннісного значення. Згадані права відіграють суттєву роль у системному забезпеченні взаємовідносин людей в онлайн-середовищі, яке складає один із пріоритетних напрямків реалізації інтересів громадян.

2. На основі аналізу теоретичних рекомендацій та доповнення їх власними пропозиціями, сформульовані рекомендації та пропозиції щодо удосконалення нормотворчої практики у сфері діджиталізації суспільних відносин з урахуванням досвіду юридичної науки та практики. Зокрема, Верховна Рада на засіданні парламентського Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики, а також Комітету з питань цифрової трансформації повинна через уповноважених депутатів розглянути питання щодо законодавчого закріплення прав та свобод людини й гарантій їх дотримання в Інтернеті на території держави; використовувати позитивний досвід зарубіжних країн та також привести національне законодавство у відповідність до законодавства Європейського Союзу у рамках виконання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Органи виконавчої влади повинні проводити моніторинги, що слугують основою прийняття проектів законів, спрямованих на захист права людини на конфіденційність в мережі Інтернет. Моніторинги мають торкатися не лише питань індексу використання суб'єктами своїх невід'ємних прав у сферах, суміжних із онлайн-простором, але й через уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надавати результати правової оцінки рівня забезпечення цифрових прав людини, а також кількості виявлених порушень у цій сфері задля подальшого використання зібраних матеріалів, які слугуватимуть основою щодо удосконалення механізмів регулювання суспільних відносин в мережі Інтернет. У процесі моніторингу повинні враховуватися конкретні історичні умови життєдіяльності суспільства, правовий статус громадян в державі, а ступінь розвиненості демократичних процесів та правової культури суспільства.

3. У рамках розробки пропозицій для підвищення ефективності судового захисту порушених прав людини на захист персональних даних та конфіденційності констатовано, що судова влада при вирішенні таких питань повинна керуватися чинним законодавством, а в разі відсутності потрібних норм – загальнолюдськими принципами, а також встановлювати форму, мету, зміст та ймовірні наслідки висловлювання в онлайн-просторі, яке безпосередньо пов'язане із застосуванням суб'єктами «цифрових прав». Верховний Суд як найвища судова інстанція повинен в обов'язковому порядку не тільки узагальнювати юридичну практику з відповідних питань, але й, зумовлюючи єдність правозастосування, забезпечити проведення спільних тренінгів із суддями нижчих інстанцій та підготувати відповідні роз'яснення норм матеріального та процесуального права, які застосовуються чи можуть бути застосованими в процесі розгляду справ щодо порушення «цифрових прав» особи.

4. Поняття «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет» та «персональні дані користувачів мережі Інтернет» є самостійними поняттями, які в певних правовідносинах можуть суміщатися, частково збігатися, тому деякі персональні дані користувачів мережі Інтернет можуть становити конфіденційну інформацію користувачів мережі Інтернет, а певна конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет може бути персональними даними користувачів мережі Інтернет. Належність персональних даних користувачів мережі Інтернет до конфіденційної інформації користувачів мережі Інтернет визначається законом чи уповноваженою особою. Водночас, не всі персональні дані користувачів мережі Інтернет є конфіденційною інформацією користувачів мережі Інтернет: поняття «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет» є ширшим за обсягом, уміщує відомості про фізичних та юридичних осіб, а поняття «персональні дані користувачів мережі Інтернет» стосується лише фізичних осіб. До ознак поняття «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет» належать наступні: Конфіденційній інформації в мережі Інтернет характерні такі ознаки: право на конфіденційність інформації в мережі Інтернет є захищеним на національному та міжнародному рівнях; це підвид інформації з обмеженим доступом; суб'єктами відносин у сфері доступу до конфіденційної інформації є особи, яким первинно належить конфіденційна інформація (інтернет-користувачі), розпорядники інформації – хост, провайдер, інша особа, що має доступ до бази даних; запитувачі інформації – фізичні, юридичні особи, об'єднання громадян без статусу юридичної особи, крім суб'єктів владних повноважень; конфіденційна інформація в мережі Інтернет включає інформацію про обліковий запис та пароль інтернет-користувача, що забезпечує доступ до авторизованого чи попередньо авторизованого електронного акаунта; сімейний стан, релігійні переконання, а також адресу проживання, вхідне та вихідне листування, банківські реквізити, комерційну таємницю та ін.; не підлягає розголошенню за відсутності винятків, передбачених законодавством; за неправомірне використання конфіденційної інформації в мережі Інтернет» передбачена цивільно-правова (ст. 286, ст. 302 ЦК України), кримінальна (ст. 182 КК України) та адміністративна відповідальність (ст. 164 КУпАП). До ознак персональних даних в мережі Інтернет належать такі: є захищеними в контексті права на приватність, що закріплене у Конституції України та конкретизоване у галузевому законодавстві, включене у ст. 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод, ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 16 Конвенції ООН про права дитини та ін.; обробка персональних даних суворо регламентована законом; персональні дані стосуються лише правоздатних фізичних осіб (інформація про померлих осіб не є персональною; суб'єктами відносин, що пов'язані із персональними даними, є суб'єкт персональних даних; володілець (вирішує, чи є конкретні дані персональними) та розпорядник персональних даних (суб'єкти, що обробляють персональні дані відповідно до закону) третя особа; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; персональні дані можуть як належати, так і не належати до конфіденційної інформації (за законом чи рішенням уповноваженого суб'єкта); ЄСПЛ до критеріїв, які необхідно враховувати при обробці персональних даних, відніс: внесок матеріалу у публічну дискусію, статус особи, метод отримання інформації, попередня поведінка суб'єкта персональних даних та наслідки публікації; доступ до персональних даних може бути платним (до вартості зараховують оплату роботи, що пов'язана з обробкою персональних даних, консультуванням та організацією доступу до відповідних даних) чи безкоштовним (для суб'єкта персональних даних).

5. Досліджуючи визначені у практиці ЄСПЛ допустимі підстави втручання в право людини на конфіденційність та приватність варто зауважити, що такими є наступні: втручання здійснюється згідно із законом в інтересах національної та громадської безпеки або економічного добробуту країни, запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи для захисту прав і свобод інших осіб; втручання зумовлене легітимною метою; необхідність та пропорційність заходів втручання у демократичному суспільстві.

6. Правовими підстави застосування Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод та рішень ЄСПЛ в Україні є: ратифікація ЄКПЛ, Першого Протоколу до неї, а також Протоколів № 2, 4, 7 та 11 на підставі Закону України № 475/97-ВР від 17.07.1997, а також прийняття Україною спеціального Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Бібліографічні посилання:

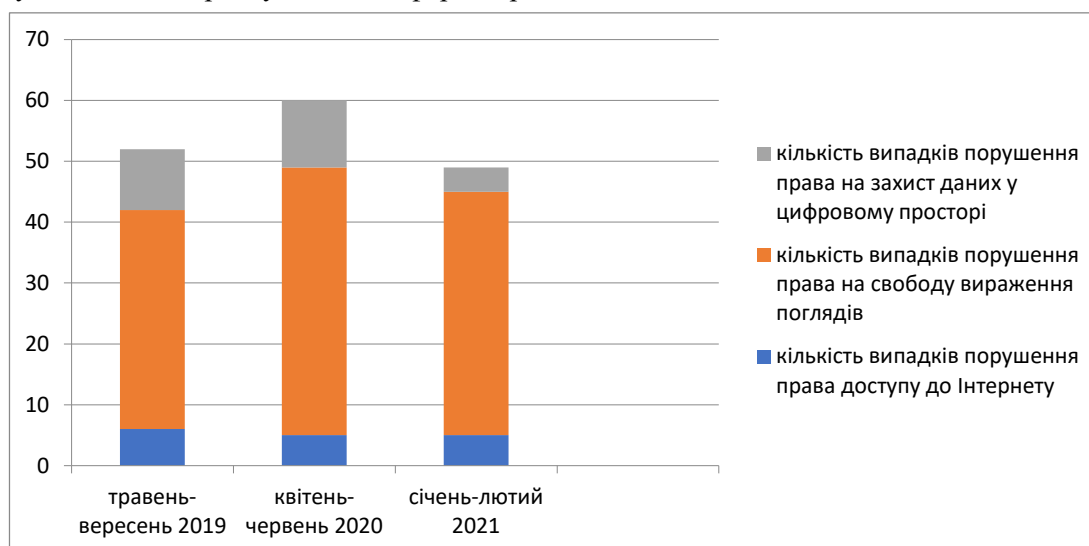
1. Володовська В., Дворовий М. Права людини онлайн: Порядок денний для України. Київ: ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2019. 56 с.
2. Сімсон О. Е. ІТ-право v. Інформаційного права: на зламі епох. ІТ-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 2017. С. 4-7.
3. Головка О. М. Цифрова культура та інформаційна культура: права людини в епоху цифрових трансформацій. Науковий журнал з проблем інформаційного права, правової інформатики, інформаційної і національної безпеки, інформації в інших галузях права. 2019. № 4(31). С. 37-44.
4. Золотар О. О. Права і свободи людини: інформаційний вимір. ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: зб. мат. науково-практичної конференції. Львів, 2016. С. 59-68.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
6. Золотар О. О. Правові основи інформаційної безпеки людини. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ, 2018. 479 с.
7. United Nations General Assembly. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. A/HRC/32/L.20 27 June 2016 p. 2 URL: https://www.article19.org/data/files/Internet_Statement_Adopted.pdf.
8. Академічний тлумачний словник української мови: у 11 т., АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1972. Т. 4. 273 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної мови. Slovnyk.Me. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
10. Конституція України: станом на 04. 05.2021 – Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Про Положення про технічний захист інформації в Україні: Указ Президента України від 04.05.2008 № 1229/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1229/99#Text>.
12. Про порядок розроблення, виробництва та експлуатації засобів криптографічного захисту конфіденційної інформації та відкритої інформації з використанням електронного цифрового підпису. Положення Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України від 30.04.2004 № 31. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0592-04/ed20070810/find?text=%CA%EE%ED%F4%B3%E4%E5%ED%F6%B3%E9%ED%E0+%B3%ED%F4%EE%F0%EC%E0%F6%B3%FF#w2_1.
13. Про порядок розроблення, виготовлення та експлуатації засобів криптографічного захисту конфіденційної інформації та відкритої інформації з використанням електронного цифрового підпису. Положення Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України від 30.04.2004 № 31. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0592-04/ed20070810/find?text=%CA%EE%ED%F4%B3%E4%E5%ED%F6%B3%E9%ED%E0+%B3%ED%F4%EE%F0%EC%E0%F6%B3%FF#w2_1.
14. Про доступ до публічної інформації. Закон України від 24.10.2020 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
15. Академічний тлумачний словник української мови: у 11 т., АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1975, Т. 6. 332 с.
16. Про інформацію. Закон України від 16.07.2020 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> дата звернення: 04.05.2021).
17. Про захист персональних даних. Закон України від 23.04.2021 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
18. Правдиченко А. Питання інтернет-приватності у рішеннях Європейського суду з прав людини: тенденції останніх років. Центр демократії та верховенства права. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/espl-internet-pryvatnist/>
19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
20. Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства від 13 липня 1995 р., заява № 18139/91. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/CASE%20OF%20TOLSTOY%20MILOSLAVSKY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20\[Ukrainian%20Translation\].pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/CASE%20OF%20TOLSTOY%20MILOSLAVSKY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20[Ukrainian%20Translation].pdf)

21. Свято-Михайлівська Парафія проти України від 17 червня 2007 р., заява №77703/01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_254#Text.
22. Ляшко проти України від 10 серпня 2006 р., заява № 21040/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_275#Text.
23. Гримковська проти України від 21 липня 2011 р., заява № 38182/03 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_729#Text.
24. Швидка проти України від 30 жовтня 2014 р., заява № 17888/12 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a40#Text.
25. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
26. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України від № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
27. Про ратифікацію Протоколу № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин. Закон України № 318-IV від 28 листопада 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-15#Text>.
28. Про ратифікацію Протоколів № 12 та № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Закон України N 3435-IV від 9 лютого 2006 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3435-15#Text>.
29. Про внесення змін до деяких законів України. Закон України № 3436-IV від 9 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3436-15#Text>.
30. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України від № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>
31. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України № 3477-IV від 23 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати моніторингу ГО «Платформа прав людини»

Додаток Б

Співвідношення понять «персональні дані користувачів мережі Інтернет» та «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет» як сумісних

Додаток В

Обсяги понять «персональні дані користувачів мережі Інтернет» та «конфіденційна інформація користувачів мережі Інтернет»

Алевтина МИРОНОВА
Максим КОРНІЙЧУК
Юлія КОЖАН

Науковий керівник – Валентина ЛУК'ЯНЕЦЬ
помічник ректора з гендерних питань,
професор кафедри конституційного права та прав людини,
кандидат юридичних наук, доцент

(Національна академія внутрішніх справ)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ-ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ В УКРАЇНІ: КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Актуальність теми. Формування гендерної культури у суспільстві, дотримання основ гендерної рівності та протидія дискримінації, є ключовою передумовою для зміцнення миру, стійкої демократії та економічного розвитку будь-якої країни. Проблема досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок являє собою незавершене завдання нашого часу і є найбільшою проблемою в області прав людини на сьогоднішній день.

Стрімке перетворення суспільних відносин, враховуючи й функціонування правоохоронних органів, у сучасному світі характеризується підвищенням ролі жінки у становленні окремих життєво важливих соціальних сфер, а також відносин на основі цього явища із чоловічою частиною соціуму, сприйняттям жінки в певних колах тощо. Зокрема, усе більший відсоток жінок обіймають посади у правоохоронних органах та інших воєнізованих організаціях. В Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості жінок, які працюють на різних посадах в органах Національної поліції. Однак, незважаючи на значну кількість жінок-правоохоронців, їхня роль усе ще залишається неприйнятною для чоловіків, які працюють у силовій сфері. Актуальність роботи підтверджена науковою та практичною значимістю цієї та необхідністю здійснення теоретичних та практичних розробок з питань гендерної рівності.

Проблемами аналізу правового статусу жінки-поліцейської в Україні займалися різні вчені, як теоретики, так і практики, серед яких слід відзначити: О. Кобзаря, А. Ярошенко, О. Кузьменко, Н. Максименко, В. Галунька, О. Нестерцову-Собакар, Т. Мінку, О. Смірнову, М. Лошицького, О. Остапенка, Г. Тимошко, О. Орлову, О. Родіонову, О. Руденка та інших.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі пропозиції і висновки можуть бути використані:

у процесі подальшого розвитку теоретико-методологічних та концептуальних засад системи правоохоронних органів;

у науково-дослідницьких цілях – для подальшої розробки суті та змісту понять «правовий статус поліцейського», «гендерна рівність»;

у правотворчій роботі – як теоретичний матеріал для розробки нового законодавства та вдосконалення діючої нормативно-правової бази, що регламентує питання гендерної рівності в органах поліції;

у практичній діяльності правоохоронних органів та організацій – для вдосконалення процесу реалізації правоохоронної діяльності та налагодження тісної взаємодії між собою;

у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників з поліцейської діяльності, судових та правоохоронних органів; у викладанні таких дисциплін, як «Судові та правоохоронні органи України»;

у науково-дослідницькій роботі студентів.

РОЗДІЛ 1. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ-ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ В УКРАЇНІ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЖІНОК-ПОЛІЦІЯНТОК

1.1. Особливості правового статусу жінки-поліцейської в Україні

Надзвичайно важливим є питання про визначення соціального статусу жінки-поліцейської. На думку жінок, вони стають поліцейськими, бо прагнуть уникнути безробіття; приваблюють певні

пільги (медичне та пенсійне забезпечення), сімейні традиції; чоловічий склад характеру; прагнення до самовираження. Професійна діяльність сучасного правоохоронця надзвичайно психологізована, складається з різноманітних форм соціальної взаємодії, а також характеризується підвищеним ризиком для життя і здоров'я, стресогенністю, професійно деформуючим впливом. Вона здійснюється, як правило, в конфліктних та складних умовах, при значному фізичному та психічному навантаженні. Крім того, вирішення службових завдань в більшості випадків пов'язане з людським чинником, тобто з потребами, прагненнями, бажаннями, відчуттями, індивідуальними особливостями громадян. І особливого значення набуває тут гендерний фактор. Чим більш цивілізованим та технологічним стає світ, тим меншу роль відіграє наявність чи відсутність фізичної сили у досягненні результату [19, с. 115].

Сьогодні головними якостями стали креативність, освіченість, професійність, комунікабельність та цілеспрямованість. Гендерний образ юридичних професій в Україні протягом останнього часу істотно змінився. Нині юридичний фах здобувають принаймні стільки ж дівчат, як і хлопців. Хоча активна діяльність протягом останнього десятиліття зробила права жінок більш окресленими, зараз завдання полягає в тому, щоб зробити їх більш досяжними. Правова рівність є однією з ознак правової держави.

Отже, нині, хоча й на законодавчому рівні, усе ж таки створені реальні передумови забезпечення та реалізації рівних прав жінок та чоловіків щодо працевлаштування в органах поліції.

Нині жінки несуть службу практично у всіх структурних підрозділах Національної поліції України. Це означає, що вони нарівні з чоловіками виїжджають на місце скоєння злочину, беруть участь у затриманні злочинців, припиняють злочинні посягання на життя, здоров'я людини, власність фізичної чи юридичної особи тощо. Виконання таких завдань зумовлює необхідність високого рівня фізичної підготовки жінок, які проходять службу в Національній поліції [31, с. 32]. Фізична підготовка жінки-поліцейської є одним із головних напрямів службової та професійної підготовки, оскільки в стресових ситуаціях професійної діяльності, пов'язаних із відбиттям нападів, затримкою правопорушників, в тому числі і тих, які чинять активний супротив, що виявляється у невиконанні законних вимог представника поліції під час виконання його службових обов'язків, перед жінкою-поліцейською стоїть задача затримати порушника, ефективно застосовуючи силові прийоми, спеціальні засоби, а іноді й зброю. При цьому жінка-поліцейська повинна діяти так, щоб не перевищити межі необхідної оборони і заходів, необхідних для правомірного затримання порушника (злочинця) [36, с. 68].

Труднощі в складенні силових і швидких фізичних випробувань для поліцейської, обумовлені специфікою жіночої анатомії. Хоча єдині стандарти фізичної підготовки для жінок та чоловіків були встановлені наприкінці минулого століття, практика показала, що вони не відповідають характеристикам жіночої фізіології. Тому, ситуацію виправили зміни в діапазоні тестів на витривалість жінок; введення спеціальних навчальних курсів, що збільшують силу верхньої частини тіла та активний об'єм легенів.

Служба жінки в поліції має великий потенціал і є результативною: вона сприяє підвищенню якості добору персоналу, покращує соціально-психологічний клімат у колективі, підвищує довіру до поліції в очах громадськості. Зокрема, жінки демонструють більш високий рівень виконавчої дисципліни й нижчий рівень агресивності, вони є більш комунікабельними під час урегулювання сімейних конфліктів, також робота жінок-поліцейських є незамінною в роботі з жертвами насильницьких дій і підлітками-правопорушниками [43, с. 101].

Отже, боротьба за гендерну рівність ведеться упродовж довгого часу і відзначена позитивними змінами, однак задля остаточного подолання гендерних стереотипів у суспільній свідомості, необхідно докласти ще більше зусиль. Залучення осіб жіночої статі до проходження служби в органах Національної поліції України є закономірним процесом у становленні гендерних відносин. Таким чином, жінки можуть ефективно виконувати свої професійні обов'язки співробітника поліції як і чоловіки, якщо до них будуть однаково відноситися, а також надавати рівні умови для їх підготовки. Нестачу фізичної сили жінки можуть компенсувати тренуваністю та майстерністю володіння зброєю, фізіологічні властивості жіночого організму надають можливість жінкам бути більш стійкими під час випробувань тривалим фізичним навантаженням. Більш того, жінки виявляють більше цілеспрямованості та наполегливості під час виконання професійних завдань, ніж чоловіки. Тому гендерний аспект не повинен бути вирішальним чинником під час визначення ролей чоловіків і жінок у структурах правоохоронних органів України [18, с. 4].

1.2. Міжнародний досвід забезпечення прав жінок-поліцейських

Процеси становлення гендерного паритету як складової державної політики викликали не тільки необхідність окремого вивчення стану дотримання прав жінок у правоохоронних органах, але й розробки відповідних заходів попередження порушення їх прав. Такі превентивні заходи, у свою чергу, потребують чіткого уявлення щодо проблем універсального характеру, притаманних для більшості поліцейських інституцій, в яких працюють жінки [45].

Варто почати з самого початку професійної діяльності жінок в поліції. Так, вони почали працювати в цій системі тільки близько 100 років тому. Німеччина стала першою країною, яка почала залучати жінок до правоохоронної діяльності, але вони зовсім не вважалися повноцінними поліцейськими і займалися тільки обліковою діяльністю. Що ж стосується все ж таки жінки, котра стала першим повноцінним співробітником поліції, то нею стала Генрієт Арєндт. Її кар'єра була недовгою, невдовзі через 5 років вона змушена була покинути свою професійну діяльність через тиск керівництва. Ця жінка стала поштовхом для подальшого розширення штату поліцейських жінками [30, с. 210]. У таких країнах, як Ірландія, Ізраїль, Канада жінок на службу в поліцію стали брати лише в другій половині ХХ століття.

У США з 1972 року було встановлено єдині стандарти фізичної підготовленості як для жінок так і для чоловіків, але практика довела, що встановлені стандарти не відповідають особливостям жіночої анатомії. Ситуацію було виправлено за рахунок змін у комплексі випробувань для жінок, щодо фізичної витривалості; введення спеціальних тренувальних курсів, що дозволяють жінкам збільшити силу верхньої частини тіла та активну роботу легень [45].

У Великобританії атестований жіночий персонал поліції використовується для виконання таких функцій: патрулювання на вулицях і шосейних дорогах із метою запобігання порушень громадського порядку; регулювання руху й забезпечення дотримання правил безпеки на дорогах; розслідування дорожньо-транспортних пригод; забезпечення порядку в місцях масового скупчення людей; розслідування на місці злочинів проти власності; участь у розшуку жінок і дітей; надання допомоги жертвам статевих злочинів; супровід жінок і дітей під час транспортування до медичних закладів або з них, до місць ув'язнення, місця попереднього тримання, в державні школи для малолітніх правопорушників; обшук та охорони жінок-ув'язнених, а також жінок, що вчинили спробу самогубства й тримаються під вартою в лікарнях; планування та проведення науково-дослідних робіт; канцелярської роботи; професійного навчання; виконання функцій детективів [38, с. 23].

Звертаючись до зарубіжного досвіду, наприклад Швеції, насамперед відзначимо, що участь жінок у роботі поліції розглядається з позиції RRR: Rights – права, Resources – ресурси, Representation – представництво. Лише за наявності всіх трьох пунктів жіноча участь та інтереси жінок помітні в суспільстві [37, с. 159].

На першому місці за показником чисельності жінок у поліції ОАЕ. Тут на службі в поліції понад 15 тис. жінок. Це більше, ніж у будь-якій іншій країні світу. Одним із підрозділів, який здійснює поліцейську діяльність у Франції, є жандармерія, де 20 % штатної чисельності складають жінки. Жінки отримують однакову із чоловіками заробітну плату, однаковими є і умови прийому в жандармерію, за винятком нормативів фізичного навантаження. Попри це для того, щоб жінка самостійно виконувала службові обов'язки, їй необхідно прослужити не менше 10 років. Жінки в поліції Нідерландів складають близько 28 % від загальної кількості працівників поліції, до того ж 18 % наділені поліцейськими повноваженнями, а 50 % є службовцями з-поміж цивільних осіб.

Аналізуючи проблему залучення жінок на службу в поліції зарубіжних країн, дослідники виділяють наступні закономірності: 1) залучення на службу в поліцію жінок у більшості країн, як правило, розпочиналося з призначення їх на посади наглядачок; 2) первісно задача співробітниць полягала у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх та жінок; 3) у зв'язку зі зростанням злочинності серед жінок і неповнолітніх, виникла необхідність у збільшенні числа кваліфікованого жіночого персоналу й у розширенні кола його повноважень (при цьому жінки-поліцейські поступово домоглися зрівняння оплати праці і можливостей просування по службі, ставши учасниками усього спектру поліцейської роботи нарівні з чоловіками); 4) внаслідок радикальної зміни ставлення до використання жіночого персоналу в поліцейській роботі відбувся прогрес кадрової системи поліцейської організації, тобто перехід до більш досконалих та ефективних форм, цілей, структури і методів на базі постійного пошуку, розробки та реалізації кадрових нововведень [18, с. 10].

Світовий досвід свідчить, що ширше залучення жінок до роботи в органах правопорядку є ключем до істотного скорочення насилля зі сторони цих органів по відношенню до громадян. На думку європейських поліцейських, служба жінки в поліції результативна. Жінки більш

комунікабельні при врегулюванні сімейних конфліктів, робота жінок-поліцейських незамінна при роботі з жертвами насильницьких дій, з підлітками-правопорушниками. Жінки набагато краще складають іспити й засвоюють матеріал у ході навчання. Поліцейських-жінок не залучають до проведення окремих спецоперацій (з агресивними демонстрантами, при звільненні заручників, роботи у спецпідрозділах), але в основному при підготовці жінки-поліцейські та чоловіки проходять однаковий курс навчання і до оцінки їх знань, навичок та якостей використовуються однакові критерії [22, с. 174].

Варто наголосити на тому, що в професійній діяльності, ролі між жінками та чоловіками повинні розподілятися лише якщо це обґрунтоване з позиції здорового глузду та тих задач, що стоять перед працівниками, і не є дискримінаційним підходом.

Таким чином, рівноправна участь жінок у поліції має важливе значення для розбудови й підтримки демократії, боротьби зі злочинністю. Разом з тим, повинні бути вдосконалені політико-правові й соціальні аспекти механізму забезпечення реальної рівності жінки й чоловіка.

РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ СТОСОВНО УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЖІНОК-ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УКРАЇНІ

2.1. Шляхи удосконалення забезпечення прав жінок-поліцейських в Україні

Проведений аналіз наукових джерел дозволяє сформулювати перелік питань, які наразі є найбільш проблемними в діяльності жінок-правоохоронців та об'єктом найбільш активної уваги фахівців у сфері поліцейстики, прав людини та гендерних питань.

Виділяють такі проблемні питання в діяльності жінок-поліцейських: проблеми, що виникають через необхідність поєднання служби із домашніми обов'язками; протиріччя між інтересами державної служби та репродуктивною функцією жінок; дискусійність позитивного впливу психофізіологічних особливостей жінок на якість виконання ними професійних обов'язків (зокрема: більш високий рівень емоційності, самокритичності комунікабельності; розвиненість інтуїції, емпатії; більш високий рівень виконавчої дисципліни; більша схильність до робочих стресів; менша залежність від шкідливих звичок (алкоголь, куріння); менша фізична сила; більш низький рівень агресивності); розрив, що існує між декларацією рівних можливостей та реальним рівнем дискримінації жінок; наявність проблеми сексуальних домагань на робочому місці; проблема адаптації до умов роботи у чоловічому середовищі; проблемні питання у сфері соціальної та правової захищеності жінок [3].

Не менш важливою проблемою є також те, що спеціальне поліцейське обладнання в більшості випадків розраховано на чоловіків. Це проявляється насамперед великими розмірами форми та спорядження до неї. Для вирішення цієї проблеми була звернута увага на комплектування підрозділів спеціальними засобами та вогнепальною зброєю більш меншою вагою та розмірами, що зробило б використання їх жінками більш ефективним [39, с. 31].

Поліцейська практика свідчить, що на службі виникають проблеми використання жінками-поліцейськими прийомів самозахисту у реальній протидії злочинцям. Менший зріст та вага, схильність правопорушників зневажати жінок-поліцейських, існування певних складнощів при застосуванні зброї та фізичної сили, роблять жінок – поліцейських потенційно уразливими, якщо вони опиняються у конфліктній ситуації під час несення служби [35, с. 43-44]. Саме тому, на практичних заняттях з спеціальної фізичної підготовки з курсантками слід приділяти більше уваги техніці нанесення ударів по больових сегментах тіла, а також анатомічним особливостям проведення больових прийомів. При проведенні занять, завданням яких є розвиток фізичних якостей, необхідно збільшити час, що витрачається на виховання витривалості внаслідок зниження кількості вправ, які розвивають силу і швидкість [16, с. 192].

Для повного розкриття теми гендерної рівності серед жінок-поліцейських та зібрання статистичних даних, нами було проведено моніторингове дослідження, участь в якому взяли здобувачі вищої освіти Національної академії внутрішніх справ. Зокрема, 269 респондентів жіночої статі взяли участь у анкетуванні. У ході цього дослідження було виявлено, що 86 % обрали професію поліцейського добровільно; 15 % опитаних бажають у подальшому працювати під керівництвом жінки, 25 % – під керівництвом чоловіка і 60 % – не бачать різниці, якої статі буде майбутній керівник. Більшість респондентів зазначило, що найбільш важливі перетворення з подолання гендерних стереотипів та гендерної нерівності, повинні відбуватися при вихованні молоді у школах, вищих навчальних закладах (42 %) та на рівні державних структур і законодавчих актів (30 %); 59 %

курсанток вважають, що сучасне суспільство на практиці не допускає жінку до управління у багатьох сферах, а 36 % – вже стикалися з проявами дискримінації за ознакою статі; 83 % опитаних зазначили, що гендерна нерівність певною мірою гальмує розвиток сучасного суспільства. Під час проведення анкетування, на питання «Яка головна мета Вашої діяльності як поліцейської?», 36 % зазначили, що прагнуть досягти великих успіхів, працюючи у практичному підрозділі Національної поліції, 42 % – мають за мету обіймати керівну посаду в органах Національної поліції, що свідчить про високий рівень мотивації та зацікавленості серед осіб жіночої статі щодо майбутньої успішної реалізації як поліцейської. Взагалом, 70 % здобувачів вищої освіти переконані, що наша країна має потенціал у подоланні проблеми гендерної нерівності, але ще є над чим працювати. Причинами існування гендерних проблем виступають, по-перше, механізм реалізації та забезпечення гендерної рівності в діяльності Національної поліції України сьогодні не є досконалим, про що свідчить існування окремих аспектів дискримінації осіб як жіночої, так і чоловічої статі; по-друге, незважаючи на наявність профільних законодавчих і підзаконних актів у сфері забезпечення гендерної рівності, зокрема і в Національній поліції України, їх норми залишаються переважно декларативними через низку як об'єктивних, так і суб'єктивних причин; по-третє, ефективність забезпечення гендерної рівності в діяльності Національної поліції України залежить не тільки від закріплення окремих норм і положень, а й безпосередньо від запровадження відповідних організаційних заходів у цій сфері.

Для вирішення проблемних питань забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей жінок і чоловіків в органах поліції необхідно: призначити експерта з гендерних питань, відповідального за забезпечення принципу гендерної рівності в структурних підрозділах Національній поліції України, а також розробити та прийняти положення про його діяльність, визначивши завдання, функції, права й обов'язки; забезпечити організацію та проведення окремих навчань, семінарів і тренінгів для поліцейських щодо підвищення їх обізнаності з гендерних питань, зокрема із запобігання та протидії насильству за ознакою статі, а також реагування на сексуальні домагання і дискримінацію на робочих місцях, реагування на факти вчинення насильства за ознакою статі з урахуванням оцінки ризиків, що загрожують постраждалій особі [12, с. 139]; упровадити принцип симетричного і рівноважного включення чоловіків і жінок у процес прийняття управлінських рішень щодо діяльності Національної поліції України, сприяти подоланню гендерних стереотипів і збалансованому представництву статей в управлінні; створити можливості особистісного розвитку, професійного самовизначення та кар'єрного зростання незалежно від статевої належності шляхом включення відповідних положень до порядку відбору кадрів; здійснювати моніторинг імплементації гендерного підходу в діяльності Національної поліції України через використання механізмів гендерного аналізу й експертизи, відпрацювання єдиного алгоритму дій щодо реалізації гендерної стратегії [19, с. 119]; перевірити правила та інструкції в правоохоронних органах, щоб переконатися, щовони не містять дискримінаційних положень, написані коректною з точки зору гендерної рівності мовою, а також враховують різні потреби жінок, юнаків та дівчат в плані забезпечення безпеки; для зведення до мінімуму впливу симпатій з боку колег чоловічої статі, слід користуватися послугами незалежних наглядових рад або зовнішніх фахівців з проведення співбесід у органах Національної поліції; підвищити рівень обізнаності здобувачів вищої юридичної освіти про вчинки жінок-героїнь у поліцейській сфері, в якості прикладу, надихаючого на зміни.

Отже, врахування означених проблем стане в нагоді при реалізації державної політики в сфері забезпечення гендерної рівності жінок-поліцейських, а також при формуванні відомчих програм попередження порушень їх прав.

2.2 Рекомендації та пропозиції стосовно удосконалення забезпечення прав жінок-поліцейських в Україні.

Доцільність запровадження гендерних квот обговорюється останнім часом у правовій доктрині в контексті гарантій реалізації принципу гендерної рівності у публічному адмініструванні. Так, Н. Максименко пропонує під час прийняття на службу, а також під час формування кадрового резерву, атестації, просування по службі тощо ввести процедури квотування кількості жінок та чоловіків під час утворення самих комісій, що будуть здійснювати ці функції [47, с. 4]. В. Чуб та В. Пугач ведуть мову про виділення певної, науково обґрунтованої кількості робочих місць в ОВС, які можуть бути надані лише особам жіночої статі [49], а І. Лескіна пропонує встановлення квот на добір жінок в органи прокуратури на рівні 30/70 чи 40/60 [48, с. 180].

Ідея запровадження гендерного квотування знаходить своє відображення і у нормативно-правових актах.

Зокрема, План заходів МВС щодо виконання Національного плану дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року, затверджений Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 12 грудня 2017 р. передбачає як один із заходів виконання «досягнення рівності (співвідношення хоча б 30/70) між жінками і чоловіками серед працівників апарату МВС та ЦОБВ, діяльність яких спрямовується та координується через Міністра внутрішніх справ, у тому числі керівних» [46, пп. 1.3 п. 1 розд. III].

Гендерні квоти – це політико-правовий спосіб згладжування наслідків гендерної дискримінації в усіх суспільних сферах шляхом надання легітимної політичної трибуни для артикуляції, представництва та реалізації відповідних соціальних інтересів. У сучасних умовах гендерні квоти – це вид позитивної дискримінації, тобто система пільг, заохочень, заборон і компенсацій, спрямованих на підвищення соціального статусу жінок.

Прихильниками гендерних квот висувається аргумент, що цей механізм треба розглядати як тимчасовий, перехідний засіб для підготовки громадської думки щодо усвідомлення необхідності ширшого представництва жінок. Простежується певна закономірність, що «гендерні квоти» у політичній сфері фактично є «квотами для жінок». Це не є суперечністю, оскільки для більшості країн світу залишається гострою проблема забезпечення ширшого представництва жінок в органах влади. Гендерні квоти спочатку почали застосовуватися у політичній сфері. Існує навіть такий усталений термін, як «критична маса» представництва у парламенті, тобто визнаний міжнародною практикою рівень, який становить не менше 30 % представників кожної статі. Вона дає можливість долати гендерну асиметрію, впливати на формування та прийняття рішень, бо саме 30 % прихильників певної ідеї можуть змінити ситуацію у будь-якому колективі на свою користь.

Лідерами із розв'язання проблем гендерної рівності у світі залишаються Скандинавські держави, Швеція та Канада. Так, наприклад, у Норвегії більше у всіх органах влади та правоохоронних структурах нараховується 40 % жінок, і це є наслідком прийняття закону щодо 40-відсоткової гендерної квоти у всіх суб'єктах публічної адміністрації в країні. Саме завдяки цьому закону 8 міністерських постів обіймають жінки. У державі є соціальна «програма рівноправ'я», а в апараті уряду діє уповноважений з питань додержання закону у контексті реалізації вказаної програми. Широке розповсюдження в Норвегії отримало і так зване «м'яке квотування», що передбачає обов'язкову участь у конкурсі на одне місце представників двох статей.

Попри методику так званого «квотування» жіночого представництва в органах державної влади, що існує останнім часом у багатьох країнах світу (Аргентина, Індія, Бразилія, Домініканська республіка, Скандинавські держави, Перу, Індонезія тощо) [48, с. 138], це лише фрагментарно впливає на гендерний складник працюючих у правоохоронних органах і скоріше ілюструє спрямованість державної політики у плані поліпшення становища жінок та можливості захищати свої права на законодавчому рівні.

Вважаємо загалом доцільним запровадження гендерного квотування в органах Національної поліції України як складника механізму дотримання принципу гендерної рівності за декількома напрямками: під час прийому на службу в органи Національної поліції, призначення на керівні посади, включення до складу конкурсних та атестаційних комісій жінок-поліцейських. У той же час зауважимо, що прорахунки у кадровій політиці внаслідок зайвої заангажованості гендерними проблемами у процесі роботи з персоналом цього правоохоронного органу можуть призвести до зниження рівня якості професійного складу Національної поліції України та негативно вплинути на якість виконання своїх професійних обов'язків поліцейськими. Саме тому до питання введення квоти на добір жінок у правоохоронні органи слід ставитися досить виважено та обґрунтовано.

Гендерна упередженість щодо жінок-поліцейських негативно впливає на процес інтеграції їх у діяльність практичних підрозділів, яка стала можливою після прийняття на законодавчому рівні рішення про надання жінкам рівних можливостей з опанування переважної більшості правоохоронних спеціальностей. Багато поліцейських з настороженістю сприймають це рішення, вважаючи, що воно може призвести до зниження бойової готовності підрозділів, стандартів фізичної підготовки, збільшення кількості обвинувачень у сексуальних домаганнях, руйнування культури «чоловічого» братерства, корпоративності службової організації.

У закладах вищої освіти Міністерства внутрішніх справ, що здійснюють підготовку поліцейських, існує проблема оцінювання курсантів викладачами через негативний вплив гендерних стереотипів. Викликані такими помилками наслідки можна розподілити так:

Проблеми мови: уживання у процесі викладання гендерно упередженої мови; упровадження термінів, порівнянь, аналогій та метафор, які є незрозумілими всім присутнім на занятті; ненавмисне включення «сексизмів» до лексики викладача.

Проблеми в оцінюванні успішності: незважаючи на те, що жінки випереджають чоловіків у вивченні переважної більшості предметів навчання у всьому світі, власне оцінювання зміщене в бік чоловіків, які навчаються; наявність різних критеріїв оцінювання діяльності жінок та чоловіків під час їхньої роботи на заняттях; необ'єктивність оцінювання може призвести до негативного впливу на підготовку офіцерських кадрів у майбутньому, що може негативно відбитися на їхній кар'єрі та сприяти негативному іміджу вищого навчального закладу (будь-якого ЗВО МВС).

Проблеми доступу до викладачів та освітніх ресурсів: під час організації та проведення позааудиторної роботи менше уваги приділяється курсанткам (слухачкам), які менш активні на заняттях, що негативно впливає на їхню самооцінку; ті курсанти (курсантки), які більшою мірою здатні порозумітися зі своїми викладачами під час занять, також мають більше можливостей звертатися до викладачів за межами аудиторії для отримання допомоги в таких питаннях, як визначення предметних фахівців у навчальних завданнях, пошуку. Очевидно, що особистісні відмінності учнів і викладачів грають роль у цих ситуаціях. Неминуче, що учні, які мають більше спільного з викладачем, отримують кращі можливості для розвитку більш тісних відносин [50].

Пропозиції щодо усунення помилок при викладанні гендера у ЗВО МВС:

Мова: доречно вживати фемінітиви або ж використовувати множинну форму іменників; викладачам необхідно уникати використання дискримінаційних висловів та сексизму під час проведення занять; при зверненні до тих, хто навчається, використовувати гендерно нейтральні формулювання.

Рекомендації викладачам та викладачкам під час проведення занять: навчальні матеріали, які використовуються при викладанні, не повинні мати прихованих гендерно упереджених посилань, що можуть вплинути на виникнення упередженого ставлення до жінок-поліцейських (слухачок, курсанток); застосовувати у ході проведення занять та в навчально-методичних матеріалах більше прикладів успішної кар'єри жінок-поліцейських при проходженні ними практичної служби; уникати стереотипів та упереджень щодо можливостей жінок-поліцейських, що повинно сприяти зміцненню освітнього потенціалу вищого навчального; яскравіше відображати жінок-поліцейських у бойових умовах, при виконанні ними завдань разом з чоловіками; плани проведення занять повинні забезпечувати можливість рівного доступу до якісного засвоєння матеріалу, поєднувати потреби й інтереси різних категорій тих, хто навчається; запобігати створенню несприятливої атмосфери щодо активної участі курсантів/ок (слухачів/ок) у ході занять шляхом використання специфічних вербальних та невербальних засобів комунікації; контроль власних упереджень (підтримка поведінки поліцейських як більш «розумних» сприяє тому, що жінки-поліцейські вимушені задовольнятися роллю статистів при проведенні занять); більш висока активність курсантів, ніж курсанток, сприяє їхньому частішому привертанню до себе уваги, заохоченню під час проведення занять та під час підбиття підсумків; контроль можливих проявів «доброзичливого» сексизму: поблажливе ставлення до жінок-поліцейських під час проведення занять (особливо на практичних та польових заняттях, заняттях з фізичної підготовки) [51]; необхідно миттєво реагувати на прояви «доброзичливого сексизму», призупиняти їх, проводити аналіз, пояснювати слухачам (слухачкам) необхідність відмови від цього; уникнення дискримінаційного підходу до розподілу ролей, особливо під час проведення практичних та польових занять; неприпустимість іронічного ставлення до бажання жінок-поліцейських перебирати на себе ролі лідерів у ході виконання навчальних завдань (бажання очолити екіпаж (розрахунок); урахування викладачами і викладачками постійного оцінювання тими, хто навчається, їхнього зовнішнього вигляду, манери поведінки та ін.; звертати увагу на рівномірне розсаджування курсантів (курсанток) в аудиторії; взаємодія керівника заняття з групою повинна сприяти обміну знаннями між тими, хто навчається, і забезпечувати досягнення необхідного результату навчання; надавати рівні можливості щодо висловлення думок під час опитування всім, а не тільки тим, хто проявляє активність, намагається відповісти першим, витримувати паузу 3-5 секунд до надання права відповіді; не переривати доповіді та виступи, надавати можливість кожному висловити власну думку з визначеного питання (завдання); у ході проведення занять у групах постійно проводити заміни тих, хто навчається, на позиціях лідерів груп (підгруп); відслідковувати рівномірність розподілу навантаження на тих, хто навчається, під час виконання ними обов'язків у групі (наприклад, обов'язки чергового групи).

Слід звернути увагу й на те, що не менш важливим є питання забезпечення жінок-поліцейських форменим одягом. Оскільки саме від його зручності та відповідності в певній мірі може залежати продуктивність роботи поліцейської. Так, зокрема, статтею 20 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено, що поліцейські мають єдиний однострій, який надається їм безоплатно.

Наказом МВС України №718 від 19.08.2017 року передбачена можливість отримання жіночого комплекту форменого одягу: костюм (кітель, спідниця) жіночий – лише для осіб вищого складу поліції. Це дозволяє нам зробити висновок, що для решти категорій передбачено носіння костюму із брюками.

На жаль, вже зараз, будучи курсантками, дуже часто стикаються з проблемою невідповідності форменого одягу їх антропологічним розмірам. Однострій відшивають за розмірною сіткою чоловічого одягу, яка значно відрізняється від жіночої. Якщо при особистій купівлі однострою поліцейська може обрати зручний одяг, який буде відповідати її антропологічним даним, то в рамках державного забезпечення отримання однострою не завжди відповідає зазначеним параметрам. Можемо пов'язати це з тим самим, невстановленим законом, але дійсно існуючим типовим розміром за яким фірми-поставщики відшивають формений одяг поліції.

Ми вважаємо, що при внесенні змін до деяких нормативно-правових актів, що регулюють питання забезпечення поліцейських форменим одягом, було б доречно вирішити й дану проблему. На законодавчому рівні зазначено, що дозволяється здійснювати придбання предметів однострою шляхом замовлення індивідуального пошиття для поліцейських, які мають спеціальні звання вищого складу поліції, та поліцейських, антропометричні дані яких не відповідають розмірам готових предметів однострою, що виробляються підприємствами-постачальниками [2].

Дослідивши інформацію про стрімку динаміку збільшення осіб жіночої статі у системі Національної поліції України, норми належності та порядок забезпечення форменим одягом поліцейських, можемо зробити висновок, що однострій є єдиного встановленого зразка, що не враховує антропологічні особливості жінок-поліцейських.

ВИСНОВКИ

Отже, можна виділити такі проблемні питання у сфері забезпечення гендерної рівності в діяльності Національної поліції України: недосягнення рівності між жінками та чоловіками серед працівників поліції; недостатнє забезпечення рівного ставлення та рівних кар'єрних можливостей для працівників чоловічої і жіночої статі; наявність проблеми сексуальних домагань на робочому місці; невмотивовані відмови щодо прийняття жінок на службу в поліцію. Варто наголосити на тому, що в професійній діяльності, ролі між жінками та чоловіками повинні розподілятися лише якщо це обгрунтоване з позиції здорового глузду та тих задач, що стоять перед працівниками, і не є дискримінаційним підходом. Отримані результати під час досліджень свідчать про високий рівень мотивації та зацікавленості серед осіб жіночої статі щодо майбутньої успішної реалізації як поліцейської. Взагалом, 70 % здобувачів вищої освіти переконані, що наша країна має потенціал у подоланні проблеми гендерної нерівності, але ще є над чим працювати.

Розглянувши проблеми та пріоритети гендерної рівності, робимо висновки, що незважаючи на сприятливі законодавчі умови, потрібно врахувати означені в роботі проблеми, вирішення яких стане у нагоді при реалізації державної політики в сфері забезпечення гендерної рівності жінок-поліцейських, а також при формуванні відомчих програм попередження порушень їх прав.

Бібліографічні посилання:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text).
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
3. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
5. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
6. Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 р.: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2018 р. № 273. *Офіційний вісник України*. 2018. № 33. С. 64. Ст. 1165.
7. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877. *Офіційний вісник України*. 2015. № 89. Ст. 2971.
8. Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок від 07.11.1967. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_386#Text.
9. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/>

show/994_524.

10. Бандурка О. М. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях: навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 2017. 242 с.

11. Глухочерв В. А. Адміністративна діяльність Національної поліції: Навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр.. справ, 2017. 248 с.

12. Сокурєнко В. В. Адміністративна діяльність органів поліції України: підручник. Харків: ХНУВС, 2017. 432 с.

13. Белов Д. М., Громовчук М. В. Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С.77-83.

14. Білосорочка С. І. Гендерна рівність у ратифікованих Україною міжнародно-правових документах. *Теорія та практика державного управління*. 2017. Вип. 4. С. 210-214.

15. Бокало Н. І. Формування і розвиток ідеї рівності в праві: філософсько-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2014. 205 с.

16. Буковинська Н. Гендерна рівність: шлях до успіху чи загроза майбутньому? *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 191-194.

17. Васильченко О. П. Конституційно-правовий механізм забезпечення принципу рівності прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 1. С. 26-33.

18. Гаркуша А. Г. Гендерний паритет: жінка в Національній поліції України. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2019. № 1. С.1-12.

19. Глухочерв В. А. Вплив світових стандартів на сучасний статус поліцейського в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 114-120.

20. Горчанюк О. Гендерна політика у правовій сфері: міжнародний досвід. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2019. № 3. С.120-124.

21. Грицай І. О. Правове забезпечення гендерної рівності в Україні в умовах євроінтеграції та правового реформування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 15-17.

22. Деметрадзе Т. Р. Конституційний принцип рівності прав жінки і чоловіка: поняття, зміст, механізм його реалізації та захисту: дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2015. 204 с.

23. Завгородній В. А., Фоменкова К. С. Права поліцейського як елемент правового статусу: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 1. С. 129-132.

24. Заїка А. А. Принцип рівноправності чоловіка і жінки в конституційному законодавстві України і зарубіжних країн. *Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bratislava, 2015. С. 112-115.

25. Заїка А. А. Гендерна рівність як принцип правового статусу особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 41. Т. 1. С. 65-70.

26. Сокурєнко В. В. Закон України «Про Національну поліцію»: наук.-практ. коментар. Харків, 2016. 408 с.

27. Івченко Ю. Професійне зростання жінок у правоохоронній сфері: проблемні питання. *Право України*. 2016. № 5. С. 57-61.

28. Кузьменко О. В. Завдання Національної поліції України: проблеми правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С.200-201.

29. Лемеш Д. Л. Поняття та особливості правового статусу працівника поліції України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 1. С. 45-51.

30. Мельник Т. М. Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності: підручник. Київ: Стінос, 2010. 440 с.

31. Наливайко Л. Р., Грицай І. О. Поняття принципу гендерної рівності та його взаємозв'язок із суміжними термінами. *Матеріали наукового семінару*. ДДУВС, 08.12.2018. С. 30-35.

32. Падалка О. А. До питання розуміння поняття Національної поліції України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 3-2. Т. 4. С. 122-126.

33. Падалка О. А. Обов'язки Національної поліції України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 19-22.

34. Передерій О. С. Особливості правового статусу Національної поліції в Україні (теоретико-правовий аспект). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2015. Вип. 20. С. 35-38.

35. Плутагар Т. А. Забезпечення гендерної рівності в діяльності Національної поліції України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 3. С. 42-47.

36. Полішко Н. Фізична підготовка як умову реалізації трудової функції жінками-поліцейськими. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 67-72.

37. Полішко Н. Історико-правові аспекти прийняття жінок на службу в поліцію: досвід деяких зарубіжних країн. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 156-163.

38. Савченко Ю. С. Закріплення гендерної рівності в актах міжнародного та національного права. *Юридична наука*. 2012. № 1. С. 23.

39. Солдатенко М. Д. Порівняльно-правова характеристика статусу поліцейського. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми: Сумський державний університет, 2020. Ч.2, С. 29-32.

40. Сокурєнко В. В. Управління органами Національної поліції України: підручник. Харків: Стильна

типографія, 2017. 580 с.

41. Фрицький О. Ф., Романюк І. І. Конституційно-правові аспекти забезпечення гендерної рівності в Україні. *Молодий вчений*. 2017. № 5.1 (45.1). С. 146-148.

42. Хубова Г. В. Гендерний підхід у процесі професійної підготовки майбутніх поліцейських. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2019. С. 102-104

43. Боднар І. Властивості нервової системи та психоемоційний стан студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2012. № 3. С. 94-98.

44. Грибовська А. А. Конституційні засади гендерної рівності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 9-11.

45. Права жінок правоохоронців та політика гендерної рівності: досвід інших країн у вітчизняному контексті. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/prava-zhinok-pravoohorontsiv-ta-polityka-hendernoji-rivnosti-dosvid-inshyh-krajin-u-vitchyznyanomu-konteksti/>

46. План заходів МВС щодо виконання Національного плану дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року, затверджений Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 12 грудня 2017 р. № 1019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80>.

47. Максименко Н. В. Адміністративно-правове регулювання службової діяльності жінок у міліції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 20 с.

48. Лескіна І. Є. Адміністративно-правове забезпечення гендерної рівності в організації діяльності прокуратури: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 225 с.

49. Чуб В. І., Пукач В. О. Реформування МВС України та його гендерна складова. Механізми впровадження гендерної рівності в діяльність ОВС: матеріали міжнародної науково-практичної конф., Київ, 18–20 травня 2005 р.). Київ: Міленіум, 2005. С. 33-35.

50. Навчання гендеру в армії, Женевський центр з демократичного контролю над збройними силами. URL: <https://www.dcaf.ch/teaching-gender-military-handbook>.

51. Суслова О. Викладання гендерної тематики: підходи, проблеми та шляхи їх подолання. Київ: 2018. 26 с. С. 7. URL: http://wicc.net.ua/media/vykladanna_GT.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Анкета для проведення опитування здобувачів вищої освіти Національної академії внутрішніх справ щодо проблеми гендерної рівності в правоохоронних органах та правового статусу жінки поліцейської в Україні

Шановна колего! Заповнюйте, будь ласка, анкету, виходячи з Вашого досвіду, знань та розуміння проблеми. Перегляньте варіанти відповідей на кожне запитання, виберіть один або декілька з них та зробіть відповідні позначки (підкресліть чи обведіть номер варіанта або номери кількох варіантів). Дякуємо за співробітництво!

1. ВИ ДОБРОВІЛЬНО ОБРАЛИ ПРОФЕСІЮ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО?

- А) Так.
- Б) Ні.
- В) Частково.

2. ВИ БАЖАЄТЕ ПРАЦЮВАТИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ...

- А) Жінки.
- Б) Чоловіка.
- В) Немає різниці.

3. ДЕ НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ З ПОДОЛАННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ І ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ?

- А) В родині.
- Б) На рівні державних структур і законодавчих актів.
- В) При вихованні молоді: у школах, вищих навчальних закладах.
- Г) Гендерної нерівності немає.

4. ВКАЖІТЬ ПРИЧИНУ, ЧОМУ СЕРЕД ВИЩОГО КЕРІВНИЦТВА ЖІНОК МЕНШЕ, НІЖ ЧОЛОВІКІВ?

- А) Через фізіологічні та психологічні особливості жінок.
- Б) Чоловік кращий керівник, ніж жінка.
- В) Сучасне суспільство на практиці не допускає жінку до управління у багатьох сферах.

5. ЧИ СТИКАЛИСЯ ВИ З ПРОЯВАМИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ ОСТАННІМ ЧАСОМ?

- А) Так.
- Б) Ні.
- В) Не помічала.

6. ЧИ ВВАЖАЄТЕ ВИ, ЩО ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ ГАЛЬМУЄ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА?

- А) Так, повністю згодна.
- Б) Так, частково згодна.
- В) Не згодна.
- Г) Мені все одно.

7. ЧИ ВИНИКАЮТЬ У ВАС ТРУДНОЩІ ПРИ ОПАНУВАННІ ПРОФЕСІЇ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ?

- А) Так, важко фізично.
- Б) Так, важко морально.
- В) Важко і фізично, і морально.
- Г) Ні, не виникають.

8. ГОЛОВНОЮ МЕТОЮ СВОЄЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ БАЧУ...

- А) Досягти великих успіхів, працюючи у практичному підрозділі Національної поліції.
- Б) Прагну обіймати керівну посаду в органах Національної поліції.
- В) Не планую працювати у поліції.
- Г) Інше.

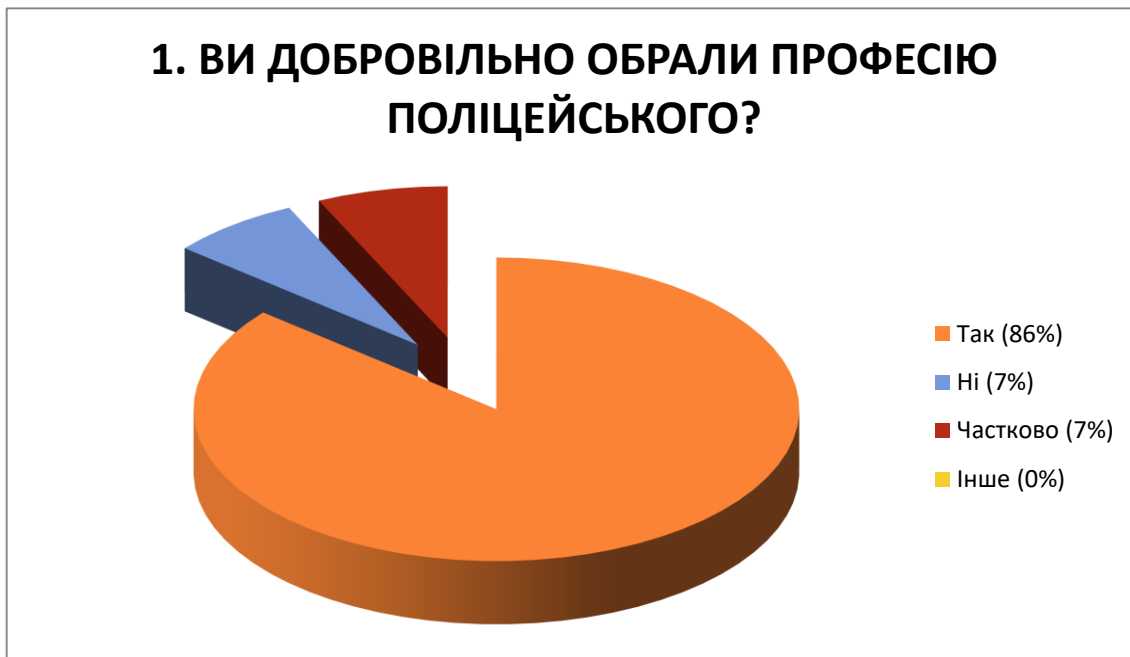
9. В ЧОМУ ПРИЧИНА ІСНУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У СУСПІЛЬСТВІ?

- А) Байдужість населення до проблеми.
- Б) Неефективність державної політики.
- В) Недостатня освідченість суспільства.
- Г) Важко сказати.

10. ЯКИЙ, НА ВАШУ ДУМКУ, ПОТЕНЦІАЛ НАШОЇ КРАЇНИ У ПОДОЛАННІ ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ?

- А) Високий потенціал.
- Б) Є потенціал, але ще є над чим працювати.
- В) Низький потенціал, нічого не зміниться.
- Г) Не бачу проблеми.

Діаграма 1

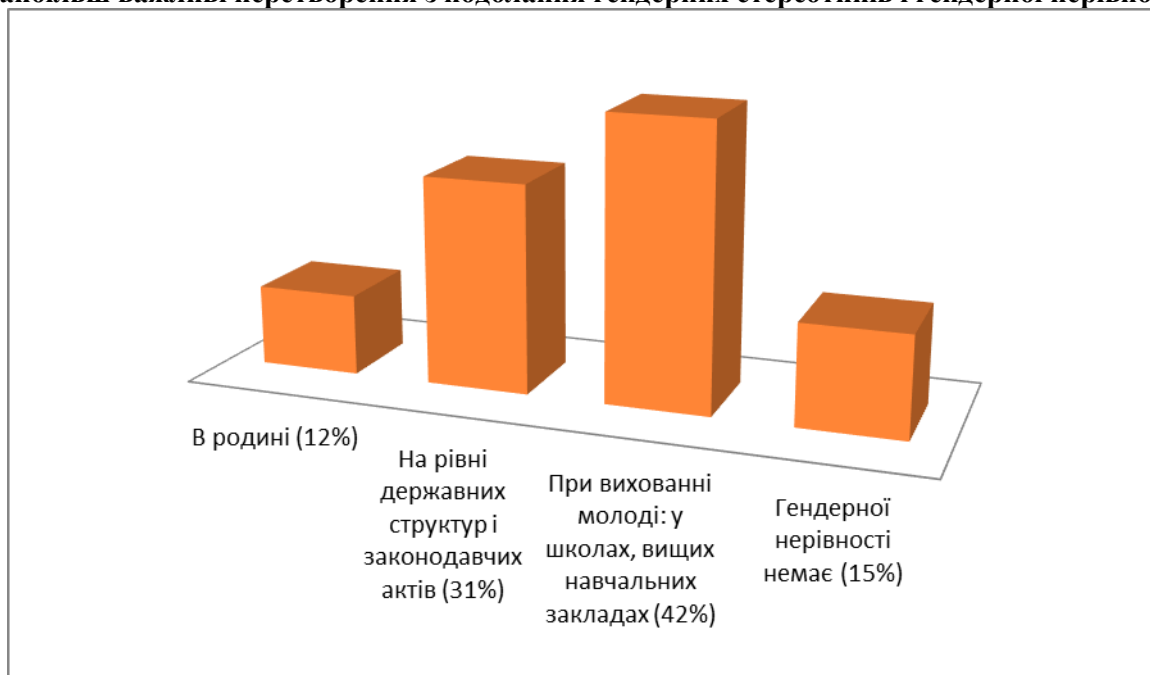

Діаграма 2

Діаграма 3

Де найбільш важливі перетворення з подолання гендерних стереотипів і гендерної нерівності?

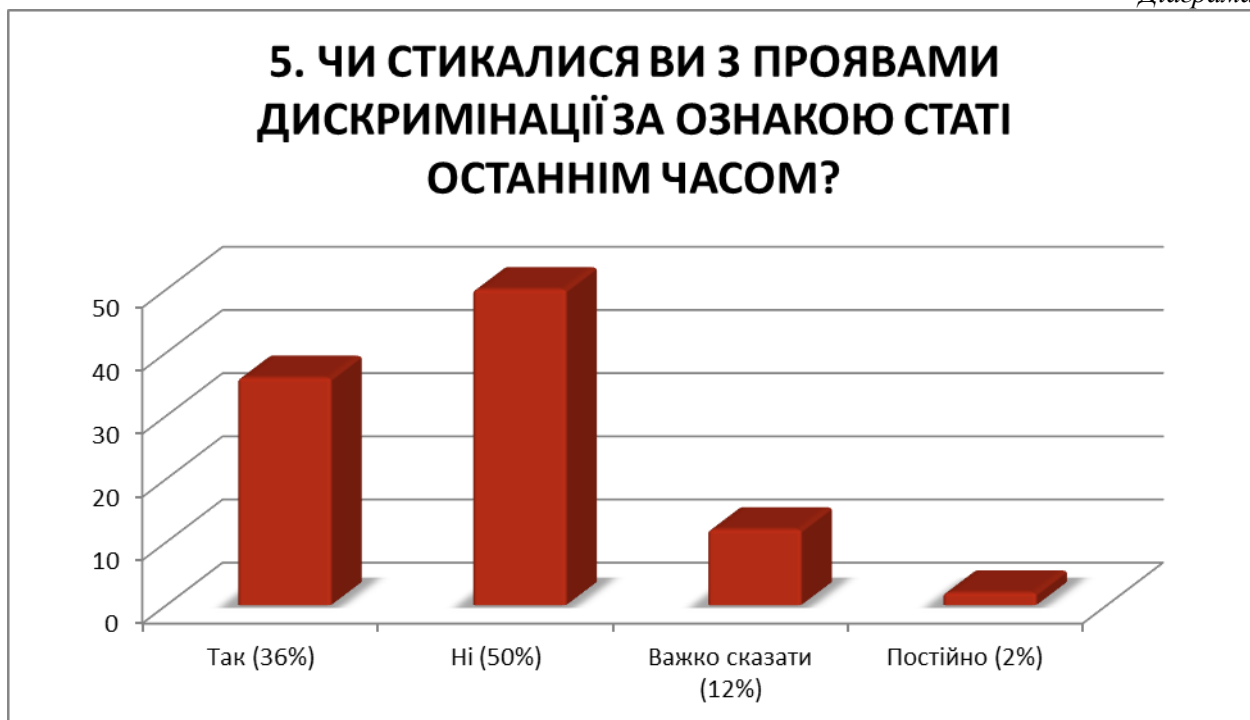

Діаграма 4

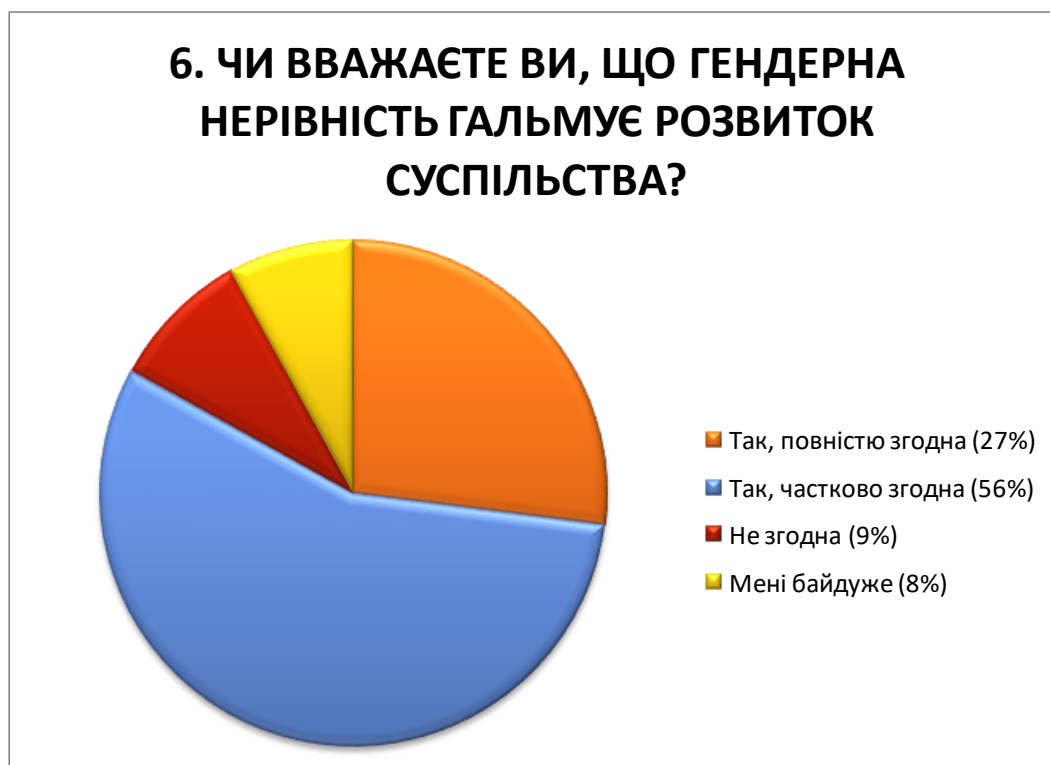
4. ВКАЖІТЬ ПРИЧИНУ, ЧОМУ СЕРЕД ВИЩОГО КЕРІВНИЦТВА ЖІНОК МЕНШЕ, НІЖ ЧОЛОВІКІВ?

Діаграма 5

Діаграма 6

Діаграма 7

Діаграма 8

Діаграма 9

Діаграма 10

Додаток 3

Статистична інформація Національної академії внутрішніх справ

№ з/п	Питання	Усього: Кількість	Жінки Кількість/%	Чоловіки Кількість/%
1	Загальна кількість працюючих у НАВС	1787	1026/57,4 %	761/42,6 %
2	Кількість працюючих у НАВС на керівних посадах (не нижче заступника начальника відділу/завідуючого сектором)	171	78/46 %	93/54 %
2.1	Поліцейські	101	32/31,7 %	69/68,3 %
2.2	Вільний найм	70	46/65,7 %	24/34,3 %
3	Кількість працівників НАВС з інвалідністю	43	23/53,5 %	20/46,5 %
4	Кількість працівників НАВС, що перебувають у відпустках по догляду за дитиною	99	99/100 %	0
5	Кількість працівників, які отримують пенсію і продовжують працювати в НАВС	367	209/56,9 %	158/43,1 %
6	Кількість працівників НАВС, які отримали захворювання, контузії, травми та каліцтва в період перебування в АТО (ООС)	2	0	2/100 %
7	Кількість працівників НАВС, які загинули в зоні проведення АТО (ООС)	0	0	0
8	Кількість працівників НАВС, які отримали статус «Учасника бойових дій» у зв'язку з безпосередньою участю АТО (ООС)	29	0	29/100 %
9	Кількість працівників НАВС, які працюють та навчаються у ЗВО на заочній формі навчання	65	34/52,3 %	31/47,7 %

№ з/п	Питання	Усього: Кількість				Жінки Кількість/%				Чоловіки Кількість/%			
		Денна форма		Заочна форма		Денна форма		Заочна форма		Денна форма		Заочна форма	
10	Кількість випускників у закладах вищої освіти МВС у 2019 році (денної/заочної форми навчання)	Державне замовлення	За кошти фіз. та юр. осіб	Державне замовлення	За кошти фіз. та юр. осіб	Державне замовлення	За кошти фіз. та юр. осіб	Державне замовлення	За кошти фіз. та юр. осіб	Державне замовлення	За кошти фіз. та юр. осіб	Державне замовлення	За кошти фіз. та юр. осіб
		774	214	831	2164	273/35,3 %	110/51,4 %	177/21,3 %	873/40,4 %	501/64,7 %	104/48,6 %	654/78,7 %	1291/59,6 %
11	Кількість курсантів (слухачів), які вступили до закладів вищої освіти МВС у 2019 році (денної/заочної форми навчання)	847	391	300	1111	323/38,1 %	230/58,8 %	83/27,6 %	544/48,9 %	524/61,9 %	161/41,2 %	217/72,3 %	567/51,1 %
12	Кількість працівників НАВС, які задіяні у міжнародній операції з підтримки миру і безпеки	1				1/100 %				0			
13	Кількість працівників НАВС, які мають статус внутрішньо переміщених осіб	10				5/50 %				5/50 %			

Микола АПЕТИК

Науковий керівник – Аліна ГРИЦУК
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права,
кандидат юридичних наук

*(Львівський державний університет
внутрішніх справ)*

ЯК ЗАБЕЗПЕЧИТИ ЦИФРОВІ ПРАВА ТА БЕЗПЕКУ ДИТИНИ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ ТА ПРАКТИЧНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що даний проєкт містить новітній підхід до розуміння забезпечення цифрових прав та безпеки дитини в Україні. У контексті актуальних проблем впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини в Україні цифрові права дитини вважаються такими, що потребують законодавчого визначення та охорони з боку держави. Зважаючи на те, що в більшості країнах Європи цифрові права дитини є законодавчо визначені та існують цілі спеціальні платформи для ознайомлення дітей з їхніми правами в кіберпросторі, то можна зробити висновок, що є ряд успішних кейсів для впровадження їх в Україні. Тому, розвиток тематики захисту цифрових прав дитини в контексті впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини в Україні є актуальним та потребує імплементації в національне законодавство.

Розвиток та поширення Інтернету створили безпрецедентні інструменти для реалізації громадянами їхніх прав та свобод, у тому числі забезпечили їм можливість вільно висловлювати свої погляди та думки перед широкою аудиторією, отримувати оперативний доступ до будь-якої інформації

он-лайн. Водночас зросли й загрози, пов'язані зі зловживанням такими правами, поширенням мови ворожнечі та незаконним втручанням у право на повагу до приватного життя людини.

У своїй нещодавній Резолюції 38/20181 Рада ООН з прав людини вкотре наголосила: «права, які людина має офлайн, мають так само захищатися в онлайн-середовищі, зокрема, свобода вираження поглядів, яка діє незалежно від кордонів та обраних людиною засобів комунікації (медіа), відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права».

У сучасному світі кожен третій підліток хоча б раз користувався Інтернетом, а кожен п'ятий уже активно використовує соціальні мережі. Проте поряд з такими можливостями виникають і нові ризики. Близько 60 % дітей віком від 8 до 12 років є вразливими до кібер ризиків та порушення їхніх прав в мережі. Діти зазвичай користуються Інтернетом навіть не підозрюючи, що їхні права можуть бути під загрозою.

Також, через відсутність культури поваги до персональних даних, батьки та вчителі порушують цифрові права дітей: публікують зображення дітей без їхньої згоди, розміщують надмірну кількість персональної інформації про дітей, тим самим створюють цифровий слід дитини, не задумуючись про ризики та майбутні наслідки. Згідно з британською доповіддю Barclays прогнозується, що до 2030 року «шарінг» призведе до 2/3 шахрайства з особистими даними, що коштуватиме сотні мільйонів доларів на рік.

В Україні одним способів вирішення проблем порушень цифрових прав дітей є політика Міністерства цифрової трансформації щодо підвищення цифрових компетенцій громадян за допомогою платформи «Дія. Цифрова Освіта». Однак, на жаль, на ній міститься лише один навчальний серіал для батьків про безпеку їх дітей в мережі. Аналогічного продукту, який би був розрахований на дитячу аудиторію, окрім онлайн-курсу організації «Цифрові права та безпека для дітей», немає.

Об'єктом дослідження обрано процес забезпечення захисту цифрових прав людини та зокрема дитини, на прикладі іноземних держав, таких як Великобританія та Австралія.

Метою дослідження є розробка ефективних методів захисту цифрових прав людини та дитини зокрема, та їх законодавче закріплення.

Завдання які були виділені в процесі дослідження:

1. Провести аналіз найкращих практик захисту цифрових прав дитини у світі;

2. Дослідити рівень захищеності цифрових прав дітей в Україні;

3. Запропонувати шляхи вирішення проблеми захисту цифрових прав дітей із урахуванням досвіду зарубіжних країн.

У ході дослідження було використано *ряд наукових методів*: порівняльно-правовий – використовувався під час порівняння кримінально-правових норм, які регламентують чинність кримінального закону в просторі з аналогічним законодавством деяких зарубіжних держав та міжнародно-правової регламентації чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі; методи діалектичної та математичної логіки (аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції, аналогії та алгоритмування тощо) – у тій чи іншій мірі використовуються для вдосконалення понятійного апарату, під час дослідження нормативно-правових актів та вивчення різних точок зору авторів з окремих питань за предметом дослідження, допомогли визначити структурологічну схему дослідження; статистичний – використаний під час вивчення статистичних даних; герменевтичний – використовувався в усіх розділах для тлумачення і розуміння юридичних конструкцій; догматичний – застосований при формулюванні висновків.

1. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВИХ ПРАВ ТА БЕЗПЕКИ ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Цей принцип лежить в основі демократичного ладу та закріплений у статті 3 Конституції України. Ця ж стаття передбачає, що саме права і свободи людини та їх гарантії повинні визначати зміст і спрямованість діяльності держави. Розвиток та поширення Інтернету створили безпрецедентні інструменти для реалізації громадянами їхніх прав та свобод, у тому числі забезпечили їм можливість вільно висловлювати свої погляди та думки перед широкою аудиторією, отримувати оперативний доступ до будь-якої інформації онлайн [9].

Водночас зросли й загрози, пов'язані зі зловживанням такими правами, поширенням мови ворожнечі та незаконним втручанням у право на повагу до приватного життя людини.

В епоху Інтернету, соцмереж, технологій, важливо не забувати про таку категорію прав людини, як цифрові права. Цифрові права – права людини, які полягають в праві людей на доступ, використання, створення і публікацію цифрових творів, доступ і використання комп'ютерів та інших електронних пристроїв, а також комунікаційних мереж, зокрема, до мережі Інтернет. Вони є розширенням рівних та невід'ємних прав, викладених у Загальній декларації прав людини ООН .

До цифрових прав відносять такі права, як:

- ✓ право вільно спілкуватися і висловлювати думки в мережі;
- ✓ право на інформацію;
- ✓ право на недоторканність приватного життя та право власності на персональні дані;
- ✓ право доступу до електронної мережі [7].

З якими ж порушеннями стикаються в Україні? Їх є декілька:

1) Одним із способів обмеження цифрових прав людини є нав'язування непотрібних цифрових послуг, наприклад спаму. Згідно Будапештської конвенції про кіберзлочинність Інтернет-користувачі повинні бути захищені від втручання в комп'ютерні дані, зокрема, від використання шкідливих кодів та надсилання великих обсягів електронних листів отримувачу з метою блокування комунікаційних функцій системи.

2) Надання надмірного і не пропорційного доступу до інформації про споживача послуг з доступу до Інтернету на підставі рішення суду. Рада з прав людини ООН в своїй Резолюції 2016 року публічно засудила країни, які навмисно обмежують доступ до інтернет-мережі для своїх громадян. Резолюція відображає також чітку позицію організації – «люди повинні бути однаково захищені в офлайн і онлайн», включно з тими рішеннями, де особливий акцент зроблено на свободу слова.

3) Порушення права на приватність та захист даних, виявлені під час моніторингу:

- витік персональних даних журналістів, що ставить їх у небезпечне становище;
- свідоме поширення отриманих на підставі депутатського запиту документів, що містять конфіденційну інформацію (копії паспорту іншої особи), у вільному доступі на веб-сторінці у соціальній мережі «Фейсбук» – 1 випадок;
- продаж бази даних громадян України, в якій містились відомості про прізвище, ім'я та по-батькові, а також ідентифікаційні коди і місце реєстрації осіб;
- шахрайство в Інтернеті за допомогою отримання банківських персональних даних користувачів;
- збір та поширення конфіденційної інформації про абонентів оператором мобільного зв'язку – 1 випадок;

- злам персональної сторінки у Facebook [10].

Ми можемо зробити висновки про те, що в Україні є проблема з захистом їх цифрових прав. Але, що робити коли мова йде про дитину? У наш час найвразливішою категорією населення, чії права порушують онлайн у мережі є діти. На права дітей на приватне життя та свободу вираження поглядів впливають різноманітні та зростаючий спектр питань, проблем, механізмів та практик у цифровому світі. На мою думку, найбільш точно описані небезпеки з якими стикаються діти віком від 13-16 років в Інтернеті є дослідження Інституту соціальної та політичної психології НАПН України згідно якого:

- 57,1 % – втручання в роботу пристрою, зараження вірусами тощо;
- 21,4 % – розповсюдження неправдивої інформації;
- 19,8 % – викрадання персональних даних і використання іншими ваших аккаунтів від вашого імені;
- 15,6 % – залякування, погрози завдати шкоди;
- 14,3 % – шахрайство, продаж неіснуючих послуг, нав'язування покупок, виманювання грошей [2] (Додаток 1).

Також у 2015 році некомерційна організація Nomineto публікувала результати дослідження, згідно з яким чверть опитаних дорослих ніколи не запитують у дітей дозволу на розміщення їхніх фотографій, а понад 50 % вважають за можливе публікувати фото чужих синів і дочок, не попросивши дозволу [8].

Досліджуючи досвід Європи то можна дійти наступних висновків. Європейське дослідження 2018 року, виявило, що у 21 європейській країні більшість дітей, яким менше за 2 роки, вже мають цифровий слід через діяльність їхніх батьків (створення акаунтів дітей у соцмережах, публікація фото, відео тощо) [3].

Відтак, порушення цифрових прав відбувається не тільки самими дітьми щодо своїх однолітків, а й батьками, вчителями. Це є наслідком необізнаності населення про свої цифрові права загалом і про правила поведінки в мережі Інтернет та інструменти захисту своїх персональних даних зокрема. Така тенденція показує те, що з цифровими правами ніхто не працює та ніхто не говорить про них. Звідси впливає такий рівень порушень прав дітей.

В Європі існує цілий ряд методів захисту цифрових прав дитини в мережі та Інтернеті. На права дітей на приватне життя та свободу вираження поглядів впливають різноманітний спектр проблем та методів їх вирішення.

Проблеми із захистом прав виникатимуть впродовж усього розвитку нашого суспільства. Якщо переглянути «Загальні принципи щодо конфіденційності та свободи дітей в Інтернеті» то можна виокремити окремі практики захисту цифрових прав дитини:

1. Цифрова грамотність або Digital literacy яка включає в себе постійні навчання та обговорення прав дітей у цифровому просторі. Така практика широко застосовується в програмах розвитку UNICEF;

2. Complaints mechanisms for content or data removal або ж механізм подання скарг;

3. Здатність розуміти умови надання послуг. Це важливий принцип в плані того, щоб зробити політики використання послуг настільки прозорими та зрозумілими, щоб їх розуміли навіть діти;

4. Моніторинг батьків та прийняття рішень. В даному аспекті батьки мають брати до уваги той факт що їх дитина вже використовує Інтернет, соціальні мережі та активно контактує з навколишнім цифровим світом. Тому у світі існує багато практик використання так званого «батьківського контролю» для забезпечення безпеки своєї дитини від порушень її цифрових прав [4].

В Європі існують цілі відділи які займаються прийомом скарг на недобросовісних користувачів або Інтернет злодіїв які намагаються вчинити правопорушення у сфері цифрових прав людини. Такі популярні мережі як YouTube та Instagram які активно використовують діти також мають розроблені протоколи механізмів подання скарг на різні види порушень.

Яка ж ситуація в Україні? На даний час в Україні рівень просвіти дітей та батьків у сфері знання своїх цифрових прав є дуже низьким. В Україні не має законодавчого регулювання саме цифрових прав людини, способів та методів їх захисту і перелік компетентних органів до яких варто звертатися у разі порушення твоїх інформаційних прав.

Існує опосередкована норма (декларативна) Закону України «Про інформацію», а саме стаття 28 даного закону, яка говорить, що інформація не може бути використана для посягання на права і свободи людини [5]. Також в статті 20 Закону України «Про охорону дитинства» визначає, що забороняється пропагування у засобах масової інформації культу насильства і жорстокості,

розповсюдження порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини [6]. Тому, існує нагальна потреба у законодавчому закріпленні цифрових прав людини та дитини зокрема.

Слід підкреслити той факт, що на даний час в Україні не створено єдину платформу, на якій розміщено інформацію щодо цифрових прав та безпеки дитини, на відмінну від інших країн. Формат створення платформ є поширеним за кордоном, наприклад, у Великобританії та Австралії.

У Великобританії існує така платформа, яка пояснює всі аспекти приватності дітей створена Лондонською школою економіки. На ній зібрана інформація щодо того, чому приватність важлива, як збираються і використовуються дані дітей, до кого звертатися, якщо порушується право на приватність. Також є розділи із корисними посиланнями для 3 цільових аудиторій: батьків, освітян і полісі мейкерс. Схожа платформа є Австралії щодо цифрової безпеки та прав, адаптована для різних цільових аудиторій. Наприклад, дітям ця тема пояснюється в інтерактивній і простій формі, а для вчителів є уроки та підбірки корисних матеріалів.

Також не можна залишити без уваги Проєкт Національної стратегії із захисту дітей в цифровому середовищі на період до 2025 року яке було розроблено Міністерством цифрової трансформації [2]. Документ містить візію та напрямки роботи, та не методи вирішення проблем захисту дітей в цифровому просторі. Метою стратегії визначено забезпечення прав та свобод дитини, її захист від різних форм насильства, експлуатації та зловживань у цифровому середовищі. Стратегія планує покривати сферу Інтернету, мобільних технологій, відповідних пристроїв, що дають можливість доступу до таких технологій, цифрові мережі, бази даних, контент та послуги.

Також документ ставить 4 основні стратегічні цілі, кожна з яких має власні організаційні цілі та відповідні завдання, виконання яких є необхідним для досягнення тієї чи іншої цілі:

1) Суспільство свідомо та активно підтримує безпеку цифрового середовища для дітей:

- Учасники індустрії демонструють піклування про безпеку дитини в цифровому середовищі;
- Діти обізнані щодо наявних ризиків у цифровому середовищі, мають знання і володіють навичками безпечного використання інтернету та знають, куди звертатися по допомогу;
- Батьки та особи, які їх замінюють, педагогічні, соціальні працівники обізнані щодо наявних ризиків для безпеки та здоров'я дітей у цифровому середовищі, мають знання і володіють навичками їхнього попередження, виявлення та подолання;
- Громадськість демонструє нетерпимість до порушення прав, свобод та безпеки дитини в цифровому середовищі.

2) Використання мережі Інтернет під час освітнього процесу та в повсякденному житті дитини є безпечним та захищеним:

- Персональні дані дітей в цифровому середовищі захищені;
- Контент та сервіси, доступні в мережі Інтернет під час освітнього процесу та в місцях повсякденного перебування дитини, фільтруються.

3) Встановлена відповідальність за злочини або замах на злочини, що скоєні в цифровому середовищі:

- Діє механізм виявлення та розслідування злочинів, скоєних в цифровому середовищі, внаслідок яких постраждалими є діти;
- Діє порядок притягнення до відповідальності за злочини або замах на злочини, скоєні в цифровому середовищі та постраждалими в яких є діти.

4) Діє система сервісів для підтримки, супроводу та реабілітації постраждалих дітей та дітей-свідків злочинів, скоєних в цифровому середовищі, батьків та осіб що їх замінюють.

Стратегія містить розлогі положення, що стосуються медіа грамотності, підвищення кваліфікації працівників правоохоронних та інших органів, інших просвітницьких заходів та кампаній, програм підтримки, а також реабілітації як злочинців, так і дітей-жертв СЕНД, (сексуальної експлуатації та насильство над дітьми) але знову ж таки, це є лише проєктом і не відомо коли його приймуть до уваги.

2. ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВИХ ПРАВ ТА БЕЗПЕКИ ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Викладений зміст дослідження сприяє розумінню того, що Україна хоч і намагається законодавчо визначити та регламентувати цифрові права дитини, але поки ці спроби не були вдалими. Щоб розвинути питання захисту цифрових прав дитини я пропоную ряд рішень які могли б посприяти у вирішенню цього питання та не суперечили б «Проєкту Національної стратегії із захисту

дітей в цифровому середовищі на період до 2025 року».

Отже, пропоную:

1) Розробити Закон України «Про цифрові права людини» який буде містити:

- Загальний опис цифрових прав людини з розділенням на права людини та права дітей, адже тут є певна специфіка в регулюванні цих прав;

- Механізми захисту та чіткий перелік суб'єктів захисту цифрових прав людини та дитини;
- Відповідальність суб'єктів та осіб які порушують цифрові права людини та дитини.

2) Створення платформи на якій буде розміщено інформацію щодо цифрових прав та безпеки дитини в мережі та інтернеті.

Даний проект спрямований на розвиток компетенцій не лише дітей, а й вчителів і батьків, які будуть користуватися платформою. Зокрема, проект передбачає підвищення рівня освіченості щодо цифрових прав і цифрової безпеки на місцевому рівні через включення до цільової аудиторії проекту вчителів. Їх ознайомлення з розробленою за результатами проекту платформою та методичними рекомендаціями щодо інтеграції уроків з «цифрової гігієни» у навчальний процес посприяє розвитку та формуванню культури поваги до приватності дітей серед вчителів та батьків.

Ця платформа мала би включати в себе:

- Інтерактивні уроків із цифрових прав для дітей 1-4, 5-8, 9-11 класів та методичних рекомендацій для вчителів ;

- Відповіді на ТОП-10 актуальних запитань щодо цифрових прав дитини для таких цільових категорія як вчителі та школярі;

- Перелік онлайн-ігор з цифрових прав та безпеки для дітей;

- Онлайн-тренажер для засвоєння та перевірки отриманих знань;

- Бібліотеки з корисними матеріалами щодо цифрових прав та безпеки.

3) На основі створення даної платформи проведення просвітницької кампанії про цифрову безпеку та цифрові права із залученням місцевих громадських організацій та Міністерства цифрової трансформації. Всі інтерактивні уроки, розміщені на платформі будуть адаптовані для використання під час дистанційної освіти.

ВИСНОВКИ

Останні роки звичні нам речі, зокрема зустрічі, спілкування, переходять в онлайн. Пов'язані з пандемією обмеження зробили ще більш затребуваним інтернет та інші можливості цифрового простору. Це змушує прискорити вироблення рішень із забезпечення прав людини, в тому числі прав дитини, про які йтиме мова в цьому огляді, в цифровому середовищі.

Вважаємо, що необхідним є прийняття відповідного закону, спрямованого на охорону цифрових прав дитини. Цим законом повинні бути закріплені основні принципи і права дитини у сфері охорони здоров'я; визначені джерела фінансування діяльності з охорони цифрових прав дитини; також визначення положень щодо захисту прав дитини у разі правопорушень у цій сфері.

Зважаючи на позитивну тенденцію впровадження та імплементації в Україні Європейського досвіду у сфері захисту цифрових прав громадян ми вважаємо, що варто переглянути проблематику захисту цифрових прав дитини та прийняти Закон України «Про цифрові права людини» а також розробку платформи, яка загалом приверне увагу до важливості різних аспектів реалізації цифрових прав в Україні.

Бібліографічні посилання:

1. Global Commission on Internet Governance Paper Series: OneinThree: Internet Governance and Children's Rights, 2015. URL: <https://www.cigionline.org/publications/one-three-internet-governance-and-childrens-rights>

2. Міністерство та комітет цифрової трансформації України Проект «Національної стратегії із захисту дітей в цифровому середовищі на період до 2025 року», 2020. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/mincifra-iniciyuye-gromadske-obgovorennya-proyektu-nacionalnoyi-strategiyi-z-zahistu-ditej-u-cifrovomu-seredovishi-na-period-do-2025-roku>.

3. Young Children (0-8) and Digital Technology, 2018. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/159629895.pdf>.

4. Children's privacy and freedom of expression, 2018. URL: [https://www.unicef.org/csr/files/UNICEF_Childrens_Online_Privacy_and_Freedom_of_Expression\(1\).pdf](https://www.unicef.org/csr/files/UNICEF_Childrens_Online_Privacy_and_Freedom_of_Expression(1).pdf).

5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.

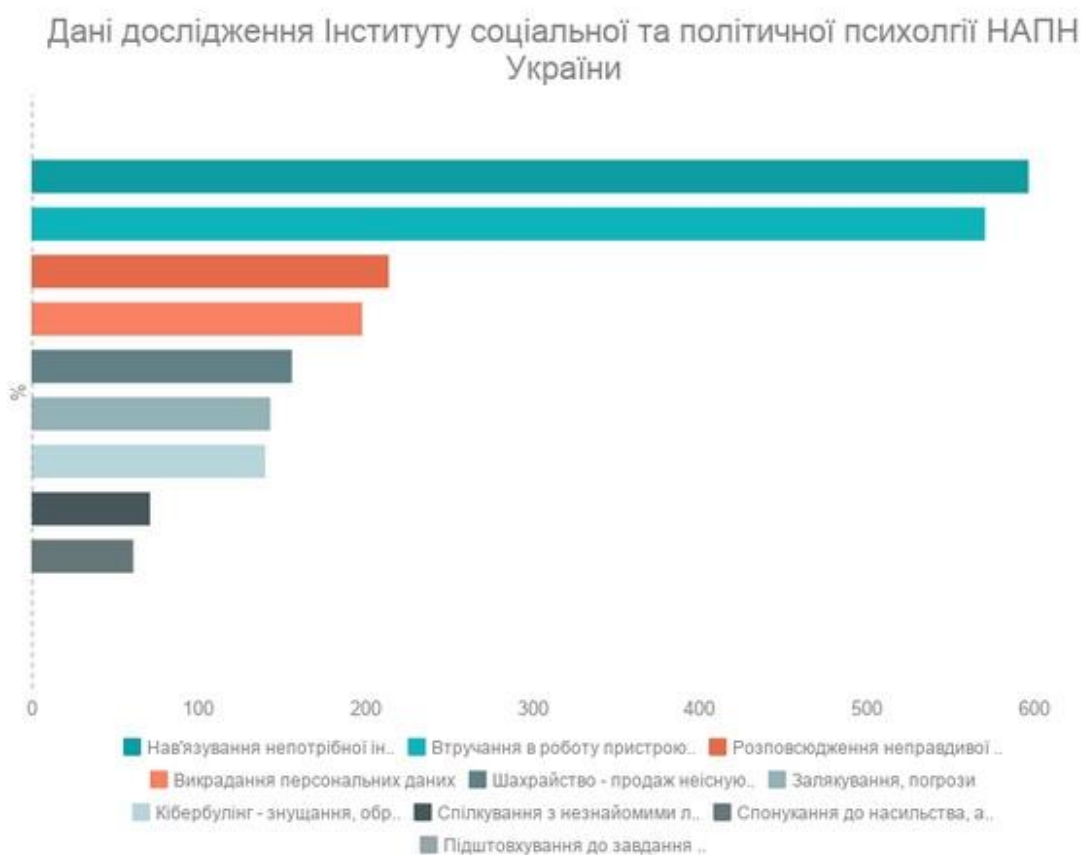
6. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

7. What are your digital rights? 2015. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2015/11/what-are-your-digital-rights-explainer/>
8. «Як батьки порушують цифрові права дітей». 2020. URL: <https://tokar.ua/read/43434>.
9. Конституція України прийнята від 28 червня 1996 № 254к/96-ВР, Відомості Верховної Ради України, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
10. «Моніторинг порушень цифрових прав: підсумковий аналітичний звіт», 2019. URL: <https://www.ppl.org.ua/wpcontent/uploads/2019/10-2019.pdf>.

ДОДАТКИ

Додаток 1

З якими небезпеками під час використання інтернету вам довелося стикатися особисто?
(%, N=1113, вік 13-16 років)

Максим ВОЛКОВ
Ірина БОРКО

Науковий керівник – Катерина ДЕНИСЕНКО
доцент кафедри адміністративного,
цивільного та господарського права і процесу,
кандидат наук з державного управління, доцент
(Академія державної пенітенціарної служби)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Актуальність теми дослідження. Система вищої освіти відіграє важливу роль у формуванні культурного розвитку населення, освіченості суспільства, створенні фундаментальної основи для самореалізації та розкриття інтелектуального потенціалу кожного індивіда, задоволення його суспільних та індивідуальних інтересів.

У сучасних умовах реформування вітчизняної системи вищої освіти, становлення і розвитку інституту прав людини, адаптацію європейських стандартів у низці сфер суспільного життя, одним із актуальних питань залишається ефективне забезпечення прав учасників освітнього процесу. Попри імплементацію Україною низки нормативно-правових актів у сфері реалізації прав людини, практика демонструє, що належне їх забезпечення в Україні є проблемним, відзначається складністю та суперечливістю. Брак успішних практик реалізації прав людини у вищій школі унеможливує формування ефективної системи вищої освіти в Україні. З огляду на зазначене, посилення уваги до питань забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти видається актуальним.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в аналізі сучасного стану забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти, а також розробка практичних рекомендацій щодо удосконалення зазначеної сфери.

Задля досягнення вказаної мети було сформульовано такі **завдання**:

- розкрити поняття прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- дослідити історико-теоретичні аспекти становлення та розвитку прав людини в освітньому середовищі вищої школи;
- охарактеризувати правове регулювання забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- з'ясувати аналіз сучасного стану забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- запропонувати доцільність запровадження інституту освітнього омбудсмена як засіб забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- обґрунтувати засади функціонування закладу вищої освіти як простору прав людини.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти.

Предметом дослідження є забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти.

Наукова новизна одержаних результатів. У проєкті сформовано наукові положення та висновки, які містять елементи теоретичної і практичної новизни, зокрема:

- сформовано ознаки учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- розроблено авторське визначення поняття права учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- виокремлено систему прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти, які мають забезпечуватись у зазначених закладах;
- запропоновано запровадити інституту освітнього омбудсмена як засіб забезпечення прав людини учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти;
- обґрунтовано деякі пропозиції, які сприяють формуванню закладу вищої освіти як простору прав людини.

Структура та обсяг роботи. Проєкт складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків та списку використаної джерел. Загальний обсяг роботи становить 24 сторінки, основний текст – 20 сторінок. Список використаних джерел містить 17 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Поняття прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти

Зміцнення громадянського суспільства, правової держави, цивілізаційний поступ, реалізація прав і свобод людини та громадянина – це головні засади розвитку України на сучасному етапі державотворення. Сприйняття загально визнаної системи людиноцентричних підходів обумовлюють необхідність посилення уваги з боку держави та громадськості до питань щодо ефективної реалізації прав і свобод людини та громадянина, зокрема в окремих сферах суспільного життя, а в контексті нашого дослідження – у закладах вищої освіти. Досліджуючи питання щодо забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти, передусім необхідно з'ясувати сутність понять «учасники освітнього процесу у закладах вищої освіти» та «права учасників освітнього процесу у закладах вищої освіти».

У статті 52 Закону України «Про вищу освіту» наведено перелік суб'єктів, які є учасниками освітнього процесу в закладах вищої освіти, а саме: 1) наукові, науково-педагогічні та педагогічні працівники; 2) здобувачі вищої освіти та інші особи, які навчаються у закладах вищої освіти; 3) фахівці-практики, які залучаються до освітнього процесу на освітньо-професійних програмах; 4) інші працівники закладів вищої освіти [1]. Необхідно звернути особливу увагу на те, що учасниками (тобто суб'єктами) освітнього процесу є не лише здобувачі вищої освіти, але і наукові та науково-педагогічні, педагогічні та інші працівники вищого навчального закладу, що проваджують освітню діяльність. Водночас, як бачимо, зазначене вище законодавче положення не містить ознак, які характеризують учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти як окрему групу, а лише наводить перелік таких суб'єктів.

Аналіз Закону України «Про вищу освіту» та власні напрацювання авторів в окресленому напрямі, дозволяють виділити ознаки, що характеризують цих учасників:

- є фізичними особами (громадяни України, іноземці, особи без громадянства);
- навчаються у закладі вищої освіти задля здобуття відповідного ступеня і кваліфікації або за основним місцем роботи фахово займаються наданням освітніх послуг, викладацькою діяльністю тощо, в порядку і на умовах передбачених чинними законодавством;
- наділені системою прав та обов'язків, що закріплені у чинному законодавстві;
- реалізують державну політику України у сфері вищої освіти.

Таким чином, під учасниками освітнього процесу у закладах вищої освіти пропонуємо розуміти суб'єктів освітніх правовідносин, які реалізують конституційні права, зокрема здобувачі вищої освіти та інші особи, які навчаються у закладах вищої освіти – право на освіту, а наукові, науково-педагогічні та педагогічні працівники, фахівці-практики, які залучаються до освітнього процесу на освітньо-професійних програмах та інші працівники закладів вищої освіти – право на працю. При цьому ключовим та єдиним конституційним правом для всіх вищезазначених суб'єктів є право на вільний розвиток своєї особистості.

Відтак, виходячи із вищезазначеного пропонуємо авторське бачення дефініції права учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти – це встановлена міжнародними та національними нормативно-правовими актами і внутрішнім законодавством закладу вищої освіти система прав, яка закріплена за учасниками освітнього процесу для забезпечення належної реалізації їх конституційного права на вільний розвиток своєї особистості та формування умов для вільного та всебічного розвитку особистості.

1.2. Історико-теоретичні аспекти становлення та розвитку прав людини в освітньому середовищі вищої школи

Будь-яка система не може мати сталого характеру протягом усієї історії свого функціонування, а, навпаки, проходить поступові етапи виникнення, становлення і розвитку, які перебувають у тісному взаємозв'язку зі становленням самого суспільства та його найвищої організованої форми – держави. Питання щодо розвитку прав людини в освітньому середовищі вищої школи є історичним питанням, і тому неможливо досконало зрозуміти та усвідомити його функціональне призначення, не ознайомившись із генезисом становлення цього інституту як важливого феномену, одного з найбільших спектрів громадянського суспільства у світі та в Україні, в першу чергу.

Для більш детального аналізу витоків становлення прав людини в освітньому середовищі вищої

школи, перш за все, необхідно дослідити етапи розвитку системи вищої освіти загалом у різні періоди існування Української держави.

Процес становлення освіти повсякчас перебував у стані реформування та змін, зокрема під впливом еліти відбувалося активне реформування інституту прав людини під час освітнього процесу, створювались інституції, функціональні повноваження яких спрямовувались на здійснення нагляду та контролю за дотриманням прав учасників освітнього процесу.

Наукові праці філософів і правознавців античності, Середньовіччя, Відродження та Нового часу, європейського й американського законодавства XVII – початку XX століть показують, що право людини на освіту розвивалося протягом практично всієї історії людства. Питання рівного доступу до освіти, обов'язків держави у сфері освіти і рівності в отриманні освіти розглядалися ще в роботах філософів античності, а в епоху Відродження вперше була обґрунтована необхідність свободи освіти. Розвиток цих основних положень права на освіту привело до закріплення їх як принципів у національному, конституційному, а потім і міжнародному законодавстві [2, с. 94].

У сучасному науковому арсеналі наявна низка точок зору щодо етапів становлення вищої освіти в Україні. Так, А. Король, виділяє наступні етапи:

перший – це заснування Греко-слов'янської Академії у м. Острого;

другий – створення Києво-Могилянської академії;

третій – виникнення університетів на українській території, що перебувала у складі Російської та Австро-Угорської імперій;

четвертий – створення наприкінці XIX століття технічних, медичних, педагогічних та інших спеціалізованих вищих навчальних закладів;

п'ятий – 1917-1941 рр.: цей період реформувалися старі та створювалися нові вищі заклади освіти;

шостий – розвиток вищої освіти у післявоєнний період і до проголошення незалежності України;

сьомий етап – сучасне становлення вищої освіти, приєднання України до Болонського процесу, інтеграція української системи вищої освіти у загальноєвропейську [3, с. 93-97].

Кожен із вищезазначених етапів характеризується певними особливостями. На різних періодах своєї еволюції, система вищої освіти зазнавала нерівного та дискримінаційного ставлення, як щодо педагогічних працівників, так і студентів, насадження мови тих держав, до складу яких входила Україна на різних етапах свого державотворення, виключення або звільнення з закладу вищої освіти за контрреволюційну діяльність, членство в політичних партіях, які не розділяли думку влади, зміною парадигм щодо організації освітнього процесу у вищій школі тощо.

Доцільно відмітити, що конституційно-правове регулювання право на освіту в Україні отримало у 1937 році. Так, статтею 101 Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки закріплювалось право на освіту. Це право забезпечувалось загальнообов'язковою восьмирічною освітою, широким розвитком середньої загальної політехнічної освіти, професійно-технічної освіти, середньої спеціальної і вищої освіти на основі зв'язку навчання із життям, виробництвом, всебічним розвитком вечірньої і заочної освіти, безоплатністю всіх видів освіти, системою державних стипендій, навчанням у школах рідною мовою, організацією на заводах, у радгоспах і колгоспах безоплатного виробничого, технічного і агрономічного навчання трудящих [4]. Як бачимо, вищезазначена конституційна норма гарантувала здобуття вищої освіти на безоплатній основі, при цьому окреслена гарантія закріплювалась за так званими «трудящими масами». Система вищої освіти радянського періоду виступала не засобом забезпечення наукової, професійної та практичної підготовки громадян, реалізації їх здібностей та інтересів, а «інструментом комуністичного виховання».

Із проголошенням в 1991 році Україною незалежності та відновленням державності розпочинається нова віха становлення системи вищої освіти, що супроводжується переорієнтацією існуючих підходів щодо комуністичного виховання українського населення на всебічне сприяння розвитку особистості, постановкою перед учасниками освітнього процесу нових завдань щодо організації такої діяльності, удосконалення освітніх програм тощо, про що свідчить розширення законодавчої бази з питань правового регулювання системи вищої освіти. Поряд із зазначеним, цей період характеризується демократизацією України і становленням інституту прав людини, імплементацією міжнародних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав людини та організації освітнього процесу, розширенням міжнародного співробітництва у зазначених сферах, за яких концепція прав людини набула особливого значення.

РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СТАНУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Правове регулювання забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти

Практична значущість та ефективність реалізації будь-яких прав передусім залежить від досконалості системи їх правового регулювання. У цьому контексті права учасників освітнього процесу у закладах вищої освіти не є виключенням. Нормативно-правове забезпечення у сфері вищої освіти, зокрема забезпечення прав учасників освітнього процесу, має ґрунтовну правову базу.

Відмітимо, що учасники освітнього процесу в закладах вищої школи наділені загальними громадянськими, економічними, політичними, екологічними, культурними й іншими правами і свободами, які закріплені у міжнародних нормативно-правових актах та поточному національному законодавстві. Дотримання цих прав є необхідним для формування сприятливого середовища в освітньому просторі. Поряд з цим, зазначені суб'єкти володіють спеціальними правами, які впливають із набуття правового статусу «учасник освітнього процесу в закладі вищої освіти».

Конституція України 1996 року закріплює право кожного на освіту. Громадяни мають право безоплатно здобувати вищу освіту у державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (стаття 53) [5]. У цьому контексті є примітною неузгодженість кола носіїв права, закріпленого у статті 53, зокрема, у назві цієї статті законодавець закріплює право «кожного», у частині 3 – «громадяни», відповідно. Загальна Декларація прав людини (частина 1 статті 26) закріплює, що кожна людина має право на освіту [6]. З огляду на зазначене, вбачаємо за доцільне переформулювати частину 3 статті 53 Конституції України та закріпити право кожного здобувати безоплатно вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Важливими нормативно-правовими актами, що регулюють суспільні відносини у сфері реалізації прав учасниками освітнього процесу в закладах вищої освіти є Закони України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 року [1], «Про освіту» [7] від 05.09.2017 року та «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 року [8]. Так, перший нормативно-правовий акт є основним документом, який регулює суспільні відносини у сфері вищої освіти, у тому числі визначає основні терміни, пов'язані з вищою освітою, визначає коло учасників освітнього процесу, визначає їх права та обов'язки, встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти тощо. Другий – визначає засади державної політики у сфері освіти, принципи освітньої діяльності, мету вищої освіти тощо, а також регулює суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права тощо. Третій – покликаний врегулювати відносини, пов'язані із провадженням наукової і науково-технічної діяльності, та створенням умов для підвищення ефективності наукових досліджень та використання їх результатів для забезпечення розвитку всіх сфер суспільного життя, а також комплексно врегульовує права та обов'язки вчених, наукових працівників тощо.

Із впровадженням засад автономії закладів вищої освіти останні наділені правом самостійно визначати положення організації освітнього процесу, зокрема розширювати існуючий спектр законодавчих прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти шляхом їх закріплення у локальних нормативних актах, які приймаються такими закладами у межах їх компетенції.

Ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, які прямо чи опосередковано регулюють питання щодо забезпечення прав учасників освітнього процесу дозволяє виокремити права таких суб'єктів, які мають забезпечуватись у закладах вищої освіти:

– право на вищу освіту, незалежно від форми навчання – сутність цього права полягає у тому, що кожен суб'єкт освітнього процесу, отримавши ступінь бакалавра, незалежно від того на якій формі навчання перебувала особа, має право на здобуття вищої освіти на загальних підставах;

– право на академічну мобільність. Дане право на сьогодні є «новим інститутом». Академічна мобільність, відповідно до статті 1 Закону України «Про вищу освіту», це – можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи провадити наукову діяльність тощо в іншому закладі вищої освіти (науковій установі) на території України чи поза її межами [5]. За допомогою права на академічну мобільність учасник освітнього процесу може реалізувати свої вміння, навички, що були напрацьовані під час навчання чи здійснення трудової діяльності в закладі вищої освіти – в іншому закладі, отримуючи при цьому теоретичне та практичне збагачення;

– право на викладання державною мовою. Зазначене право передусім видається нагальним

для здобувачів вищої освіти, які проживають у західній частині України. Відповідно до частини 1 статті 48 Закону України «Про вищу освіту» мовою освітнього процесу в закладах вищої освіти є державна мова [1]. Вказана норма поширюється як на науково-педагогічних працівників, так і здобувачів вищої освіти. У рішенні Конституційного Суду України від 16.07.2019 року № 10-р/2019 наголошується, що «мова – унікальний феномен, що є засобом соціалізації, формою реалізації потенціалу кожної людини, а знання державної мови сприяє соціалізації особи та є засобом запобігання дискримінації (курсив – наш)» [9];

– право на вибір форм здобуття вищої освіти – особи мають право самостійно обирати форму здобуття вищої освіти, та без будь-яких перешкод переходити з однієї форми навчання на іншу (з інституційної на дуальну та навпаки);

– безпечні і нешкідливі умови навчання, праці та побуту. Зазначене право видається особливо актуальним у сучасних умовах пандемії коронавірусу. Забезпечення в освітньому середовищі карантинних умов, санітарно-гігієнічних норм, правил використання індивідуальних засобів захисту з боку вищого освітнього закладу та учасників освітнього процесу – є основою безпечного провадження освітньої діяльності;

– захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства. У 2018 році було доповнено Закон України «Про освіту» положенням, яке розкриває сутність поняття булінг (цькування), яке законодавець трактує як діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [7]. Наявність такого негативного явища як булінг досить часто призводить до переживання важких емоцій жертвою та супроводжується порушенням низки інших прав.

Забігаючи наперед відмітимо, що дотримання і практична реалізація прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти не завжди відповідає законодавчим приписам.

2.2. Аналіз сучасного стану забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти

Попри широкий спектр законодавчих норм, які регулюють права учасників освітнього процесу у вищій школі, практична складова окресленого питання переконує, що їх порушення на сучасному етапі державотворення є загальнопоширеними.

Наочним підтвердження вищезазначеного є аналіз Щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік. Так, до Уповноваженого у серпні 2020 року звернулися батьки здобувачів освіти Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний коледж Святого Луки» щодо порушення права їхніх дітей на своєчасне отримання документів про вищу освіту. В рамках відкритого Уповноваженим встановлено порушення права 135 студентів зазначеного закладу освіти на здобуття вищої освіти у зв'язку з відсутністю у Коледжі ліцензії на провадження освітньої діяльності за спеціальностями 5.12010106 «Стоматологія ортопедична» та 5.12010102 «Сестринська справа» [10, с. 196].

Попри зазначене, Уповноваженим здійснювалось провадження за зверненням працівників Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв щодо невивлати з початку 2020 року студентам стипендії, а працівникам – заробітної плати [10, с. 197], що є грубим порушенням частини 2 статті 62 Закону України «Про вищу освіту» та статті 61 Закону України «Про освіту».

Викладання у закладах вищої освіти на території тимчасово окупованих окремих районів у Донецькій та Луганській областях здійснюється виключно російською мовою. Уповноваженим у липні 2020 року проведено моніторинг діяльності закладів вищої освіти, які функціонують на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. За результатами моніторингу встановлено, що «Донецький національний університет ДНР», інформує про можливість підготовки фахівців за спеціальністю «українська мова». Водночас у закладі немає кафедри української мови, а кафедра української філології і прикладної лінгвістики у 2017 році була перейменована у кафедру слов'янської філології та прикладної лінгвістики. Відтак, інформація, оприлюднена закладом, не відповідає дійсності. Розпорядженням окупаційної адміністрації, що діє на тимчасово окупованих територіях у Луганській області, було перейменовано «Луганський національний університет ім.

Тараса Шевченка» на «Луганський національний педагогічний університет» та ліквідовано кафедру української мови, яка була започаткована у 1921 року – з моменту заснування закладу [10, с. 52-53]. Вище окреслене є порушенням статті 48 Закону України «Про вищу освіту».

Сучасні реалії демонструють масові випадки булінгу в вищій школі – 20 листопада 2020 року відбувся перший круглий стіл «Права студентів. Захист від булінгу», у якому взяли участь депутати Верховної Ради України, представники Міністерства освіти і науки України, правозахисних організацій, адміністрації закладів вищої освіти та студентства. На цьому заході Віолета Москалу, засновниця Global Ukraine, викладачка Лотаринзького Університету (Франція) повідомила, що українські студенти менш захищені, ніж студенти за кордоном, адже у більшості європейських країн існує кримінальна відповідальність за психологічне насилля та булінг. Покаранням може бути як позбавлення волі від двох тижнів і більше, так і штраф від 15 тисяч євро. При повторенні ситуації, покарання для кривдника подвоюється і настає відповідальність керівників за допущення цієї ситуації. Заклад освіти несе досить сувору відповідальність за створення безпечного середовища та дотримання прав людей. Розроблена чітка та зрозуміла процедура подання скарги на булінг або порушення прав, механізмів реагування тощо [11]. Вітчизняна практика знає низку випадків, коли цькування зазнавали науково-педагогічні працівники за різні висловлювання (сексуального, політичного та іншого характеру) з боку здобувачів вищої освіти та колег.

Як показують результати проекту «Profrights», який має привернути увагу до порушення прав студентів та викладачів у закладах вищої освіти, тематика порушень у зазначеній сфері є досить різноманітною, зокрема, це вибіркові дисципліни, екзамени та заліки, оплата праці, конкурс на заміщення вакантних посад тощо [12].

Вище окреслене дає підстави стверджувати, що сучасний стан забезпечення прав учасників освітнього процесу у закладах вищої освіти перебуває на неналежному рівні, характеризується наявністю низки випадків порушення прав зазначених суб'єктів. У зв'язку із цим все більшого значення набувають питання щодо створення умов, за яких система правового регулювання забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти стала ефективною на практиці, оскільки без створення належних передумов для їх реалізації такі права мають декларативний характер.

РОЗДІЛ 3. ДЕЯКІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

3.1. Запровадження інституту освітнього омбудсмена як засіб забезпечення прав людини учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти

Проведене вище дослідження дозволяє констатувати, що в цілому, наразі, спостерігаються позитивні тенденції щодо забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти у частині формування правового поля реалізації окресленого. Водночас, практика порушень прав зазначених суб'єктів свідчить про необхідність пошуку удосконалення цієї сфери.

Процес реагування на порушення прав учасників освітнього процесу набув прискорення у 2017 році із прийняттям Закону України «Про освіту» та запровадженням інституту освітнього омбудсмена. Відповідно до статті 73 зазначеного вище нормативно-правового акту, освітній омбудсмен є посадовою особою, на яку Кабінетом Міністрів України покладається виконання завдань щодо захисту прав у сфері освіти [7]. Він є важливою складовою розвитку освітнього та навчально-виховного процесу.

Недопущення порушення прав людини, з боку здобувачів, закладів вищої освіти та науково-педагогічних працівників є важливим завданням державної політики у сфері вищої освіти. На наш погляд, нагальні проблеми доцільно вирішувати не тільки на державному рівні, але і на локальному, тобто безпосередньо у самому закладі вищої освіти.

Цінним вбачається досвід деяких закладів вищої освіти, де успішно функціонує посада омбудсмена безпосередньо у такому закладі. Наприклад, у ПРАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом» функціонує Уповноважений з прав студентів Академії [13].

Зокрема, позитивні зрушення в окресленому напрямі демонструє Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», де функціонує посада Студентського омбудсмена (Уповноваженого з прав студентів) [14].

Водночас, як у першому, так і другому випадках омбудсмен здійснює захист прав, свобод та

інтересів саме студентів. На практиці науково-педагогічні працівники в процесі реалізації своїх функціональних обов'язків стикаються із різноманітними негативними явищами, зокрема посяганням на професійну честь та гідність, наклепом з боку здобувачів вищої освіти, упередженим ставленням з боку адміністрації тощо, у зв'язку із чим потребують захисту.

Для вирішення вищезазначених недоліків та проблем доцільно в закладах вищої освіти запроваджувати посаду омбудсмена, повноваження якого спрямовані на захист прав усіх учасників освітнього процесу. Ми пропонуємо наступний підхід: освітній омбудсмен функціонує у кожному закладі освіти та обирається таємним голосуванням на певний період. Він повинен бути високоморальним, керуватися принципами гуманізму, засадами захисту прав людини і громадянина, рівності, добросовісності, правової визначеності, законності, людиноцентризму.

Функціональні повноваження освітнього омбудсмена мають охоплювати такі питання:

- захист прав та свобод усіх учасників освітнього процесу, закріплених Конституцією та законами України;
- запобігання порушення прав учасників освітнього процесу;
- розгляд скарг та перевірка фактів щодо порушення прав людини у закладі вищої освіти;
- участь у вирішенні конфліктів (спорів), які виникають між учасниками освітнього процесу;
- взаємодія зі студентським (курсантсько-студентським) самоврядуванням та професійним союзом закладу вищої освіти щодо впровадження практик дотримання прав людини в освітньому просторі;
- проведення у закладі вищої освіти правоосвітніх заходів, спрямованих на захист прав людини в освітньому середовищі;
- повідомлення правоохоронних органів щодо виявлених фактів порушення прав людини у закладі вищої освіти;
- надання консультацій учасникам освітнього процесу щодо їх прав тощо.

Освітній омбудсмен повинен бути незалежним від інших учасників освітнього процесу і підпорядковуватися виключно Міністерству освіти і науки України, задля запобігання можливості впливу на нього із боку керівництва закладу. Для реалізації зазначеного, необхідно закріпити посаду освітнього омбудсмена закладу вищої освіти на законодавчому рівні шляхом доповнення Закону України «Про вищу освіту» відповідною нормою.

3.2. Заклад вищої освіти як простір прав людини

Сьогоднішній системі освіти України критично не вистачає наскрізного підходу, безперервної системи освіти у сфері прав людини, бракує успішних практик навчання правам людини у вищій школі, розуміння суті автономії закладу вищої освіти, яка має сприяти формуванню навчального середовища, наповненого повагою до прав людини. Відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань Україна повинна забезпечувати систему освіти, яка б забезпечувала реалізацію основних прав та формувала атмосферу поваги до людської гідності, прав і свобод людини, отже існує гостра потреба у розширенні можливостей учасників освітнього процесу закладу вищої освіти щодо необхідності взаємодіяти відповідно до цінностей свободи, недискримінації та поваги до прав людини [15, с. 5].

Учасники освітнього процесу проводять значну частину свого часу у закладі вищої освіти, а тому неабиякої важливості набуває питання щодо створення сприятливого простору у таких закладах на засадах поваги до прав людини, а також імплементації міжнародних стандартів у зазначену сферу.

У частині 2 статті 26 Загальної Декларації прав людини зазначено, що освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини основних свобод [6]. Саме на зазначене положення мають орієнтуватись вітчизняні заклади вищої освіти у частині інтеграції стандартів забезпечення прав людини в освітньому середовищі.

Одним із важливих елементів формування закладу вищої освіти, як простору прав людини, є безпечне освітнє середовище. Сьогодні існує позитивний зарубіжний досвід створення у навчальних закладах подібних внутрішніх документів, у яких прописані правила закладу у сфері популяризації безпечного освітнього середовища [16, с. 14].

Доцільно відмітити, що низка закладів середньої освіти України впровадили у свою практичну діяльність «Кодекс безпечного освітнього середовища», – це документ закладу освіти, який повинен регулювати всі напрями діяльності закладу щодо порушень прав особистості на безпеку, а також питання її підтримки та втручання в ситуації, коли може виникати загроза її життю, здоров'ю та благополуччю [16, с. 15]. Він реалізується завдяки розробці та запровадженню закладом освіти критеріїв безпеки здобувачів і викладачів, знайомству із особливостями функціонування безпечного

освітнього середовища. Вбачається за доцільне адаптувати такі позитивні практики і в систему вищої освіти.

У 2018-2019 роках Освітнім домом прав людини у Чернігові в рамках Всеукраїнської освітньої програми «Розуміємо права людини» за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Фонду Домів прав людини, було реалізовано проєкт «Університет – простір прав людини», в якому взяли участь такі заклади вищої освіти, як Академія Державної пенітенціарної служби; Сумський державний педагогічний університет імені А. Макаренка; Національний університет «Острозька академія»; Хмельницький кооперативно торговельно-економічний інститут; Коледж економіки і технологій Чернігівського національного технологічного університету. Мета проєкту – сприяння розбудові ефективної системи освіти у сфері прав людини на рівні вищої школи в Україні, що базуватиметься на принципах поваги до гідності, верховенства права, свободи і недискримінації [17]. Під час реалізації проєкту команди із кожного закладу вищої освіти разом з експертами працювали у фокус-групах, задля виявлення тих чи інших проблем, пов'язаних із забезпеченням прав людини у конкретному закладі вищої освіти. В усіх закладах, які брали участь у проєкті, було здійснено відповідну роботу «над помилками» щодо належного дотримання прав учасників освітнього процесу. Реалізація аналогічних проєктів виступає засадничим елементом до функціонування прав людини у вищій школі.

Резюмуючи вищезазначене відмітимо, що неможливо досягнути системних змін щодо дотримання прав людини в освітньому просторі, створити безпечне освітнє середовище без консолідованого партнерства в цьому напрямі всіх учасників освітнього процесу.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі висновки та рекомендації:

1. Права учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти – це встановлена міжнародними та національними нормативно-правовими актами і внутрішнім законодавством закладу вищої освіти система прав, яка закріплена за учасниками освітнього процесу для забезпечення належної реалізації їх конституційного права на вільний розвиток своєї особистості та формування умов для вільного та всебічного розвитку особистості.

2. На різних періодах своєї еволюції, система вищої освіти зазнавала нерівного та дискримінаційного ставлення, як щодо педагогічних працівників, так і студентів, насадження мови тих держав, до складу яких входила Україна на різних етапах свого державотворення, виключення або звільнення з закладу вищої освіти за контрреволюційну діяльність, членство в політичних партіях, які не розділяли думку влади, тощо. Із проголошенням в 1991 році незалежності та відновленням державності розпочинається нова віха становлення системи вищої освіти, цей період характеризується демократизацією України і становленням інституту прав людини, імплементацією міжнародних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав людини та організації освітнього процесу, розширенням міжнародного співробітництва у зазначених сферах, за яких концепція прав людини набула особливого значення.

3. Учасники освітнього процесу в закладах вищої школи наділені загальними громадянськими, економічними, політичними, екологічними, культурними й іншими правами і свободами. Поряд з цим, зазначені суб'єкти володіють спеціальними правами, які випливають із набуття правового статусу «учасник освітнього процесу в закладі вищої освіти». Ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, які регулюють питання щодо забезпечення прав учасників освітнього процесу дозволяє виокремити права таких суб'єктів, які мають забезпечуватись у закладах вищої освіти: право на вищу освіту, незалежно від форми навчання; право на академічну мобільність; право на викладання державною мовою; право на вибір форм здобуття вищої освіти; право на безпечні і нешкідливі умови навчання, праці та побуту тощо.

4. Сучасний стан забезпечення прав учасників освітнього процесу у закладах вищої освіти перебуває на неналежному рівні, характеризується наявністю низки випадків порушення прав зазначених суб'єктів. У зв'язку із цим все більшого значення набувають питання щодо створення умов, за яких система правового регулювання забезпечення прав учасників освітнього процесу в закладах вищої освіти стала ефективною на практиці, оскільки без створення належних передумов для їх реалізації такі права мають декларативний характер.

5. Питання щодо протидії порушення прав людини учасників освітнього процесу доцільно вирішувати не тільки на державному рівні, але і безпосередньо у самому закладі вищої освіти. Цінним вбачається досвід закладів вищої освіти, де успішно функціонує посада омбудсмена, який здійснює захист прав, свобод та інтересів студентів. На практиці науково-педагогічні працівники в

процесі реалізації своїх функціональних обов'язків стикаються із різноманітними негативними явищами, зокрема посяганням на професійну честь та гідність, наклепом з боку здобувачів вищої освіти, упередженим ставленням з боку адміністрації тощо. Для вирішення вищезазначених проблем доцільно в закладах вищої освіти запроваджувати посаду омбудсмена, повноваження якого спрямовані на захист прав усіх учасників освітнього процесу. Для реалізації зазначеного, необхідно закріпити посаду освітнього омбудсмена закладу вищої освіти на законодавчому рівні шляхом доповнення Закону України «Про вищу освіту» відповідною нормою.

6. Одним із важливих елементів формування закладу вищої освіти, як простору прав людини, є безпечне освітнє середовище. Низка закладів середньої освіти України впровадили у свою практичну діяльність «Кодекс безпечного освітнього середовища». Він реалізується завдяки розробці та запровадженню закладом освіти критеріїв безпеки здобувачів і викладачів, знайомству із особливостями функціонування безпечного освітнього середовища. Вбачається за доцільне адаптувати такі позитивні практики і в систему вищої освіти.

Бібліографічні посилання:

1. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 18.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
2. Парпан У. М. Право людини на освіту в умовах асоціації України і Європейського Союзу: сутність та принципи. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2016. № 850. С. 92-98.
3. Король А. Вища освіта України: етапи розвитку. Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2016. № 1(52). С. 93-97.
4. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: постанова Надзвичайного XIV Українського з'їзду Рад від 30.01.1937 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text.
5. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Загальна Декларація прав людини: Декларація ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
7. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Дата оновлення: 18.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
8. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. Дата оновлення: 18.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16.07.2019 року № 10-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19#Text>.
10. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/zvit_2020_rik_%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/zvit_2020_rik_%20(1).pdf).
11. Студенти мають бути захищені від булінгу. URL: <https://eo.gov.ua/studenty-maiut-buty-zakhyshcheny-vid-bulinhu/>
12. Profrights. Візуалізація порушень. URL: <https://profrights.org/visual>.
13. Уповноважений з прав студентів ПрАТ «ВНЗ МАУП». URL: <https://maup.com.ua/ua/pro-akademiyu/studenska-rada/upovnovazheni-prav-studentiv.html>.
14. Студентський омбудсмен (Уповноважений з прав студентів) ПУЕТ. URL: <http://puet.edu.ua/uk/studentskiy-ombudsmen>.
15. Буров С. Університет – простір прав людини: навчально-методичний посібник у сфері прав людини для закладів вищої освіти, які прагнуть/зацікавлені розвивати академічну свободу та освітній простір на засадах прав людини. Одеса-Київ: Фенікс, 2019. 78 с.
16. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. Київ. 2018. 56 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/21kbos.pdf>.
17. Освітній дім прав людини у Чернігові. Проект «Університет – простір прав людини». URL: <http://ehrh.org/proekti/>

Володимир ГЛАДКИЙ
Ярослав ЖИЛУН
Максим БЛОКОНЬ

Науковий керівник – Андрій БЕЙКУН
доцент кафедри з забезпечення державної безпеки,
кандидат юридичних наук, доцент

*(Київський факультет Національної академії
Національної гвардії України)*

**ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ПИТАНЬ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ТА ШЛЯХИ ЙОГО РОЗВИТКУ
У РЕАЛІЯХ СУЧАСНОГО ВИМІРУ
(в контексті конституційно-правових гарантій забезпечення
національної безпеки та її складових)**

Утвердження України як суверенної і незалежної держави, відповідно до статті 1 Конституції України, значною, якщо не вирішальною, мірою залежить від забезпечення її національної безпеки.

На тлі зростаючих загроз, постають нові виклики національній безпеці: у сировинній, енергетичній, фінансовій, інформаційній, екологічній, продовольчій та інших сферах. Загрози від поширення зброї масового ураження, тероризм, організована злочинність, кіберзагрози, нелегальна міграція, сепаратизм, міждержавні конфлікти стають все більш інтенсивними, зачіпають все нові сфери забезпечення національної безпеки. Спостерігається небезпечна тенденція перегляду державних кордонів з порушенням норм міжнародного права, застосуванням сили і погрози силою вирішувати міжнародні проблеми.

Свідченням цієї тенденції є збройний конфлікт на Сході України за участі Російської Федерації та анексія нею Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, чим порушується державний суверенітет і територіальна цілісність України.

Питання оборони, національної безпеки, розвитку теоретичних засад державного управління у сфері обороноздатності країни, реформування сектора безпеки, насамперед, Збройних Сил та інших військових формувань, присвячені численні публікації вчених-правознавців, вчених інших галузей, керівництва Збройних Сил та інших збройних формувань і правоохоронних органів. У контексті тематики дослідження, можна відзначити праці: Б. Андресюка, В. Антонова, О. Белова, В. Богдановича, Ю. Бута, В. Вагапова, В. Горбуліна, В. Гончаренка, О. Гриненка, М. Денежкіна, В. Картавцева, Б. Кормича, В. Костицького, Е. Лісіцина, В. Ліпкана, В. Лішавського, С. Нечхаєва, Ю. Оборотова, М. Орзіха, Б. Пережняка, С. Прилипка, В. Радецького, Г. Ситника, В. Толубка, Ю. Тодики та інших, які досліджували питання організаційно-правового забезпечення сектора безпеки та оборони України.

Попри це, правове забезпечення та регулювання безпеки та оборони держави не є статичною категорією, а постійно потребує змін з огляду на відповідні зміни суспільних відносин, зокрема, пріоритетів державного будівництва, що підтверджує актуальність дослідження.

Закономірно, що усередині будь-якої системи існують недоліки, однак необхідно усвідомлювати, що ціна такого недоліку може бути занадто високою, що відобразиться на роботі усього механізму роботи системи. Така ж ситуація і з системою національної безпеки: необхідно раціонально поглянути на ситуацію, що склалася, і пропорційно співвіднести загрози і виклики, що постали перед Україною у сучасних умовах.

Незважаючи на підтримку Україною проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року та прийняття цілої низки нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток цього напрямку діяльності, наразі не сформовано єдиного цілісного уявлення (концепції) щодо механізмів державного регулювання, спрямованих на забезпечення сталого розвитку країни, забезпечення її безпекових складових, а увагу у прийнятих документах, переважно, зосереджено на аналізі сучасної ситуації у різних сферах життєдіяльності (економічній, екологічній, соціальній тощо) та констатації проблем, що заважають подальшому розвитку країни.

В одній з аналітичних доповідей Національного інституту стратегічних досліджень зазначено: «Система забезпечення національної безпеки України виявилася неспроможною ефективно

протистояти російській агресії. Сектор безпеки та оборони, як основний складовий елемент системи забезпечення національної безпеки, донині остаточно не сформований і не готовий діяти як єдина функціональна структура. Переважна частина озброєння, військової і спеціальної техніки його суб'єктів морально і фізично застаріла. Система управління військовими формуваннями та правоохоронними органами, їх розвідувальне, матеріально-технічне, кадрове та інше забезпечення не відповідають вимогам сучасних воєнних конфліктів».

Логічним результатом такої роботи є відсутність кардинальних позитивних зрушень у забезпеченні сталого розвитку та складових національної безпеки, про що свідчить динаміка змін показників реальної ситуації у різних сферах життєдіяльності. Так, оцінка змін 25 індикаторів, визначених у Стратегії сталого розвитку «Україна –2020», затвердженій Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5, показала незначну позитивну динаміку лише за окремими показниками. Досягти визначених Стратегією цілей, особливо щодо інституційних перетворень та впровадження нових дієвих державних механізмів, спрямованих на забезпечення національної безпеки в цілому, на даний час не вдалося.

Крім того, у сучасній національній правовій теорії ще не визначений остаточно категоріально-правовий інструментарій пізнання сутності, змісту та структури системи національної безпеки. Також недослідженими залишаються такі важливі проблеми, як принципи організації, взаємозв'язку складових елементів самої системи національної безпеки.

Дослідження окреслених вище проблем має не лише теоретичне, а й безпосередньо практичне значення, оскільки повинно бути спрямоване на розробку дієвих Стратегії національної безпеки України і Воєнної доктрини України, інших доктрин, концепцій, стратегій і програм з функціонування окремих галузей сектору безпеки і оборони, а також бути основою для напрацювання цільових настанов та керівних принципів воєнного будівництва системи забезпечення національної безпеки, визначати напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України.

РОЗДІЛ 1. ПРАВОВА ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ КРИТИЧНИХ ЗАГРОЗ ТА НЕБЕЗПЕК ЗОВНІШНЬОГО ХАРАКТЕРУ З ОГЛЯДУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЄВОСТІ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Як відомо, суспільні відносини між військовими організаціями країни та громадянським суспільством позиціонуються як сукупність унормованих правових взаємовідносин, що охоплюють політичні, соціально-економічні, фінансово-промислові та інші суспільно значущі процеси у сфері національної безпеки і оборони держави. Априорі, будь-яка воєнна організація країни завжди знаходиться під єдиним керівництвом органів державної влади і діяльність збройних сил, військових формувань і структур, що до них нормативно прирівнюються, повинна перебувати під демократичним контролем органів публічної влади і суспільства й бути безпосередньо спрямованою на вирішення завдань щодо захисту державних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз [1, с. 14].

Разом з тим, у функціонуванні сектору безпеки і оборони нашої країни, з огляду на наявність критичних загроз та небезпек, переважно зовнішнього характеру, існують певні прогалини як у правовому регулюванні, так і функціональному змісті окремих ланок означеного сектору.

Так, зважаючи на те, як стратегічні рішення вищої посадової особи сектору безпеки і оборони України, а саме: про початок або припинення воєнних дій, про проведення мобілізації, введення надзвичайного стану, – можуть вплинути на життя усієї країни, президентський контроль завжди має розглядатися як невід'ємна складова механізму державного управління [2, с. 89].

Водночас, аналіз чинного законодавства у цій сфері свідчить про необхідність внесення змін і доповнень як в частині повноважень Президента України, а саме: щодо гарантування дотримання вимог Конституції і законів України до форм та змісту діяльності органів сектору безпеки і оборони, недопущення їх використання для узурпації влади, порушення прав і свобод людини і громадянина, так і в частині визначення ролі та місця органів державного управління й місцевого самоврядування щодо здійснення тісної взаємодії з військовим командуванням, керівництвом силових структур при організації територіальної оборони, запобіганні терористичній діяльності, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та під час виконання спільних завдань в інших кризових ситуаціях тощо [3, с. 401-402].

Слід також констатувати, що в Україні комплексного дослідження характеру діяльності сектору безпеки і оборони як цілісної структури, особливостей його функціонування в умовах особливого періоду поки що не проводилось; досліджувались лише окремі його компоненти. Недостатня теоретична розробленість зазначених питань і необхідність наукового забезпечення діяльності як його суб'єктів, так

протирич у нормативно-правовому забезпеченні, вказують на актуальність обраної теми, зумовлюючи потребу у проведенні більш детального, поглибленого дослідження.

У вітчизняній науковій літературі поза увагою поки залишається розгляд самої теорії воєнної організації держави, концепція розвитку сектору безпеки і оборони, чинників, що впливають на його структуру, а також проблеми управління складовими сектору при виконанні особливих завдань у період впровадження правових режимів надзвичайного та воєнного стану [4, с. 187].

Ряд вітчизняних науковців вбачають наявність ряду концептуальних правових проблем у функціонуванні сектору саме через відсутність єдиного законодавчого акту, що регулював би його діяльність [5, с. 43].

Хоча основні напрями державної політики з питань національної безпеки України і визначено базовим Законом «Про національну безпеку України», для органів державної влади вони були й залишаються декларативними. Цим Законом діяльність усіх державних органів країни не зосереджено на прогнозуванні, своєчасному виявленні зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, запобіганні їм та їхній нейтралізації.

Тому, як вбачається, основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України, стабільності у суспільстві залишаються:

- у зовнішньополітичній сфері: посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав, насамперед, Російської Федерації, її спроби втручання у внутрішні справи України; зумовлена цим фактором загальна воєнно-політична нестабільність;

- у сфері власне державної безпеки: розвідувально-підбивна діяльність іноземних спеціальних служб; загроза посягань з боку Росії на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян; розповсюдження організованої злочинної діяльності; загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України; можливість незаконного ввезення у країну наркотичних засобів та радіоактивних відходів; створення й функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних деструктивних політичних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави; прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України;

- у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України: недостатня ефективність наявних структур і механізмів забезпечення військової безпеки та стабільності; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їхньої боєздатності; повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України;

- у внутрішньополітичній сфері: недостатня ефективність контролю з боку органів державної влади, управління, органів місцевого самоврядування за дотриманням вимог Конституції і виконання законів України; можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад; загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України; структурна та функціональна незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці [5, с. 168-170].

Отже, як напрямом нормативного впорядкування діяльності сектору безпеки і оборони, так і основним стратегічним напрямом державної політики України у цих умовах, - залишається забезпечення готовності сектору безпеки і оборони України до відбиття російської агресії, більш активної протидії агресору за всіма правилами воєнної науки і воєнного мистецтва, вдосконалення системи оборони держави, налаштування ефективнішого стратегічного керівництва сектором безпеки і оборони України та військового управління силами оборони на основі принципів і стандартів НАТО.

РОЗДІЛ 2. СТАН ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Дальший успішний розвиток Української держави на основі стратегії європейської інтеграції неможливий без вирішення проблеми реформування сектору безпеки і оборони.

Саме на сектор безпеки і оборони покладаються основні функції забезпечення національної безпеки – захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу, суспільних цінностей, прав і свобод громадян. Діяльність органів сектору безпеки і оборони часто

пов'язана з обмеженням прав громадян, що обумовлює суспільну чутливість до цих питань.

Відсутність упродовж багатьох років практичних кроків з подолання деструктивних тенденцій у цьому секторі, значною мірою успадкованих від радянської системи, дефіцит ресурсної підтримки реформ у цій царині, – спричинили феномен, коли неререформовані державні органи сектору безпеки і оборони можуть самі стати джерелом загроз національній безпеці [6].

Спроби реформування окремих ланок та складових сектору безпеки і оборони у минулому, свідчать про їх несистемність та декларативність. Реформаторська риторика, окремі фрагментарні перетворення у силових структурах, як правило, підпорядковувались потребам здобуття і утримання владного ресурсу. Внаслідок цього втрачаються темпи розвитку держави, виникає гострий дефіцит довіри іноземних партнерів до України, що, в результаті, обмежує «вікно можливостей» з точки зору допомоги у реформуванні з боку розвинутих країн [7, с. 102].

Проаналізувавши роботи ряду дослідників, зокрема, Антонова В., Ліпкана В., Пономарьова С., Дзьобаня О., Настюка В., Фурашева В. та інших, легко дійти висновку щодо загального розуміння існуючої проблематики неналежного, неповного та несистемного законодавчого регулювання діяльності сектору безпеки і оборони України.

Насамперед, забезпечення регулювання діяльності сектору безпеки і оборони держави є одним з елементів всієї системи і охоплює весь комплекс, пов'язаний з її формуванням і функціонуванням. При законодавчому регулюванні враховуються основоположні норми, поняття і механізм безпеки (цілі, функції, принципи методи), об'єднання методологій комплексного міждисциплінарного підходу. Необхідність детальної регламентації законодавчого регулювання викликана потребами народу України у захисті та розвитку, наявністю великої кількості органів, відповідальних за прийняття та організацію виконання тих чи інших управлінських рішень у сфері безпеки, високою відповідальністю і їх великою цінністю, як для окремого індивіда, так і для держави в цілому. Цій аксіомі теоретично повинен відповідати Закон України «Про національну безпеку України», прийняттям якого були зняті певні системні неузгодженості.

До пріоритетних напрямів та концептів, визначених вказаним Законом або конклюдентно ним зумовлених, входить: захист національних інтересів; пріоритет договірних (мирних) засобів при вирішенні конфліктів; своєчасність й адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; сумлінне виконання взятих міжнародних зобов'язань; використання в інтересах України механізмів міжнародної безпеки; чітке розмежування повноважень і скоординована взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над сектором безпеки та оборони; професіоналізм, відкритість та прозорість у процесі формування і реалізації державної політики.

Разом з тим, аналіз нормативно-правового масиву з питань забезпечення національної безпеки дозволяє ставити певні актуальні питання.

Так, Пономарьов С. наголошує на необхідності удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування сектору безпеки і оборони з урахуванням європейських стандартів шляхом:

визначення поняття, змісту та адміністративно-правових засад функціонування сектору безпеки і оборони України;

всебічного аналізу ефективності чинної системи та структури сектору безпеки і оборони України;

з'ясування співвідношення сектору безпеки і оборони України та національної безпеки України;

окреслення принципів функціонування сектору безпеки і оборони;

розкриття змісту адміністративно-правового статусу суб'єктів сектору безпеки і оборони України;

з'ясування понять, системи та завдань адміністративно-правового регулювання сектору безпеки і оборони України;

визначення кола адміністративно-правових актів центральних органів виконавчої влади щодо формування та реалізації державної політики у сфері сектору безпеки і оборони України;

з'ясування правової природи адміністративно-правових актів ЗСУ, інших збройних формувань, розвідувальних та правоохоронних органів щодо забезпечення сфери сектору безпеки і оборони України;

з'ясування місця Міністерства оборони України в системі суб'єктів забезпечення сектору безпеки і оборони України;

визначення кола окремих правоохоронних органів, які мають основні, фундаментальні

повноваження щодо забезпечення сектору безпеки і оборони;

окреслення шляхів реформування соціально-економічної та політичної системи України як стратегічного курсу на зміцнення безпеки і оборони держави;

визначення завдання, стану реалізації, контролю та виконання Стратегії національної безпеки України як базового правового акта в адміністративно-правовому забезпеченні діяльності сектору безпеки і оборони;

формулювання напрямків адміністративно-правового забезпечення реформування правоохоронної системи держави;

виявлення деструктивних факторів у сфері безпеки і оборони та шляхів їх усунення адміністративно-правовими заходами;

характеристики парламентського та громадського контролю в секторі безпеки і оборони як чинників підвищення ефективності діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони [8].

Окрему увагу вказаний науковець приділяє визначенню загального поняття «безпека». Так, на його погляд, загальне поняття безпеки полягає: у відсутності неприпустимого ризику, пов'язаного із можливістю заподіяння будь-якої шкоди життю, здоров'ю та майну громадян, навколишньому природному середовищу, а також у реалізації комплексу заходів; у використанні людських і матеріальних ресурсів, які призначені для запобігання такій шкоді; у захищеності населення, об'єктів довкілля, суспільного і державного майна від небезпеки при надзвичайних ситуаціях; у безпечній експлуатації обладнання, споруд, механізмів, що усуває можливість створення загроз для життя, здоров'я та інтересів людини, навколишнього середовища та об'єктів господарювання [8].

Безумовно, що таке складне і багатовекторне явище, як сектор безпеки і оборони регулюється не тільки базовим Законом, а й цілісною, взаємопов'язаною сукупністю нормативно-правових актів, що регулюють діяльність як цілісних систем, так і підсистем у тій чи іншій сфері безпеки і оборони, серед яких закони України: «Про Збройні Сили України» «Про Національну поліцію України» «Про Національну гвардію України» «Про Державну прикордонну службу України» «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру», «Про судоустрій і статус суддів» тощо.

Разом з тим, слід констатувати, що будь який реформаційний концепт ускладнюється застарілими структурно-системними підходами до забезпечення національної безпеки і оборони та підходами щодо визначення принципів організації і діяльності відповідних суб'єктів, що мають повноваження у сфері забезпечення національної безпеки [9].

Відповідно до головних видів безпеки, що законодавчо окреслені, пропонується розрізнити три основні елементи сектору безпеки: особиста безпека громадян, громадський порядок (забезпечують правоохоронні органи), державна безпека (забезпечують спецслужби), військова безпека (забезпечує військова організація держави) [10].

Виходячи з того, що сектор безпеки і оборони країни становить собою комплексне багатовимірне соціально-суспільне і державне утворення, яке складається з різних елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою та характеризується цілісністю, стабільністю та системним управлінням [6], доцільно запропонувати більш-менш універсальне визначення поняття сектору безпеки і оборони як сукупності органів державної влади, управління, Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, що у взаємодії з органами місцевого самоврядування, іншими парадержавними та самоврядними суб'єктами, окремими громадянами, відповідно до структурно-функціональної організації та компетенції покликані гарантувати безпеку особи, суспільства та держави.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ДІЄВОСТІ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

В умовах постійного існуючих для нашої країни загроз, які у будь-який час можуть перерости у повномасштабний воєнний конфлікт, забезпечення воєнної безпеки і оборони України є найбільш актуальною сучасною проблемою. Це обумовлює необхідність пошуку ефективних шляхів та механізмів для своєчасного запобігання і нейтралізації наявних та потенційних воєнних загроз та підтримання оборонного потенціалу держави на рівні, який гарантуватиме належну її воєнну безпеку.

Як відомо, базовим нормативно-правовим актом, що регулює функціонування сектору безпеки і оборони, є Закон України «Про національну безпеку України» [11], який, зокрема, визначає і розмежовує повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, а також визначає серед фундаментальних національних інтересів, – перспективу здобуття членства в ЄС і НАТО. Разом з тим, як попередня [12], так і чинна редакція Закону про НБУ не у повній мірі регулює належне функціонування сектору безпеки і оборони України.

Зокрема, на погляд ряду науковців, чинна редакція «грішить» штучно обмеженим переліком суб'єктів сектору безпеки і оборони, і, головне, відсутністю прописаного механізму взаємодії між відповідними суб'єктами.

Отже, як вбачається, сектор безпеки і оборони у правовому полі не урегульований належним чином, що зумовлює чисельні прогалини та неузгодженості при спробі врегулювати відповідне коло суспільних відносин. На сьогодні не досягнуто єдиного розуміння, щодо моделі, складу, функцій, завдань та взаємодії його складових. У стані дослідження знаходяться методологічні та правові підходи щодо обґрунтування та удосконалення цих категорій. Потребують поглибленого аналізу недоліки системи державного управління сектором безпеки і оборони.

Правові проблеми у секторі безпеки і оборони України є важливою темою для обговорення, тому що про неї писали відомі вчені, в поглядах яких багато єдності, але більшість наукових праць лише констатує певні фактичні недоліки та не містить алгоритмів конкретного розв'язання правових проблем у функціонуванні сектору безпеки і оборони України.

Таким чином, необхідно хоча б концептуально проаналізувати відповідну організаційно-правову проблематику та здійснити пошук ефективних шляхів для їх подолання, удосконалення заходів щодо забезпечення безпеки і оборони держави та готовності до відбиття потенційної агресії.

Ряд питань зазначеної проблеми вже було досліджено в публікаціях: О. Бодрука, М. Єжєєва, В. Пилипишина, В. Циганова, С. Понамарьова, А. Семенченкова, І. Дороніна, Ф. Саганюка, М. Лобко, Г. Гончаренкова, В. Антонова, О. Кривенка та інших. Проте, на даний час не існує комплексного та узагальнюючого дослідження заявленої проблематики.

Ф. Саганюк і М. Лобко вважають, що для вирішення окресленої проблеми необхідно, насамперед, вдосконалити понятійно-категоріальний апарат, тобто, мати взаємозалежні поняття, що необхідні як для теоретичного пізнання правової природи державних явищ і процесів безпеки і оборони України та законодавчого їх закріплення у якості складової підсистеми системи національної безпеки, так і ефективного стратегічного керівництва сектором безпеки і оборони, чіткого визначення його завдань, порядку взаємодії з іншими державними, парадержавними та недержавними інститутами [13, с. 44-45].

Що ж стосується системи державного управління та його складових «галузевих» елементів, доцільно було б проаналізувати відповідний досвід провідних країн світу з врегулювання структур, аналогічних нашому сектору безпеки та оборони.

Так, законодавство США досить детально регламентує повноваження і функції органів державної влади у секторі безпеки і оборони, посадові обов'язки їх керівників і кваліфікаційні вимоги до претендентів відповідної посади (зокрема, щодо обіймання посад Міністра оборони, Голови Об'єднаного комітету начальників штабів тощо). Водночас, у законодавстві США відсутнє визначення як терміну «національна безпека», так і сфер, що вона охоплює. Що ж стосується окремих аспектів компетенції, то відповідні посадові особи сектору безпеки і оборони уповноважені, зокрема, регулярно здійснювати відбір і складати переліки критично важливих технологій, які можуть використовуватися у процесі розробки науково-технічної та фінансової політики розвитку озброєнь. Також до структури зазначеного сектору законодавчо віднесені численні «тематичні» урядові організації, організації представників промисловості, банківського сектору, наукових установ. І ця досить потужна та розгалужена структура підсилена традиційною американською управлінською мобільністю та гнучкістю [14, с. 134; 15, с. 14-15].

Не підлягає доказуванню аксіома, що, виходячи із досвіду міжнародних відносин, переважна більшість держав для забезпечення своєї безпеки і оборони: а) створюють власні потужні оборонні можливості; б) об'єднуються у воєнні союзи. І, безумовно, членство України в НАТО, як запорука безпеки держави, в умовах відкрито-латентної агресії Російської Федерації та наявності інших галузевих та регіональних безпекових загроз, – є пріоритетом державної політики. Реалізація цього стратегічного плану залежить від здатності довести членам Альянсу нагальність і перевагу такого рішення.

Сидоренко О. вважає, що проблема належного функціонування сектору безпеки і оборони України криється не тільки в «управлінському аспекті». Докорінної перебудови повинна зазнати і правова система держави. Проекти трансформацій окремих елементів правової системи України присутні і в програмах політичних партій, програмних документах численних Урядів України. Однак жодна з цих програм не була реалізована з різних підстав або їх сукупності: за браком бажання, ресурсів, часу, політичної кон'юнктури, протидії окремих прошарків суспільства, складності прийняття законодавчих рішень тощо. Разом з тим, причина, як вбачається, криється і у відсутності системного, наукового підходу до цієї проблеми, сприйняття надскладної системи як простого набору законів і підзаконних актів, якими можна довільно маніпулювати, не передбачаючи віддалених

наслідків [16].

В основу реформування сектору безпеки і оборони, безумовно, необхідно покласти загальноприйняті в європейській практиці принципи: верховенство права, деполітизацію, децентралізацію, підзвітність і прозорість у роботі, тісну співпрацю з громадськістю, професійну підготовку персоналу, оптимізацію структури.

Досліджуючи проблеми, що пов'язані з розробкою, формуванням та реалізацією оборонної політики України, варто звернути увагу на внутрішні умови, які суттєво обмежують її спроможності щодо захисту своїх національних інтересів. До таких науковці традиційно відносять:

- незбалансованість і незавершеність системних реформ, у тому числі й у секторі безпеки та оборони;

- складне економічне становище, високий рівень злочинності, у тому числі організованої;

- корупція, високий рівень бідності населення, безробіття;

- недостатньо високий рівень обороноздатності держави, боєздатності Збройних Сил України, інших військових формувань [17, с. 27-28].

Нагальними завданнями політики національної безпеки і оборони має стати захист таких життєво важливих інтересів України:

- утвердження конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення умов для вільного розвитку людини, реалізації її творчого потенціалу через різноманіття форм суспільної організації;

- захист державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону;

- створення конкурентноспроможної, соціально-орієнтованої економіки та забезпечення підвищення рівня життя і добробуту населення;

- гарантування безпечних умов життєдіяльності населення, захисту і відновлення навколишнього природного середовища;

- збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності [18, с. 6-7].

Отже, дослідженні викладено сучасне розуміння окремих організаційно-правових засад функціонування сектору безпеки і оборони України. Доведено, що відносини, пов'язані з державним регулюванням сектору безпеки і оборони, є комплексними, оскільки виникають між суб'єктами публічної влади, регламентуються адміністративно-правими нормами і мають управлінський, правоохоронний та публічно-сервісний характер. Організаційно-правові основи функціонування сектору безпеки і оборони об'єктивно реалізуються як форма державної політики та реальних дій держави, спрямованих на забезпечення національної безпеки, визначення політичних, соціальних, правових та фінансово-економічних основ діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони.

РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ АСПЕКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ І ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТІВ З ПИТАНЬ РОЗВИТКУ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Напрямок та зміст реформ у секторі безпеки і оборони ґрунтується на стратегічному курсі європейської інтеграції як найвищому пріоритеті української зовнішньої політики. Зміст цього курсу передбачає розвиток взаємовигідного співробітництва з європейськими безпековими структурами на двосторонній та багатосторонній основі (зокрема, з НАТО) і набуття членства у Європейському Союзі. Така амбітна мета потребує якісно нового підходу до дотримання демократичних стандартів, підвищення рівня управління, впровадження стандартів доброчесності і прозорості.

В основу змін сектору безпеки і оборони повинні бути покладені усталені принципи, апробовані у розвинутих європейських демократіях, а саме: відповідність органів сектору безпеки і оборони політичному устрою держави; чітке законодавче врегулювання процедур тимчасового обмеження прав людини в інтересах державної безпеки; відкритість для демократичного цивільного контролю; цілісність, прозорість, доброчесність тощо. Кардинальних змін потребують підходи до фінансування сектору безпеки і оборони, ресурсного і кадрового забезпечення тощо.

Реалізація Концепції реформування сектору безпеки і оборони України, що введена у дію Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016, повинна сприяти сформуванню цілісного сектору безпеки і оборони держави [19].

Метою Концепції було задеклароване визначення шляхів формування національних безпекових та оборонних спроможностей, що сприятимуть відновленню територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаного державного кордону України; гарантування мирного майбутнього

України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Концепція передбачає створення національної системи реагування на кризові ситуації, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, гарантування особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини; забезпечення кібербезпеки та оперативного спільного реагування на кризові і надзвичайні ситуації. Також Концепція визначає систему поглядів на розвиток безпекових та оборонних спроможностей України у середньостроковій перспективі, сформованих на основі оцінки безпекового середовища та фінансово-економічних можливостей держави, здійсненої у рамках комплексного огляду сектору безпеки і оборони України [20].

Реалізація зазначеної мети досягатиметься шляхом:

- створення ефективної системи управління сектором безпеки і оборони як цілісною функціональною системою;
- об'єднання оперативних спроможностей складових сектору безпеки і оборони для забезпечення своєчасного і адекватного реагування на кризові ситуації, які загрожують національній безпеці;
- постійного підтримання визначених сил безпеки і оборони в готовності до виконання завдань за призначенням;
- удосконалення системи планування у секторі безпеки та оборони, забезпечення раціонального використання державних ресурсів тощо [19].

Разом з тим, реалізація заявленої мети та заявленими шляхами може бути ускладнена через неврахування певної низки об'єктивних закономірностей розвитку суспільства.

Зрозуміло, що будь-який програмний документ повинен ґрунтуватись на певному базовому галузевому акті законодавства. З питань розвитку і функціонування сектору безпеки і оборони таким є Закон України «Про національну безпеку України» [11]. Разом з тим, і цей фундаментальний акт містить певні прогалини, розбіжності, «розмитості» у визначеннях та формулюваннях і неузгодженості.

Так, Яценко В. відмічає, що поняття «державна безпека», визначене у підп. 4 п. 1 ст. 1 вказаного Закону як: захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру, - потребує уточнення, зокрема в частині «реальних та потенційних загроз». На погляд дослідника, слід враховувати те, що загрози носять, переважно, латентний характер і, зрозуміло, не можуть бути вичерпно виявлені та локалізовані суб'єктами сектору безпеки і оборони, навіть найпотужнішими спецслужбами і правоохоронними органами, тому орієнтована лише на них національна безпека не буде захищеною. Це по-перше.

По-друге, як вбачає зазначений науковець, феномен захищеності віддзеркалює лише стан безпеки, а між тим, це об'єктивно процес функціонування та нарощування її потенціалу. І у зв'язку з цим, пропонує наступне формулювання визначення понятійної категорії «національна безпека» – це «надійне, стабільне функціонування суспільства та держави і нарощування їх потенціалу як умови їх існування і захищеності від реальних та потенційних загроз» [21, 22].

У той же час Кривенко О. окреслив науково-методологічний підхід до визначення основних завдань національної безпеки. Науковець, виходячі із законодавчо закріпленого визначення національної безпеки як захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від потенціальних та реальних загроз, – сформулював першочергові завдання юридичної науки в галузі права національної безпеки та військового права:

- дослідження і оцінка загроз національним інтересам України як в традиційних сферах (воєнна, політична, економічна, соціальна, екологічна, гуманітарна безпека та інші), так і в нових сферах, що швидко розвиваються (інформаційна, кібербезпека і т.п.);
- дослідження стану і проблематичних питань запровадження системи оборонного планування у циклі: проведення оглядів (комплексного і галузевих) – вироблення стратегій – реалізація положень стратегій у планах розвитку;
- дослідження стану і проблемних питань організації взаємодії між складовими сектору безпеки і оборони, вироблення пропозицій щодо законодавчого закріплення завдань щодо реагування на нові загрози національним інтересам між складовими сектору безпеки і оборони;
- впровадження в систему підготовки спеціалістів з вищою освітою, керівників органів державної влади, стандартів підготовки за напрямками: «право воєнної безпеки», «військове право»;
- відпрацювання механізму доведення до керівництва держави результатів напрацювань

створених тематичних робочих груп науковців і практиків з подальшою реалізацією пропозицій.

На його погляд, наукові розробки та їхнє практичне втілення мають охоплювати:

- проведення досліджень;
- участь у проведенні оглядів (комплексного і галузевих);
- участь у виробленні стратегій;
- участь у розробленні програм розвитку [23].

Рубан А. акцентує увагу на управлінських проблемних аспектах у забезпеченні розвитку сектору безпеки і оборони. Так, згідно аналізу сучасного стану та тенденцій розвитку державного управління у сфері національної безпеки і оборони, окреслено, що у нинішніх умовах існують різнохарактерні підходи до вирішення проблем національної безпеки. І, звісно, кожний суб'єкт сектору при вирішенні тотожних завдань має власні «поведінські алгоритми».

У цьому контексті зазначено, що пріоритети державної політики щодо забезпечення національної безпеки й оборони визначаються у наступних державних документах: Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України, Стратегія кібербезпеки України та Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України, а також в інших документах, які регламентують питання національної безпеки й оборони, підлягають схваленню Радою національної безпеки і оборони України та затверджуються через укази Президента України.

При цьому проблеми функціонування сучасної системи забезпечення національної безпеки й оборони України полягають у такому: відсутність цілком сформованого національного сектору безпеки й оборони, який являв би собою цілісне функціональне об'єднання, що підлягало б управлінню з єдиного центру; слабкість з інституційної точки зору; відсутність професійності кадрового корпусу; наявність структурної незбалансованості державних органів сектору безпеки й оборони; брак необхідного обсягу ресурсів й їх нерациональне застосування в межах сектору безпеки й оборони; неефективність гарантій безпеки України на міжнародному рівні [24].

На погляд Богуцького П. (який обґрунтував певні висновки щодо поняття та ознак права національної безпеки України), до останніх необхідно віднести:

1) право національної безпеки є галуззю права – цілісною множинністю норм, тобто, публічно визначених, легітимізованих правил поведінки, спрямованих на досягнення і забезпечення безпечних умов існування та життєдіяльності людини, суспільства і держави;

2) право національної безпеки у системі права України формується внаслідок дії правового режиму, маючи власний предмет, яким є суспільні відносини сфери національної безпеки, використовуючи метод, який полягає в імперативному впливі на поведінку учасників таких суспільних відносин і мету, якою постає стан безпеки, тобто захищеності національних інтересів від реальних і потенційних викликів та загроз;

3) суб'єктами права національної безпеки є людина, громадянське суспільство (інститути громадянського суспільства), держава (державні інститути); об'єкти права національної безпеки утворюють національні інтереси, які конкретизуються у різних галузях національної безпеки;

4) право національної безпеки виконує визначені у правовій системі України функції та засноване на принципах, які підтверджують його особливі ознаки та належність до системи права України як системної цілісності;

5) для права національної безпеки України властивим є поєднання лінійних і нелінійних характеристик, які обґрунтовують його утворення і функціонування як відокремленого комплексного компонента системи права;

6) джерелами права національної безпеки є Конституція, законодавство, судова практика та відповідні доктринальні положення, що стосуються правотворчості та правозастосування у сфері національної безпеки;

7) законодавство про національну безпеку утворює самостійну галузь у системі законодавства України;

8) право національної безпеки необхідно розглядати як галузь юридичної науки у межах наукової спеціальності 081 – «Право» та як окрему навчальну дисципліну;

9) найбільш стійкими у системі права є взаємозв'язки права національної безпеки з військовим правом, що дозволяє інтегрувати інституційну та функціональну складові цих системних комплексних утворень на рівні нормативно-правового регулювання, правозастосовної практики та подальших наукових досліджень [25, с. 92-93].

Таким чином, аналіз досліджень з ключових питань правового регулювання функціонування сектору безпеки та оборони України дозволяє зробити певні узагальнення:

- необхідність існування єдиного управлінського центру, що забезпечуватиме діяльність СБО

з оптимізованим структурно-функціональним компонентом;

- необхідність запровадження управлінського досвіду інших провідних країн світу з метою опанування новітніми управлінськими технологіями;
- необхідність розробки єдиного понятійно-категоріального апарату, універсального як для актів законодавства, так і програмних документів.

Отже, реформи сектору безпеки і оборони мають бути чітко орієнтовані на реалізацію Концепції реформування сектору безпеки і оборони України та оновленої Стратегії національної безпеки України. Одночасно означений сектор виступатиме основним інструментом зазначених програмних документів, що потребуватиме удосконалення єдиної системи керівництва сектором безпеки і оборони. Ця єдність забезпечується наявністю стратегічної ланки державного управління сектором безпеки і оборони, яку складають Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Рада національної безпеки України. Ефективне функціонування цієї ланки неможливе без ключового впливу правників-науковців.

РОЗДІЛ 5. РЕАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКОВИХ ТА ОБОРОНИХ СПРОМОЖНОСТЕЙ ВІДПОВІДНО ДО НОВОГО КОНЦЕПТУ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ

В умовах сьогодення Українська держава переживає складні трансформаційні процеси, прискорений рух яких покликаний до життя необхідністю формування ефективного державного механізму, який був би здатний ефективно виконувати свої функції, у тому числі й забезпечувати безпеку суспільства. У цьому контексті дуже важливе значення набувають процеси чіткої структуризації та належного системного оформлення всіх складових державного механізму, що забезпечують оборону та безпеку в єдину узгоджену систему [26].

Керуючись Резолюцією ПАСЕ 1713 (2007 р.), де вказано, що сектор безпеки може складатися з вищих органів управління, збройних сил, поліції у формі або в цивільному, жандармерії, служб розвідки, прикордонних служб, служб внутрішньої безпеки, а також міліції та військових формувань, що працюють на країну або пов'язані з нею, політична еліта нашої держави вжила заходів щодо запровадження такого комплексного утворення, яке б мало змогу охопити всі органи державної влади, Збройні Сили України, інші військові формування й отримало назву «сектор безпеки і оборони» [27, с. 21; 28].

Ряд науковців, зокрема: В. Горовенко, С. Поляков, Р. Пасічний, В. Пилипчук, акцентують увагу на тому, що Конституція України не містить цього терміну. Разом з тим, вони не бачать у цьому будь-яких обмежень щодо його впровадження та застосування на рівні актів законодавства. Додатковим аргументом цієї їх позиції слугує те, що і понятійну категорію: «воєнна організація держави» Основний Закон України також не містив, але означена категорія широко застосовувалась у великій кількості як національнобезпеккових законів, так і інших нормативно-правових актах до прийняття у 2018 році Закону України «Про національну безпеку України». Таким чином, незважаючи на те, що в жодному приписі Конституції України не зустрічався термін «воєнна організація держави», останній у свій час увійшов у державотворчу практику України і використовувався у законах, а також в інших нормативно-правових актах [28; 29, с. 110; 30, с. 143-144; 31, с. 14].

На погляд С. Полякова, для того, щоб повноцінно використовувати відносно новий термін: «сектор безпеки і оборони України», обов'язково необхідно його запровадити на законодавчому рівні шляхом ухвали окремого кодифікованого Закону України «Про Сектор безпеки і оборони України та демократичний цивільний контроль над ним». Як вбачає науковець, це створить належне законодавче підґрунтя для реформування цієї важливої сфери державного життя, а також буде відповідати ч. 1 пп. 12, 17 і 19 ст. 92 і не суперечити ст. 17 Основного Закону України. Цей Закон повинен, як вбачається:

- давати визначення Сектору безпеки та оборони України, наводити перелік органів і посадових осіб, що входять до його структури, а також пов'язані з його діяльністю;
- визначати основи державної політики, спрямовані на гарантування безпеки держави, суспільства та окремого індивіда від зовнішніх і внутрішніх загроз всіма структурними підрозділами сектора безпеки та оборони України;
- встановлювати засади оборони, а також повноваження органів державної влади, основні завдання та функції Збройних Сил й інших військових формувань, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій, їх посадових осіб, а також обов'язки та права громадян у сфері оборони;
- передбачати вичерпний перелік обмеження прав і свобод людини та громадянина на підставі Конституції України у зв'язку з функціонуванням структурних підрозділів сектора безпеки і оборони України;

- визначати правові засади організації та здійснення демократичного цивільного контролю над структурними елементами сектора безпеки та оборони України [28].

Разом з тим, чинний головний галузевий Закон з питань забезпечення національної безпеки: «Про національну безпеку України» також широко оперує понятійною категорією: «сектор безпеки і оборони», проте, з звуженим та іншим змістом, ніж заявлений законопроект [11].

Законом «Про національну безпеку України» були запроваджені нові стандарти демократичного цивільного контролю, розмежовано повноваження в сфері безпеки й оборони на всіх щаблях державної влади, починаючи від Президента України і закінчуючи органами військового управління оперативного рівня. Чітко прописана роль РНБОУ, Міністерства оборони України як центрального органу виконавчої влади, який є основним в питаннях організації оборони держави. Були розмежовані посади Головнокомандувача і начальника Генерального штабу ЗСУ. Відповідно, – перебудована вся вертикаль органів військового управління. Були закладені необхідні передумови досягнення балансу між довгостроковими оборонними потребами і потребами сьогодення. Зокрема, Головнокомандувач ЗСУ, як головна військово-посадова особа держави, очолює два ключових напрямки: розвиток (генерування) сил та застосування сил. Відповідно, Генеральний штаб як орган військового управління стратегічного рівня, відповідає за планування розвитку і застосування ЗСУ і має балансувати потреби видів та родів Збройних Сил, а також потреби і своєчасність формування комплектів військ для Командувача Об'єднаних сил, який здійснює безпосереднє управління їхнім застосуванням [26].

Відповідно до чинного галузевого Закону, сектор безпеки і оборони включає широкий спектр державних органів та інститутів, а також акцентує увагу на необхідності тісної співпраці з іншими. Тобто, ми бачимо досить розгалужену і гнучку структуру означеного сектору. Отже, при його функціонуванні головними універсальними завданнями для всіх його складових та суб'єктів, як вбачається, повинно бути:

- дотримання принципів верховенства права, патріотизму, компетентності та департизації у функціонуванні сектору безпеки і оборони, забезпеченні його реформування та розвитку з дотриманням принципів демократичного цивільного контролю;

- підвищення рівня координації та взаємодії у секторі безпеки і оборони;

- формування уніфікованої системи логістичного забезпечення, здатної централізовано здійснювати управління ресурсами в інтересах забезпечення військ (сил) і засобів сектору безпеки і оборони під час їх оперативного застосування;

- створення національної системи кібербезпеки;

- здійснення професіоналізації сил оборони та створення необхідного військового резерву;

- забезпеченні максимально доцільної консолідації правоохоронної діяльності у сфері відповідальності Міністерства внутрішніх справ України, підвищенні рівня довіри громадян до правоохоронних органів, розвитку Міністерства як цивільного центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує політику у сфері правоохоронної діяльності, захисту державного кордону, міграційної діяльності та цивільного захисту;

- ефективному виконанні Національною поліцією України як центральним органом виконавчої влади функцій у сферах протидії злочинності, зокрема організованих, та забезпечення громадського порядку;

- удосконалення та забезпечення ефективного функціонування єдиної державної системи цивільного захисту, приведення її у відповідність зі стандартами Європейського Союзу;

- забезпечення ефективної реалізації політики безпеки у сфері захисту та охорони державного кордону України, а також охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

- забезпечення прав і свобод громадян, надання якісних адміністративних послуг, ефективного контролю за міграційними процесами, дієвої боротьби з нелегальною міграцією, сприяння запровадженню безвізового режиму з Європейським Союзом;

- зміцнення взаємодії з партнерськими спецслужбами держав-членів НАТО, зокрема, вжиття конкретних заходів взаємної довіри;

- підвищення спроможностей Національної гвардії України до виконання завдань із підтримання громадської безпеки, фізичного захисту об'єктів критичної інфраструктури, участі в охороні і обороні державного кордону України, а також підтримки операцій Збройних Сил України у кризових ситуаціях, що загрожують національній безпеці, та в особливий період;

- удосконалення системи планування застосування, управління та взаємодії сил безпеки і оборони під час ліквідації (нейтралізації) актуальних загроз;

- створення єдиної системи ситуаційних центрів державних органів, що входять до сектору безпеки і оборони, а також інших органів державної та місцевої влади, забезпечення її ефективної

координації з використанням можливостей Головного ситуаційного центру України, формування умов для забезпечення взаємодії цієї системи із Ситуаційним центром НАТО (SITCEN);

- удосконалення державного управління та керівництва сектором безпеки і оборони, у тому числі систем забезпечення інформаційної і кібербезпеки, систем захисту інформації та безпеки інформаційних ресурсів [32].

Отже, пройшовши сім років кропіткої законотворчої роботи, роботи з розробки та впровадження стратегічних програмних документів, тисячі годин кропіткої роботи над нарощуванням потужностей оборонних та безпекових сил, ми бачимо значний результат, на котрому не намагаємося зупинятися.

ВИСНОВКИ

Отже, більшість окреслених вище недоліків (недостатня наукова обґрунтованість нормативно-правових актів з питань розвитку і функціонування системи національної безпеки і оборони держави, зокрема, сектору безпеки і оборони, їх внутрішня суперечливість, декларативність щодо врегулювання тих чи інших питань, що належать до вказаної сфери тощо), є характерними для формування всього правового поля. Водночас, на формування нормативно-правової бази з питань забезпечення національної безпеки України здійснює вплив кілька досить специфічних чинників теоретико-методологічного характеру, зокрема:

- відсутність загальновизнаного та взаємоузгодженого понятійно-категорійного апарату з питань нормативного забезпечення та стратегічного планування забезпечення національної безпеки і оборони;

- недостатнє теоретико-методологічне опрацювання структури, призначення, процедур розробки (затвердження, уточнення) нормативно-правових актів та програмних документів, що традиційно використовуються для вирішення питань щодо забезпечення національної безпеки: законів, постанов, указів, розпоряджень, рішень колегіальних органів, концепцій, доктрин та стратегій;

- невизначеність ієрархії нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки і, таким чином, пріоритетності при їх розробці, затвердженні та уточненні.

Водночас, і серед науковців-правників та науковців інших галузей, спостерігається не тільки відсутність (що цілком природно) єдиних підходів навіть до базових понятійних категорій та напрямів, методів, засобів правового регулювання відповідними суб'єктами чи складовими сектору безпеки та оборони, а й здійснюються спроби відновити застарілі (та такі, що не використовуються вже певний час у правничій «безпековій» термінології) понятійні категорії.

Таким чином, як вбачається, основною умовою ефективності реалізації завдань захисту національних інтересів від реальних і потенційних загроз, – є прискорене реформування «національнобезпекового» законодавства та підвищення ефективності функціонування всіх, без винятку, суб'єктів забезпечення національної безпеки. Звісно, це, як і будь-яка якісна зміна, вимагає часу, однак результат вчинення або відмови від вчинення таких дій прямо впливатиме на стан держави як такої, що може належним чином забезпечити захист своїх інтересів.

Бібліографічні посилання:

1. Резнікова О. О., Цюкало В. Ю., Паливода С. В. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України : аналіт. доп. К.: НІСД, 2015. 58 с.
2. Пономарьов С. П. Виклики та загрози національній безпеці України в сучасних умовах та в перспективі. Європейські перспективи. 2017. № 2. С. 85-90.
3. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
4. Пономарьов С. П. Методологія та методи дослідження адміністративно-правових засад сектору безпеки і оборони України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Випуск 43. Т.4. С. 184-189.
5. Дорогих С. О., Доронін І. М., Довгань О. Д. Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку: збірник матеріалів III міжнародної науково-практичної конференції, 14 червня 2019 р., м. Острог: НУОА, НДІП НАПрН України. К.: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. 308 с.
6. Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України у нових політичних реаліях. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/stan-ta-perspektivi-reformuvannya-sektoru-bezpeki-i-oboroni>.
7. Ліпкан В. А. Національна безпека України: навч. посіб. К.: Кондор, 2008. 552 с.
8. Пономарьов С. П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності сектору безпеки і оборони України: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Дніпро, 2018. 34 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/auto/25/1.pdf>.
9. Організаційно-правове регулювання забезпечення безпеки України. URL:

http://vabb.com.ua/assets/files/Tema_2_ONB.pdf.

10. Сучасна воєнно-політична і безпекова обстановка в світі, у Європейському регіоні та довкола України. Сучасна безпека світу. Незалежний Аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». URL: <https://bintel.org.ua/nukma/sutchasna-bezpeka/>

11. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, с. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

12. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, с. 351. Втратив чинність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.

13. Саганюк Ф. В., Лобко М. М., Устименко О. В. Погляди щодо вдосконалення системи стратегічного планування у секторі безпеки і оборони України. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2015. № 3. С. 43-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znrcvvsd_2015_3_9.

14. Бодрука О. С., Єжеев М. Ф. Проблемні питання імплементації нової моделі сектору безпеки для України. Стратегічна панорама. 2009. №1. С.132-138.

15. Кузьмук О. І. Від воєнної організації до сектора безпеки і оборони України. Наука і оборона. 2012. № 4. С. 12-21.

16. Сидоренко О. О. Правова система України в контексті глобалізації. Теорія і практика правознавства. 2016. Вип.1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_1_6.

17. Величко О. Ф., Затинайко О. І., Скурський П. П. Критичні технології як національний пріоритет у забезпеченні обороноздатності держави. Наука і оборона. 2011, № 4. С. 23-30.

18. Тимошенко Р. І., Лобко М. М., Бочарніков В. П., Свешніков С. В. Погляди на планування розвитку в секторі безпеки та оборони України. Наука і оборона. 2016. № 3. С. 3-9.

19. Указ Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text>.

20. Литвиненко О. Практична реалізація Концепції реформування сектору безпеки і оборони України дозволить сформуванню цілісного сектору безпеки і оборони держави. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2434.html>.

21. Яценко В. А. Щодо визначеності поняття «національна безпека України». Право національної безпеки та військового права: історія, сучасність і перспективи: збірник матеріалів круглого столу (Київ, 28 березня 2019 р.). Мін-во оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; Національна академія правових наук України, Науково-дослідний інститут інформатики і права. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/zb_krugliy_stil_28.03.19.pdf.

22. Лаврик О. Г. Національна безпека як соціально-політичний феномен. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_6.

23. Кривенко О. В. Теоретико-правові та організаційні основи забезпечення національної безпеки України. Право національної безпеки та військового права: історія, сучасність і перспективи: збірник матеріалів круглого столу (Київ, 28 березня 2019 р.). Мін-во оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; Національна академія правових наук України, Науково-дослідний інститут інформатики і права. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/zb_krugliy_stil_28.03.19.pdf.

24. Рубан А. В. Державне управління у сферах національної безпеки України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю: 25.00.05, Харків. НУЦЗУ. 2019. URL: <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/arefruban.pdf>.

25. Богуцький П. П. Поняття та ознаки права національної безпеки України. Інформація і право. Інформаційна і національна безпека. № 3(26). 2018. С. 84-93. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/10_9.pdf.

26. Безпека людини і всеохоплююча оборона держави – те, що Міноборони реалізовуватиме через стратегічні документи. Міністерство оборони України: 23 листопада 2020. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2020/11/23/bezpeka-lyudini-i-vseohoplyuyucha-oborona-derzhavi-%E2%80%93-shho-minoboroni-realizovuvati-cherez-strategichni-dokumenti/>

27. Горovenko В. К., Тютюнник В. П. Актуальні проблеми сектора безпеки та оборони України. Наука і оборона. 2014. № 4. С. 20-25. URL: AppData/Local/Temp/naui0_2014_4_5.pdf.

28. Поляков С. Ю. Особливості формування сектора безпеки та оборони в контексті забезпечення законності та правопорядку у Збройних Силах України. URL: AppData/Local/Temp/62407-128272-1-PB.pdf.

29. Пасічний Р. Національна безпека України в епоху глобалізації. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Вип. 24. 2012. С. 108-112.

30. Пилипчук В. Г. Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України: монографія – Акад. прав. наук України, Ін-т вивчення проблем злочинності; Служба безпеки України, Ін-т операт. діяльності та держ. безпеки. Харків: Право, 2009. 196 с.

31. Добряк Є. Д., Лисицин Е. М. Питання інституційної структуризації та нормативного забезпечення воєнної політики України. Стратегічні пріоритети. НІСД. № 1 (34), 2015 р. С. 11-19. URL: http://old2.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/SP_1_2015.pdf.

32. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.

Борис БАТУРИНЕЦЬ
Андрій ГУДИМОВ
Олександр КЛЕЩЕНКО

Науковий керівник – Андрій КУЧУК
професор кафедри права та методики
викладання правознавства,
доктор юридичних наук, професор
(Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка)

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА СКЛАДОВА ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Актуальність дослідження. Кожна держава при здійсненні своєї діяльності орієнтується, у першу чергу, на національні інтереси та забезпечення національної безпеки. При участі в міжнародних об'єднаннях означений пріоритет також зберігається. Через низку об'єктивно-суб'єктивних чинників, до 2014 року для органів публічної влади Української держави питання національної безпеки не набуло пріоритетного характеру, наслідки чого ми відчуваємо і сьогодні: окупація частини території України, перебування в стані гібридної війни, намагання відновити територіальну цілісність та ін.

Означені обставини обумовили внесення змін до законодавства щодо удосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення національної безпеки. Однак, ці зміни, як показує аналіз, багато у чому ґрунтуються на розумінні національної безпеки, що склалось у першій половині ХХ століття та не урахувують універсальність та природний характер людських прав, їх пріоритет над позитивним правом, а також визнання саме людини (а не держави, її суверенітету та ін.) основною цінністю.

Відсутність чіткого розуміння фундаментальних засад національної безпеки є чинником несистемного та неефективного вжиття заходів щодо забезпечення національної безпеки.

Важливим внеском у розроблення означеної тематики зробили такі вітчизняні науковці як С. Гордієнко, В. Костицький, М. Костицький, Б. Левик, С. Легуша, В. Ліпкан, Л. Наливайко, Н. Пархоменко, Ю. Христика та ін.

Однак, проблема всебічного висвітлення національної безпеки як фундаментальної складової інтересів людини, суспільства та держави не набула системного та комплексного дослідження.

Мета та завдання дослідження. Метою роботи є всебічне висвітлення національної безпеки як фундаментальної складової інтересів людини, суспільства та держави та напрацювання на цій основі пропозицій до змін чинного законодавства у досліджуваній сфері.

Для досягнення вказаної мети необхідно розв'язати наступні завдання:

- з'ясувати стан наукових досліджень національної безпеки як фундаментальної складової інтересів людини, суспільства та держави;
- визначити методологію пізнання національної безпеки;
- навести дефініцію поняття «національна безпека»;
- охарактеризувати національну безпеку через призму інтересів людини, суспільства і держави;
- проаналізувати конституційно-правове регулювання сфери національної безпеки;
- визначити напрями удосконалення нормативно-правового регулювання сфери національної безпеки.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають, функціонують та розвиваються у сфері забезпечення національної безпеки.

Предметом пізнання є національна безпека як фундаментальна складова інтересів людини, суспільства та держави.

Методи дослідження. Багатоаспектний характер явища національної безпеки обумовлює необхідність використання комплексу гносеологічних засобів, зокрема, діалектичного, синергетичного, системного, герменевтичного та логічних методів. Ураховуючи важливість питання методів пізнання, детально воно буде висвітлено у окремому підрозділі роботи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання: в освітньому процесі: при вивченні конституційного права, прав людини, загальної теорії права; в науковій діяльності: для подальшого вивчення сутності та змісту національної безпеки, її окремих

аспектів; у законодавчій діяльності: для удосконалення чинного законодавства у сфері забезпечення національної безпеки (за результатами захисту проекту відповідні пропозиції будуть направлені до секретаріату Верховної Ради України).

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА НАУКОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Національна безпека як складова інтересів людини, суспільства та держави в вітчизняних наукових дослідженнях

Можна стверджувати, що до 1991 року проблематика національної безпеки не була об'єктом посиленої уваги вітчизняних вчених, що обумовлювалось входженням України до складу радянської держави та фактичним її підпорядкуванням органам державної влади Радянського Союзу, необхідністю узгоджувати важливі рішення з центральною владою.

Водночас, протягом перших двадцяти років питання національної безпеки не набуло особливої ваги для уже української держави, одним з факторів чого, на нашу думку, була певна інертність національних органів влади, залишенням значних економічних, культурних, політичних та інших зв'язків переважно з пострадянськими державами. Питання мови, національної ідентичності не знаходили належної підтримки в політичному середовищі та серед вітчизняних науковців, значна частина яких була вихована саме в межах сформованого радянською владою дискурсу про братні народи, провінційність української мови і т.д. Підтвердженням нашої тези є результати такого уникання розв'язання ключових питань, що складають основу національної безпеки. Маємо на увазі окупацію частини території України Росією, яка в жодному офіційному документі не розглядалась як потенційна загроза національній безпеці України.

Хоча не можна не відмітити окремі наукові розвідки, що були присвячені проблематиці національної безпеки.

Одним із перших у незалежній Україні комплексно питання національної безпеки намагався вирішити А. Ліпкан, виклавши основні постулати своїх досліджень у монографічному дослідженні «Теоретичні основи та елементи національної безпеки України» [1].

Не можна не погодитись з Б. Левиком, який оцінюючи значення вказаного вченого, відзначає: «Дослідження із проблем забезпечення національної безпеки України Ліпкана В.А., знайшли своє завершення у численних підручниках та наукових працях. В.Ліпкан виступив засновником навчальної дисципліни – націобезпекознавство» [2, с. 6]. Ним підготовлено значну кількість робіт за цією тематикою [3-11].

Окремі положення, що є основою розкриття змісту національної безпеки, її зв'язки з іншими правовими явищами були обґрунтовані Л. Наливайко. Так, вітчизняною вченою у монографічному дослідженні «Державний лад України: теоретико-правова модель» вказується, що за своїм змістом конституційний лад опосередковує, серед іншого, насамперед передбачені і гарантовані Конституцією державний та суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, основи національної безпеки та інші найважливіші інститути конституційно-правових відносин в Україні [12, с. 32].

У дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Л. Наливайко саме крізь призму національної безпеки визначає такі поняття як «політична функція Української держави», «екологічна функція Української держави», «економічна функція Української держави» [13, с. 25].

Водночас, пізнання окресленої проблематики було несистемним, як і законодавство у цій сфері. «Чинне законодавче регулювання відносин у сфері національної безпеки має серйозні недоліки» [14] – відзначається у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про національну безпеку України».

У цілому слід погодитись з Б. Левиком відносно того, що «наведене свідчить про відсутність в українському політикумі в період 1992–2009 рр. єдиного стратегічного підходу до забезпечення національної безпеки та неготовності політиків оперативно реагувати на небезпеки і загрози» [2, с. 15]. Хоча, слід додати, що наведений висновок характеризує період не тільки до 2009 року, а до 2014 (просто хронологічні межі дослідження автора обмежувались саме 2009 роком – часом завершення дисертаційного дослідження).

Дослідження національної безпеки активізувались після 2014 року, фактором чого стала окупація Росією частини території України. Однак, окремі з робіт будуть проаналізовані нижче при висвітленні відповідних аспектів предмету пізнання.

1.2. Методологія пізнання національної безпеки

Об'єктивність, всебічність та повноту результатів, що отримуються провадженні наукових розробок, забезпечує застосування дослідниками адекватних предмету пізнання методів.

Відзначимо, що в правничій науковій літературі на сьогодні відсутнє усталене розуміння системи гносеологічних засобів, що використовуються під час дослідження державно-правових явищ. Доволі часто серед них називаються підходи, методи, принципи, способи, прийоми тощо. При цьому відсутні єдині критерії й їх класифікації. Так, деякі науковці виокремлюють філософські методи (підходи), загальнонаукові та спеціально-наукові методи (підходи), інші – до вказаних трьох груп додають як окрему класифікаційну одиницю конкретно-наукові, ще частина не виокремлює філософські, називаючи замість них «загальні методи».

За таких обставин слід відзначити, що, на нашу думку, найбільш обґрунтованим є підхід, за якого серед гносеологічних засобів, що використовуються правничою наукою, доцільно виокремлювати філософські та загальнонаукові підходи (методи) [15, с. 80-84], оскільки так звані формально-догматичний (юридичний) [16, с. 145], історико-правовий [17, с. 161-165] та порівняльно-правовий [18, с. 156-159] методи є загальнонауковими герменевтичним, історичним та порівняльним методами відповідно, лише з додаванням правового аспекту (але право в даному контексті виступає не засобом, а предметом пізнання).

Відзначимо, що проблематика національна безпека як складової інтересів людини, суспільства та держави є багатоаспектним соціальним явищем, а тому вимагає для його дослідження застосування комплексу гносеологічних засобів.

По-перше, багатоманітність чинників що визначають стан національної безпеки та впливають на її зміст, спрямованість діяльності соціальних суб'єктів, які забезпечують національну безпеку. Вказане впливає і на необхідність урахування становлення і розвитку як цих чинників, так і самого явища національної безпеки. Наведене обумовлює потребу використання діалектичного підходу для вивчення предмету нашого дослідження.

По-друге, означений плюралізм факторів, що впливають на стан, а відповідно й зміст, національної безпеки, а також соціальна природа досліджуваного явища, обумовлюють необхідність застосування синергетичного підходу. У цьому контексті не можна не відзначити, що В. Ліпкан, наголошував, що основне призначення націобезпекознавства полягає в систематизації та розвитку різних шляхів дослідження сфер національної безпеки саме з синергетичних позицій [1, с. 481].

Додамо, що саме синергетичний підхід дозволяє вивчити складну самоорганізуючу відкриту систему, яка зазнає постійних впливів зовнішніх та внутрішніх чинників, що виступають основою її змін, якою і є система національної безпеки.

По-третє, системний характер досліджуваного явища обумовлює використання і системного підходу, який дозволяє розкрити національну безпеку як фундаментальну складову інтересів людини, суспільства та держави, охарактеризувати її елементи та окремі аспекти.

По-четверте, правове дослідження у сучасних умовах не може здійснюватися без застосування герменевтичного підходу, який дозволяє інтерпретувати пізнавані явища, виявляючи їх сутнісний зміст. Наголосимо, що герменевтика в умовах постмодерну не пов'язується лише з текстом як сукупністю слів, речень тощо. Як текст сприймається і поведінка соціальних суб'єктів (згадаємо теорію комунікативних дій Юргена Хабермаса). Додамо, що, наприклад, тривалий час в юриспруденції вивчається таке явище як конклюдентні дії, які також можна інтерпретувати як комунікативний акт та відповідно текст). Саме тому в сучасному правознавстві набувають актуальності такі напрями як семіотика права та юридична лінгвістика.

По-п'яте, як і будь-яке дослідження, ця проектна робота виконана із застосуванням логічних методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції, абстрагування тощо. Саме завдяки ним відбувається визначення ознак, сутності досліджуваних в межах предмету пізнання явищ, формулюються висновки та досягнення мети роботи.

Цілком слушно з цього приводу відзначає М. Костицький: «Юриспруденція не має власне своїх методів пізнання чи методологій. Вона запозичує як методи і методології інші вже отримані і розроблені системи знань, теорій, концепцій. І головною серед них є логіка і логічна методологія» [19, с. 12].

Таким чином, системне й комплексне використання вказаних методологічних засобів забезпечує об'єктивність, усебічність та повноту дослідження національної безпеки як складного соціального явища.

Висновки до розділу 1

1. Проблематика національної безпеки стала предметом посиленої уваги вітчизняних науковців тільки з 2014 року, чинником чого стала агресія зі сторони сусідньої держави та окупація нею частини української території.

До вказаного часу національна безпека досліджувалась окремими вченими, серед яких слід згадати В. Ліпкан, Б. Левик, Л. Наливайко. При цьому запропонованій і обґрунтованій В. Ліпканом необхідності виокремлення окремого наукового напрямку та навчальної дисципліни – національнознавства не була приділена належна увага.

2. Багатоаспектний характер національної безпеки як соціального явища обумовлює необхідність при її дослідженні комплексу пізнавальних засобів: діалектичного і синергетичного підходів (генеза і розвиток національної безпеки, її зв'язок з іншими соціальними явищами та інтерпретація як відкритої системи, що зазнає впливу різних чинників); системного і герменевтичного підходів (виокремлення різних аспектів національної безпеки та їх системна інтерпретація в межах відповідного дискурсу) та логічних методів.

РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА: СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА

2.1. Поняття національної безпеки

Одразу слід відзначити, що в національному законодавстві міститься визначення досліджуваного нами поняття. Так, відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку» під національною безпекою України розуміється «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [20].

На нашу думку, така дефініція не повною мірою відповідає сутності позначуваного цим терміном явища.; більш того, стосується не національної безпеки, а державної безпеки. У цьому контексті варто погодитись з С. Гордієнком відносно необхідності розмежування, зокрема, понять «національна безпека» і «державна безпека» [21, с. 22].

На думку В. Ліпкана національна безпека має інтерпретуватись як «безпека її народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні» [9, с. 115].

О. Гончаренко, Е. Лисицин, В. Вагапов, пропонують під національною безпекою розуміти категорію, що характеризує ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства, а також держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства й держави» [22, с.18-24].

У двох останніх наведених визначеннях кардинально зміщено акцент з державного контексту на суспільний та на права людини, що, на нашу думку, є правильним в сучасних умовах розвитку українського суспільства та обраного напрямку розвитку – євроінтеграція. Недоліком законодавчого визначення національної безпеки саме і є надмірна увага державному контексту та неврахування конституційних положень про народ як носія влади та джерела суверенітету, а також ігнорування людських прав, забезпечення яких і є головним обов'язком держави [23] (відповідно до ст. 3 Конституції України).

У цьому контексті більш вдалим є визначення національної безпеки, запропоноване О. Вовк: «стан розвитку суспільних правовідносин і відповідних їм правових зв'язків, за яких системою правових норм, інших державно-правових і соціальних засобів гарантується захищеність прав і свобод громадян, життєво важливих цінностей та інтересів нації, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості держави від наявних та потенційних зовнішніх та внутрішніх загроз і створюються умови для сталого розвитку суспільства» [24, с. 80].

Загалом, варто погодитись з Амро Алван відносно можливості виокремлення п'яти груп джерел залежно від підходів до інтерпретації терміну «національна безпека» [25, с. 70-77]: 1) роботи, присвячені термінологічній характеристиці національної безпеки; 2) роботи, в яких автори визначають національну безпеку через стан захисту життєво важливих інтересів, особи, суспільства та держави від усіх видів загроз; 3) роботи, в яких аналізуються типи національної безпеки; 4) роботи, в яких зосереджується увага на проблемах, пов'язаних з правильним використанням терміну «національна безпека» та можливістю його заміни; 5) роботи, у яких аналізується взаємодія та взаємозв'язок загроз та безпеки. При цьому на думку вказаного автора національну безпеку слід

розуміти як стан захищеності особистості, суспільства та держави від широкого кола внутрішніх та зовнішніх загроз, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод громадян, гідну якість та рівень життя, суверенітет, незалежність, державну та територіальну цілісність, стійкий соціально-економічний розвиток держави [25, с. 70].

Доволі системно дослідивши проблематику публічного адміністрування у сфері національної безпеки української держави, А. Мосейко, дійшла висновку про розуміння національної безпеки як системи суспільно правових відносин, які виникають, розвиваються або припиняються у зв'язку з необхідністю досягнення та забезпечення стану захищеності держави, суспільства, людини і громадянина [26, с. 7-8].

Хоча не можна погодитись з автором відносно названої «пріоритетності» щодо об'єктів захисту – держава, суспільство, людина і громадянин, оскільки, по-перше, виходячи з конституційних приписів ці об'єкти мають бути названі у зворотному напрямку, починаючи з людини; по-друге, використання терміну «людини і громадянина» є певною мірою атавізмом, сформованим передусім у Франції періоду завершення Великої французької революції (маємо на увазі Декларацію прав людини та громадянина) та від якого цивілізований світ відійшов ще наприкінці першої половини ХХ століття, що проявляється, зокрема, через зміну термінологічного позначення відповідних правових явищ (доволі комплексно це питання висвітлив С. Головатий у праці «Про людські права» [27]). По-третє, недоцільно використовувати термін «суспільно правові відносини», оскільки не може бути правових відносин, що не є соціальними, правові відносини є формою частини суспільних відносин, а саме тих, які регулюються нормами права (тому вони і набувають правової форми, але по суті – це суспільні відносини).

Таким чином, національну безпеку слід розглядати як суспільні відносини щодо забезпечення захищеності людини, суспільства та держави.

2.2. Національна безпека крізь призму інтересів людини суспільства і держави

Як слушно відзначає Джоао Естевенс, національна безпека часто сприймається переважно для позначення збереження суверенітету, територіальної цілісності та внутрішньої стабільності з акцентом на примусовій силі держави. Однак у сучасному складному та взаємозалежному світі, який стикається з багатьма нетрадиційними загрозами, такими як пандемії, зміна клімату тощо, його слід розглядати більш цілісно. Такий всеохоплюючий погляд на національну безпеку вимагає, щоб визначальним фактором безпеки були не просто примусові елементи державної влади, а її всеосяжна національна влада, причому остання є сукупністю багатьох факторів у всіх аспектах національного життя [28].

Подібним чином і Д. Балдвін вказує, що більшість спроб дослідження національної безпеки пов'язуються з переосмисленням політичних програм національних держав, ніж самої концепції безпеки [29, с. 5].

Сучасна концепція національної безпеки не може не враховувати концепт людських прав, що передбачає їх універсальний характер, що виходить за межі національної держави. Саме людські права (стан їх забезпечення) покладено в основу оцінки рівня демократичності держави, ступеню прогресивності розвитку суспільства. Саме царина людських прав багато у чому стала одним з факторів необхідності переосмислення концепції державності, що склалась переважно з кінця ХVІІ століття та базувалась на концепті національної держави.

При цьому, не можна не згадати і того факту, що в межах сучасної теорії людських прав, останні за можливістю/неможливістю їх обмеження, поділяються на відносні та абсолютні. При цьому, одним з абсолютних прав є право на свободу від катувань, що закріплене, зокрема, у ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Це право не може бути обмежене незалежно від будь-яких надзвичайних обставин. Європейський суд з прав людини неодноразово у своїх рішеннях наголошував на абсолютному характері заборони катувань, що не допускає жодного відхилення, навіть у випадку надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, чи за найскладніших обставин, як, наприклад, боротьба з тероризмом чи організованою злочинністю, незалежно від поведінки відповідної особи [30].

Тому доволі необгрунтованою виявляється теза про зв'язок національної безпеки з поточними можливостями країни. Додамо, що Європейський суд з прав людини неодноразово у своїх рішеннях також відзначав, що відсутність коштів для сплати, наприклад, справедливої сатисфакції не може бути підставою для невиконання державою взятих на себе зобов'язань та відповідного рішення судів/суду.

Окрім цього варто також відзначити фундаментальний характер людських прав, що передбачає їх розуміння як таких, що «забезпечують захист і задоволення фундаментальних інтересів і потреб, тобто таких, якщо їхнє незадоволення призводить до смерті чи страждання або зачіпає сутність автономії» [31, с. 79]. Навіть в умовах воєнного стану права людини «зберігаються», належать

людині, тому держава не може посылатись на такий стан задля порушення людських прав (хоча, звісно, окремі права можуть бути обмежені). Так, частина української території вже більше семи років окупована, однак, і в таких умовах держава мусить забезпечувати людські права. Станом на сьогодні важко вжити заходів до одномоментного відновлення територіальної цілісності, суверенітету держави. Як бачимо навіть у цих умовах головним завданням держави залишається захист людських прав.

Виходячи з означеного слід вказати на важливість сприйняття національної безпеки, у першу чергу, саме через призму людських прав та забезпечення людських прав як основне завдання сучасної держави.

Висновки до розділу 2

1. Законодавча дефініція національної безпеки переважно ґрунтується на концепції, сформованій ще наприкінці XVII століття, основою якої є розуміння держави як національного утворення. Розвиток суспільства, формування теорії людських прав як універсальних і природних можливостей стало одним з факторів необхідності переосмислення концепту національної безпеки.

Національна безпека – це суспільні відносини щодо забезпечення захищеності людини, суспільства та держави, реалізації людських прав та основоположних свобод, збереження суверенітету, територіальної цілісності та внутрішньої стабільності, забезпечення інших національних інтересів.

2. Важливою аксіологічною та відповідно сутнісною складовою національної безпеки є людські права. Саме стан забезпечення людських прав є показником рівня розвинутої суспільства, вказує на задоволення фундаментальних інтересів і потреб людини, нереалізованість яких призводить до смерті чи страждання або зачіпає автономію особистості. Абсолютні права не можуть бути обмежені навіть задля у випадку надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

3.1. Конституційно-правове регулювання сфери національної безпеки

Виходячи з важливості тематики національної безпеки, важливим є її регулювання саме на конституційно-правовому рівні. «Формування повноцінного режиму національної безпеки передбачає вибір пріоритетів і аналіз факторів національної безпеки на рівні особливої стратегії, початок якої закладено у першу чергу в Основному Законі» [32, с. 1] – відзначає З. Чуйко, додаючи, що в цьому документі «встановлено базові параметри діяльності уповноважених органів державної влади в сфері національної безпеки; закладено правовий фундамент врахування можливих викликів і загроз та ймовірної активної реакції на них; визначено межі втручання держави в життя людини; закріплено вихідні начала для поточного законодавства щодо забезпечення національної безпеки» [32, с. 1].

Саме в Конституції України закріплено положення про суверенність та незалежність України, її демократичну, соціальну та правову спрямованість (ст. 1), визначено Україну як унітарну республіку (ст. 2 і ст. 5).

У Конституції України визначаються основи регулювання сфери національної безпеки. Так, відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 92 «виключно законами України визначаються основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку, а ст. 107 передбачає функціонування такої інституції як Рада національної безпеки і оборони України, що є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України [23].

Безпосереднім нормативним актом, яким визначено «повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, ... систему командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони» та яким «запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони» [20] є Закон України «Про Національну безпеку України».

Згідно зі ст. 2 цього Закону «Правову основу державної політики у сферах національної безпеки і оборони становлять Конституція України, цей та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання Конституції та законів України інші нормативно-правові акти» [20].

Означений Закон визначає принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони (ст. 3), які і є предметом нашого предмету пізнання.

Слід відзначити певну непослідовність у законодавчому регулюванні вказаних принципів.

Наведені законодавчі приписи не повною мірою узгоджуються як між собою, так і з розумінням принципів як основоположних засад, фундаментальних ідей, що визначають зміст та спрямованість державної політики у досліджуваній сфері. Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 3 цього Закону, державна політика у сфері, зокрема, національної безпеки спрямована на «захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод», але ні життя людини, ні людська гідність, ні людські права та основоположні свободи не визначені як фундаментальні національні інтереси України, означені у ч. 3 ст. 3 аналізованого Закону.

Окрім цього варто також відзначити наявність певного атавізму в положеннях, що закріплені ст. 3 Закону. Маємо на увазі використання терміну «людина і громадянин», на чому ми вже акцентували увагу вище. Хоча, з позитивної сторони слід відзначити правильний, з погляду конституційних цінностей, порядок відзначення спрямованості державної політики у досліджуваній сфері: людина, суспільство, держава.

Не можна також не відзначити, що навряд чи «дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили» є принципом державної політики у сферах національної безпеки і оборони, це не принцип, а обов'язок, до того ж, ст. 4 Закону, що має назву «Засади демократичного цивільного контролю», розкриває зміст цих принципів, серед яких названо наступні: верховенство права, законність, підзвітність, прозорість, ефективність та результативність [20].

Як не є принципами державної політики у сферах національної безпеки, оскільки не відповідає змісту категорії «принципи» наступні положення ст. 3 аналізованого Закону:

- дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки;
- розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони.

Означене є завданнями держави у відповідній сфері.

Як бачимо, існує необхідність удосконалення законодавчого регулювання сфери національної безпеки, зокрема, у контексті фундаментальних положень, які виступають своєрідним дороговказом для розвитку інших положень. Якщо існують колізії у розумінні саме фундаментальних положень, то «поточне» законодавче регулювання буде неефективним та нерезультативним.

3.2. Удосконалення нормативно-правового регулювання сфери національної безпеки

Як ми з'ясували, існує необхідність внесення змін до конституційного законодавства щодо забезпечення національної безпеки. Важливим є чітке визначення фундаментальних положень щодо забезпечення національної безпеки, що має стати основою для удосконалення «поточного» законодавства.

Виходячи з наведеного вище, на нашу думку, доцільними є наступні зміни в Конституції та Законі України «Про національну безпеку України».

1. Ураховуючи, що Конституцію слід інтерпретувати як акт установчої влади народу, який серед іншого визначає цінності відповідного суспільства, то саме у Конституції України має бути закріплено пріоритет людських прав у сфері національної безпеки.

У зв'язку з означеним необхідно внести зміни до ст. 107 Конституції України, виклавши ч. 2 цієї статті у наступній редакції:

«Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, забезпечуючи реалізацію людських прав, які мають пріоритет серед інших національних інтересів».

2. Означене обумовлює необхідність внесення змін до Закону України «Про Раду національної безпеки та оборони України», зокрема через доповнення ст. 3 абз. 2 наступного змісту:

«Забезпечення людських прав, які мають пріоритет серед інших національних інтересів» (п. 1-3 слід вважати відповідно п. 2-4).

3. У Законі України «Про національну безпеку України»:

1) п. 9 ч. 1 ст. 1 викласти у наступній редакції

«Національна безпека України – суспільні відносини щодо забезпечення захищеності людини, суспільства та держави, реалізації людських прав та основоположних свобод, збереження суверенітету, територіальної цілісності та внутрішньої стабільності, забезпечення інших національних інтересів».

2) ч. 1-3 ст. 3 викласти у наступній редакції:

«Стаття 3. Принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони:

1. Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини – її життя і гідності, прав і основоположних свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій.

2. Основними принципами, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони, є:

1) верховенство права,

2) підзвітність,

3) законність,

4) прозорість,

5) ефективність та результативність.

3. Фундаментальними національними інтересами України є:

1) людські права та основоположні свободи;

2) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;

3) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;

4) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами».

Висновки до розділу 3

1. Фундаментальність категорії «національна безпека» вимагає конституційно-правового регулювання відносин, пов'язаних з її забезпеченням. Конституційні приписи визначають загальні положення щодо напрямів та меж діяльності у сфері національної безпеки. При цьому, відповідно до Конституції, виключно законом мають визначатися основи національної безпеки. На виконання цього конституційного припису в Україні прийнято Закон «Про національну безпеку України».

2. Чинне законодавство у сфері забезпечення національної безпеки характеризується наявністю колізій та атаків і вимагає удосконалення, зокрема, у контексті визначення спрямованості державної політики в досліджуваній сфері, фундаментальних положень національної безпеки.

ВИСНОВКИ

Таким чином, дослідження предмету пізнання за допомогою означених гносеологічних засобів дозволило отримати наступні висновки.

1. Основна увага органів публічної влади до 2014 року не була акцентована на проблематиці національної безпеки. Не стала вона й предметом комплексного та системного пізнання вітчизняної правничої науки. Хоча окремі аспекти національної безпеки досліджувались окремими науковцями. Була аргументована необхідності виокремлення окремого наукового напрямку та навчальної дисципліни – націобезпекознавства, однак ця тематика залишилась поза увагою наукової спільноти.

2. Складна і багатогранна природа національної безпеки вимагає для її пізнання використання комплексу гносеологічних засобів, серед яких важливе місце займають діалектичний і синергетичний, системний і герменевтичний підходи. Їх використання дозволяє висвітлити генезу і розвиток націобезпеки, її зв'язок з іншими соціальними явищами та інтерпретацію як відкритої системи, що зазнає впливу різних чинників; різні аспекти національної безпеки та провести їх системну інтерпретацію в межах відповідного дискурсу. Складовою наукового пізнання національної безпеки є логічні методи, що дозволяють проводити логічні операції аналізу та синтезу.

3. Під національною безпекою слід розуміти суспільні відносини щодо забезпечення захищеності людини, суспільства та держави, реалізації людських прав та основоположних свобод, збереження суверенітету, територіальної цілісності та внутрішньої стабільності, забезпечення інших національних інтересів.

4. Сучасне тлумачення національної безпеки має виходити з необхідності визнання людської гідності та людських прав та, відповідно, людини як основної цінності. Існування абсолютних прав людини, а також сама природа людських прав (їх універсальність, природний характер, невідчужуваність та невід'ємність, фундаментальність) є фактором включення їх до національних інтересів як пріоритетних. Саме тому доцільно національну безпеку сприймати через призму людини, суспільства та держави.

5. Аналіз національного законодавства вказує на існування необхідності удосконалення законодавчого регулювання сфери національної безпеки, зокрема, у контексті фундаментальних положень, які виступають своєрідним дороговказом для розвитку інших положень. Чітке та системне їх розуміння є фактором ефективності та дієвості «поточного» законодавства.

6. Отримані результати дослідження дозволяють стверджувати про необхідність внесення змін до Конституції України, Законів України «Про Раду національної безпеки та оборони України» та «Про національну безпеку України».

Бібліографічні посилання:

1. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: монограф. Київ: Текст, 2003. 599 с.
2. Левик Б. С. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992-2009 рр. (воєнно-історичний аспект): автореф. дис. ... канд. істор.наук: 20.02.22. Львів, 2010. 17 с.
3. Ліпкан В. А. Безпекознавство: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. зі спец. у галузі безпеки. Київ, 2003. 208 с.
4. Ліпкан В. А. Міждисциплінарний підхід до формування націобезпекознавства. *Право України*. 2005. № 1. С. 94-99.
5. Ліпкан В. А. Націобезпекознавча парадигма. *Право України*. 2003. № 2. С. 120-123.
6. Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: моногр. Київ: Текст, 2003. 180 с.
7. Ліпкан В. А. Об'єкт, предмет і структура націобезпекознавства. *Право і безпека*. 2002. № 4. С. 26-29.
8. Ліпкан В. А. Поняття системи забезпечення національної безпеки України. *Право і безпека*. 2003. № 4. С. 57-60.
9. Ліпкан В. А. Поняття та зміст націобезпекознавства. *Право України*. 2003. № 9. С. 114-118.
10. Ліпкан В. А. Складові національної ідеї. *Право і безпека*. 2002. № 2. С. 182-184.
11. Ліпкан В. А. Тероризм і національна безпека України. Київ: Знання, 2000. 182 с.
12. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монограф. Харків: Право, 2009. 598 с.
13. Наливайко Л. Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2010. 40 с.
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про національну безпеку України». URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=63531&pf35401=447881.
15. Кучук А. М. Теоретичні основи правового поліцентризму: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
16. Пархоменко Н. М., Легуша С. М. До визначення змісту окремих методів теорії держави і міжнародного права. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2007. Вип. 13. С. 144-149.
17. Долгорученко К. Історико-правовий підхід у методології дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» Міністерства освіти і пропаганди Райху на окупованих українських територіях. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 161-166.
18. Христика Ю. Порівняльно-правовий метод у конституційно-правових дослідженнях. Підприємництво, господарство і право. 2019. Вип. 2. С. 156-160.
19. Костицький М. В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 3-13.
20. Про національну безпеку. Закон України від 21 червня 2018 року. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. С. 241
21. Гордієнко С. Г. Безпека України через безпеку держави. Сучасні проблеми забезпечення національної безпеки держави: тези III Міжнародної науково-практичної конференції (26 листопада 2020 року). Київ: Інститут УДО України КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 22-23.
22. Гончаренко О. М., Лисицин Е. М., Вагапов В. Б. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України. *Наука і оборона*. 2002. №1. С. 18-24.
23. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
24. Вовк О. Концепція національної безпеки України: теоретичний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 89. С. 77-80.
25. Alwan, A. (2020). Scientific approaches to the system of concepts of «national security»: international legal aspect. *Public Administration Aspects*, 7(12), 70-77.
27. Мосейко А. Г. Публічне адміністрування у сфері національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 20 с.
28. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.
29. Estevens, J. (2015). Migration, Security Challenges, and National Security. *Strategic Analysis*, 39 (4), 1-20.
30. Baldwin, D. (1997). The concept of security. *Review of International Studies*, 23(1), 5-26.
31. European Court of Human Rights. Case of *Khlaifia and Others v. Italy* (Application № 16483/12). URL <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170054>.
32. Кучук А. М. Теорія держави і права. Частина 1. Теорія держави: навч. посіб. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 111 с.
33. Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2008. 18 с.

Томирис БАЗАРБАЕВА
магістрант 1 года обучения

*(Академия правоохранительных органов
при Генеральной Прокуратуре
Республики Казахстан)*

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ И РАВНОПРАВИА СТОРОН ПРИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Актуальность статьи обусловлена тем, что современный этап развития отечественного уголовного процесса характеризуется поиском новых путей совершенствования досудебного производства в свете реализации принципов уголовно-процессуального права. В связи с этим представляется целесообразным обратиться к опыту зарубежных государств. Сравнительно-правовой анализ соответствующих норм зарубежного уголовно-процессуального законодательства является эффективным средством, позволяющим выявить те положительные черты, которые мог бы перенять национальный законодатель при совершенствовании досудебного производства. В статье автор на основе сравнительно-правового, формально-логического и других методов научного познания рассматривает формы, этапы, и особенности досудебного производства по уголовным делам в части соблюдения принципа состязательности и равноправия сторон в Республике Франция и Федеративной Республики Германия.

В заключение автор формулирует основные выводы, базирующиеся на положениях о том, что, несмотря на общность задач, структура досудебного производства в Республике Казахстан, Франции и ФРГ имеет существенные различия.

Ключевые слова: *досудебное производство, состязательность, предварительное расследование, равноправие сторон, предварительное следствие, дознание, защита, УПК Германии, УПК Франции, УПК РК.*

В настоящее время национальное уголовно-процессуальное законодательство требует для себя необратимой и решающей модернизации, которая сможет помочь вывести Республику Казахстан ближе к пьедесталу в списке стран с должным уровнем обеспечения соблюдения прав человека и гражданина. Так, одним из самых первых достижений в сфере уголовно-процессуальной деятельности, закрепленной в Концепции правовой политики РК на 2021-2030 гг., должно стать развитие принципа состязательности и равноправия сторон путем максимального обеспечения доступа граждан к правосудию. Это говорит о том, что имеется необходимость законодательно и правоприменительно выстроить четкий алгоритм по реализации одного из конституционно закрепленных принципов уголовного судопроизводства. Ведь при условиях выполнения требований по точному воспроизведению постулатов принципа состязательности и равноправия сторон, есть высокая вероятность избежания слыть государством, где, несмотря на демократическое государственное устройство, до сих пор превалирует обвинительный уклон расследования уголовных дел [2, с. 24-25].

Важным эмпирическим этапом в диссертационной работе автора является компаративистика, а точнее сравнительно-правовой анализ реализации принципа состязательности и равноправия сторон на досудебной стадии уголовного процесса Республики Казахстан и зарубежных стран с аналогичной формой правовой системы. То есть, со странами, где существует кодификация нормативно-правовых актов, такие как Германия и Франция.

Для казахстанского научного общества не будет новеллой утверждение о схожести и некоторой аналогии уголовно-процессуального законодательства Германии, Франции и Казахстана. Ведь уголовный процесс вышеупомянутых стран характеризуется довольно явной близостью основополагающих принципов в сфере регулирования уголовно-процессуальных правоотношений. Таким образом, общими признаками наших правовых систем является общность главных концептуальных идей, принципов, в части идеи правового государства и первоочередной защиты прав личности от преступных посягательств.

После распада СССР было понятно, что прежние нормы уголовно-процессуального законодательства, равно как и уголовного, не смогут долго просуществовать в период смены

государственного строя. В результате чего, практически сразу началась работа над проектом нового Уголовно-процессуального кодекса. При его создании и разработке широко использовался опыт Франции и Германии. Это и объясняет юридическую аксиому о том, что Французская республика, ФРГ и Республика Казахстан принадлежат к одной континентальной правовой системе. Поэтому осуществлять компаративистский анализ в разрезе уголовного процесса Республики Казахстан и США не имеет смысла, так как реализация принципа равноправия сторон в этой стране имеет состязательный характер, когда как Республика Казахстан до сих пор осуществляет уголовно-процессуальную деятельность, применяя инструменты смешанного типа уголовно-процессуальной формы. Данный факт и есть одно общее сходство между Республикой Казахстан, Германией и Францией.

Сам принцип состязательности, который процессуалисты стран с континентальной моделью судопроизводства – Франции, Германии, России и Казахстана, как и теоретики англо-американской модели, определяют как одно из основных начал своего процесса, вызывает огромный интерес у теоретиков. В Уголовно-процессуальных кодексах ФРГ и Франции, например, состязательность называется в числе основополагающих принципов уголовного судопроизводства. Ст. 23 УПК РК также закрепляет положение о том, что судопроизводство в РК осуществляется на основе принципа состязательности и равноправия сторон.

Но, несмотря на вышесказанное, ни один из трех уголовных процессов не может похвастаться наличием признаков идеального *состязательного типа*. Такими как: 1) наличие двух противоположных сторон (обвинение и защита); 2) процессуальное равноправие и равенство сторон; 3) независимость от сторон судов – нейтрального арбитра.

Более того, Франция и стала родиной *смешанного типа* уголовного процесса, в момент принятия Уголовно-процессуального кодекса в 1808 году. Для такого типа уголовного процесса характерны:

- 1) предварительное производство (досудебное расследование), которое включает элементы инквизиционного процесса, ограничивающие права подозреваемого;
- 2) окончательное производство (судебное разбирательство), с соблюдением гласности и состязательности.

Проводя аналогию с уголовно-процессуальным законодательством Казахстана и Французской Республики, необходимо начать анализ нормативно-правовой базы, регламентирующей досудебное производство Франции.

Итак, основными источниками уголовно-процессуального закона Франции являются: Конституция и УПК, принятые в 1958 году, а также нормы международного права, содержащихся в международных актах.

В отличие от казахстанской модели уголовного процесса, Франция не сепарировалась от института доследственной проверки. Так, согласно УПК Французской Республики стадиями уголовного процесса являются: дознание, возбуждение уголовного дела, предварительное следствие – досудебные стадии; судебное разбирательство, пересмотр и обжалование судебного решения – судебные стадии; стадия исполнения приговора.

Вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что деятельность полиции носит розыскной характер. Она тесно связана с оперативно-розыскными мероприятиями. Разносторонность действий полиции предопределяет надзор над ними со стороны трех субъектов: прокуратуры, обвинительной камеры (за законностью проведения следственных действий) и вышестоящих полицейских должностных лиц. В теории уголовного процесса французское дознание является общим расследованием, направленным к установлению события преступления и виновного лица. Последующее предварительное следствие направлено на выполнение задач специального расследования: выяснить причастность установленного лица к уголовному правонарушению.

Предварительное следствие во Французской Республике может быть начато только по инициативе прокурора. Таким образом, на основе результатов дознания прокурор возбуждает уголовный иск о применении наказаний в отношении подозреваемых (в отношении конкретных лиц) или по факту преступления. Этап возбуждения публичного иска считается самостоятельной стадией возбуждения уголовного дела органами уголовного преследования. Уголовный иск в форме специального требования (уголовное дело) прокурор направляет судебному следователю для производства предварительного следствия.

Стадия предварительного расследования состоит из двух инстанций: осуществляет следственный судья (I инстанция) и осуществляет обвинительная (следственная) камера при апелляционном суде (II инстанция).

Предварительное следствие осуществляется в состязательной форме. Французские процессуалисты отмечают следующие особенности предварительного следствия, обеспечивающие его состязательность:

- 1) Процессуальное положение следователя (его принадлежность к судебному ведомству) делает его независимым от прокуратуры;
- 2) Сторона обвинения (прокурор и полиция) уравниваются в правах со стороной защиты;
- 3) Имеется апелляционная инстанция для предварительного следствия в лице обвинительной (следственной) камеры. С соблюдением состязательной процедуры она осуществляет предание обвиняемого суду и рассматривает законность и обоснованность предварительного следствия;
- 4) Устанавливается строгий судебный контроль за деятельностью полиции, и четко определяются ее функции;
- 5) Устанавливаются процессуальные гарантии при заключении подследственного под стражу.

В отличие от казахстанского следователя, исполняющего свои обязанности в штате органов полиции, французский *Судебный следователь* – это состоящий в штате суда второго звена (трибунала большой инстанции) судья, назначенный президентом республики три года исполнять обязанности судебного следователя. Судебный следователь должен выполнять функцию юстиции, которая в состязательном процессе должна быть отделена от функций обвинения и защиты. Процессуальное положение судебного следователя создает реальные гарантии его независимости от стороны обвинения.

Результатом состязательности здесь будут являться следующие положения:

- 1) предварительное следствие может быть начато только при наличии требования прокурора (уголовного иска);
- 2) судебный следователь не вправе лично начать производство, он действует в пределах иска прокурора. Несмотря на это прокурор имеет право приносить следователю такие ходатайства о проведении процессуальных действий, в которых ему нельзя отказать. Однако судебный следователь самостоятелен в ведении следствия, не связан выводами прокуратуры и не ограничен собранными доказательствами. Он вправе сам собирать доказательства путем производства следственных действий. Следователь, учитывая аргументы сторон, принимает важнейшие процессуальные решения, например, о направлении дела, о применении мер пресечения к обвиняемому.

Одним из важнейших элементов состязательности во французском уголовном процессе является формальное равенство сторон. На практике прокуратура обладает большим весом, чем сторона защиты. Однако французское законодательство предоставляет обвиняемому и его защитнику такие же права на предварительном следствии, какие есть у прокурора. Так, защитник допускается к участию в деле с момента первого вызова обвиняемого к следственному судье, имеет право участвовать *во всех допросах и очных ставках*. Сторона защиты вправе знать все улики обвинения, она обладает всей полнотой прав по заявлению ходатайств. Следствием состязательности является распределение обязанности доказывания между сторонами. Если обвиняемый при своей защите что-либо утверждает, то он несет бремя доказывания этих обстоятельств. Уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан, напротив, не обременяет подозреваемого и обвиняемого какими-либо обязанностями, а предоставляет ему только права. Но важно учитывать, что бремя доказывания в национальном законодательстве подразумевает собой право на предоставление доказательств, регламентированное п. 8, ч. 7, ст. 68 УПК РК.

Еще одним важным показателем реализации принципа состязательности является вышеупомянутая следственная (обвинительная) камера. В подтверждение этой гипотезы, приведем элементарный пример: во Франции нет предельных сроков производства по делу на стадии предварительного следствия; их определяет сам следственный судья. Однако если следственный судья не произвел ни одного следственного действия в течение четырех месяцев, председатель обвинительной камеры может изъять у него дело и передать его в обвинительную камеру для принятия решения по существу. По данному факту жалобу в следственную камеру может подать и сторона защиты. По окончании предварительного следствия и после проверки материалов дела прокурором следственный судья окончательно квалифицирует деяние и передает материалы дела в обвинительную камеру, основные задачи которой: проверка качества работы следственного судьи, решение вопроса о предании суду или о прекращении дела, рассмотрение жалоб на действия судебной полиции и следственного судьи. [3, с. 9-14]

В Республике Казахстан аналогичными полномочиями наделен следственный судья. Согласно

статье 106 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, судья, на основании жалобы стороны защиты, вследствие проведенной проверки, выносит решения: 1) об отмене признанного незаконным процессуального решения; 2) о признании действия (бездействия) соответствующего должностного лица незаконными или необоснованными и его обязанности устранить допущенное нарушение;

3) о возложении на прокурора обязанности устранить допущенное нарушение прав и законных интересов гражданина или организации; 4) об оставлении жалобы без удовлетворения [1].

С учетом выше изложенных особенностей, можно сделать вывод, что реализация принципа состязательности и равноправия сторон на стадии предварительного следствия во Франции, менее формализована по сравнению с Казахской формой. Наличие института следственной камеры дает гарантии точного и неуклонного применения данного принципа, вследствие чего права и законные интересы лиц, вовлеченных в орбиту уголовного процесса, в частности стороны защиты, не имеют тенденции нарушаться. В основу уголовного процесса положено международное законодательство, которое инкорпорировано в УПК Франции. В связи с чем, в судопроизводстве практически напрямую применяются нормы международного права обеспечивающие права и свободы человека и гражданина.

Еще одним типичным представителем романо-германской правовой семьи (континентальной правовой системы), является Германия. Она, также как и большинство стран западной Европы примкнуло к ряду государств со смешанной формой уголовного процесса. Со временем ведение уголовного процесса в этой стране претерпело существенные изменения. В частности, в 1974 году был ликвидирован институт возбуждения уголовного дела. Это, в свою очередь, не укладывается в рамки смешанной формы уголовного процесса XX века.

Основным источником уголовного процесса Германии является УПК 1877 года. Этот Кодекс не только на многие десятилетия предопределил направления развития уголовно-процессуального права в самой Германии, но и оказал весомое влияние на развитие этой отрасли права в других странах, в том числе и в Республике Казахстан. УПК Германии, вступив в силу 1 октября 1879 года, за все прошедшее время подвергался лишь незначительным изменениям, что однозначно свидетельствует о его фундаментальности и продуманности.

Однако несмотря на то, что Германия, как и Казахстан, традиционно относится континентальному виду правовых систем, в УПК РК и Германии (далее – ФРГ) имеются существенные различия относительно регулирования досудебного производства.

Для того чтобы ясно понять уровень реализации принципа состязательности и равноправия сторон при расследовании преступлений в ФРГ, необходимо тщательно рассмотреть порядок и организацию предварительного расследования.

К международным источникам уголовно-процессуального права также относится Конвенция о защите прав человека и основных свобод, ратифицированная в 1952 г.

Так, в Конституции и УПК ФРГ принцип состязательности и равноправия сторон четко не регламентирован. Несмотря на это, ратифицированная Германией, Конвенция о защите прав человека и основных свобод от 1948 г., в частности статья 6, обуславливает реализацию данного принципа в уголовном процессе ФРГ.

Прокуратура, в отличие от казахстанского аналога, является органом дознания, на которого возложены обязанности по доказыванию на стадии предварительного расследования. Полиция в Германии не является органом дознания, но она, в соответствии с § 163 УПК, должна расследовать обстоятельства преступления и принять меры по недопущению противодействия к выяснению этих обстоятельств.

Под доказыванием в германском уголовном процессе понимается деятельность суда, заключающаяся в собирании, исследовании и оценке доказательств. Источниками доказательств могут являться вещи (предметы) и лица (свидетели).

Принято различать два этапа доказывания:

- 1) свободное, осуществляемое органами дознания;
- 2) строгое, осуществляемое судом.

Целью доказывания является установление объективной истины по делу. В отличие от казахстанской модели уголовного процесса, где суд – это независимый арбитр и активная его роль в доказывании по уголовному делу отсутствует, бремя доказывания в уголовном судопроизводстве ФРГ целиком и полностью лежит на суде.

В уголовном процессе Германии, как и в Республике Казахстан, производство первых следственных действий обуславливает начало досудебного расследования. Отсутствие стадии

возбуждения уголовного дела, от которого уголовно-процессуальное законодательство РК сепарировалось с принятием нового УПК в 2014 году, является еще одним признаком их схожести с уголовным процессом ФРГ.

В соответствии с § 136 УПК в начале первого допроса обвиняемому должно быть разъяснено, в совершении какого преступления он подозревается, его право, а не обязанность давать показания, право в любое время еще до первого допроса ходатайствовать о приглашении защитника, просить о представлении в свое оправдание отдельных доказательств, оспаривать выдвинутое против него подозрение. Эти положения подтверждают гипотезу автора о том, что несмотря на наличие в Германии смешанного типа уголовного процесса, состязательность и равноправие, в частности выражающиеся в прошении обвиняемым представить в свое оправдание отдельных доказательств, и изыскание органами дознания улик, не только избобличающих вину обвиняемого, но и его непричастность к совершению преступления.

Предварительное расследование, проводимое органами дознания (полицией и прокурором) не имеет детально регламентированной процессуальной формы и осуществляется розыскным порядком. Дознание в ФРГ схоже осуществлением оперативно-розыскной деятельности в РК. Более того, многие негласные оперативно-розыскные мероприятия регламентированы *уголовно-процессуальным кодексом ФРГ*, которые вправе применять полиция по разрешению суда. Расследование органами полиции чаще осуществляется вне процесса. Деятельность полиции является подготовительной для дальнейшего судебного доказывания. Она связана с отысканием информации, которая в ходе последующей легализации может стать доказательством по делу. Одним из вариантов легализации собранных доказательств является допрос полицейских в суде в качестве свидетелей.

Дознание заканчивается возбуждением публичного обвинения либо прекращением дела. Согласно ч. 1 § 170 УПК прокуратура возбуждает публичное обвинение путем направления в суд обвинительного акта.

В части предоставления обвиняемому защитника уголовный процесс ФРГ мало чем отличается от казахстанского. Так, обвиняемый имеет полное право на любой из стадий уголовного производства привлечь к помощи защитника. Привлеченному защитнику не может быть отказано в ознакомлении с протоколами допросов обвиняемого, заключений экспертов, выполненных в отношении его подзащитного. Защитник также имеет право присутствовать при допросе обвиняемого судьей, прокурором, но у него отсутствует право присутствовать при допросе полицией.

Помимо этого, существует еще одно ограничение прав стороны защиты, заключающееся в возможности отказа полицией в предоставлении материалов адвокату, если это угрожает достижению целей расследования. Что по нашему мнению может неоднозначно толковаться и в отдельных случаях дает возможность для злоупотребления данной привилегией органами дознания.

В ходе расследования адвокат имеет право выстраивать собственную линию защиты, собирать свидетельские показания, доказательства, заключения экспертов, и обращаться к услугам частных детективов.

Таким образом, защитник в уголовном процессе ФРГ, путем реализации своих прав и обязанностей в полном объеме, в соответствии с нормами уголовно-процессуального законодательства, призван обеспечить подзащитного соблюдением его прав и предоставлением ему равных возможностей в орбите уголовного судопроизводства.

Центральной стадией уголовного процесса Германии является судебное разбирательство. В котором рассматриваются все изысканные доказательства и показания, свидетельствующие о виновности либо о непричастности обвиняемого к преступлению. Эта стадия начинается с подготовительной части, за которой следует само судебное разбирательство, состоящее из судебного следствия, судебных прений, последнего слова подсудимого, постановления и провозглашения приговора. Согласно ч. 2 § 244 УПК, суд обязан для установления истины по долгу службы исследовать все факты и доказательства, которые имеют значение для разрешения дела. Наряду с обвинительным и оправдательным приговорами УПК предусматривает еще приговоры: о прекращении дела и о назначении мер исправления и безопасности.

Подводя итог краткой характеристике модели уголовного процесса и реализации в ней принципа состязательности и равноправия сторон в уголовном процессе Германии, необходимо сказать, что подобно модели Республики Казахстан, он относится к смешанному типу уголовного процесса, но несмотря на этот факт в его содержании преобладают основы состязательности, так как предварительному расследованию осуществляемому прокурором и полицией отводится лишь второстепенная роль, их деятельность по смыслу проводится и понимается как подготовка дела к судебному разбирательству.

Настоящий компаративистский анализ дает нам лишь общую характеризующую информацию о соблюдении и применении принципа состязательности в странах с аналогичной уголовно-процессуальной «типологией».

Таким образом, для того, чтобы права и свободы участников уголовного процесса могли гарантированно обеспечиваться государством, зарубежные страны на протяжении веков создавали механизмы их реализации. Республика Казахстан, являясь относительно молодым демократическим государством, чья уголовно-процессуальная политика направлена, в первую очередь, на защиту прав и законных интересов человека, только внедряет подобные механизмы. Юридические гарантии, законодательно регламентированные государственным аппаратом влияют на степень реализации конституционных принципов, что характеризует уровень предоставления прав и свобод граждан.

Бібліографічесіке ссылки:

1. Уголовно-процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года №231-VЗРК. Информационно-правовая система «Әділет».

2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

3. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=7553105>.

Анна КОЗИРЯ

Науковий керівник – Руслана МАКСАКОВА

завідувач кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права,
доктор юридичних наук, професор

*(Національний університет
«Запорізька політехніка»)*

**ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ
ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ**

Актуальність теми. Конституційний принцип участі громадян в управлінні державними та громадськими справами знаходить свою реалізацію в такій важливій формі, як звернення громадян. Конституція гарантує громадянам право направляти як індивідуальні, так і колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади чи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Це одна із основоположних засад взаємовідносин держави і людини, важлива ознака демократизму конституційного ладу України.

Питання практичної реалізації цього права врегульовані Законом України «Про звернення громадян», прийнятим ще 2 жовтня 1996 р. За цим Законом громадянам забезпечується право звертатися не лише до органів державної влади і місцевого самоврядування, а й до об'єднань громадян, установ, організацій незалежно від форм власності, до підприємств, засобів масової інформації, до посадових осіб відповідно до їхніх функціональних обов'язків щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних і особистих прав і законних інтересів чи з питань їх порушення. Правове регулювання звернень має досить велику нормативну базу, в тому числі й підзаконні нормативно-правові акти, що доповнюють зазначений Закон, але така широка нормативна регламентація інституту звернень все одно залишає місце для нормативно неврегульованих питань та численних проблем щодо реалізації конституційного права громадян на звернення.

Серед невіршених раніше частин загальної проблеми необхідно виділити й зловживання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх службовими і посадовими особами наданими їм повноваженнями, що унеможливує ефективну реалізацію громадянами свого права на звернення. Крім того, актуальною є проблема залишення звернень без розгляду та надання необґрунтованих відповідей громадянам. Така позиція формує правовий нігілізм у суспільстві та неповагу громадян до органів державної влади.

В рамках існуючого в Україні механізму роботи зі зверненнями громадян не налагоджено ефективної системи діалогу між органами державної влади і місцевого самоврядування,

об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності і суспільством, не сформовано реально працюючих «каналів зворотного зв'язку», які б допомагали поліпшенню інформаційного забезпечення роботи державного апарату, підприємств, установ та організацій і зростанню довіри суспільства до них. На сьогодні такий зв'язок ускладнений ще й обмежувальними заходами у зв'язку з COVID-19, що впливає й на можливості реалізації права громадян на звернення.

Об'єктом наукового проекту є суспільні відносини, які виникають при реалізації конституційного права на звернення в Україні.

Предмет наукового проекту — право на звернення як конституційно-правовий засіб захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Метою проекту є з'ясувати місце інституту звернення в системі захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, виявити його проблемні питання в умовах сучасних глобалізаційних викликів та запропонувати можливі шляхи їх вирішення.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі **завдання**: охарактеризувати звернення громадян як форму взаємодії людини з державою і прояв прямої демократії; з'ясувати роль та значення в реалізації прав людини; визначити поняття звернення та право на звернення й здійснити класифікацію звернень громадян; виявити ознаки та охарактеризувати принципи права громадян на звернення; провести класифікацію звернень; охарактеризувати порядок та строки розгляду звернень громадян; виявити проблемні питання реалізації права на звернення та запропонувати можливі шляхи їх вирішення.

Теоретична основа дослідження полягає в працях вчених, які займалися дослідженням проблем реалізації права громадян на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, в установи, організації незалежно від форм власності. Зокрема, були використані дослідження Безсонової М., Балашова І., Братель С., Заграй І., Кисіль Л., Котляревської Г., Лагутова Ю., Лазаренко Л., Магди С., Петрової І., Цимбалюк В.

Емпіричну базу дослідження склали нормативно-правові акти законодавства України, міжнародні акти, що встановлюють порядок реалізації права на звернення громадян та визначають порядок діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів з розгляду звернень.

Методологічну базу дослідження склали діалектичний, формально-логічний, системно-структурний, функціональний, догматичний, порівняльно-правовий і прогностичний методи.

Апробація результатів наукового проекту. Результати дослідження неодноразово обговорювалися на засіданнях кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Національного університету «Запорізька політехніка»; на відповідних науково-практичних заходах, а саме: на засіданнях круглого столу «Актуальні проблеми конституційного права та конституційної реформи в Україні» (м. Запоріжжя, 16 грудня 2020 р.); на III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного та публічного права» (2 квітня 2021 року м. Харків, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, тези опубліковано (див. Додаток А)).

Структура наукового проекту: вступ, три розділи, шість підрозділів, висновки, список використаних джерел, два додатки.

РОЗДІЛ 1. ІНСТИТУТ ЗВЕРНЕНЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Звернення громадян як форма взаємодії людини з державою і прояв прямої демократії

Можливість громадян своєї країни звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування є найважливішою умовою демократичної держави. Напевно, саме тому вітчизняними вченими значна увага приділяється аналізу інституту звернень. В юридичній літературі звернення розглядається як суб'єктивне право, як складова частина правового і конституційного статусу особистості, як інститут безпосередньої і частина представницької демократії [27, с. 57].

У той же час, як інститут прямої демократії, реалізація цього права залежить і від ступеня розвитку громадянського суспільства. Більшість політологів та науковців сходиться в думці, що в нашій державі воно знаходиться в стадії формування. Радянський період розвитку нашої держави, коли спостерігалось одержавлення всіх сфер життя суспільства, привів до того, що у громадян і в даний час спостерігається відсутність бажання брати участь в житті країни, вирішувати найбільш

важливі політичні, соціальні, економічні питання.

Слід погодитися з авторами, які стверджують, що формування громадянського суспільства не повинно розглядатися тільки як формування його структур, оскільки громадянське суспільство є не елементом політичної організації суспільства, а його умовою. Адже елементи громадянського суспільства, втягнуті в політичну організацію суспільства, стають державоподібними, перекриваються державою [27, с. 56].

Право ж на звернення як політичне також залежить від активності громадян. Необхідно констатувати, що в цьому плані воно нерідко ігнорується органами державної влади, оскільки пропозиції щодо вдосконалення законодавства або роботи відповідних органів носять рекомендаційний характер і розглядаються лише формально.

Звернення громадян до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій є найбільш важливою для громадян формою організації громадянського суспільства, тому що є «зворотним зв'язком» держави з її громадянами. Більш того, відповідно до Конституції України, звернення є конституційним правом кожного громадянина. Держава в особі представників органів державної влади, місцевого самоврядування має бути зацікавлена в підвищенні ефективності роботи зі зверненнями громадян, тому що це підвищить довіру людей до представників влади [35, с. 148].

Звернення громадян є одним з найбільш важливих засобів здійснення і охорони прав особистості, зміцнення зв'язків державного апарату з населенням. Звернення сприяє посиленню контролю населення за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування.

Право звернення свідчить про те, що вплив громадян на державні рішення не вичерпується правом обирати органи державної влади. Через пропозиції, заяви чи скарги громадяни чинять тиск на владу, як би тримають їх під контролем. Звернення до державних органів і обов'язок давати на них відповідь допомагає вирішенню багатьох соціальних конфліктів, попереджає масові невдоволення і охорони прав окремих осіб, якщо звичайно, не супроводжується бюрократичною тяганиною і формальними відписками [14, с. 16].

Направляючи звернення в будь-якої державний орган, громадянин вступає з ним у певні правовідносини. Зверненням можна вважати тільки таке послання, зі змісту якого явно слід бажання автора спонукати адресата (орган або посадова особа) до будь-яких юридично значимих дій. Звернення громадянина – спрямовані в державний орган, орган місцевого самоврядування або посадовій особі письмові пропозиції, заява або скарга, а також усне звернення громадянина до державного органу, орган місцевого самоврядування [14, с. 17].

Незважаючи на те, що метою звернення, як правило, є приватний інтерес громадянина, наслідки його звернення, в переважній більшості випадків, мають публічно-правове значення. По-перше, право звернення перетворюється в один із способів контролю за діями державних органів та органів місцевого самоврядування. По-друге, скасування неправомірного акта або засудження дії посадової особи є одним з елементів системи забезпечення законності. По-третє, відновлення законності і справедливості в результаті розгляду звернення по суті перетворює громадянина в учасника (іноді несвідомо) державно-владних відносин, значна частина яких є предметом конституційно-правового регулювання.

Як інститут право на звернення виконує наступні функції: 1) правозахисну, суть якої в тому, що звернення, як юридичний інститут, становить собою один із засобів захисту прав громадян: воно дозволяє попередити правопорушення, а якщо воно вже скоєно – усунути негативні наслідки і відновити порушене право; 2) інформаційну, яка полягає в тому, що звернення громадян – це найважливіше джерело відомостей, що надає змогу державі отримати інформацію про проблеми громадян; 3) комунікаційну, що виражається в тому, що звернення громадян можуть служити засобом обміну інформацією між державою і громадянами, і одночасно виступати свого роду каналом впливу, за допомогою використання якого громадяни мають можливість надавати вплив на прийняття владних рішень, а також брати безпосередню участь в процесі їх прийняття [26, с. 14].

Корисна взаємодія суспільства та влади можлива при забезпеченні двостороннього зв'язку, що передбачає в управлінні державою участь громадських організацій для вирішення суспільно значущих питань. Сьогодні громадське управління реалізується механізмом створення неурядових організацій, в яких громадяни можуть впливати на процеси прийняття рішень або консультуванням, або активною участю.

Громадянський зворотній зв'язок містить два різновиди: добровільний громадянський зворотний зв'язок та зв'язок за інформаційним запитом.

При добровільному зв'язку відбувається процес добровільної передачі громадськістю своїх

звернень або думок з приводу різних питань, органам державної влади.

При зв'язку за запитом державний апарат просить висловлювати суспільство свої думки, для цього в неурядові організації то в громадянські об'єднання надсилаються відповідні запити, щодо конкретних проблем.

Розглянемо деякі сучасні системи звернення громадян [18, с. 16].

1. Скриньки поштової. У багатьох розвинених країнах світу, влада встановлює поштові скриньки, в спеціально відведених для цього місцях, які жителі країни використовують для висловлювання своїх пропозицій та коментарів, щодо діяльності або бездіяльності влади, коментують прийняті закони, висловлюють свої думки та пишуть скарги в державні органи управління. В сучасному інформаційному світі все більшою популярністю користуються електронні поштові скриньки, на які громадяни надсилають в державні органи свої питання та пропозиції.

2. Електронні звернення. Громадянські звернення до влади через Internet Позитивним прикладом в цьому є Шотландія, уряд якої створив спеціальний web-сайт, на якому усі бажаючі можуть висловити свої думки, надати конкретні побажання, надіслати звернення або запитання до уряду країни, поспілкуватися в форумах та обмінятися думками з приводу політичної або соціальної ситуації в країні [22, с. 249].

3. Списки часто повторюючих питань (Frequently asked questions – FAQ). Це перелік питань, які найбільше хвилюють громадян, ці списки аналізуються спеціальними комп'ютерними програмами, це допомагає державному апарату країни вивчати проблеми і потреби громадян.

Серед методів проведення консультацій на постійній основі можна виділити такі важливі інструменти:

1. Приймальні для громадян від урядовців. Кожний пересічний громадянин, записавшись на прийом у спеціально відведений для цього час, має можливість особисто поспілкуватися з обраним представником державної влади. Задати йому хвилюючі питання. Висловити свої зауваження та побажання щодо роботи державного апарату. Така практика існує в багатьох розвинених країнах. Формально громадянські приймальні існують і в Україні, та все ж таки реально потрапити на прийом до чиновника в нашій країні досить складно.

2. Онлайн-чати з використанням системи Internet. Система інтенсивного діалогу через Internet. За допомогою онлайн-чату йде обмін думками між державним службовцем та громадянином або невеличкою групою громадян в режимі реального часу. За допомогою спеціальних систем усі питання, пропозиції та відповіді на них представником влади, відображаються на екранах усіх присутніх в такому діалозі. Це значно спрощує взаємообмін думками усіх бажаючих. Данія, Південна Корея, Швеція, та інші країни успішно використовують таку систему спілкування між суспільством і владою приблизно з 2000 р. [32, с. 227].

Змістом державно-правового інституту права громадян на звернення до державних органів є: одна з форм народовладдя, що здійснюється у вигляді обов'язкової для розгляду в установленому законом порядку громадянської ініціативи, спрямованої на прийняття органом державної влади або місцевого самоврядування в межах встановленої компетенції нормативно-правового акта, який не суперечить Конституції і законам, або рішенням в іншій формі суспільно значимого питання, що міститься в пропозиціях громадян; встановлений законом порядок захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, здійснюваний ними в публічно-правовій формі шляхом направлення заяв, скарг (та інших видів звернень) до органів державної влади або місцевого самоврядування [23, с. 8].

Таким чином, право громадян на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування можна розглядати як складову частину механізму здійснення народовладдя, змістом якого є безпосередній вираз громадянами та їх об'єднаннями своєї волі в різного роду посланнях, які направляються в ці органи.

1.2. Роль та значення інституту звернень в реалізації прав людини

Аналізуючи роль та значення звернення в реалізації прав людини, варто зазначити, що це важливий засіб здійснення і охорони прав особистості, посилення зв'язку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій з громадянами держави. Звернення громадян виступають, з одного боку значним джерелом даних, потрібних для вирішення різних питань державного і суспільного значення, з іншого - однією з ключових форм гарантій участі населення в управлінні різними справами суспільства і держави.

Слід акцентувати увагу на тому, що значення інституту звернень громадян величезне. Через звернення визначається баланс у взаємовідносинах людини і держави, проводиться формулювання механізмів впливу особистості на публічну владу. Варто зазначити, що люди можуть впливати на

публічну владу і реалізовувати контроль над її діяльністю через різні права і свободи: свободи слова, виборчого права, права на об'єднання. При цьому право на звернення до переліку зазначених можливостей виявляється самим часто реалізованим у взаєминах громадян і держави [24].

Право на звернення виступає можливістю реалізації населенням особистих політичних інтересів через те, що головним змістом права громадян на звернення виступає участь в різних політичних відносин. При цьому право громадян на звернення не позбавляється компонентів особистої заінтересованості індивіда в результаті реалізації даного права. Відповідно, в якійсь мірі право населення на звернення може ставитися до категорії персональних прав і свобод.

З урахуванням вищезазначеного, а також того, що право на звернення містить в собі два аспекти (можливість активного впливу людини на діяльність різних державних органів та органів місцевого самоврядування, і метод відновлення порушених прав за допомогою скарг і заяв), важливість ролі та значення питання, що стосується реалізації населенням власного конституційного права на звернення до органів публічної влади не викликає сумнівів [19, с. 37].

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ

2.1. Визначення поняття звернення та права громадян на звернення. Види звернень громадян

Взаємовідносини держави та особистості, пов'язані з реалізацією і захистом (відновленням) їх прав, свобод і законних інтересів, є однією з актуальних проблем сучасної юридичної науки і громадянського суспільства. Ця актуальність, перш за все, обумовлена природою правової держави, в якій розвиток демократичних інститутів, гарантування і забезпечення права людини є обов'язком держави, пріоритетом в його внутрішній і зовнішній політиці.

Як показує аналіз юридичної літератури, право на звернення виступає невід'ємним елементом правового статусу громадянина. Згідно ст. 40 Конституції України усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [1]. Спеціальним законом, що регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права на звернення, тобто права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів є Закон України «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 року [2].

Законодавчо визначено, що *звернення – це викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заява (клопотання) і скарги* (ст. 3 Закону України «Про звернення громадян»). Відповідно до ст. 1 згаданого Закону визначено, що *громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення* [2].

Не дивлячись на існування законодавчо встановленої конструкції поняття право на звернення – у науковій юридичній літературі існує значна кількість авторських визначень цього поняття. Наприклад, під правом громадян на звернення до органів державної влади розуміють особистісне суб'єктивне право, яке є однією з правових форм опосередкування суспільних відносин між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадянином щодо участі в управлінні справами держави. Право на звернення – це право громадян звертатися в письмовій або усній формі з пропозицією, заявою, клопотанням, а також з скаргою, які адресуються органам, в чію компетенцію входить вирішення певного кола питань. Втім, останнє визначення не розкриває змісту цього права, оскільки обмежується простим перерахуванням видів звернень. Також у пропонованій дефініції не охоплено всіх аспектів змісту даного права. Так, в ньому не передбачено права суб'єктів звертатися в ті чи інші органи через своїх представників. У той же час за цим визначенням можна зрозуміти, до яких форм демократії можна віднести це суб'єктивне право громадян [15, с. 67].

Право на звернення також визначають як волевиявлення людини, що виражається в конкретних діях, що мають письмову або усну форму, відповідну правилами, закріпленим в нормативно –

правових актах, що направляється до органів держави, щоб реалізувати, надати, захистити або відновити права і свободи [25, с. 43].

Окрім визначення поняття право на звернення як виду конституційних прав, існує і більш широке його визначення, в якому це поняття розкривається в якості правового інституту. Так, Олексюк Л. визначає право на звернення як правовий інститут, регламентований національним і міжнародним законодавством, за допомогою якого закріплюється право людини, їх об'єднань безпосередньо або через представників звертатися в усній або письмовій формі, індивідуально або колективно в органи, з метою забезпечення реалізації та захисту (відновлення) своїх прав, свобод і участі в управлінні справами держави [28, с. 108].

Право (в суто юридичному сенсі) – це система загальнообов'язкових, формально певних юридичних норм, що виражають суспільну, класову волю (конкретні інтереси суспільства, класів тощо), встановлених і забезпечуваних державою і спрямованих на врегулювання суспільних відносин [19, с. 39].

Інститут права – це природно утворена під впливом потреб і вимог життєдіяльності людей нормативно виражена і офіційно оформлена (у нормативно-правових актах, правових звичаї, нормативних договорах, судових прецедентах, судовій практиці) логічно вибудована система правових приписів, що регулюють соціально значущі суспільні відносини в інтересах людини і всього суспільства шляхом нормування свободи індивідів.

С. Алексеев розглядає право в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Такий підхід можна застосувати і щодо конституційного права громадян на звернення. В об'єктивному сенсі, право громадян на звернення розуміється як сукупність норм, по-перше, що представляють правовий інститут; по-друге, що забезпечують реалізацію права кожного на поведження з метою своєї участі в управлінні держави; по-третє, сприяють реалізації, захисту (відновлення) порушених прав і свобод [22, с. 274].

У суб'єктивному сенсі, право громадян на звернення – це сукупність визначених правомочностей, які регламентують право поведінки і право вимоги суб'єктів даних правовідносин. Виділяють наступні правомочності для суб'єктів звернень: 1) право на аналіз діяльності державних органів; 2) право вносити пропозиції щодо поліпшення діяльності відповідного органу та їх посадових осіб, приймати або скасовувати акти, а також вносити в них зміни і доповнення; 3) право звертатися про сприяння в реалізації прав і свобод; 4) право вимагати про захист (відновлення) прав і свобод; 5) право повідомляти про порушення законності і інші правомочності [18, с. 16].

Крім перерахованих правомочностей, можна назвати і ще одне: критичний аналіз дії (бездіяльності) індивідів і посадових осіб. В даному контексті треба відзначити, що кожен дозвіл має зустрічний обов'язок, який поширюється як на адресатів звернення, так і на заявників. Адресати зобов'язані в установленому порядку закону розглянути звернення і дати відповідь заявникам. Обов'язок же громадян (суб'єктів звернень) полягає в тому, щоб вони не подавали звернень, які містять наклеп, образи тощо. В іншому випадку, вони також несуть відповідальність, згідно з цивільним адміністративним та кримінальним законодавством [34, с. 76].

2.2. Ознаки та принципи права громадян на звернення

З'ясування змісту права громадян на звернення не можливе без визначення ознак цього права та розуміння його основних принципів. Аналіз норм Конституції України Закону України «Про звернення громадян» та інших джерел дозволяє нам говорити про такі **ознаки права громадян на звернення**: 1) це право можна реалізувати як колективно, так і індивідуально. Ця ознака означає, що воно відноситься до числа основних прав і свобод людини і громадянина та може реалізовувати ся колективно, тобто з іншими суб'єктами права, або самостійно. При цьому, як правило, метою колективного звернення частіше є публічний інтерес, метою ж індивідуального інтерес одного індивіда; 2) це право реалізується шляхом подання звернення в усній, письмовій та електронній формах, що вельми важливо в сучасних умовах; 3) використовується з метою забезпечення участі в управлінні справами держави, захисту (відновлення) і реалізації прав і свобод [21, с. 206].

Реалізація особою визначеного у статті 40 Конституції України права на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб являє собою заснований на осмисленому волевиявленні її акт вступу у правовідносини (шляхом особистого звернення чи направлення письмового звернення за передбаченими законом правилами компетенції, із зазначенням у ньому прізвища, ім'я, по батькові, місця проживання, викладенням суті порушених питань, підписаного та складеного відповідно до вимог, закріплених у статті 5 Закону) із зазначеними суб'єктами публічної влади для досягнення певної мети. Щоб звернення за формою та змістом

відповідало вказаним вимогам Закону, суб'єкт звернення при реалізації названого права має усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними [37].

Розглядаючи право громадян на звернення, як комплексний правовий інститут, необхідно виділити **основні принципи, які лежать в основі реалізації даного права**: 1) Принцип загального права на звернення, виявляється в забороні зловживання правом на подання звернення до органів влади; 2) Принцип свободи і добровільності звернення, означає, що громадяни мають право вільно направляти до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, підприємству, установі, організації письмові пропозиції, заяви чи скарги, а також усно звертатися до них; 3) Принцип загальності полягає в тому, що правом на звернення володіють будь-які фізичні особи; 4) Принцип рівноправності – не можуть надаватися переваги щодо звернення; 5) Принцип гласності – відповідно до якого розгляду повинні підлягати всі без винятку звернення громадян і встановлюватися гарантії безпеки громадян-ініціаторів звернення; 6) Принцип рівної відповідальності громадянина і органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій; 7) Принцип підвідомчості, означає, що розгляд звернення повинен робити той державний орган, орган місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємство, установа, організація до чієї компетенції входить розміщення питання, поставленого у зверненні [21, с. 189].

До специфічних принципів, як до принципів окремого інституту права звернення належать такі: 1) Невід'ємність – він означає, що права людини належать їй від народження і мають природний характер, держава може лише регулювати їх здійснення і встановлювати для них гарантії; 2) Можливість звернення в усній і письмовій формі – суть даного принципу полягає в тому, що поряд з письмовими зверненнями, громадяни можуть звертатися в усній формі; 3) Принцип індивідуальності і колективності реалізації права громадян на звернення – означає, що суб'єктом права на звернення можуть бути як один громадянин, так і група зацікавлених осіб (колективне звернення); 4) Реалізація конституційного права на участь в управлінні справами держави – цей принцип пов'язаний з принципом народовладдя – однієї з основ Конституційного ладу, і закріплює право кожного члена будь-якого суспільства брати участь в управлінні загальними державними справами за допомогою звернення; 5) Конституційно-правова закріпленість права громадян на звернення – процес конституційно-правового закріплення служить спонуканням для вироблення пропозицій, створення ефективних механізмів, що дозволяють людині невідкладно захищати свої законні інтереси, брати участь у розгляді звернень та прийнятті рішень, що стосуються їх прав; 6) Наявність свого специфічного механізму правового регулювання – необхідно враховувати специфіку змісту деяких звернень, види звернень, розгляд яких має ґрунтуватися на різних підходах до правового регулювання [15, с. 67].

2.3. Види звернень громадян

У сучасній навчальній та науковій літературі існують різні підходи до класифікації звернень громадян. Ми пропонуємо при розгляді цього питання виходити з нормативного регулювання права громадян на звернення. Тому, в основу класифікації звернень пропонуємо покласти норми Закону «Про звернення громадян», Класифікатора звернень громадян, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 858, а також Порядку розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Державній митній службі України та її територіальних органах, затвердженого Наказом Міністерства фінансів України 23 листопада 2020 р. № 724, проаналізував які можемо запропонувати поділ звернень громадян на види (див. Додаток Б).

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕДУРНІ ПИТАННЯ ПОРЯДКУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ В УКРАЇНІ

3.1. Порядок та строки розгляду звернень громадян

Звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування є одним з найважливіших способів реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Механізм розгляду звернень громадян має важливе суспільне значення, так як населення за рахунок звернень бере участь у визначенні завдань і напрямів діяльності органів влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій у виробленні проектів їх рішень, в контролі за діяльністю їх посадових осіб [16, с. 112].

Законом України «Про звернення громадян» визначено обов'язкові елементи звернення: там має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається [2]. Лише в тому разі, якщо звернення містить всі ці законодавчо визначені обов'язкові елементи – звернення підлягає розгляду.

Робота зі зверненнями громадян - процес прийому, і обробки звернень громадян відповідним структурним підрозділом врегульовано Інструкцією з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації від 14.04.1997 №348 [4].

Так, згідно п. 2 цієї Інструкції усі пропозиції, заяви і скарги, що надійшли, повинні прийматися та централізовано реєструватися у день їх надходження, а ті, що надійшли у неробочий день та час, – наступного після нього робочого дня на реєстраційно-контрольних картках, придатних для оброблення персональними комп'ютерами або в журналах. Конверти (вирізки з них) зберігаються разом з пропозицією, заявою, скаргою. Облік особистого прийому громадян ведеться на картках, у журналах або за допомогою електронно-обчислювальної техніки. За відсутності в організації системи електронного документообігу письмове звернення, отримане за допомогою Інтернету, засобів електронного зв'язку (електронне звернення), перед реєстрацією роздруковується на папері [4].

Електронне звернення приймається на визначену електронну адресу або шляхом заповнення електронної форми, яка розміщується на офіційному веб-сайті організації. Датою подання електронного звернення є дата надходження звернення на визначену електронну адресу або дата заповнення електронної форми та її відправлення. Якщо електронне звернення надійшло на визначену електронну адресу у неробочий день та час, то датою подання електронного звернення вважається наступний після нього робочий день [29, с. 98].

Розміщена на офіційному веб-сайті організації електронна форма повинна мати графі для зазначення громадянином свого прізвища, імені, по батькові, місця проживання, електронної поштової адреси (відомостей про інші засоби зв'язку з ним), викладення суті порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги, дати подання звернення.

Письмові та усні пропозиції, заяви і скарги, подані на особистому прийомі, також підлягають централізованій реєстрації на реєстраційно-контрольних картках, придатних для оброблення персональними комп'ютерами, або в журналах.

Також існують певні особливості розгляду звернень громадян, які визначаються: постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 858 «Про затвердження Класифікатора звернень громадян» [9]; Методикою оцінювання рівня роботи із зверненнями громадян в органах виконавчої влади, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24.06.2009 р. № 630 [10]; Положенням про Єдину систему опрацювання звернень, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 р. № 976 [11].

При цьому варто зазначити також про значний масив відомчих актів, які регулюють питання порядку розгляду звернень та організації особистого прийому громадян в державних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, зокрема: Інструкцією про порядок розгляду звернень і запитів та особистого прийому громадян в органах прокуратури України, затвердженою Наказом Генерального прокурора 06.08.2020 р. № 363 [5]; Порядком розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України, затвердженою Наказом Міністерства внутрішніх справ України 15.11.2017 р. № 930 [6]; Порядком розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Державній фіскальній службі України та її територіальних органах, затвердженого Наказом Міністерства фінансів України 02.03.2015 р. № 271 [7]; Порядком розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Державній митній службі України та її територіальних органах, затверджений Наказом Міністерства фінансів України від 23 листопада 2020 року № 724 [13]; Порядком розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України 15 лютого 2017 року № 388/5 [8] тощо.

Наприклад, Порядком розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України визначено, що усні звернення, що

надійшли на телефонну «гарячу лінію» Національної поліції України (далі – «гаряча лінія») приймаються підрозділом забезпечення діяльності «гарячої лінії» (далі – контакт-центр) та заносяться до електронного реєстру вхідних дзвінків, які надходять на «гарячу лінію» [6].

Важливою гарантією дотримання прав населення в цьому виробництві виступає законодавче визначення термінів і процедури вивчення надходять звернень. Так, згідно ст. 20 Закону України «Про звернення громадян» встановлено, що звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів [2].

3.2. Проблемні питання реалізації права на звернення та можливі шляхи їх вирішення

Сьогодні все частіше говорять про необхідність налагодження ефективної системи діалогу між владою і суспільством, створення нових «каналів зворотного зв'язку», що сприяють як поліпшенню інформаційного забезпечення діяльності державного апарату, так і підвищенню довіри суспільства до владних інститутів [14, с. 17].

Створення ефективних механізмів взаємодії громадян і владних структур, як на державному, так і на місцевому рівні стало однією з найважливіших завдань нашого часу. До показників ефективності роботи зі зверненнями відносяться такі показники, як обсяг звернень, що надійшли і розглянутих звернень, норми часу, витрачені на розгляд звернення.

Проаналізувавши основні недоліки, які виявляються при розгляді звернень громадян, – можна виділити дві основні проблеми, які є перешкодою для належної реалізації громадянами права на звернення і головне, які перешкоджають досягати основної мети звернення, яке подає громадянин. По-перше, чисельність співробітників органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій на практиці є малочисельною для розгляду того величезного масиву звернень, які вони отримують. Цей фактор впливає на якість задоволення вимог, або врахування пропозиції, які вказані в зверненні. По-друге, структура дій і операцій, які становлять роботу зі зверненнями громадян, вимагає більшої деталізації і доповнення новими, які не зазначені в ній [27, с. 55].

Слід зазначити, що виникають певні проблемні аспекти при реалізації даного правового інституту в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій і до них слід віднести: порушення термінів розгляду звернень громадян; недотримання порядку продовження строків розгляду звернень громадян; невідповідність наданих відповідей на звернення громадян принципам змістовності і об'єктивності, а також недоліки в правильності їх оформлення; недоліки в мотивованих висновках по проведених перевірках заяв і скарг громадян, або їх заміна висновками службових перевірок; проблеми і труднощі, що виникають у посадових осіб при прийнятті організаційних рішень за зверненнями громадян; складності знання основ і процедури припинення листування з громадянами [33, с. 185].

До блоку проблемних питань стосовно порушень термінів розгляду звернень слід відносити недотримання вимог щодо строків розгляду звернення, а також перевищення терміну при перенаправленні звернення за підвідомчістю (5 днів). У цьому випадку термін обчислюється з моменту реєстрації звернення. Обов'язковою умовою в даному випадку є письмове повідомлення заявника про факт перенаправлення звернення до іншого органу влади, місцевого самоврядування, підприємства із зазначенням їх повного найменування та юридичної адреси [33, с. 189].

До наступної категорії порушень відносяться недотримання принципів повноти, всебічності та об'єктивності при розгляді звернень, що проявляється порушеннями при підготовці мотивованих висновків по проведених перевірках заяв і скарг громадян, а також недоліки в повідомленнях, що направляються заявникам. Так, до найбільш типових порушень в даному блоці відносяться: 1) відсутність у вступній частині висновку перевірки та розгляду питання за звернення інформації про посади, звання, ініціалах, прізвища співробітника, який проводив розгляд звернення; 2) заміна висновку перевірки за зверненням висновком службової перевірки; 3) відсутність в описовій частині висновків об'єктивного аналізу фактів і обставин, встановлених за результатами перевірки, а також відомостей, документів і матеріалів, що підтверджують або спростовують доводи заявників; 4) надсилання відповідей неналежної якості (відповідь дано не по суті всіх поставлених питань; нерозшифровані аббревіатури; наявність помилок в тексті щодо даних заявника; відсутність посилань

на нормативні правові акти, що послужили підставою для прийняття рішення і т.д.) [24].

До основних порушень при прийнятті організаційного рішення при розгляді звернень відноситься направлення звернення на адресу посадової особи, або органу дії або бездіяльності яких оскаржуються. Також у особи, яка приймає організаційне рішення за зверненням мають місце труднощі при визначенні відповідального виконавця (сфери компетенції), що призводить до необґрунтованих перенаправлень звернень від одного підрозділу (територіального органу) до іншого. Внаслідок чого, термін розгляду скорочується, змушуючи компетентного виконавця, з метою укласти в терміни, розглядати звернення формально і не в повному обсязі [20, с. 112].

Досить чимало запитань виникає при ухваленні рішення про припинення листування, а саме: підстави для припинення, правильність оформлення, хто уповноважений підписати висновок, як правильно підготувати відповідь заявнику і як надалі розглядати чергові звернення від заявників, листування з якими припинено.

При розгляді повторних звернень громадян, на які раніше неодноразово направлялися відповіді по суті всіх поставлених питань, відповідальний виконавець готує мотивований висновок про визнання звернення безпідставним. У висновку необхідно відображати інформацію про всі раніше подані звернення і розміщені них питаннях, по яким листування припиняється, а також прийнятих за ними рішень і спрямованих відповідями з реквізитами. Про це рішення громадянину надсилається повідомлення

із зазначенням усіх питань, листування за якими припинено. Всі подальші звернення від громадян, листування з якими припинено, перевіряються на наявність нових доказів і обставин, в разі їх відсутності, виконавець готує доповідну записку із зазначенням питань, за якими припинено листування і повідомлення про це заявника та списує в справу.

Таким чином, підбиваючи підсумок щодо основних проблем, які виникають при роботі зі зверненнями громадян слід зазначити, що крім вищевказаних проблем і недоліків посадових осіб при розгляді звернень громадян допускають такі помилки: оформлення організаційного рішення керівника щодо поводження в формі резолюції безпосередньо на тексті звернення; послідовність зберігання документів не дотримується; відсутність описів до справ розглянутих звернень; передача на зберігання в канцелярію письмових звернень без позначки керівника самостійного підрозділу, що звичайно, вимагає від кожної посадової особи дисциплінованості і знання положень законодавства, яке регламентує питання в даній сфері, з тим, щоб не допустити порушень охоронюваних закон прав і свобод громадян [33, с. 191].

З урахуванням нинішньої ситуації, що спричинена розповсюдженням COVID-19 та запровадження карантину на території України згідно постанови КМУ «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-COV-2» від 11 березня 2020 р. № 211, звертає на себе увагу ситуація щодо дотримання строків розгляду звернень та способів подання громадянами цих звернень в умовах обмежених можливостей щодо пересування та особистого спілкування.

Так, проектом Закону про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» № 3294 від 30.03.2020 року було запропоновано: «... з дня оголошення карантину зупиняється перебіг строків звернення за отриманням адміністративних та інших послуг та строків надання цих послуг, визначених законом, перебіг строків розгляду звернень громадян, запитів на публічну інформацію...» [30].

Згідно висновку до цього законопроекту зупинення строків не є обґрунтованим, адже особливістю процесуальних норм, якими регламентується діяльність державних органів, є тісна взаємопов'язаність, системність та поетапність процедурних механізмів, включаючи систему перебігу строків. Тому зупинення перебігу одного строку неминуче впливає на перебіг інших строків, коригування яких має, на наш погляд, відбуватись комплексно і для кожного механізму взаємовідносин окремо. Зважаючи на важливість дотримання строків розгляду звернень, 05.05.2020 року цей законопроект було відкликано.

Таке відкликання законопроекту продиктоване необхідністю недопущення порушення загальноновизнаного права на інформацію, обмеження професійного права адвокатів на заняття адвокатською діяльністю шляхом отримання інформації на адвокатський запит. Під час дії карантину на території України реалізація права громадян на звернення в більшості випадків здійснюється за допомогою засобів телефонного зв'язку, зокрема через визначені контактні центри та телефонні «гарячі лінії» [36].

До того ж, під час запровадження дії карантину в приміщеннях державних органів розміщені

скриньки для письмових звернень громадян, які перевіряються уповноваженими особами державного органу та які розглядаються в межах норм чинного законодавства.

Варто також звернути увагу і на те, що громадяни допускають ряд помилок при направленні звернення і це, в свою чергу негативно впливає на вирішення питання по суті. Так, насамперед, громадяни повинні пам'ятати, що звернення повинні адресуватися тим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

Основною причиною надходження звернення, що в подальшому перенаправляються за належністю, є необізнаність громадян у сфері функціональних повноважень та завдання органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій.

Звернення, які не підлягали розгляду відповідно до статей 8 і 17 Закону України «Про звернення громадян», органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій не розглядаються у зв'язку з тим, що попередні звернення були вирішені по суті або такі звернення мали інформативний характер. Це не є порушенням вимог щодо розгляду звернень, втім це свідчить про низьку обізнаність громадян про законодавство у сфері звернення, зокрема, вимог до звернення [2].

З метою ознайомлення громадян із законодавством у сфері звернення та поліпшення якості роботи зі звернення громадян рекомендується на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет здійснювати регулярно розміщення інформації відносно особистих прийомів громадян, роботи громадських приймалень, графіку та порядку особистого прийому громадян керівництвом, розпорядку та номерів телефонів, за якими працює «гаряча» телефонна лінія, телефон довіри.

Громадяни мають право брати участь в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, взаємодіяти з владою, розбиратися в питаннях, що стосуються територіальної громади, завданнях діяльності влади, що сприяє вирішенню проблем підвищення якості управління, зміцнює взаємодію з владними органами.

Відтак, від органів державної влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій в рамках виконуваних ними управлінських функцій вимагається ініціатива і зацікавленість в посиленні «зворотного зв'язку», в тому числі в роботі зі зверненнями населення. Тому для ефективної роботи зі зверненнями громадян необхідне дотримання наступних умов: 1) створення оптимальних умов для громадян щодо захисту їх прав і свобод; 2) зміцнення зв'язків з населенням; 3) управління та контроль за виконанням програм підвищення ефективності роботи влади; 4) поліпшення якості та розширення переліку інформаційних послуг, що надаються громадянам; 5) обмеження посередництва, тобто забезпечення зв'язку з владою, підприємствами, установами та організаціями напряду [24].

ВИСНОВКИ

Право громадян на звернення органів державної влади, до місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, в установ, організацій є одним з важливих елементів правового статусу громадянина. Завдяки інституту звернень громадян може здійснювати найбільш повноцінний зв'язок з органами влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, між громадянами і суспільством в цілому.

Це право можна вважати одним з важелів впливу на діяльність державних органів і органів місцевого самоврядування. Відзначимо, що реалізація права на звернення передбачає розвиток особистої ініціативи і особистої зацікавленості громадян при вирішенні питань державного і громадського характеру.

Інститут звернення громадян є своєрідною формою громадського контролю, за допомогою якого виражаються погляди, пропозиції чи невдоволення громадян тими чи іншими діями органів державної влади, які повинні бути розглянуті та з приводу яких необхідно прийняти рішення. Крім того, право на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з гарантій дотримання прав і свобод громадян. Адже, звернення громадян є однією з форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Звернення громадян є також ефективним способом відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань.

Основним нормативним актом, що регулює реалізацію права громадян на звернення є Закон України «Про звернення громадян». Даний закон є базовим документом для розробки і введення правил та інструкцій з розгляду звернень громадян органами державної влади та органами місцевого

самоврядування. На його основі розроблено Інструкцію з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації, яка окреслює загальний порядок реєстрації, розгляду звернень громадян.

Також в законодавстві України є галузеві порядки та інструкції, які регулюють порядок звернення до органів Національної поліції України, органів прокуратури тощо. Існуючі підзаконні нормативно-правові акти, які регулюють порядок реєстрації, розгляду звернень громадян, мають свої особливості, але не суперечать Закону України «Про звернення громадян».

Діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, підприємств, установ, організацій щодо розгляду звернень громадян накладає на них певні завдання і функції, основними з яких є обов'язковий розгляд звернень, в тому числі при особистому прийомі, а також контроль за підготовкою відповідей громадянам.

У рамках розгляду порядку звернень громадян державними органами влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями можна дійти до висновків про необхідність деяких змін, направлених на вдосконалення їх роботи при розгляді звернень:

1. Керівники державних органів влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій повинні здійснювати в рамках своєї діяльності комплексний аналіз причин збільшення випадків звернення громадян в режимі моніторингу.

2. Необхідно посилити контроль розгляду письмових та усних звернень громадян та дотримання дисципліни за розглядом цих звернень.

3. Проводити регулярне висвітлення в ЗМІ актуальних тем за зверненнями громадян і залученню уваги до них влади та громадськості.

Бібліографічні посилання:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141.
2. Про звернення громадян: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 47, ст.256.
3. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, с. 314.
4. Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації від 14.04.1997 № 348.
5. Інструкція про порядок розгляду звернень і запитів та особистого прийому громадян в органах прокуратури України, затверджена Наказом Генерального прокурора 06.08.2020 р. № 363.
6. Порядок розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України, затверджений Наказом Міністерства внутрішніх справ України 15.11.2017 р. № 930.
7. Порядок розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Державній фіскальній службі України та її територіальних органах, затверджений Наказом Міністерства фінансів України 02.03.2015 р. № 271.
8. Порядок розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління, затверджений Наказом Міністерства юстиції України 15 лютого 2017 року № 388/5.
9. Про затвердження Класифікатора звернень громадян: постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 858.
10. Методикою оцінювання рівня роботи із зверненнями громадян в органах виконавчої влади, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24.06.2009 р. № 630.
11. Положення про Єдину систему опрацювання звернень, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 р. № 976.
12. Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування: Указ Президента України від 07.02.2008 р. № 109.
13. Порядок розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Державній митній службі України та її територіальних органах, затверджений Наказом Міністерства фінансів України від 23 листопада 2020 року № 724. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0086-21#Text>.
14. Балашов І. В. Забезпечення конституційних прав на звернення громадян відповідно до вимог Закону України «Про звернення громадян». Бюлетень Міністерства юстиції України. 2017. № 6. С. 17-18.
15. Братель С. Г. Права громадян під час звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування: порівняльно-правовий аналіз. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 9-2(1). С. 66-68.

16. Дука В. В. Порівняльний аналіз Закону України «Про звернення громадян» із аналогічним законодавством країн Співдружності Незалежних Держав, що межують із Україною. *Публічне право*. 2018. № 2. С. 110-118.
17. Заграй І. С. Деякі питання реалізації громадянами права на звернення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 10. С. 24-26.
18. Ієрусалімова І. О. Становлення в Україні інституту права громадян на звернення: історико-правові аспекти. *Митна справа*. 2015. № 5(2). С. 14-19.
19. Капуловський А. В. Значення інституту звернень громадян в умовах наростання загроз національній безпеці. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 3. С. 37-42.
20. Кисіль Л. Є. Відносини, що виникають за зверненнями громадян до органів публічної адміністрації: деякі аспекти адміністративно-правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 109-113.
21. Колісник В. П., Барабаш Ю. Г. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Х.: *Право*, 2008. 416 с.
22. Слінько Т. М. Конституційне право України: підручник. Харків: *Право*, 2020. 592 с.
23. Котляревська Г. М. Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. К., 2011. 20 с.
24. Лагутов Ю. Е. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. Київ, 2009. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/4.html>.
25. Лазарева Л. О. Механізм розгляду звернень громадян: досвід Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. *Аспекти публічного управління*. 2013. № 1. С. 41-45.
26. Лазаренко Л. А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2010. 21 с.
27. Магда С. О. Проблеми реалізації права громадян на звернення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: *Право*. 2016. вип. 21. С. 54-57.
28. Олексюк Л. В. Механізми забезпечення доступу до публічної інформації та опрацювання звернень громадян: загальне та особливості, підходи до уніфікації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 8. С. 106-113.
29. Петрова І., Тімотіна Д. Організація роботи з електронними зверненнями громадян в сучасній Україні. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2015. Т. 22-23. С. 95-100.
30. Проект Закону про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» № 3294 від 30.03.2020 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68503.
31. Решота В. В. Електронна петиція як новий інструмент звернення громадян до органів публічної адміністрації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Юриспруденція*. 2015. Вип. 15(1). С. 91-94.
32. Самодзен М. В. Конституційне право громадян на звернення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 31. С. 225-228.
33. Соболь В. Актуальні проблеми забезпечення реалізації права громадян на звернення до органів влади. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. Вип. 1. С. 184-195.
34. Стародубцев А. А. Звернення громадян як засіб забезпечення законності діяльності публічної адміністрації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: *Право*. 2017. Вип. 23. С. 75-79.
35. Цимбалюк В. І. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Молодий вчений*. 2017. № 5.1. С. 149-154.
36. Як реалізувати своє право на усне звернення до органів юстиції в умовах карантину? *Пресслужба управління юстиції*. 09 червня 2020 року. URL: <https://kovelpost.com/blogs/7810>.
37. Рішення Конституційного Суду України 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text>.

Олена БІТЮКОВА
Владислава СТАДНІК

Науковий керівник – Аліна ГАВЛОВСЬКА
доцент кафедри галузевого права,
кандидат юридичних наук

(Херсонський державний університет)

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ БІОЕТИКИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВОВОМУ ПОЛІ (XX-XXI ст.)

Актуальність теми. Актуальність дослідження питання біоетики пов'язано з такими соціально-правовими явищами та складовими медицини, як: співвідношення традиційної та нетрадиційної медицини; стосунки між лікарем та пацієнтом; проблеми експериментів у фармації; біобезпека хірургії; безпека трансфузіології та трансплантології; етика донорства, ефтаназії, суїциду за сприянням лікарів; етика медичної генетики (зокрема і клонування); застосування репродуктивних технологій та штучного аборту, систем життєзабезпечення та реанімації; етика проведення наукових досліджень, експериментів та клінічних випробувань лікарських засобів та нових методів лікування; питання збереження медичної таємниці; біотероризм, пандемія COVID-19 тощо.

Дослідження біоетики має тривалу історію, серед останніх слід відмітити дослідження таких науковців, як: С. Пустовіт «Європейська біоетика: теорія и практика» [20]; В. Третякова ««Загальна декларація про біоетику та права людини» як універсальне джерело міжнародного біоетичного права» [22]; А. Орлеан «Історія формування міжнародних, європейських та вітчизняних стандартів кримінально-правового забезпечення охорони людини від біологічної експлуатації» [16]; І. Сенюта «Законодавче забезпечення проведення медико-біологічних експериментів: міжнародні стандарти і національний досвід» [21]; О. Мислива «Кримінально-правова характеристика та запобігання незаконній діяльності у сфері трансплантації» [15]; В. Запорожан, М. Аряєв «Біоетика та біобезпека» [9]; Б. Островська Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики [18]; О. Ліщинська «Основні принципи сучасної біоетики» [14].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційну роботу виконано в контексті тематики науково-дослідної роботи кафедри публічного та міжнародного права і правоохоронної діяльності факультету бізнесу і права ХДУ «Проблеми правової теорії інтеграційних процесів: міжнародний та національний вимір» (номер державної реєстрації № 0118U001552).

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні сучасного розуміння біоетики в міжнародному правовому полі XX-XXI ст.

У відповідності до мети було сформульовано наступні завдання:

- 1) визначити передумови становлення та розвитку біоетики у світі;
- 2) проаналізувати поняття та сутність біоетики;
- 3) систематизувати нормативно-правове регулювання біоетики;
- 4) розкрити особливості регіональних моделей біоетики;
- 5) охарактеризувати біоетичну систему України.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові відносини, що виникають в формування, впровадження та функціонування біоетики.

Предметом дослідження є сучасне розуміння біоетики в міжнародному правовому полі XX-XXI ст.

Методи дослідження. Тематика кваліфікаційної роботи зумовила необхідність застосування відповідного методологічного апарату науки, зокрема: науковий правовий аналіз; загальнонауковий діалектичний метод; окремі загально-філософські методи, комплексний метод, функціональний системно-структурний метод; формально-догматичний метод, порівняльно-правовий метод та історично-правовий метод дослідження.

РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ БІОЕТИКИ

1.1. Передумови становлення та розвитку біоетики у світі

Передумовами становлення та розвитку біоетики у світі стало проведення різноманітних медико-біологічних експериментів, що має давню історію. Адже саме розвиток та досягнення медицини можливе лише у випадку пошуку нових способів, методів лікування та прогресивних лікарських засобів.

Частина медичних експериментів науковці ставили над собою (Жан Понто, Баррі Маршалл, Роджер Сміт, Емеріх Ульман, Ніколаус Міновіццита інші), над тілом померлої людини (тривалий час розвитку людства такі експерименти заборонялися церквою).

Проте, історія людства знає приклади жорстоких експериментів над людьми. Наведемо окремі приклади:

1. Експерименти імператора Священної Римської імперії Фрідріха II (1197-1250 рр.) носили насильницький характер та завжди були пов'язанні зі смертю піддослідних.

2. Загін 731 (Кухня диявола), загинуло понад 3000 осіб – представники нацистської Японії ставили експерименти на території окупованого Китаю в сфері розробки бактеріологічної зброї (збудниками газової гангрені та випробування бомб з чумними блохами), вироблення вакцини (проти тифу, епідемічної геморагічної лихоманки, маньчжурської лихоманки, сказу, кліщового енцефаліту, натуральної віспи), способів лікування обмороження та опіків; здійснювали розтин живо.

3. Експерименти в концтаборах Рейху – представники германського нацистського режиму здійснювали різноманітні експерименти над людьми: вплив холоду на організм людини (створення холодильної бомби), випробування впливу на людину отрут, гірничого газу, гіпотермії, барокамери. Окремі з них носили абсолютно абсурдний характер – відігрівання обморожених жіночим тілом, перевірка репродуктивних функцій жінок похилому віці, зшивання близнюків, зміна кольору очей, масова стерилізація тощо.

4. Дослідження сифілісу на темношкірому населенню штату Алабама США (1932 р) – медики скривали від пацієнтів дієві способи лікування сифілісу, вводили плацебо замість пеніциліну, не надавали належної медичної допомоги.

5. Дослідження впливу ракових клітин на здоровий людський організм в Пуерто-Ріко (лікар К. Роудс, 1931 р.).

6. Експеримент Лоррети Бендер над психічнохворими дітьми (40 рр. ХХ ст.) – з метою розробки нових методів лікування дитячої шизофренії до психічнохворих дітей застосовувалися методи шокової терапії (використовували ЛСД, галюциногенні гриби).

7. Випробування пеніциліну в Гватемалі (1946-1949 рр.) – людей інфікували сифілісом та гонореєю через зв'язки інфікованими проститутками та щеплення, а вже потім застосовували пеніцилін.

8. Експерименти ЦРУ над психічнохворими пацієнтами:

- Bluebird/Artichoke (1951-1953 рр.) – психічнохворим вводилися психотропні речовини (ЛСД, кокаїн), застосування електрошоку з метою встановлення контролю над їх розумом, виведення сироватки правди, провокація тимчасової амнезії, формування хибних спогадів шляхом застосування гіпнозу, штучне провокування роздвоєння особистості;

- MKULTRA (50-60-х рр.) – містив майже 150 підпроектів різної спрямованості, кожен з бюджетом понад декілька мільйонів доларів. Основним завданням проекту було дослідити вплив на розум людини різноманітних факторів – хімічних, біологічних та радіологічних речовин, гіпнозу. Експерименти ставилися на військовими та дітьми.

9. Експеримент Хофлінга над медичними сестрами (1966 р.) – з метою виявлення впливу авторитету на людей лікар телефонував медичним сестрам різних лікарень і представляючись іншим ім'ям давав розпорядження ввести пацієнтам смертельну дозу ліків, із 22 піддослідних 21 медсестра підкорилися наказу.

10. Випробування ядерної зброї з метою вивчення її впливу на організм людини (Маршалові острови, 1954 р.) – одним із страшних наслідків такого експерименту стало те, що протягом 5 років на островах в більшості випадків вагітності закінчувалися викиднями, діти що народжувалися – помирали від раку.

11. Формування заїкання у дітей, які не мали таких вад мовлення (Айова, США, 1939 р.) – експеримент ставився над дітьми-сиротами, що призвело до формування у них дефектів мовлення,

які залишилися на все життя.

Насильницьке відібрання органів для донорства стало ще однією передумовою розвитку біоетики.

Частина науковців вважає, що незаконна трансплантація як негативне соціально-правове явище відмічається у всіх країнах світу, а дохід від таких злочинів складає понад 6-8 трильйонів доларів в рік, така злочинна діяльність має багато форм вираження (вбивство з метою отримання органів, контрабанда органів, незаконне відібрання органів без згоди пацієнтів тощо) та постійно змінює схеми її реалізації. Найчастіше жертвами таких злочинів стають новонароджені діти, вагітні жінки, в'язні, «заробітчани», поранені в місцях військових конфліктів, завербовані через мережу Інтернет добровольці [15, с. 87-88].

Зокрема, комуністичний уряд Китаю практикував насильницьке відібрання донорських органів у ув'язнених з метою продажу за кордон (офіційно у 2015 р. Китай заявив що таку практику припинено), проте правозахисники відмічають, що практика вбивства китайських в'язнів заради «чорного донорства» продовжується. Представники Канади та США у доповіді «Кривавий урожай: бійня» зауважують, що комуністична влада Китаю створила індустрію незаконної пересадки органів. Примусовими донорами стають політичні в'язні – представники різноманітних релігійних течій, філософських теорій, політичних переконань (буддійські монахи, мусульмани-уйгури, послідовники Фалунь Дафа) [5].

В Україні, в силу її геополітичного розміщення, існує певна специфіка незаконного донорства в залежності від регіону: південний регіон – продаж дітей закордон для донорства, контрабанда органів, торгівля абортивними тканинами; східний, центральний та північний регіон – продаж анатомічних частин новонароджених, контрабанда кріоконсервованих клітин, торгівля органами неповнолітніх осіб, вилучення органів з тіла померлих людей, продаж фетальних матеріалів, організація незаконних пересадок; західний регіон – незаконне донорство осіб-жертв автокатастроф, підrobка медичних документів, оформлення незаконних угод щодо трансплантації, вбивство донорів [15, с. 89].

1.2. Поняття та сутність біоетики

Засновником біоетики вважається американських біолог В. Поттер, який у XX столітті ввів її поняття. Під біоетикою науковець вважав етику виживання людства, яка повинна була забезпечити належний рівень охорони здоров'я людей та збереження навколишнього середовища. В. Поттер пропонував об'єднати досягнення науки, загальнолюдські цінності, практику виживання людства в цілому, медичну та екологічну етику з метою створення особливого філософського світогляд – «глобальна біоетика» [19].

Поняття біоетики ґрунтується на розумінні такого суспільного явища, як етика. Як зауважує Н. Баранова «етика – галузь філософських знань, наука про мораль, що осмислює, узагальнює, систематизує історію становлення і розвитку етичних теорій, концепцій, які обґрунтовували природу, суть, специфіку, функції моралі» [2].

У науковій думці існують різні підходи до розуміння поняття «біоетика» наведемо окремі із них, оскільки об'єм кваліфікаційної роботи не дозволяє навести розширений перелік таких прикладів:

1. «Біоетика або етика життя – це розділ прикладної етики, філософської дисципліни, що вивчає проблеми моралі насамперед стосовно людини та всього живого, визначає, які дії щодо живого з морального погляду є припустимими, а які – неприпустимими» [3].

2. «Біоетика включає велике коло соціально-економічних, морально-етичних і юридичних проблем, зміст і глибина яких постійно змінюються з прогресом біології, медичної науки і практики» (М. Аряєв, В. Запорожан) [9, с. 36].

3. «У межах біоетики у вузькому значенні розглядають низку біологічних і медичних етичних проблем. Серед біоетичних проблем, або структурних елементів біоетики, виокремлюють евтаназію, трансплантацію, здійснення біомедичних експериментів на людині, штучне запліднення, аборт, клонування, генну інженерію, екологічну етику та ін.» [14].

Дослідження різноманітних підходів до розуміння поняття біоетики, ми можемо зробити висновок, що біоетика розуміється, як: наука «про виживання», філософсько-етичний світогляд, наукова дисципліна, складова етики, системне дослідження моральної поведінки людини, медична та/або лікарська етика (біомедична етика), міжпредметна галузь науки, наука, яка спрямована на збереження людства та інше.

Особливого значення в контексті дослідження поняття біоетики набуває її співвідношення з поняттям «біомедична етика», оскільки необхідно відповісти на питання це тотожні чи суміжні

поняття? У ході дослідження вдалося встановити наступне співвідношення – поняття «біоетика» більш ширше за поняття біомедична етика, оскільки біоетика досліджує питання взаємодії людини і природі в контексті виживання людства, а біомедична етика – конкретизує принципи біоетики по відношенню до людини. Графічно таке співвідношення відображено нами на рис. 1.

Рис.1. Співвідношення поняття «біоетика» та «біомедична етика»

Досягненнями біоетики стали: прийняття та закріплення загальних етичних принципів; забезпечення подальших перспективних біологічних та медичних досліджень; закріплення прав людини як найвищої соціальної цінності; здоров'я повинно залежати не тільки від досягнень медицини, але й культурних і психосоціальних факторів, наук про життя; повинен постійно здійснюватися аналіз етичних проблем в науці; науково-технічний прогрес повинен орієнтуватися на принципи біоетики, забезпечувати справедливість, рівність всі учасників суспільних відносин; міжнародне співробітництво в межах біоетики повинно враховувати специфіку кожної держав, національної громади, вразливих категорій суспільства; пріоритет інтересів людини над інтересами науки; досягнення максимальних благ для учасників медичних експериментів; свобода вибору участі у медичних експериментах, зокрема і для недієздатних осіб; згода пацієнта чи учасника експерименту повинна носити поінформований, вільний, попередній характер та буди належним чином оформлена; групова (в т.ч. і колективна участь громади) в медичних експериментах повинна буди відповідно оформлю та виражатися кожним членом групи/громади окремо; проведення медичних експериментів повинно ґрунтуватися на відповідному міжнародному та національному законодавстві; експеримент повинен бути спрямований на досягнення найвищої прямої вигоди для її учасників; врахування вразливості людини при проведенні наукових досліджень; збереження медичної таємниці, таємниці особистого життя учасників дослідження; дотримання принципу рівності усіх людей та недопущення дискримінації; заборона проведення експерименту щодо військовополонених, ув'язнених навіть за їх згодою; розкрито і узгоджено на міжнародному рівні наступні поняття «медичний експеримент, медичний дослід, медико-біологічний експеримент, медико-біологічний дослід використовуються як тотожні поняття, біомедичні дослідження» [21].

Напрямами подальшого вдосконалення біоетики є вжиття заходів щодо того, щоб всі досягнення науки використовувалися виключно на благо кожної людини, її життя, здоров'я, честі та гідності та були спрямовані на формування почуття відповідальності перед майбутніми поколіннями [22, с. 172].

Слід зауважити, що національне законодавство в сфері біоетики містить значні відмінності, тому для уніфікації рядом науковців пропонується введення уніфікованих біоетичних кодексів регіонального рівня.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА СИСТЕМА БІОЕТИКИ

2.1. Нормативно-правове регулювання біоетики

Систему міжнародно-правових актів біоетики складають акти загального та спеціального характеру.

До загальних міжнародно-правових актів в сфері біоетики відносяться: Загальна декларація прав людини (1948 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН (1966 р.); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН (1966 р.).

До спеціальних міжнародно-правових актів в сфері біоетики відносяться: Міжнародна

конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.); Рекомендація ЮНЕСКО про статус науково-дослідних працівників (1974 р.); Декларація ЮНЕСКО про раси та расові забобони (1978 р.); Загальна декларація про біоетику і права людини (1978 р.); Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.); Конвенція ООН про права дитини (1989 р.); Конвенція МОП № 169 про корінні і племінні народи в незалежних країнах (1989 р.); Конвенція ООН про біологічне різноманіття (1992 р.); Стандартні правила ООН у відношенні забезпечення рівності можливостей для інвалідів (1993 р.); Угода про пов'язані з торгівлею аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) (1995 р.); Загальна декларація про геном людини (1997 р.); Декларація ЮНЕСКО про відповідальність нинішніх поколінь перед майбутніми поколіннями (1997 р.); Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (1997 р.) [10]; Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001 р.); Міжнародний договір про генетичні ресурси рослин для виробництва продуктів харчування і ведення сільського господарства (2001 р.); I Міжнародна декларація про генетичні дані людини (2003 р.).

Характеристика окремих міжнародних нормативно-правових актів у сфері біоетики:

1. Нюрнберзький кодекс – Перший міжнародний «Звід правил про проведення експериментів на людях» (1947 р.) (далі – Кодекс). Даний документ було прийнято Нюрнберзьким трибуналом після завершення судових процесів над нацистськими лікарями. Кодекс став першим міжнародно-правовим документом, який включав в себе положення щодо принципів проведення медичних експериментів. Основним з них став принцип добровільної свідомої згоди на проведення медичних експериментів над людиною. Таку згоди особа дає після детального ознайомлення з характером експерименту, його тривалістю, метою, методами та способами проведення, негативними та позитивними наслідками експерименту. Медичний експеримент повинен носити суспільну користь, яку не можливо досягти іншим шляхом, спочатку його необхідно провести на тваринах, він не повинен призвести до страждань, каліцтва чи смерті його учасників. Експеримент можуть здійснювати професіонали з відповідним рівнем освіти та досвідом роботи. Принципи, які було сформульовано в Кодексі стали основою для формулювання нових міжнародно-правових норм в сфері правого регулювання біоетики.

2. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження», було розроблено Всесвітньою медичною асоціацією (01.06.1964 р.) (далі – Гельсінська декларація) [4]. Гельсінська декларація переглядалась декілька разів у 1975, 1989, 1996, 2000 та 2008 роках та містила основний обов'язок лікаря – охорона здоров'я людей, якому повинні підпорядковуватися знаття та совість лікарів. Також, в документі розмежовувалося поняття медичного експерименту та терапевтичного експерименту, метою якого є лікування хворого. Медичні експерименти підлягають обов'язковому протоколюванню та опублікуванню в офіційних виданнях та єдиних національних реєстрах випробувань. Подальші, після прийняття, доповнення до декларації визначали принцип мінімалізму ризику експертизи, порядок проведення досліджень з використання біологічних матеріалів та особистої інформації, по відношенню до вразливих категорій суспільства [17, с. 244-245].

3. Загальна декларація про біоетику та права людини (2005 р.) (далі – Загальна декларація) [8]. Загальна декларація стала першим міжнародно-правовим документом, який закріпив статус біоетики, як глобальної науки та виступила універсальним джерелом міжнародно-правового регулювання біоетичних норм.

Документ містить положення, які: враховують досягнення в сфері науки, медицини, права, екології, особливості розвитку людства тощо; поєднують етику та права людини; залучають міжнародну спільноту до розробки та впровадження нових, більш ефективних положень біоетики; закликають національні уряди держав впроваджувати правові механізми біоетики в власне законодавства, виступати учасниками регіональних та глобальних систем захисту та дотримання біоетики [22, с. 172].

Цілями Загальної декларації стали «а) забезпечення універсального комплексу принципів і процедур, которими можуть руководствоваться государства при выработке своих законодательных норм, политики или других инструментов в области биоэтики; б) установление ориентиров для действий отдельных лиц, групп, общин, учреждений и корпораций, как государственных, так и частных; в) поощрение уважения человеческого достоинства и защиты прав человека путем обеспечения уважения человеческой жизни и основных свобод в соответствии с международными нормами в области прав человека; г) признание важного значения свободы научных исследований и благ, приносимых научно-техническим прогрессом, с указанием при этом на необходимость того, чтобы такие исследования и прогресс не выходили за рамки этических принципов, изложенных в

настоящей Декларации при уважении человеческого достоинства, прав человека и основных свобод; е) содействие многодисциплинарному и плюралистическому диалогу по биоэтическим проблемам между всеми заинтересованными сторонами и в рамках общества в целом; f) поощрение обеспечения справедливого доступа к медицинским, научным и техническим достижениям, максимально широкому распространению знаний о таких достижениях и быстрому обмену этими знаниями, а также совместного использования благ с уделением особого внимания потребностям развивающихся стран; g) обеспечение защиты и реализации интересов нынешних и будущих поколений; h) уделение особого внимания значимости биоразнообразия и необходимости того, чтобы все человечество заботилось о его сохранении» [8].

4. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (прийнята Радою Європи в сфері біомедицини та біоправа, 1997 р.) (далі – Конвенція про біомедицину) – це достатньо об’ємний документ в сфері міжнародної домовленості щодо прав людини і пацієнта. Зокрема таких прав, як: право на повагу до людської гідності; право на рівний та вільний доступ до медичних послуг; право на надання згоди на медичне втручання; право людини, яка не може дати згоду на медичне втручання; права психічнохворих пацієнтів тощо [20, с. 10].

Сфера застосування Конвенції про біомедицину розширилася на сферу донорства живих людей, генетичне тестування, використання ембріонів, наукові медичні дослідження.

2.2. Регіональні моделі біоетики

Підходи до трактування та правового регулювання біоетики залежить від особливостей регіональних правових систем. Зокрема виділяють: американська біоетика, європейська біоетика, азіатська біоетика.

Американська біоетика характеризувалася прагматичним підходом до питання формулювання біоетики («біомедичної етики»). Такий напрямок етикорозвивався науковцями Інституту Кенеді та Центру біоетики при Джорджтаунському університету та характеризувався «теоретизуванням без теорій» [20, с. 10].

Принципи американської біомедичної етики:

1. Повага до автономії особи;
2. Справедливості;
3. «Не зашкодь»;
4. «Роби добро».

Така система принципів американської біоетики стала потужною основою для врегулювання різноманітних потреб сучасної медицини, проте саме принцип «повага до автономії особи» часто ставав на заваді реалізації інших принципів, оскільки співвідношення свободи і прав людини не завжди відповідає потребам суспільства та реальним благам особистості (наприклад, рішення особи не застосовувати до неї заходів штучного підтримання життя позбавляє медиків можливості врятувати її життя). Дану тезу можна схематично відобразити наступним чином (рис. 2).

«Повага до автономії волі особи» \neq благо суспільства

Рис.2. Співвідношення свободи і прав людини та потреб суспільства і реальним благам особистості

У 70-і рр. ХХ ст. у США було прийнято відповідні законодавчі акти, які врегульовували відповідні права осіб, щодо яких проводилося тестування лікарських препаратів. Наприклад, було прийнято закон «Про наукові дослідження», який враховував позиції прийнятих Нюрнберзького кодексу та Гельсінської декларації. Також, було створено Комісію з захисту прав осіб, що приймають участь у медичних експериментах, результатом діяльності комісії стала Бельмонтська доповідь, що визначили основні принципи біоетики. У 90 рр. минулого століття до системи американського законодавства було включено кодифіковане законодавство в сфері біоетики – «Захист людини, як об’єкта дослідження» [16, с. 245].

Європейська біоетика почала своє становлення та розвиток з критики системи американської біомедичної критики та розвитку ідей В. Потерра щодо «глобальної біоетики».

Передумовами становлення та розвитку міжнародного регулювання біотичних принципів в медицині стали злочини фашистської Німеччини, а саме проведення злочинних медичних

експериментів, використання медичних препаратів для масових вбивств і т.д. Факти такої злочинної діяльності нацистів було засуджено під час Нюрнберзького процесу⁴.

У 1995-1998 рр. в країнах Європи було реалізовано проект БІОМЕД-ІІ «Основні етичні принципи в європейській біоетиці та біоправа», який передбачав дослідження національних систем законодавства у сфері біоетики, інтерв'ювання європейських біоетиків з метою вивчення основних положень і принципів біоетики. В ході реалізації даного проекту було встановлено основні європейські біот етичні принципи:

- 1) повага до автономії (свободи) особи;
- 2) повага до гідності особи (до моральної сфери особистості);
- 3) принцип цілісності (відкритість, чесність та невідкупність вчених та лікарів у поєднанні з історичним єднанням людської культури та біологічним світом планети в цілому);
- 4) принцип вразливості людини, зокрема і кінцевості її життя (особливо цей принцип стосується вразливих категорій людства – людей з інклюзією, людей похилого віку, психічнохворих, дітей та жінок).

Дані принципи не тільки визначають основи біоетики в регіональній європейській правовій системі, але й знайшли своє відображення на конституційному рівні та рівні інших нормативно-правових актів національного законодавства країн ЄС.

Учасники проекту дійшли висновків, що принципи біоетики слід застосовувати і в інших сферах суспільного життя (захисту життя, етики солідарності, збереження навколишнього середовища тощо) [20, с. 11].

Європейська біоетика характеризується: прагненням до універсальності її принципів; розширення предмету біоетики до масштабів глобальних проблем людства (зокрема, проблеми збереження навколишнього середовища, гуманного відношення до всього живого, формування біополітики); ґрунтується на плюралістичних підходах до формування та розвитку біоетичних канонів на основі досягнень різноманітних наук, сфер суспільного життя, релігії; орієнтована на врахування полікультурності європейських країн на основі толерантності та відсутності дискримінації (зокрема, було прийнято Декларацію принципів толерантності, 1995 р. [6]); розвивається така складова європейської біоетики, як соціальна біоетика, яка ґрунтується на соціальному благополуччі особи в межах соціальної та природної держави; важливим визнається історична відповідальність перед наступними поколіннями; прослідковується складність у формування загальноєвропейських біоетичних цінностей, оскільки значний вплив мають національні, релігійні, історично-культурні, етнічні особливості країн Європи (наприклад, по-різному у національному біоетичному законодавстві вирішується питання щодо використання допоміжних репродуктивних технологій, клонування, використання стовбурових клітин, евтаназії та іншого).

Слід зауважити, що в європейських країнах почали діяти відповідні постійно діючі національні етичні комітети (Франції, Італії, Іспанії та інших країнах), або тимчасові, які створювалися для вирішення конкретних справ (країни Скандинавії). Основним завданням таких комітетів стало посередницька діяльність між державами, науковими і медичними установами та суспільством [20, с. 13].

2.3. Біоетична система України

Окремі аспекти розвитку біоетичних норм на території України почали з'являтися у 40 рр. ХХ ст. та стосувалися врегулювання питання щодо донорства окремих біологічних матеріалів померлої людини, донорства крові, а згодом (до часів отримання незалежності Україною) і питання вилучення і пересадки органів живої людини (наявність обов'язкової добровільної згоди, заборона продажу донорських органів, здійснення пересадки органів виключно профільними лікарями у медичних закладах тощо).

У незалежній Україні біотичні норми знайшли своє відображення і наступних нормативно-правових актах:

Конституція України у статті 28 закріплює наступне положення «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям» [11].

⁴ «Нюрнберзький процес над головними військовими злочинцями – Міжнародний військовий трибунал у м. Нюрнберг (20.11.45 – 1.10.46), на якому було розглянуто злочинні діяння керівництва й окремих організацій Третього рейху в розв'язуванні та веденні Другої світової війни» [2].

Цивільний кодекс України у ч. 3 ст. 281 містить таку норму «Медичні, наукові та інші досліді можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. Клінічні випробування лікарських засобів проводяться відповідно до закону» [23].

Ст. 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я визначає порядок проведення медико-біологічних експериментів на людях «Застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці. Забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою досліджу» [17].

До нормативно-правових актів, які закріплюють принципи біоетики в Україні також відносяться: Закон України «Про лікарські засоби» (1996 р.); Про затвердження Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісії з питань етики (2009 р.).

Слід зауважити, що проведення незаконних дослідів над людиною та порушення прав пацієнта (зокрема і незаконно не проведення випробувань медикаментів) карається у відповідності до норм Кримінального кодексу України [13].

В Україні періодично проходить Національний конгрес з біоетики (2001, 2004, 2007, 2010, 2013 та 2019 рр.), результатами яких стало розроблення та впровадження: Загальних етичних принципів експериментів на тваринах; Етичного кодексу лікаря України; Етичного кодексу ученого України; «обов'язкову біоетичну експертизу при захисті докторських і кандидатських дисертацій з клінічної та експериментальної медицини, біології і ветеринарії» [1].

Предметом дослідження науковців стали питання щодо: філософсько-методологічних аспектів біоетики; співвідношення біоетики та моралі у суспільстві; проведення етичних експертиз біомедичних досліджень; організації та проведення відповідних клінічних випробувань лікарських засобів; етичних проблем сучасної біомедицини; соціально-економічних й етичних аспектів New and Emerging Sciences and Technologies; етичних аспектів медичної практики; екології та біоетики; захисту тварин у природному середовищі; використання альтернативних методів наукових експериментів; біоетики у освітній системі [1].

Як слушно зауважує Є. Кострікова в Україні проведення медичних експериментів цілком можливе, але за умови дотримання всіх вимог визначених у міжнародно-правових актах та українському законодавстві, у випадку недотримання таких вимог експеримент буде вважатися неприпустимим ні з точки зору права, ні з точки зору етики [12].

ВИСНОВКИ

У ході дослідження ми дійшли наступних висновків.

Передумовами становлення та розвитку біоетики у світі стало проведення різноманітних медико-біологічних експериментів, частина медичних експериментів науковці ставили над собою (Жан Понто, Баррі Маршалл, Роджер Сміт, Емеріх Ульман, Ніколаус Міновіцці та інші), над тілом померлої людини (тривалий час розвитку людства такі експерименти заборонялися церквою).

Проте, історія людства знає приклади жорстоких експериментів над людьми: експерименти імператора Священної Римської імперії Фрідріха II (1197-1250 рр.), загін 731 (Кухня диявола), експерименти в концтаборах Рейху, дослідження сифілісу на темношкірому населенню штату Алабама США (1932 р), дослідження впливу ракових клітин на здоровий людський організм в Пуерто-Ріко (лікар К. Роудс, 1931 р.), експеримент Лоррети Бендер над психічнохворими дітьми (40 рр. XX ст.), випробування пеніциліну в Гватемалі (1946-1949 рр.), експерименти ЦРУ над психічнохворими пацієнтами (Bluebird/Artichoke (1951-1953 рр.), MKULTRA (50-60-х рр.)), експеримент Хофлінга над медичними сестрами (1966 р.), випробування ядерної зброї з метою вивчення її впливу на організм людини (Маршалові острови, 1954 р.), формування заїкання у дітей, які не мали таких вад мовлення (Айова, США, 1939 р.) – експеримент ставився над дітьми-сиротами, що призвело до формування у них дефектів мовлення, які залишилися на все життя.

В Україні, в силу її геополітичного розміщення, існує певна специфіка незаконного донорства в залежності від регіону: південний регіон – продаж дітей закордон для донорства, контрабанда органів, торгівля абортивними тканинами; східний, центральний та північний регіон – продаж анатомічних частин новонароджених, контрабанда кріоконсервованих клітин, торгівля органами неповнолітніх

осіб, вилучення органів з тіла померлих людей, продаж фетальних матеріалів, організація незаконних пересадок; західний регіон – незаконне донорство остіб-жертв автокатастроф, підробка медичних документів, оформлення незаконних угод щодо трансплантації, вбивство донорів.

Засновником біоетики вважається американських біолог В. Поттер, який у XX столітті ввів її поняття. Під біоетикою науковець вважав етику виживання людства, яка повинна була забезпечити належний рівень.

Дослідження різноманітних підходів до розуміння поняття біоетики дозволяє зробити висновок, що біоетика розуміється, як: наука «про виживання»; філософсько-етичний світогляд; наукова дисципліна; складова етики; системне дослідження моральної поведінки людини; медична та/або лікарська етика (біомедична етика); міжпредметна галузь науки; наука, яка спрямована на збереження людства та інше.

Досягненнями біоетики стали: прийняття та закріплення загальних етичних принципів; забезпечення подальших перспективних біологічних та медичних досліджень; закріплення прав людини як найвищої соціальної цінності; здоров'я повинно залежати не тільки від досягнень медицини, але й культурних і психосоціальних факторів, наук про життя; повинен постійно здійснюватися аналіз етичних проблем в науці; науково-технічний прогрес повинен орієнтуватися на принципи біоетики, забезпечувати справедливість, рівність всі учасників суспільних відносин; міжнародне співробітництво в межах біоетики повинно враховувати специфіку кожної держав, національної громади, вразливих категорій суспільства; пріоритет інтересів людини над інтересами науки; досягнення максимальних благ для учасників медичних експериментів; свобода вибору участі у медичних експериментах, зокрема і для недієздатних осіб; згода пацієнта чи учасника експерименту повинна носити поінформований, вільний, попередній характер та буди належним чином оформлена; проведення медичних експериментів повинно ґрунтуватися на відповідному міжнародному та національному законодавстві; експеримент повинен бути спрямований на досягнення найвищої прямої вигоди для її учасників; врахування вразливості людини при проведенні наукових досліджень; збереження медичної таємниці, таємниці особистого життя учасників дослідження; дотримання принципу рівності усіх людей та недопущення дискримінації; заборона проведення експерименту щодо військовополонених, ув'язнених навіть за їх згодою; розкрито і узгоджено на міжнародному рівні наступні поняття «медичний дослід», «медичний експеримент», «медико-біологічний дослід», «медико-біологічний експеримент», «біомедичні дослідження».

Напрямами подальшого вдосконалення біоетики є вжиття заходів щодо того, щоб всі досягнення науки використовувалися виключно на благо кожної людини, її життя, здоров'я, честі та гідності та були спрямовані на формування почуття відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Систему міжнародно-правових актів біоетики складають акти загального (наприклад, Загальна декларація прав людини (1948 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН (1966 р.) та спеціального характеру (наприклад, Нюрнберзький кодекс, Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження»).

Виділяють наступні регіональні моделі біоетики: американська біоетика, європейська біоетика, азіатська біоетика.

Предметом правового регулювання та наукового дослідження біоетики в Україні стали питання щодо: філософсько-методологічних аспектів біоетики; співвідношення біоетики та моралі у суспільстві; проведення етичних експертиз біомедичних досліджень; організації та проведення відповідних клінічних випробувань лікарських засобів; етичних проблем сучасної біомедицини; соціально-економічних й етичних аспектів New and Emerging Sciences and Technologies; етичних аспектів медичної практики; екології та біоетики; захисту тварин у природному середовищі; використання альтернативних методів наукових експериментів; біоетики у освітній системі.

Бібліографічні посилання:

1. VII Національний конгрес з біоетики: підсумки. Національна академія наук України (офіційна веб-сторінка). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=5710>.
2. Баранова Н. М. Етика: навчальний посібник. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 323 с.
3. Біоетика як розділ прикладної етики. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10521/>
4. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» 01.06.1964 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text.
5. Дацюк О. «Чорна трансплантологія» Китаю: звідки органи? URL:

https://hromadske.ua/special/chorna_transplantologia_kytau.

6. Декларація принципів толерантності від 16.11.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text.

7. Дерейко І. І., Коваль М. В. Нюрнберзький процес 1945-1946. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Niurnberzkyj_protse.

8. Загальна декларація про біоетику та права людини від 19.10.2005 р. URL: https://www.un.org/gu/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml.

9. Запорожан В. М., Аряєв М. Л. Біоетика та біобезпека: Підручник. Київ: Здоров'я, 2013. 456 с.

10. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину 04.04.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.

11. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4250>.

12. Кострікова Є. Медичні експерименти: що можна, а що ні? Юридична газета online. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/medichne-pravo-farmaceutika/medichni-eksperimenti-shcho-mozhna-a-shcho-ni.html>.

13. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

14. Ліщинська О. Основні принципи сучасної біоетики. *Західний науковий центр НАН України та МОН України*. URL: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p152.php>.

15. Мислива О. О. Кримінально-правова характеристика та запобігання незаконній діяльності у сфері трансплантації: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ДДУВС, 2019. 220 с.

16. Орлеан А. М. Історія формування міжнародних, європейських та вітчизняних стандартів кримінально-правового забезпечення охорони людини від біологічної експлуатації. *Порівняльне-аналітичне право*. № 4/2017. С. 243-247.

17. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.

18. Островська Б. В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики: монографія. Київ: Логос, 2019. 604 с.

19. Поттер Ван Ренселер. Біоетика: Мост в майбутнє. URL: <https://sites.google.com/site/materialposeminerskijzanatiam/home/--1-4/-1/---1>.

20. Пустовіт С. В. Європейська біоетика: теорія і практика. *Інтегративна Антропологія*. № 2 (22) 2013. С. 9-15.

21. Сенюта І. Законодавче забезпечення проведення медико-біологічних експериментів: міжнародні стандарти і національний досвід. URL: <https://www.apteka.ua/article/5829>.

22. Третьякова В. «Загальна декларація про біоетику та права людини» як універсальне джерело міжнародного біоетичного права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 5/2012. С. 171-174.

23. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1538>.

Лілія СТУПАЧЕНКО
Павло ГУБСЬКИЙ

Науковий керівник – Станіслав ФІЛІПОВ

заступник начальника факультету
правоохоронної діяльності
з навчально-методичної роботи,
доктор юридичних наук,
кандидат психологічних наук,
доцент, полковник

*(Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького)*

ПРОТИДІЯ ВИКОРИСТАННЮ ПІДРОБЛЕНИХ ТА ЧУЖИХ ДОКУМЕНТІВ У КОНТЕКСТІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ

Стрімкий науково-технічний процес, що супроводжує людську еволюцію, робить сучасне життя людини більш комфортним. Тим не менш, у науково-технічного прогресу є інша сторона медалі, яка полягає у тому, що все, зроблене людиною, можна обернути проти неї. Яскравими прикладами негативних наслідків еволюційного розвитку є техногенні аварії та катастрофи, розробка нових видів зброї масового ураження, глобальне потепління, перенаселення Землі й депопуляція окремих об'єктів живої природи.

Модернізуються і технологізуються з року в рік й прояви протиправної діяльності, у тому числі й транскордонної. Представники Державної прикордонної служби в процесі оперативно-службової діяльності постійно змушені протидіяти «технологізації» форм об'єктивної сторони адміністративних та кримінальних правопорушень у прикордонній сфері. Наприклад, цілком звичним стало використання правопорушниками тепловізорів для визначення напрямку руку й складу прикордонного наряду, переміщення через державний кордон України (далі – ДКУ) поза митним контролем тютюнових виробів за допомогою квадрокоптерів, використання спеціальних хімічних сумішей для дезорганізації службових собак при організації нелегальної міграції, використання закритої мережі «Darknet» для провадження незаконних об'єктів речей, вилучених з обігу, використання крипто валюти для легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, використання технологічно-нових способів підробки документів.

Ефективна протидія зазначеним загрозам потребує комплексного впливу як з боку технічно грамотного правоохоронця, озброєного сучасною технікою, так і динамічної реакції законодавця із формування повноцінного нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів, з метою надання достатнього та головне ефективного спектру необхідних та достатніх повноважень.

1. Використання підроблених та чужих документів як наукова та практична проблема у сфері прикордонної безпеки

Об'єктом нашого дослідження є удосконалення системи протидії використанню підроблених та чужих документів крізь призму забезпечення прикордонної безпеки.

Протидія використанню підроблених та чужих документів є актуальним напрямом оперативно-службової діяльності (далі – ОСД) Держприкордонслужби, оскільки саме перетинання кордону з використанням підроблених документів є найпоширенішим способом незаконного перетинання державного кордону в пунктах пропуску через державний кордон і контрольних пунктах в'їзду – виїзду (далі – КПВВ) [1].

Актуальність цього дослідження обумовлюється також і тим, що підроблені документи додатково використовуються як засоби вчинення злочину в типових проявах транскордонної злочинності, до яких відноситься торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини; контрабанда; виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї, шахрайство; зловживання службовим становищем, незаконне перетинання державного кордону, порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї тощо. У ст. 358

Кримінального кодексу України законодавець безпосередньо встановив кримінальну відповідальність за підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, та подальше їхнє використання.

Очевидно, що попит обумовлює пропозицію. У сучасних умовах, наприклад, є попит на підроблені негативні результати тесту на COVID-19. У тому що існує розвинутий ринок продажу підроблених документів, можна легко переконатися, набравши у пошуку браузеру «buy fake ID», «buy fake passport».

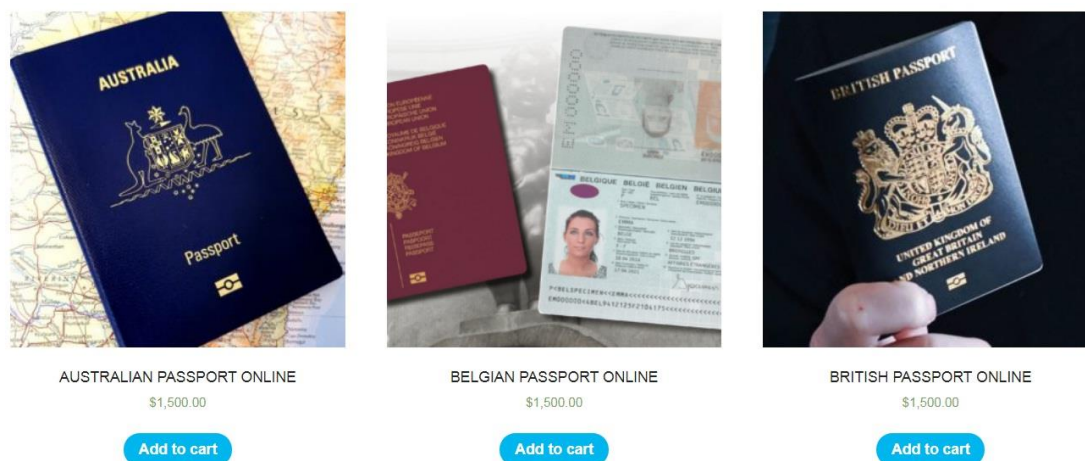

Рис.1. «Пропозиції» сайту з продажу документів

При цьому відзначаємо, що загрозу містить в собі не відірване від практичного застосування підроблення документів, тобто самостійний факт власне підроблення документів, а саме їхнє подальше застосування. Явище торгівлі підробленими і вкраденими паспортами в Європі стало в період кризи біженців 2015–2016 рр. настільки масштабним, що оцінювалося в європейській пресі як «епідемія» [5]. Тривожним показником було зростання випадків використання підроблених або чужих паспортів і з боку терористів, подібних до тих, хто вчинив теракти 13 листопада 2015 р. в Парижі, коли загинуло 130 людей. Не оминула ця проблема і Україну, з огляду на терористичну загрозу з боку тимчасово непідконтрольних Україні територій.

Відповідно до Закону України «Про Державну прикордонну службу України» однієї з функцій прикордонного відомства є здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території (далі – ТОТ) і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення [2].

Для забезпечення реалізації й належного виконання цього напрямку діяльності на Державну прикордонну службу України (далі – ДПСУ) покладено обов'язки щодо:

- організації запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, їх виявлення та припинення, здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення;
- здійснення прикордонного контролю і пропуску в установленому порядку осіб, транспортних засобів, вантажів в разі наявності належно оформлених документів після проходження ними митного та за потреби інших видів контролю, а також реєстрація іноземців та осіб без громадянства, які в установленому порядку прибувають в Україну, та їх паспортних документів у пунктах пропуску через ДКУ та у контрольних пунктах в'їзду – виїзду, а також здійснення фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства під час здійснення прикордонного контролю в пунктах пропуску через ДКУ та у контрольних пунктах в'їзду – виїзду (далі – КПВВ) [3].

Законом прикордонникам надано відповідний спектр прав:

- перевіряти в осіб, які прямують через державний кордон України, документи на право в'їзду в Україну або виїзду з України, робити в них відповідні відмітки і у випадках, передбачених законодавством, тимчасово їх затримувати або вилучати;
- шляхом опитування осіб з'ясувати підстави перетинання державного кордону України, в'їзду на ТОТ або виїзду з неї, не пропускати через ДКУ, на ТОТ або з неї осіб без дійсних

документів на право перетинання кордону або для в'їзду на ТОТ та виїзду з неї, осіб, які надали завідомо неправдиві відомості під час одержання зазначених документів, осіб, яким Державною прикордонною службою України за порушення законодавства з прикордонних питань та про правовий статус іноземців чи за мотивованим письмовим рішенням суду та правоохоронних органів або постановою державного виконавця не дозволяється в'їзд в Україну або тимчасово обмежено право виїзду з України; робити в документах зазначених осіб відповідні відмітки;

- проводити відповідно до закону судову експертизу паспортних документів, які згідно із законодавством використовуються під час перетинання державного кордону України [3].

Рис.2. Процедура ідентифікації під час прикордонного контролю

Власне дефініція прикордонного контролю визначена законодавцем як державний контроль, що здійснюється ДПСУ, який включає комплекс дій і систему заходів, спрямованих на встановлення законних підстав для перетинання ДКУ особами, транспортними засобами і переміщення через нього вантажів. При цьому однією з обов'язкових складових цього комплексу заходів є перевірка документів [3].

Належний порядку перетину державного кордону України громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, порядок в'їзду на ТОТ та виїзду з неї встановлює, що паспортні та інші документи осіб перевіряються уповноваженими службовими особами підрозділу охорони державного кордону в ході прикордонного контролю чи контролю в'їзду-виїзду, з метою встановлення їх дійсності та приналежності відповідній особі. У процесі контрольно-перевірочних процедур, насамперед, перевіряється дійсність документів. Поняття «дійсний», «дійсність» уживається: для підтвердження висловлення; те що насправді існує або існувало; реальний. Така реальність під час перевірки документів ґрунтується на конкретних діях прикордонників, які дозволяють встановити чи спростувати правдивість інформації про особу, що перетинає державний кордон, а не на міркуваннях. Для цього у ході перевірки документів уповноважені службові особи ДПСУ використовують технічні засоби контролю для пошуку ознак підробки у документах, здійснюють пошук необхідної інформації у базах даних ДПСУ, а також за результатами оцінки ризиків проводять опитування осіб, які прямують через державний кордон, лінію розмежування чи адміністративну межу [4, с. 243-244].

Рис.3. Перевірка паспортного документа

Прикладний аспект реальної присутності підроблених документів у буденності ДПСУ, відображено у Загальних результатах діяльності прикордонного відомства за 2020 рік (Додаток В), відповідно до якого прикордонниками було виявлено 527 осіб з підробленими та чужими документами, що в умовах обмеження руху через державний кордон, лінію розмежування та адміністративну межу у зв'язку з пандемією COVID-19, є доволі показовим.

2. Поняття використання підробленого документа під час перетинання державного кордону

Насамперед, з'ясуємо про які документи, що стають предметом підроблення, йде мова. Вид документів, що дають право особам належно перетинати державні рубежі України визначається крізь призму національного законодавства, а саме норму частини 3 статті 6 Закону України «Про прикордонний контроль»: «Пропуск осіб через державний кордон здійснюється уповноваженими службовими особами ДПСУ за дійсними паспортними документами, а у передбачених законодавством України випадках також за іншими документами» [3].

Гармонійна система національного законодавства для визначення кола інших, документів, передбачених законодавством України дозволяє звернутися до Закону України «Про порядок в'їзду з України і виїзду в Україну громадян України», в якому деталізуються види паспортного документу: паспорт громадянина України для виїзду за кордон; дипломатичний паспорт України; службовий паспорт України; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну (при в'їзді в Україну) [6]. У свою чергу правовий статус іноземця чи особи без громадянства передбачає необхідність наявності паспортного документа та одержаної у встановленому порядку візи, якщо інше не передбачено законодавством чи міжнародними договорами України. Паспортний документ іноземця – документ, виданий уповноваженим органом іноземної держави або статутною організацією ООН, що підтверджує громадянство іноземця, посвідчує особу іноземця або особу без громадянства, надає право на в'їзд або виїзд з держави і визнається Україною [7].

Інші документи, про які йде мова у частині 3-ій статті 6-ої Закону України «Про прикордонний контроль», визначені Постановою КМУ «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України». Умови цього підзаконного нормативно-правового документу, окрім паспортних документів, вказують на обов'язок пред'явлення інших документів, серед яких: нотаріально посвідчені згоди батьків чи одного з батьків (якщо на виїзд прямує

громадянин України, який не досягнув 16-річного віку), документи, що засвідчують юридично значущі факти (свідоцтво про народження дитини, в якому відсутній запис про одного з батьків; свідоцтво про смерть одного з батьків; рішення суду, тощо [8]). Усі вищезазначені документи можуть бути використанні при незаконному перетинанні державного кордону, найтипівіший спосіб вчинення якого у пункті пропуску, визначено як, з використанням підроблених документів.

Проте аналіз вже згадуваних нами Загальних результатів діяльності ДПСУ за 2020 рік дозволяє визначити нам, що найбільш поширеним засобом, який застосовується для незаконного перетинання ДК і, відповідно, предметом підроблення є саме паспортні документи (Додатки А-В). Нормативна дефініція паспортного документа трактується як виданий уповноваженими державними органами України чи іншої держави або статутними організаціями ООН документ, що підтверджує громадянство, посвідчує особу пред'явника, дає право на в'їзд або виїзд з держави і визнаний Україною [3].

Законодавець при конструюванні диспозиції статті 358 ККУ передбачив відповідальність за дуалістичні за своїм змістом форми діянь, які лише наявні сукупно й одночасно створюють суспільне небезпеку характерну для злочину. Зокрема, стаття 358 ККУ передбачає кримінальну відповідальність за підроблення документів з метою їхнього подальшого використання чи збуту фальсифікованих документів [9]. Саме у сполученні підроблення й подальшого використання підробки знаходить свій логічний вияв механізм заподіяння реальної шкоди охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам в результаті підроблення. Якою гарною не була б підробка, без її подальшого використання або вчинення з нею інших дій, реальної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони не може бути завдано [10, с. 150].

Для визначення нових підходів із вдосконалення протидії й подальшому використанню підроблених документів, вважаємо за доцільне розібратися у сутності поняття підроблення та найбільш типових способів такого діяння.

Укладачі Сучасного словника української мови, вкладають у поняття підроблення наступний зміст: «виготовляти фальшиву подобу чого-небудь» [11, с. 492]. І. Берднік, здійснюючи дослідження однієї з форм об'єктивної сторони діяння, передбаченого статтею 358 ККУ, а саме підроблення, визначає його як одну з форм обману [12, с. 197] сутність якого проявляється у:

1) повне виготовлення фальшивого документа, схожого на справжній (відтворення як матеріальної форми, так і змісту носія інформації);

2) часткова фальсифікація: внесення у справжній з точки зору форми документ неправдивих відомостей (наприклад, бездоганно оформлений листок тимчасової непрацездатності, виданий завідомо здоровій людині);

3) зміна змісту або характеру документа шляхом механічних маніпуляцій (дописування, підтирання, підчистка, витравлення тексту тощо);

4) підроблення відбитків штампів, печатки як необхідного реквізиту документа [13, с. 957].

С. Тучков здійснює класифікацію підроблених документів за способом підроблення відповідно до якої розрізняють інтелектуальне та матеріальне підроблення. Науковець визначає сутність матеріального підроблення як такого при якому достовірність документа порушується шляхом посягання на саму форму документа (підпису, відтиску печатки, штампа та ін.) або шляхом переробки його тексту. Матеріальне підроблення має місце в тому числі при повному складанні підробленого документа, так як при цьому документ є підробленим як то змісту, так і по формі. Відмінність полягає у тому, що при матеріальному підробленні залишаються матеріальні сліди злочину, а в свою чергу при інтелектуальному підробленні, зовнішня форма документа не порушується. Із зовнішньої сторони такий інтелектуально підроблений документ нічим не відрізняється від справжнього, він має усі необхідні реквізити, складений із дотриманням відповідних вимог, але неправдивий за змістом [14, с. 186].

Наступні наукові розробки даної проблематики призвели до виділення виду класифікації підроблених документів, визначеного за формою підроблення документів. Відповідно до цього критерію виокремлюють повне або часткове підроблення документів.

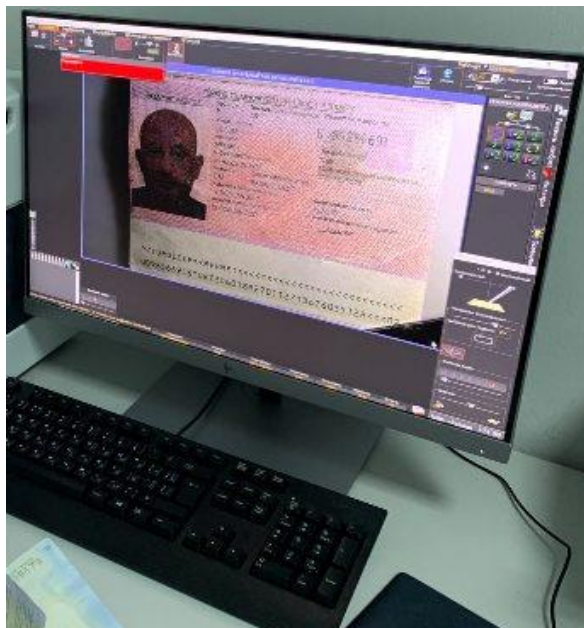

Рис.4. Перевірка документа на наявність ознак часткового підроблення

Повне підроблення, яке має на меті наслідувати основні елементи (реквізитів) дійсного (справжнього) документу [1, с. 126]. Повне підроблення документа, за яким досягається його повна подібність із оригіналом, вимагає застосування багатьох необхідних для цього матеріалів і засобів – шрифтів, спеціального паперу, складного друкарського обладнання тощо. Усе це потребує залучення значних коштів і витрат часу на виготовлення підробленого документа [15, с. 222].

Часткове підроблення полягає в фальсифікації у вигляді внесення певних змін в реквізити дійсного (справжнього) документу [1, с. 126]. Часткове підроблення характеризується тим, що воно не потребує використання високотехнологічного поліграфічного обладнання та спеціальних матеріалів, оскільки зміни вносяться до справжнього бланку документа. Воно здійснюється шляхом несанкціонованої заміни окремих частин документа або виправлення реквізитів [15, с. 222].

При цьому відзначаємо, що предмет кримінального підроблення, визначений у примітці до статті 358 ККУ, закріплює досить обширний перелік документів, які можуть піддатися фальсифікації й потягнути за собою таку суспільну небезпеку, ступінь якої досягне кримінального характеру. Законодавець під офіційним документом розуміє документи, що містять зафіксовану на будь-яких матеріальних носіях інформацію, яка підтверджує чи посвідчує певні події, явища або факти, які спричинили чи здатні спричинити наслідки правового характеру, чи може бути використана як документи – докази у правозастосовчій діяльності, що складаються, видаються чи посвідчуються повноважними (компетентними) особами органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а також окремими громадянами, у тому числі само зайнятими особами, яким законом надано право у зв'язку з їх професійною чи службовою діяльністю складати, видавати чи посвідчувати певні види документів, що складені з дотриманням визначених законом форм та містять передбачені законом реквізити [9]. Відповідно, як зазначає Ю. Курилюк, використанням завідомо підробленого документу під час перетинання державного кордону є свідоме пред'явлення особою (громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства) уповноваженій службовій особі Держприкордонслужби в пункті пропуску через державний кордон (або у КПВВ) повністю або частково підробленого паспортного чи іншого визначеного законодавством документу, визнаного Україною, що підтверджує громадянство, посвідчує особу пред'явника, а також дає право на в'їзд або виїзд з України, з метою отримання дозволу на перетинання державного кордону України.

3. Система запобігання використанню підроблених і чужих документів

Для протидії незаконному перетинанню ДКУ та використанню підробленого паспортного документа прикордонники використовують інструментарій, визначений в «Інструкції з організації та здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон», затвердженій наказом АДПСУ № 407 від 05.06.2012 року.

Відповідно до зазначеного наказу, система перевірки документів складається з трьох рівнів:

Перший рівень – стандартна перевірка документів. Усі категорії осіб, що прямують через державний кордон України проходять стандартну перевірку документів згідно з нормами чинного законодавства.

Рис. 5. Стандартна перевірка документів

Забезпечення проведення першого рівня перевірки здійснюється шляхом проведення оцінки ризиків, застосуванням технічних засобів контролю для пошуку ознак підробки у документах, опитуванням осіб, що прямують через ДКУ фахівцями ООДК, що пройшли відповідну підготовку, отримали практичні навички перевірки документів й отримали допуск до самостійного несення служби у прикордонному наряді «Перевірка документів» [16].

Другий рівень – поглиблена перевірка документів, яка проводиться лише спеціалістом, що володіє належною кваліфікацією та включений до відповідного обліку спеціалістів з поглибленої перевірки документів, що ведеться управлінням прикордонного контролю та реєстрації Адміністрації Державної прикордонної служби України [16].

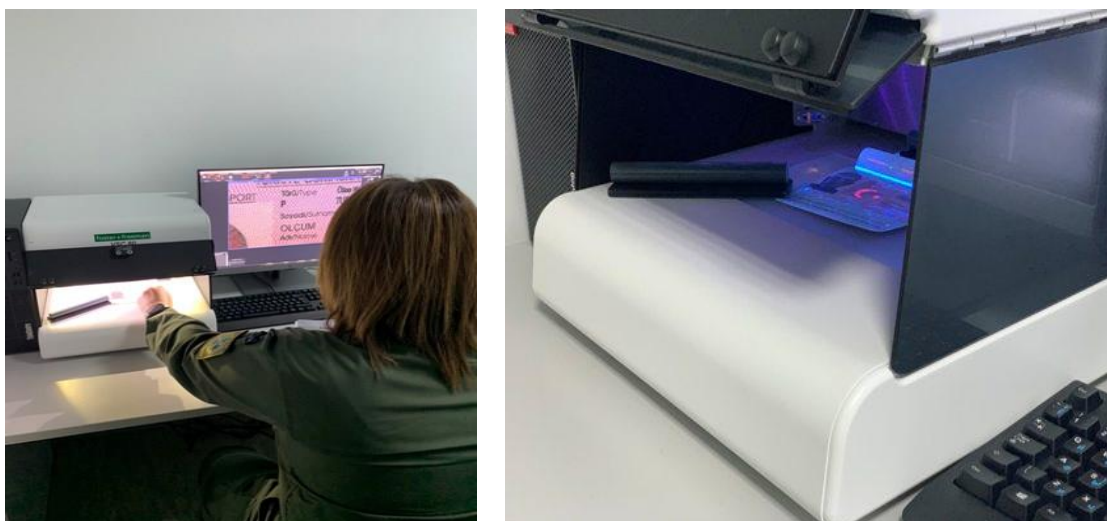

Рис.6. Поглиблена перевірка документа

Другий рівень перевірки документів має місце на підставі заяви, складеної уповноваженою службовою особою підрозділу охорони державного кордону, яка проводила стандартну перевірку документа й включає в собі наступні заходи: додаткове вивчення дійсності паспортного документа, візи та інших документів із застосуванням спеціальних технічних засобів контролю для пошуку ознак підробки в документах; додаткове вивчення паспортного та інших документів з метою визначення приналежності громадянину України, іноземцю чи особі без громадянства; уточнення відомостей щодо відсутності стосовно особи, яка пред'явила відповідний документа, доручень правоохоронних і розвідувальних органів України. Забезпечення проведення поглибленої перевірки документів здійснюється шляхом використання наявних баз даних та інформаційно-довідкових матеріалів описів зразків паспортних та інших документів та можливих способів їх підроблення, а також опитування осіб, які перетинають державний кордон.

Третій рівень – експертне дослідження паспортних документів. За рішенням начальника органу охорони державного кордону паспортний документ, вилучений за результатами проведення поглибленої перевірки, з копією висновку направляється на експертне дослідження до Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України, в якому експертиза реквізитів документів та експертиза друкарських форм проводиться судовим експертом шляхом визначених ним способів проведення експертизи (певної методики, методів дослідження) із подальшим формуванням висновку експерта [16, 17].

Описаний алгоритм дій представників ООДК стосується документів, дійсність і достовірність яких викликає обґрунтовані сумніви в осіб, що здійснюють перевірку документів, і являють собою комплекс заходів із реалізації спеціально-кримінологічного рівня протидії підробленню й використанню підроблених паспортних та інших документів, що пред'являються. Проте слід зазначити високий потенціал і загально-соціального рівня запобігання використанню підроблених документів як кримінального правопорушення.

Зазвичай у науці відокремлюють такі засоби захисту від підроблення:

- а) технологічний, що полягає у внесенні до реквізитів документа певних ознак за допомогою спеціальних технологічних процесів (спеціальний папір, захисні волокна та водяні знаки);
- б) поліграфічний захист, що здійснюється за допомогою різних видів і способів поліграфічного друку (елементи графіки, мікродрук і приховані зображення, фонові сітки);
- в) фізико-хімічний захист, який полягає у використанні в складі матеріалів документа спеціальних речовин, наявність яких визначається такими методами, як флуоресцентні та фосфоресцентні фарби або фарби, що «світяться» під ультрафіолетовим світлом в обмеженому діапазоні кольорів, інфрачервоні фарби, якими наносять зображення, тексти та номери в документах, що посвідчують особу [18, с. 276].

На думку членів міжнародної асоціації ІСАО для покращення якості українських документів, що посвідчують особу, треба розширити перелік способів додаткового захисту, а саме:

- 1) на обкладинку та на всі сторінки документів наносити невидимі зображення та захисну стрічку з позитивним і негативним мікротекстом назви країни, що буде люмінесцювати під час ультрафіолетового випромінювання;
- 2) дублювати зображення фотопортрета додатково ще на 2, 3 або 4 сторінках документа;
- 3) серійний номер наносити способом високого друку не лише на одній сторінці; використовувати металографський друк;
- 4) на краях сторінок конгревним тисненням, при якому утворюється рельєфне (випукле) зображення рисунка, зробити надрізи мікроперфорацією, що означає нанесення випуклого точкового зображення на документ [19, с. 530-533].

Немає сумніву, що для потреб зменшення чи нейтралізації можливостей підроблення паспортних документів та використання підроблених документів під виїзду чи в'їзду в Україну, є подальше використання та вдосконалення біометричних технологій.

Термін «біометричні технології» являє собою автоматичні або автоматизовані методи розпізнавання особи людини за її біологічними характеристиками або проявами [20, с. 39].

Біометричні дані – це будь-які дані, що характеризують певний біометричний параметр. При всьому різноманітті цих параметрів, у сфері виготовлення документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону (деяких інших документів), а також для біометричної ідентифікації та верифікації у світі застосовується технологія, що враховує три параметри розпізнавання рис обличчя (обов'язкове); розпізнавання відбитку пальця; розпізнавання райдужної оболонки ока. В Україні застосовуються такі біометричні дані (параметри) як відцифровані відбитки пальців рук, відцифроване зображення обличчя. При цьому:

- біометрична ідентифікація – здійснення пошуку за принципом «один до багатьох» шляхом розпізнавання і зіставлення одного або двох біометричних даних (параметрів) особи з біометричними даними (параметрами) осіб у відомчих інформаційних системах суб'єктів національної системи;

- біометрична верифікація – здійснення пошуку за принципом «один до одного» між біометричними даними (параметрами), отриманими від особи в даний момент, і біометричними даними (параметрами), наявними у відомчих інформаційних системах суб'єктів національної системи [21].

Запровадження біометричних технологій у виготовленні документів було однією з умов, що виконувалися в Україні під час підготовки до укладення Угоди про асоціацію з ЄС, де активно використовуються відповідні технології, які встигли зарекомендувати себе з позитивної сторони. В ЄС діє Регламент Ради ЄС № 2252/2004 від 13 грудня 2004 року про стандартні елементи надійності і біометричні дані в паспортах та проїзних документах, виданих державами-членами. На підставі цього Регламенту всі держави-члени Європейського союзу запровадили електронні паспорти як основні документи, що посвідчують особу, з використанням біометричних даних [22].

Стратегією державної міграційної політики України на період до 2025 року з метою захисту документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи визначено, що з метою підвищення рівня безпеки документів Україна повинна забезпечити: «видачу біометричних проїзних документів, які відповідають стандартам Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО), у тому числі в консульських установах України за кордоном». Передбачається, що це «розширить можливості для скорочення нерегульованої міграції, боротьби з транснаціональною злочинністю і тероризмом» [23].

У контексті протидії злочинності, О. Волеводзом запропоновано такий погляд на переваги застосування документів з персональними біометричними даними:

- більш високий ступінь захисту від підробки;

- можливість автоматичної перевірки приналежності власнику документа, що скорочує час на ідентифікацію особистості, збільшує швидкість даної процедури і виключає суб'єктивізм при оцінці її результатів;

- значний технологічний потенціал даного документа, тобто на чіп, крім ідентифікаційних даних, можуть записуватися різноманітні інші персональні дані;

- втрачає сенс підробка та незаконне використання електронних документів з біометричними даними;

- біометричні персональні дані що збираються при оформленні електронних паспортів можуть застосовуватися в діяльності з розслідування правопорушень.

Ефективність такого способу протидії з підроблення документів не лише визначене в ході сучасних наукових досліджень, не закріплене «мертвою» декларативною нормою у численних підзаконних нормативно-правових актах, а безпосередньо впроваджується у повсякденний стан речей кожної особи. Так, у 2018 р. в Україні створено національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства (далі – національна система). Суб'єктами національної системи є Адміністрація Держприкордонслужби, ДМС, Національна поліція, МВС, МЗС, закордонні дипломатичні установи, Мінінфраструктури, СБУ, Служба зовнішньої розвідки та Міноборони. Розпорядником системи є ДМС [21].

Підрозділи прикордонного контролю в Україні обладнуються автоматизованим робочим місцем з функцією фіксації біометричних даних. Це здійснюється, у тому числі з метою виконання таких заходів, передбачених Планом заходів на 2018-2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 р., яким було передбачено:

- до 2021 р. – автоматизувати процеси Національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства в частині впровадження сучасних технічних засобів, у тому числі системи розпізнавання біометричних даних (параметрів), зокрема обличчя, та автоматичної перевірки/звірки якості фотографій;

- протягом 2018 р. – створено комплексні системи захисту інформації в Реєстрі, єдиній інформаційно-аналітичній системі управління міграційними процесами та Національній системі біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства»;

- постійно – активізувати співробітництво з державами-членами ЄС, міжнародними та неурядовими організаціями щодо навчання з питань безпеки біометричних проїзних документів і виявлення підробок документів, що посвідчують особу» [24].

Додатково запровадження системи біометричного контролю передбачено й у Стратегії

інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року, в якій стратегічна ціль з оптимізації контрольних процедур на кордоні, що не менш важливо, із забезпеченням належного рівня прикордонної безпеки досягається шляхом запровадження сучасних ІТ-рішень під час проведення прикордонного контролю, до яких відноситься й встановлення сучасних систем автоматичного біометричного [25].

Вітчизняні фахівці вказують, що такі системи розроблені, встановлені та позитивним чином демонструють себе в деяких країнах світу. Наприклад, з 2006 по 2016 рік кількість осіб, які в'їхали в Австралію, збільшилася з 21,7 млн. на рік до 37,7 млн., тобто майже на 47 %. Цим було обумовлено розроблення та встановлення національної системи EBIS. Зазначена система розрахована на 100 тис. транзакцій на день та значно збільшила можливості збору і зберігання біометричної інформації, що очевидно, дає значні переваги в ідентифікації правопорушників на полегшує здійснення прикордонних формальностей [26].

З метою створення в Держприкордонслужбі України єдиного інформаційного простору М. Стрельбіцький зазначає наступне: «в АДПСУ створено центральне сховище даних, в органах та підрозділах кордону розгортаються інформаційні системи та програмно-технічні комплекси різного призначення; забезпечується обмін інформацією між ними та центральним сховищем даних, надано віддалений доступ до нього посадовими особами органів, підрозділів охорони кордону та персоналу прикордонних нарядів, запроваджуються сучасні засоби перевірки (у тому числі і біометричної) осіб, паспортних документів, визначення «ризиків», аналіз міграційних потоків, дієва взаємодія між різнорідними силами та засобами охорони кордону, іншими правоохоронними органами [27, с. 28].

Слід зазначити, що існують регіональні ініціативи застосування біометричних технологій з метою протидії злочинності, які підтримуються всесвітніми міжнародними організаціями. До них, наприклад, належить Балійський регіональний семінар з обміну біометричними даними – RBDES (Таїланд). Даний форум підтримується міжнародною організацією з міграції та спрямований на протидію транснаціональній злочинності, особливо торгівлі людьми. RBDES працює в напрямку зміцнення можливостей управління регіональними межами шляхом надання механізму обміну біометричними даними для перевірки особи на кордонах в рамках мережі держав-членів Балійського процесу в Південно-Східній Азії [28, 29].

Тим не менш, С. Філіппов вказує, що застосовувані в більшості паспортів стандарту ICAO елементи захисту паспортів і біометрії вже є уразливими на нинішньому технічному рівні, який досягнуто криміналітетом [30]. В Україні з 2016 року в усіх міжнародних пунктах пропуску застосовуються біометричні сканери та сканери документів. Але з'явилися нові способи підроблення документів. Наприклад, турецький паспорт з біометричною сторінкою комплектується обкладинкою від службового паспорта. Сканер розпізнає його як документ, який не потребує візи. Виявити підробку може лише підготовлений інспектор. Інша технологія – морфінгу – забезпечує поєднання двох зображень в одному і допомагає створити документ, який біометричний контроль ідентифікує як дійсний навіть при його застосуванні двома різними людьми [31].

Рис. 7. Робота інспектора прикордонного контролю

Також вчений зазначає, що тотальне використання сучасних технологій, таких як e-Gates, у пунктах пропуску викликає необхідність контролю з боку персоналу за правильністю їх функціонування [31, с. 283]. Підсумовуючи, зазначимо, що слід погодитися з висновком С. Філіппова про те, що на сучасному етапі навіть за умови максимальної технологізації правоохоронної діяльності, технологічні інструменти, включно зі штучним інтелектом та біометричними технологіями, не можуть застосовуватися без здорового глузду компетентного і грамотного співробітника правоохоронного органу, який володіє обстановкою і розуміє специфічний контекст місцевих умов.

Рис. 8. Старший зміни прикордонних нарядів у пункті пропуску

На підтвердження цієї тези розглянемо докладніше уразливості біометричної верифікації на прикладі системи, яка існує в ЄС. Першим правовим актом, що стосується цифрового біометричної верифікації, була Рекомендація для елементів фізичного захисту проїзних документів, викладена в документі ICAO.9303 (машинозчитувана проїзні документи) і Постанова Ради (ЄС) № 2252/2004 від 13 грудня 2004 року про стандартах захисних елементів і біометрії в паспортах та проїзних документах, що видаються державами-членами. Поєднання таких біометричних характеристик як цифровий фронтальний портрет і цифрові відбитки пальців, що зберігаються на безконтактному радіочастотному чіпі, забезпечує високий рівень безпеки документів.

Причини впровадження даної технології в паспорти та інші проїзні електронні документи, як зазначалося вище, полягали в тому, щоб зменшити ймовірність підробки документів, використовувати криптографію і «зв'язати» документ з його власником.

Захист конфіденційності в паспортах 2-го покоління, що використовуються, наприклад, в ЄС, забезпечена додатковим механізмом, званим розширеним контролем доступу (використовують додатковий секретний ключ і сертифікат, наданий країною, яка випустила паспорт).

Біометрія підвищує безпеку документа тільки при правильній процедурі перевірки. Це як раз вразливий момент в системі. Ті країни ЄС, які не мають інфраструктури відкритих ключів не можуть використовувати весь функціонал безпеки. Інтегрованої системи при цьому в ЄС немає і тільки ICAO має комерційний каталог відкритих ключів. При цьому найкращим рішенням було б створення реєстру сертифікатів і механізму перевірки, але це, мабуть ймовірно в досить неблизькій перспективі.

ВИСНОВКИ

1. Загалом, оцінюючи впровадження сучасних досягнень інформаційних технологій у життя суспільства, слід відзначити, що в Україні існує досить дієвий соціально-технологічний рух під умовною назвою «діджиталізація». Зокрема, прийнятий Верховною Радою України Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» прирівняв електронні паспорти до звичайних. Наслідком прийняття такого закону стало те, що починаючи з 23

серпня 2021 року державний кордон України можна буде перетнути із використанням е-паспорту.

2. Застосування технологій біометричного контролю у прикордонному контролі є вже звичною і навіть, іноді, безальтернативною практикою. Позитивний аспект системи біометричного контролю вбачається в тому, що біометричні технології – реальний механізм впливу на детермінанти транскордонної злочинності. Так, застосування біометричної ідентифікації особи значно ускладнює всі прояви делінквентних діянь, що вчинялися з використанням підроблених документів, враховуючи високий ступінь захищеності від підроблення, а також складне дороге вартісне обладнання для здійснення такого підроблення. Впровадження електронного носія інформації, що містить біометричні дані його власника, дозволяє виключити можливість використання зазначених документів іншою особою, це не тільки критично важливо за умов спрощеного візового (або безвізового) режиму переміщення через державний кордон, а й відкриває нові можливості для запобігання транскордонній злочинності. Додаткові переваги вбачаються в оптимізації контрольних-перевірочних процедур, скорочення процедур прикордонного контролю, що призведе до скорочення часу, який особа витрачає на перетин кордону без втрати ефективності виконання завдань, покладених законодавством на Держприкордонслужбу України й забезпечення належного рівня прикордонної безпеки.

3. Тим не менш, як справедливо зазначає С. Філіппов, застосування системи біометричного контролю за своєю сутністю це не що інше, як дуель технологій. У цій дуелі представники організованої злочинності деколи володіють більш потужним рівнем матеріально-технічного забезпечення, що не дозволяє повністю нівелювати участь прикордонника у проведенні прикордонного контролю. Основною фігурою в цій дуелі має бути фахівець-прикордонник, який досконало володіє найкращими світовими практиками із використання єдиних інформаційних баз даних та вміло й впевнено застосовує надані державно-владні повноваження із знаряддями у вигляді технічних засобів контролю.

4. Для повноти та об'єктивності проекту, вкажемо, що науковці виділяють й вразливі місця у застосуванні біометричних технологій в Україні, до яких відносяться процедури подання та обробки заяв для видачі проїзних документів та первинних документів, а також можливість дистанційного зняття даних з електронного чіпа. Як наслідок запровадження паспортів з електронними чіпами має потенційний ризик несанкціонованого стеження за людьми, загрози витоку персональних даних особи внаслідок хакерських атак, які перетворилися на сталу практику сучасного інформаційного світу, усе це дозволить «торгувати» персональними даними, маніпулювати окремими персоналіями й призвести до порушення прав людини.

5. Негативним, на нашу думку, є й той факт, що сьогодні на території України використовуються як зразки національного паспорту 1994 року у вигляді книжечки, так і у вигляді картки з безконтактним електронним носієм. Дана ситуація яскраво відображена у рішенні Верховного Суду України від 19.09.2018 року у справі № 806/3265/17. У цьому рішенні Суді Великої Палати Верховного Суду України у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду зобов'язали Управління ДМС у Житомирській області оформити та видати позивачці паспортний документ зразка 1994 року. Жодним чином не принижуючи права і свободи особи, гарантовані Конституцією України, зазначимо, що продовження існування паспортних документів у формі так званої книжечки залишає лазівку для представників криміналітету в частині використання саме цих документів для своїх злочинних проявів, як таких, що характеризуються відчутно нижчим рівнем захисту від підроблення.

6. Подальші наукові розвідки у цій сфері, на наш погляд, доцільно сфокусувати на питаннях мінімізації ризиків, що супроводжують використання біометричних матеріалів, а саме питаннях нормативного врегулювання процедури продажу складових частин технічних приладів, що використовуються при виготовленні документів з біометричними даними, чи при відібранні біометричних матеріалів з обов'язкою перевіркою покупця, потреб здійснення такого правочину. Розробка ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення захисту персональних та біологічних баз даних осіб, що звернулися для отримання е-паспортів з електронними чіпами, вдосконалення системи захисту самого електронного чіпа, на предмет усунення можливості дистанційного отримання інформації чи зняття будь-якої інформації за винятком визначених автоматизованих терміналів, що гарантуватиме захист прав людини у частині захисту персональних даних.

Бібліографічні посилання:

1. Курилюк Ю. Б. Використання завідомо підробленого документу під час перетинання державного кордону. *Юридична наука*. Київ, 2012. № 1. С.124-128.
2. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 року № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>.
3. Про прикордонний контроль: Закон України від 05.11.2009 року № 1710-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1710-17#Text>.
4. Кушнір І. П. Щодо поняття «Недостовірні відомості» у складі злочину «Незаконне перетинання державного кордону України». *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Хмельницький, 1 березня 2019 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 243-244.
5. EU's passport fraud 'epidemic'. *Politico*. January 28, 2016. URL: <https://www.politico.eu/article/europes-fake-forged-stolen-passport-epidemic-visa-free-travel-rights/>
6. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 року № 3857 – XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>.
2. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 року № 3773. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>.
3. Про затвердження правил перетинання державного кордону громадянами України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 року № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>.
4. Кримінальний Кодекс України: Закон України, Кодекс від 05.03.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Щирська В.С. Кримінально-правова кваліфікація підроблення за сукупністю злочинів. *Південноукраїнський правовий часопис*. Одеса, 2019. № 4, Том 1. С.150-154.
6. Лагуніна А. В., Ленець К. В. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Інститут мовознавства АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. 1975. С. 840.
7. Берднік І. В. Підроблення виборчих документів та документів референдуму. *Право і суспільство*. Дніпро, 2010. № 6. С. 196-202
8. Сташис В. В., Тацій В. Я. Науково-практичний коментар Кримінального Кодексу України. Харків: Одіссей, 2006. 1184 с.
9. Тучков С. С. Класифікація підроблення (кримінально-правовий аспект). *Право і безпека*. Харків. 2003. Т. 2. № 4. С. 185-188.
10. Чередніченко Д. К., Ананьїн О. В. Способи підробки сучасних паспортних документів країн ЄС та ознаки їх виявлення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: збірник наукових праць*. Харків, 2017. Вип. 17. С. 221-226.
11. Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон: Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 05.06.2012 року № 407. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12#Text>.
12. Про затвердження Інструкції про порядок проведення судових експертиз та експертних досліджень паспортних документів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України: Наказ Міністерства внутрішніх справ від 18.11.2013 року № 1109. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2086-13#Text>.
13. Косиченко О. О., Максимова М. К. Особливості захисту та шляхи запобігання фальсифікації документів, що посвідчують особу, під час перетину державного кордону України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпро, 2020. № 2. С. 275-279.
14. Черноус Ю. М. Міжнародне співробітництво у розслідуванні злочинів. *Юридичні науки*. Львів, 2014. Вип. 2. С. 530–533.
15. Мороз А. О. Біометричні технології ідентифікації людини. Огляд систем. *Математичні машини і системи*. Київ, 2011, № 1. С. 39-45.
16. Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 року № 1073. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-p>.
17. Council Regulation (EC) No 2252/2004 of 13 December 2004 on standards for security features and biometrics in passports and travel documents issued by Member States. *Official Journal of the European Union*. 29.12.2004. L 385. P. 1-6.
18. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07. 2017 року, № 482-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#n10/>
19. План заходів на 2018-2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: затв. Розпорядженням КМУ від 29 серпня 2018 р. № 602-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-2018-%D1%80>.

20. Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 року №687-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-%D1%80#Text>.

21. Філіппов С. О. Біометричні технології: значення для протидії транскордонній злочинності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Юридичні науки*. 2018. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrpcurn_2018_2_6.

22. Стрельбіцький М. А. Технологія забезпечення функціональної безпеки інтегрованої інформаційної системи Держприкордонслужби на стадії модернізації. Дисертація...д.т.н. 05.13.06. К: Національний авіаційний університет. 2018. 444 с.

23. The Bali Process on People Smuggling, Trafficking in Persons and Related Transnational Crime. Bali Process Regional Biometric Data Exchange Solution (RBDES). URL: <https://www.baliprocess.net/events-old/bali-process-regional-biometric-data-exchange-solution-rbdes-workshop-tahiland/>

24. UN migration agency introducing regionalbiometric data exchange solution. URL: <http://www.biometricupdate.com/201707/un-migration-agency-introducing-regional-biometric-data-exchange-solution>.

25. Філіппов С. О. Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реальі України: монографія. Одеса: Фенікс. 2019. 452 с.

26. Філіппов С. О. Протидія транскордонній злочинності: дуель технологій. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 26 лютого 2021 року)*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2021. С. 281-285.

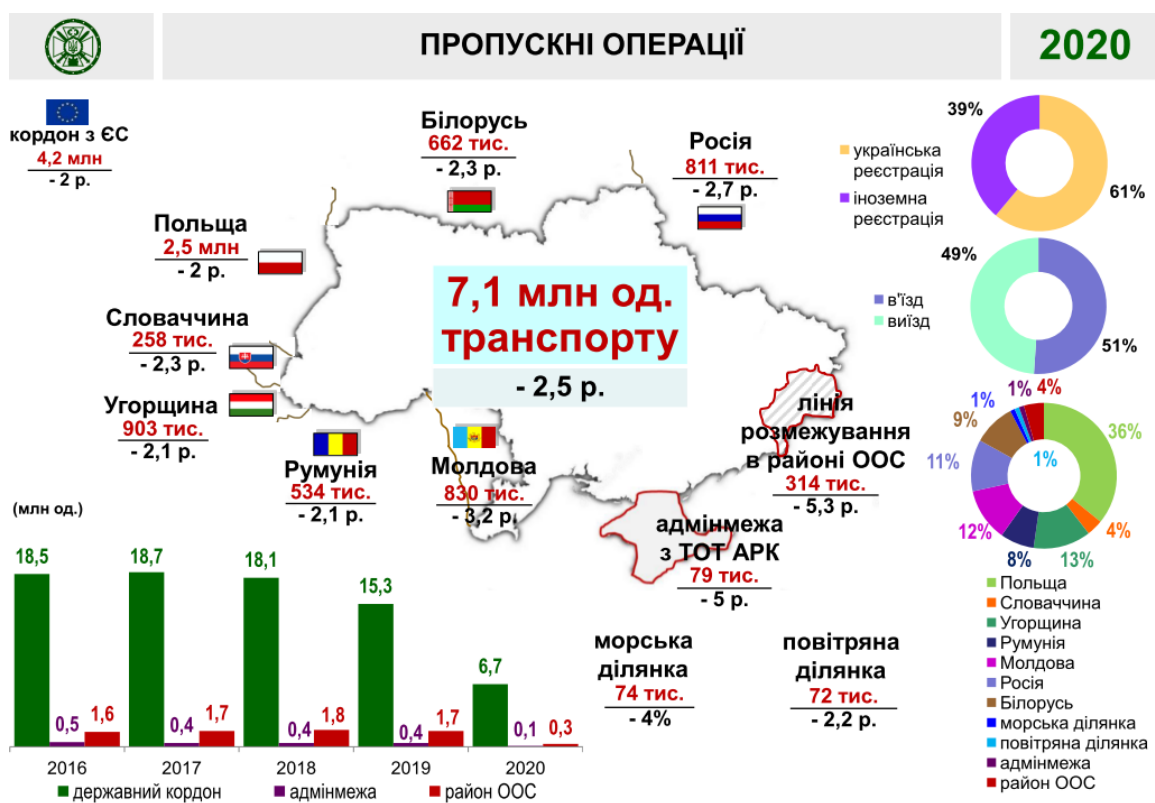
ДОДАТКИ

Додаток А

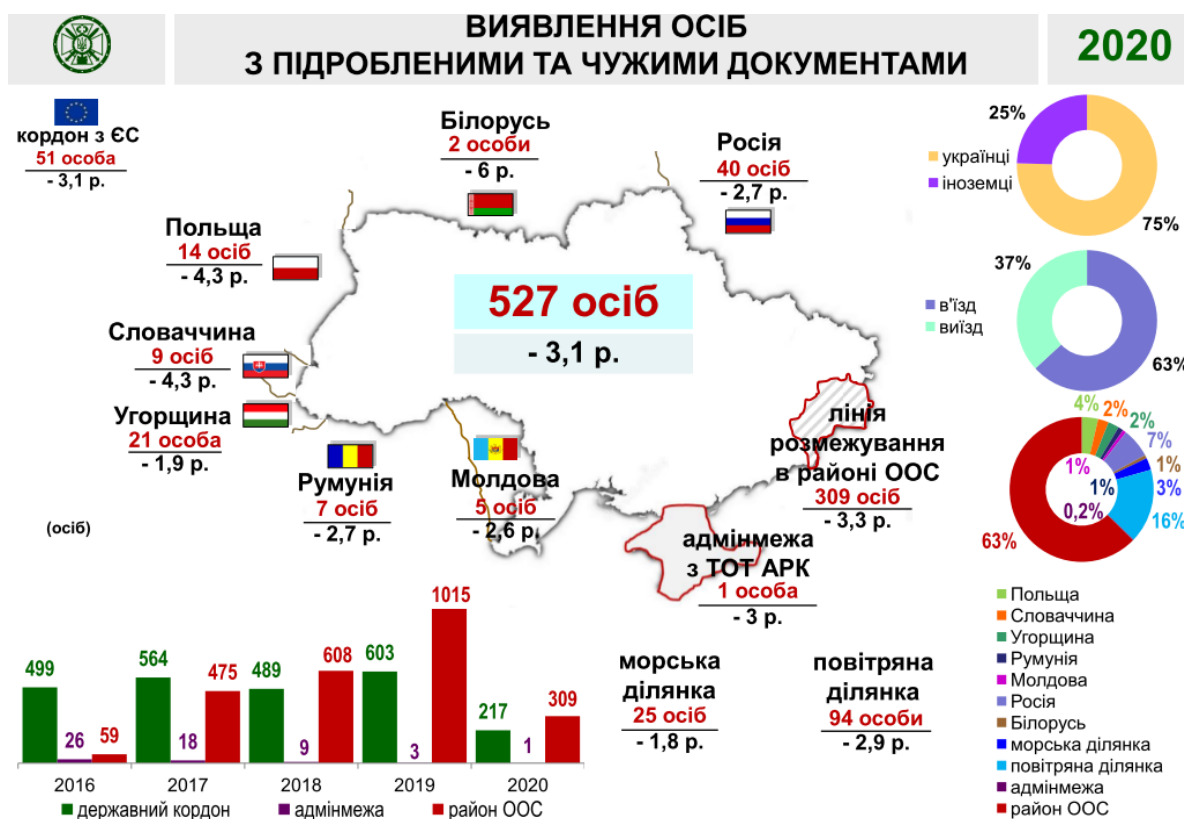

* - у порівнянні з 2019 р.

Додаток Б

Додаток В

Вікторія КУЗЬМЕНКО

Науковий керівник – Микола ПРИСЯЖНИК

доцент кафедри,
Навчально-науковий інститут
інформаційної безпеки,
кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник

*(Національна академія
Служби безпеки України)*

ТЕОРІЯ «ВІКОН ОВЕРТОНА» В АСПЕКТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

За умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір. Домінування інформаційної складової у системі сучасної цивілізації спричинило переміщення конфліктних процесів переважно із мілітарного поля в інформаційний простір, що суттєво змінило стратегію і тактику геополітичного протистояння в цілому. Сучасні інформаційні технології дають змогу державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці конкурентної держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів.

Глобальні процеси інформатизації суспільства в кінці ХХ – початку ХХІ століть породили нову соціотехнологічну проблему – проблему інформаційної безпеки людини, суспільства та держави. Стрімкий розвиток новітніх інформаційних технологій і глобальної інформаційно-телекомунікаційної мережі Інтернет, крім надання широких можливостей швидкого та ефективного розвитку людства, сприяє також швидкому поширенню маніпулятивних технологій.

У контексті наявних для України загроз особливого значення набуває питання забезпечення безпеки національного інформаційного простору. У стратегічному сенсі його вирішення вбачається шляхом «реалізації державної інформаційної політики, насамперед щодо протидії руйнівному інформаційному впливу Російської Федерації в умовах розв'язання нею гібридної війни». Саме таке формулювання надано у Доктрині інформаційної безпеки України [1]. Доктрина детально визначає пріоритети державної політики в інформаційній сфері, окреслює актуальні загрози національним інтересам, деталізує механізми та визначає уповноважені на її застосування державні органи та відомства.

Останнім часом дискусія розгортається навколо можливості існування теорії «Вікон Овертона» – технології впливу на суспільство, яку окремі фахівці вважають методологією соціально-інформаційного управління людиною та суспільством. Основною метою таких дій вважається дегуманізація, розтління, знеособлення і розособлювання всіх соціальних верств населення. Руйнівна концепція «Вікон Овертона» спрямована на впровадження в суспільство певних деструктивних ідей і широко використовується у політиці як інструмент управління масами.

У контексті поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам особливого значення набуває питання забезпечення інформаційної безпеки держави та протидії інформаційній агресії Російської Федерації, спрямованої на дестабілізацію суспільних та політичних настроїв в Україні.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ «ІНФОРМАЦІЯ» ТА «ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА», ЇХ СУТНІСТЬ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

1.1. Інформація та інформаційна безпека у житті суспільства

Зі становлення цивілізації, перші люди для виживання обмінювалися наявною інформацією про навколишній світ. Оскільки людина є складним організованим соціальним створінням, її поведінка залежить від багатьох факторів (наприклад, Піраміда потреб за Маслоу), але основою для виживання є суспільство. Еволюція соціальних об'єднань починалася з родини, племен, держав, імперій і врешті – створюється глобальне світове суспільство. Часто виникали міжособні війни, конфлікти, сутички.

Спираючись на всесвітню історію, можна прослідкувати розвиток впливу інформації, її важливості як ресурсу у вирішенні суперечок на усіх рівнях.

З плином часу поняття інформації, як сенсорного сприйняти світу, отримало безліч визначень та зазнало трансформацій.

На побутовому рівні під «інформацією» розуміються нові відомості, прийняті, зрозумілі й оцінені як корисні. Іншими словами, інформація – це нові знання, які отримую я, (споживач, користувач, суб'єкт) у результаті сприйняття, перероблювання, оцінювання певних відомостей.

Інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [2].

Інформація є універсальною субстанцією, що пронизує усі сфери людської діяльності, служить провідником знань та думок, інструментом спілкування, взаєморозуміння та співпраці, утвердження стереотипів мислення та поведінки (ЮНЕСКО).

Розрізняють види інформації за способом передачі і сприйняття. Інформацію, що передається через образи і символи, називають візуальною, звуки – аудіальною, відчуттями – тактильною, запах – органолептичною, ЕОМ – машинною.

Класифікація інформації за ознакою виникнення: елементарна (що відображає процеси і явища неживої природи), біологічна (процеси живої природи) і соціальна (процеси і явища людського суспільства).

Існування багатьох визначень інформації зумовлене складністю, специфічністю і різноманіттям підходів до тлумачення її сутності. Інформацію розглядають як об'єкт комп'ютерної обробки, продукт праці людини, міру подолання невизначеності тощо. У філософському контексті інформація тісно пов'язана з такими процесами як взаємодія, відображення. У традиційному підході слово інформація застосовується як синонім слів, що розуміють як повідомлення про що-небудь, відомості, тобто те, що є об'єктом переробки і передавання інформації, інформування.

При «кібернетичному» підході інформація – це кількісна міра усунення невизначеності, міра організації системи, що широко використовується через поняття сигналу, яким передається через лінії зв'язку («1» або «0»).

Отже, інформація – це будь-які, невідомі раніше, відомості про певну подію, процес, що пронизує всі сфери людської діяльності.

З розвитком людства та інформатизацією суспільства ХХІ ст. розвивається напрямок інформаційної безпеки. Інформаційна безпека (ІБ) – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави, при якому досягається інформаційний розвиток (технічний, інтелектуальний, соціально-політичний, морально-етичний), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають їм суттєвої шкоди.

Інформаційна безпека особи – це стан захищеності психіки та здоров'я людини від деструктивного інформаційного впливу, який призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану.

Інформаційна безпека суспільства – можливість безперешкодної реалізації суспільством і окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних із вільним одержанням, обробленням, створенням і поширенням інформації, а також ступінь їх захисту від деструктивного інформаційного впливу.

Варто зазначити, що інформаційна безпека особи та суспільства тісно пов'язані між собою. Інформаційна безпека суспільства та окремих осіб залежить від рівня:

- інтелектуальності, спеціальної теоретичної й практичної підготовки;
- критичного мислення, морального та духовного вдосконалення;
- гармонійного розвитку особистості в суспільстві;
- технічних засобів захисту.

Інформаційна безпека держави – це стан її захищеності та інформаційного розвитку, при якому акції інформаційного впливу, спеціальні інформаційні операції, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації за допомогою спеціальних технічних засобів та організована злочинність не завдають суттєвої шкоди національним інтересам [3].

Оскільки роль інформації безповоротно збільшується, кількість інформації зростає, інформаційний потік «зносить» на своєму шляху, вивчення та застосування методів і технологій захисту інформаційного простору є важливим і необхідним. Розвиток сфери інформаційної безпеки, її забезпечення є мінімально необхідною умовою і складовою забезпечення національної безпеки держави в цілому.

Виступаючи одного разу у Раді національної безпеки з питання бюджетних витрат, Президент США Р. Ніксон зазначив, що один долар, вкладений в інформацію і пропаганду є більш цінним, ніж

десять доларів, вкладених на створення систем озброєння, оскільки остання навряд чи буде колись використовуватися, у той час як інформація діє щохвилино і повсюди.

1.2. Інформаційний вплив як соціальне явище

Аналіз ситуації у національному інформаційному просторі свідчить про його активне використання іншими державами для здійснення інформаційно-психологічних впливів на формування відповідної громадської думки щодо внутрішньої та зовнішньої політики України. В інформаційному просторі нашої держави наявні тенденції розширення інформаційної присутності суміжних держав, активне впровадження антиукраїнських інформаційних кампаній.

В умовах «гібридної війни» Росії проти України інформаційно-психологічні та інформаційно-пропагандистські акції та спеціальні інформаційні операції не менш загрозливі, ніж пряме застосування зброї.

Формування засобами масової інформації альтернативної до дійсності, викривленої інформаційної картини світу, фальшування української історії тощо є однією із форм ведення інформаційної війни проти України, спрямованої на підірив суспільно-політичної стабільності.

До основних об'єктів деструктивного інформаційного впливу варто віднести:

- ідеологічно-психологічне середовище суспільства, пов'язане з використанням інформації, інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури для здійснення впливу на психіку та поведінку людини;
- інформаційні ресурси, які розкривають духовні, культурні, історичні, національні цінності, традиції надбання держави, нації в різних сферах життя суспільства;
- інформаційна інфраструктура, тобто абсолютно всі проміжні ланки між інформацією та людиною;
- система формування суспільної свідомості (світогляд, політичні погляди, загальноприйняті правила поведінки тощо);
- система формування громадської думки;
- система розробки та прийняття рішень;
- свідомість і поведінка людини [4].

Деструктивні інформаційні втручання здатні цілковито чи частково спричинити неспокій та внутрішнє протистояння у суспільстві. Найнебезпечнішими є інформаційні впливи, об'єктом яких є прямиий наступ на конституційний лад та права і свободи людини і громадянина. Сукупність сучасних інформаційних впливів за своєю суттю порівнюють з інформаційними війнами, в яких інформація використовується як сучасна зброя.

Аналіз ситуації у національному інформаційному просторі свідчить про його активне використання іншими державами для здійснення інформаційно-психологічних впливів на формування відповідної громадської думки щодо внутрішньої та зовнішньої політики України.

Інформаційні впливи набувають характеру інформаційної війни, яка розглядається як вид протиборства між державами, що здійснюється з метою досягнення односторонніх переваг шляхом цілеспрямованого впливу на процеси отримання, обробки, збереження, розповсюдження та використання інформації будь-якого виду.

Інформаційна віна може стати приводом до реальних бойових дій або спричинити внутрішні конфлікти та стати причиною людських жертв. Ефективність інформаційно-психологічного впливу зумовлюється відсутністю законодавчого регулювання міжнародних прав інформаційної війни. Оскільки методи впливу інформаційної війни приховані, ідентифікувати їх можуть лише фахівці у сфері інформаційної безпеки.

Технологією ведення інформаційної війни є інформаційна агресія, яку поділяють на відкриту та приховану.

Прихована інформаційна агресія орієнтована на непомітний, поступовий підірив цілей, поглядів і світогляду соціуму, традицій народів. Вона полягає у запровадженні в суспільну свідомість необхідних маніпулятору ідей. Такий вплив має на меті руйнування суспільної свідомості.

Відкрита інформаційна агресія формує негативне сприйняття певного політичного лідера, уряду будь-якої країни чи етнічної групи. Як правило, до відкритої інформаційної агресії маніпулятори вдаються під час збройних конфліктів, при висвітленні терористичних актів тощо.

Сьогодні очевидною проблемою для українського інформаційного простору все ще лишаються стратегічні дезінформаційні кампанії, що реалізуються із залученням усього доступного арсеналу прийомів та засобів ведення інформаційної війни.

РОЗДІЛ 2. ВІКНА ОВЕРТОНА – ВІД НЕМИСЛИМОГО ДО ДІЮЧОЇ НОРМИ

2.1. Теорія «Вікон Овертона» в аспекті маніпулювання свідомістю

Джозеф П. Овертон, американський електроінженер і юрист, сформулював модель зміни уявлення проблеми в громадській думці, посмертно названу Вікном Овертона. Концепція вікна Овертона, як зручна модель оцінки суджень за ступенем їх прийнятності для відкритого політичного обговорення, була запропонована Джозефом Овертоном у середині 1990-х під час роботи в Макінтоському центрі публічної політики. З того часу концепція активно використовувалася у внутрішніх семінарах центру, але вперше була сформульована в публікації для широкої публіки лише в 2006 році, через три роки після загибелі Овертона. Згідно з теорією «Вікон Овертона», для кожної ідеї або проблеми в суспільстві існує так зване «вікно можливостей». У межах цього вікна ідеї можуть або не можуть широко обговорювати, відкрито підтримувати, пропагувати, намагатися закріпити законодавчо. Вікно рухають, змінюючи тим самим амплітуду можливостей, від стадії «немислиме», тобто абсолютно вороже суспільній моралі, до стадії «актуальна політика», тобто вже обговорене широким загалом, прийняте масовою свідомістю і закріплене в законах.

Це не промивання мізків як таке, це технології більш тонкі. Ефективними їх робить послідовне, системне застосування і непомітність для суспільства – жертви самою факту впливу. Описане Овертонове вікно можливостей найлегше рухається у толерантному суспільстві. У тому суспільстві, в якого нема ідеалів, і, як наслідок, нема чіткого поділу на добро і зло [5].

Насправді, Овертон просто розповів методику, створену ще багато століть тому і яка ефективно працює і донині. Просто в сучасному світі, з розвитком технологій розвиваються і можливості, а в свою чергу і можливості більш швидкого впливу на масову свідомість суспільства.

Важливо, що науковець сам не розробляв методику, а просто дослідив суспільні процеси, проаналізував і на основі своїх спостережень зробив висновок, що кожна ідея чи проблема має у суспільстві, державі свій кордон – так зване «Вікно можливостей». У межах цього вікна певну ідею дозволено або не дозволено обговорювати, відкрито пропагувати, підтримувати або узаконювати.

У 2006 році неоконсервативний публіцист і політик Джошуа Тревіньо запропонував шестиступеневу оціночну шкалу для класифікації ідей за ступенем їх допустимості в відкритому питанні та вказав на шкалі межі вікна дискурсу. Шкала оцінки допустимості ідей:

- немислимі ідеї,
- радикальні ідеї,
- прийнятні ідеї,
- розумні ідеї,
- стандартні ідеї,
- діюча норма.

Для того, щоб зуміти узаконити певну ідею – вигідну, необхідну для влади, – недостатньо просто захотіти певному політику. Треба зробити так, щоб ідею підтримало суспільство. Але ця умова не стає перепоною – насправді ідея може поступово пройти етапи від «абсолютно неприйнятної» до «законної». Спочатку проблему порушують у масах, публічно обговорюють, з'являються перші активні прихильники ідеї. Та, чи інша тема через особисті дискусії, публікації та пропаганду у ЗМІ, демонстрування у фільмах поступово закладається у нашій свідомості та приміряється з іншими нашими поглядами. Тепер шлях до легалізації – відкритий.

Основна суть даної концепції полягає в тому, що все відбувається непомітно і, як здається, природним чином, хоча насправді відбувається штучним шляхом нав'язування. Використовуючи Вікно Овертона можна легалізувати, що завгодно в самому буквальному сенсі цього слова.

Але суть не лише в легалізації, головна думка даної концепції/теорії, що усього за 5 кроків суспільству можна нав'язати що завгодно, і переконати у будь чому. Неважливо наскільки високоморальним є суспільство, коли працюють професіонали.

Тобто «Вікно можливостей» не є сталим, нерухомим. За допомогою технологій його можна розширювати, переміщувати. Більше того, до легалізації може дійти абсолютно будь-яка ідея! Вся ця методика насправді є непомітною, адже виливають поступово, протягом тривалого часу, системно і головне – масово.

Це не концепція, а працююча технологія, тобто послідовність дій, виконання яких незмінно призводить до бажаного для маніпулятора результату. Як зброя для знищення людських спільнот така технологія може бути ефективніша від зброї масового знищення [6].

2.2. Спеціальні інформаційні операції та технологія «Вікон Овертона»

Одним з основних понять в розумінні інформаційної безпеки є спеціальні інформаційні операції, як метод маніпулювання свідомістю.

Спеціальна інформаційна операція (СІО) – це сплановані дії, спрямовані на ворожу, дружню або нейтральну аудиторію з метою схилення до прийняття; управлінських рішень або (та) вчинення дій, вигідних для суб'єкта інформаційного впливу.

Підготовка СІО передбачає планування операції, визначення форм та способів її здійснення, цілей, завдань, сил і засобів, прийомів та методів впливу, цільової аудиторії.

СІО здійснюються за приблизно однаковим алгоритмом:

1. Інформаційний етап передбачає створення інформаційного приводу – конкретної або вигаданої події, яка використовується в СІО;

2. «Розкручування» інформаційного приводу забезпечує поступове зростання напруження (кількості повідомлень і їх сенсаційності, тенденційності, емоційності та, як правило, недостовірності);

3. Загострення напруження є основною частиною СІО, що полягає у використанні інформаційного приводу для досягнення цілей операції;

4. Вихід із операції або етап закріплення – забезпечення плавного завершення СІО після досягнення поставленої мети. Якщо мету не досягнуто, як правило, готується нова СІО.

Варто також виокремити основні ознаки проведення СІО:

- збільшення кількості повідомлень негативного змісту з певної соціально-політичної або (та) економічної тематики;

- зростання емоційності;

- зростання тенденційності;

- збільшення сенсаційності;

- лавиноподібність (на першому етапі – поступове, на другому – значне, на третьому різке зростання напруження);

- взаємоузгодження дій суб'єктів проведення СІО;

- час проведення (від одного тижня до двох місяців, але переважно від двох тижнів до місяця).

А основними методами проведення СІО є:

1. Дезінформування;

2. Пропаганда;

3. Диверсифікація громадської думки;

4. Психологічний тиск;

5. Поширення чуток [7].

Отже, розглянувши алгоритм та методи самих СІО, технологію «Вікон Овертона» можна трактувати, як різновид СІО, адже сам процес технології практично збігається з алгоритмом проведення СІО.

Головною думкою теорії «Вікон Овертона» є те, що будь-яка вигідна ідея чи позиція для влади може бути легалізована та прийнята суспільством. Тобто з правильно поданою інформацією, в правильний момент можна переконати суспільство, що «бандерівці їдять немовлят», якщо це вигідно владним структурам чи спецслужбам Російської Федерації. Під час постійного здійснення акцій інформаційного впливу (АІВ) в рамках СІО, телеглядачі зомбуються і приймають таку абсурдну тезу за реальну подію.

Метою ж СІО є «схилення до прийняття управлінських рішень або (та) вчинення дій, вигідних для суб'єкта інформаційного впливу».

Порівняємо алгоритм проведення СІО та кроки переконання за технологією «Вікон Овертона»:

1. Першим кроком «Вікон Овертона» тісно перегукується з інформаційним етапом СІО. Щось немислиме треба донести до області радикального, а в СІО створити інформаційний привід – конкретну або вигадану подію. В аспекті маніпулювання, це один і той же етап. Вкорінення певної думки та її розголосу.

2. Наступним кроком у технології описаної Овертоном є перенесення до області можливого. А це може забезпечити ще більший розголос або «Розкручування» інформаційного приводу (за алгоритмом СІО). Це той етап, коли подія чи тема постійно обговорюється фахівцями, журналістами, активістами чи блогерами. Зростає інформаційна напруженість та кількість інформації.

3. На третьому і четвертому кроках, думка про подію чи тема має трансформуватися до

області раціонального та популяризуватися в суспільних думках і культурі. А в СІО загострення напруження. З першого погляду, здається що етапи не такі і схожі, проте якщо поглянути більш стратегічно, стає зрозумілим, що третій і четвертий кроки технології «Вікон Овертона» та загострення напруження в СІО є основними переломними моментами, коли маніпулятивний вплив досягає свого апогею. А сама ідея стає прийнятною і необхідною для легітимізації, як необхідне явище і етап розвитку суспільства, а подія – тригером до змін не лише в свідомості суспільства, а використовується для досягнення поставлених цілей.

4. За теорією, названою в честь Овертона, на п'ятому кроці приходиться розуміння прийнятності запропонованої ідеї і її узаконення. А в СІО відбувається етап закріплення, що сам по собі передбачає прийняття необхідного рішення.

Як видно з простої паралелі СІО і технологія «Вікон Овертона» мають спільну мету – застосовуючи методи дезінформування, поширення чуток, психологічного тиску на незгодних, пропаганди та диверсифікації суспільної думки, через маніпулювання суспільством створити необхідне політичне, соціологічне чи навіть економічне середовище.

2.3. Застосування концепції «Вікон Овертона» в сучасних умовах

Овертон довів: якщо певна ідея має вигоду для влади, то існує реальний механізм її легалізації. І не важливо, наскільки абсурдними чи неприйнятними узаконені ідеї виглядають на першому погляді. Чому ж описана технологія така ефективна? Ймовірно, тому, що в її основі – толерантність, своєрідна «заборона на заборони». Політичні системи можуть дуже вправно зловживати толерантністю (терпимістю), свободою слова, відсутністю чіткого поділу на добро і зло. Варто тільки захотіти.

Хоча теорія і була окреслена в 2003 році, а на пострадянському просторі набула розголосу лише в 2015 році, вона застосовувалась багатьма «вождями». Гітлер взагалі був майстром пропаганди та ідеології, в СРСР боготворили та ідеалізували голову держави. Але варто підкреслити, що тут справа не лише в теорії «Вікон Овертона», а в грамотній та продуманій політиці та проведенню спеціальних інформаційних операцій в комплексі.

«Вікна Овертона» стають справжніми вікнами можливості в усіх сферах життя з поширенням доступності ЗМІ, і вони вже змінили наші погляди і русло думок. Те, що 20 років було немислимим і табу для попередніх поколінь стало звичним для нас.

Хосе Ортега-і-Гассет (José Ortega y Gasset) у праці «Бунт мас» так описує масову людину: «Маса - кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї чи злої, а натомість почуває, що «такий, як усі», і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним із іншими». Філософ засуджував те, що людство втрачає будь-які норми, відмовляється від канонів, тому дав пораду, актуальну і для сучасної людини, – довіряти лише культурним засадам та моральним цінностям [8].

Тема загрози змін людських цінностей за допомогою реалізації технологій «Вікна Овертона» набуває все більшої актуальності. Прикладом поступової легалізації та узаконення в Європі, США, Канаді та інших країнах світу є пропаганда одностатевих шлюбів, інцесту та вживання наркотиків.

Не обійшла ця проблема й Україну. Так у Києві 22 та 23 червня 2019 року вдруге пройшов парад рівності людей щодо легалізації ЛГБТ в Україні. У засобах масової інформації почали з'являються заяви про необхідність легалізації наркотичної речовини «Канабіс» для полегшення страждань важко хворих людей. Навіть на місцевих виборах 2020 року для опитування виборців планувалося одним з п'яти поставити питання легалізації канабісу. Тобто концепція «Вікна Овертона» поступово втілюється і в Україні [9].

Таким чином, виникає необхідність у забезпеченні захисту суспільства від використання цієї технології. Протидія полягає у висвітленні подій, процесів, що відбуваються у суспільстві, замовників, виконавців, пособників, цілі здійснення такого впливу на людей. Людина сама не в змозі протидіяти цій концепції, проте підвищення особистої інформаційної безпеки, отримання необхідних специфічних знань різко знижують можливість впливу на людей, а відповідно й на суспільство, адже людина в інформаційному суспільстві вважається озброєною, якщо вона обізнана.

ВИСНОВКИ

Отже, стрімкий розвиток новітніх інформаційних технологій та мережі Інтернет, крім надання широких можливостей швидкого та ефективного розвитку людства, сприяє швидкому поширенню маніпулятивних технологій. Прикладом є теорія «Вікон Овертона» – технологія впливу на суспільство, яку вважають методологією соціально-інформаційного управління людиною та

відповідно суспільством у частині зміни ставлення до колись зовсім заборонених тем у бік абсолютно прийнятих.

Відтак, домінування інформаційної складової у системі сучасної цивілізації, яке спричинило переміщення конфліктних процесів із суто мілітарного поля в інформаційний простір, зумовило потребу розуміння характерних ознак та особливостей системи деструктивних впливів на національний інформаційний простір.

Варто зазначити, що стан поширення інформаційної присутності суміжних держав, деструктивний інформаційний пресинг на національний інформаційний простір без належної обмежувальної політики щодо цього питання є потенційно загрозливим. Виявлення та упередження латентних загроз національному інформаційному простору від здійснення інформаційних акцій залишається пріоритетним напрямом інформаційної політики держави.

Виникає нагальна необхідність у забезпеченні інформаційної безпеки, визначення якої на теперішній час відсутнє в нормативно-правових актах України.

Пропонується ввести у законодавчі акти України таке визначення:

Інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, при якому досягається інформаційний розвиток (технічний, інтелектуальний, соціально-політичний, морально-етичний), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають їм суттєвої шкоди.

Бібліографічні посилання:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.
2. Закон України «Про інформацію» від 13.01.2011, № 2938-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavvs/show/2938-17#Text>.
3. Остроухов В. В. Інформаційна безпека: підручник. К.: Ліра-К, 2021. 412 с.
4. Петрик В. М., Бедь В. В. Інформаційно-психологічне протиборство: підручник. Видання третє доповнене та перероблене. К.: ПАТ «ВІПОЛ», 2018. 388 с.
5. Горжалцан Є. Вікно Овертона: технологія знищення, або як легалізувати, що завгодно. URL: <http://ar25.org/artide/vikno-overtona-tehnologiya-znyshchennya-abo-yak-legalizuvaty-shcho-zavgodno.html>.
6. Карпенко О. Вікно овертона як універсальна модель вибору суспільно-орієнтованих управлінських рішень. Актуальні проблеми державного управління. 2016. С. 39-43.
7. Петрик В. М. Інформаційна безпека держави: підручник; в 2 т. – Т. 1. К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2015. 276 с.
8. Ортега-і-Гассет, Х. Бунт мас. Вибрані твори. Київ: Основи, 1994.
9. Остроухов В., Присяжнюк М., Сидоренко В. Концепція «Вікон Овертона» в аспекті маніпулювання свідомістю. НА СБ України, Збірник наукових праць № 77 – 2020. С. 17-22.

Катерина АФТЕНЬЄВА
Ольга ДУБЕНКО
Аміна Шир Ага ХУТАК

Науковий керівник – Олена БОРЩЕВСЬКА
доцент кафедри цивільного і трудового права,
кандидат юридичних наук, доцент

(Одеський національний морський університет)

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Актуальність теми роботи на сучасному рівні розвитку суспільства визначається великим розмаїттям правових стандартів щодо гендерної рівності чоловіків та жінок. Де-юре такі питання мають на певному рівні своє визначення та закріплення, але де-факто існує ще багато невизначеності щодо реалізації механізму впровадження таких норм. Слід зазначити, що забезпечення гендерної рівності, грає роль основних стандартів, до яких необхідно прагнути державам у своїй правовій діяльності.

Сьогодні в Україні питанням гендерної політики приділяється увага лише на законодавчому рівні, але на практиці гендерні проблеми на теперішній час залишаються невирішеними та гендерна ситуація не відповідає тим законам, які прийняті, але діють лише на папері.

Метою цієї роботи є: окреслити найголовніші правові проблеми гендерної політики; виділити правові вектори щодо руйнації гендерних стереотипів; провести вибіркового порівняльний аналіз міжнародних стандартів різних країн з українськими стандартами; визначити правові шляхи вирішення гендерних проблем в Україні.

Суть гендерної проблеми полягає у розбіжності законів та соціальних процесів, що характеризуються збереженням гендерних стереотипів практично у всіх сферах суспільного життя; у протиріччі між процесами демократизації суспільства, що відкривають широкі можливості для самореалізації жінок, для освоєння ними нових соціальних ролей, і реальним загостренням гендерних нерівностей, зниженням соціального статусу жінок в умовах стрімкого руху змін українського та зарубіжних суспільств.

В Україні гендерні дослідження залишаються ще досить не розвинутою галуззю науки, через новизну даної проблематики в пострадянському науковому просторі, домінуванням патріархальних владних структур, необхідністю теоретичного і практичного визначення гендерних досліджень в сучасних умовах.

Вирішенням правових питань щодо гендерної політики свого часу займалися Куравська Н., Марцинюк Т., Грицай І., Дубчак Н., Ісаєва Н. та багато інших.

Така проблематика знаходить відгук у суспільстві, але це ще не в повному обсязі підкріплено правовими нормами. Тому на сьогоднішній час трапляються ще перегини у реалізації своїх прав за гендерною ознакою.

Таким чином, сьогодні існує необхідність у комплексному дослідженні показників гендерної нерівності України, гендерних проблем українського та зарубіжного суспільств та окреслення шляхів подальшого становлення гендерної рівності країни та світу.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ

1.1. Ідея рівності чоловіка та жінки

Останнім часом питання гендерної рівності стали дуже актуальними та набули глобального значення. Нерівність між чоловіками та жінками стала об'єктом дослідження та розвитку філософії, психології, соціології, політології та, звичайно, юриспруденції. але ця проблема постала перед людством самою історією через сутність чоловіків і жінок та їх взаємодія – не головна інтрига цієї науки. Таким чином, метою цього дослідження є розширення історичних витоків дискримінації, її походження, розвитку та впливу на сучасні правові інститути.

Існує кілька підходів до сприйняття чоловіків і жінок як суб'єктів суспільства. Східна мудрість

завжди підкреслювала фундаментальну цілісність існування як єдність Інь та Янь (чоловіка та жінки). Вони доповнюють одне одного як у природі, так і в культурі. Суть існування не в чоловікові і не в самій жінці, а в багатстві їх відносин.

Інший погляд – на протиставлення чоловіка і жінки. Воно виникло із самої природи. Це генетичні, анатомічні, фізіологічні особливості чоловічого та жіночого організму. Навіть у античному світі, такому як Афіни, Стародавній Рим становище жінок було неоднозначним. Вона була під владою свого батька, а потім чоловіка, тому що, як писали римські філософи «жінка є легковажною». Звичайно, це знайшло своє відображення в інституті шлюбу.

У Стародавньому Римі шлюб фіксувався договором. Але договір, як стверджував Кант «не породжує шлюбу, оскільки він завжди має якусь тимчасову мету, на досягнення якої він вичерпується; шлюб охоплює все людське життя і закінчується не досягненням певної мети, а лише смертю людей, які перебували у шлюбних стосунках» [1, с. 81].

Аристотелю належить ідея природної ієрархії статей: чоловік і жінка – нерівні істоти. Жінка дає дитині тіло, чоловік – душу, душа краща і божественніша за тіло. Тому за Аристотелем, жінка фактично не бере участі у формуванні дитини. З такої концепції випливало, що існування статей – випадковість, котра не має законного місця у структурі всесвіту. Чоловік – норма, жінка – відхилення від неї. Чоловік вище, жінка – нижче за своєю природою. Згідно з Аристотелем, головною рисою, притаманною жінкам «від природи», є нездатність керувати, а значить природну підпорядкованість [2, с. 142].

Фома Аквінський (Аквінат) став на захист ідеї Аристотеля щодо природного порядку. Було відновлене поняття ієрархії, у якому раці-ональне править матеріальним, а значить відновлювалась антична ідея статевої нерівності. Аквінат фактично повністю приймає концепцію Аристотеля про породження, стверджуючи разом із ним, що жінки, як пасивніші, відіграють меншу роль, а народження жінок є результатом недосконалого процесу [2, с. 144].

Проте, на нашу думку жінки – не помилка: жінку створив Бог з певною метою. Коли книга Буття розглядає жінку як помічницю чоловіка, це є підтвердженням цієї мети. Природна функція жінки – продовження роду і її підпорядкування чоловікові – це не просто результат прокляття Єви, а функція, яка впливає з природного порядку.

І. Кант теж підтримує ідею про більш низький ментальний рівень жінок. Інший філософ, А. Шопенгауер, також підкреслює чоловіче панування у суспільстві, де для жінки відведена єдина роль – віддана та вірна дружина, мати, а для чоловіка – роль лідера у соціальному та політичному житті суспільства. Підтримує цю ідею Ф. Ніцше: «В жінчині спрятано так багато педантичного, поверхностного, школярського, мелочного» З. Фрейд визнає, що жінка спроможна тільки на «плетение и ткачество». Питання гендерної філософії розглядалися в працях таких видатних особистостей, як Чернишевський, Хомяков, Соловйов, Бердяєв, Розанов та ін. [3, с. 142].

Таким чином, можна сказати, що у давнину існувало переконання, що жінка могла займатися лише домашніми справами, чи доглядати за дітьми, а іноді була повністю позбавлена виборчого права і належала батькові, доки її не було передана її чоловікові.

Можна з упевненістю сказати, що слова А. Шопенгауера та Ф. Ніцше застарілі, суб'єктивні та навіть дещо сексистські. З часом жінки все частіше почали доводити, що можуть реалізовувати себе і бути корисними суспільству в політиці, освіті, науці тощо.

У 1968 році Столлер вперше виявив різницю між «статтю» та «статтю». У 1980-90-х роках гендерні дослідження були досить поширеними, але дуже різноманітними за різноплановістю та не мали правової спрямованості. У 1993 році було створено центр з вивчення жінок та статі. Причиною появи таких досліджень було протиставлення жінок і чоловіків, стереотипів щодо долі чоловіків.

Характер і темпи гендерного порядку неоднакові в різних країнах, соціально-економічних верствах, соціально-вікових групах та серед різних людей. Зміни та тенденції, що відбуваються у світі, тепер є глобальними, всеосяжними, природними та загальними, цей процес складний, нерівний, суперечливий.

Таким чином, рівність формувалася і зазнала значних змін протягом усієї еволюції людських відносин. Сьогодні рівність є досить абстрактним поняттям і водночас виступає регулятором суспільних відносин.

1.2. Історичні витоки питання гендерної рівності

Новий період ознаменувався революційними змінами: відбувся перехід від містики та релігії як способів оволодіння світом до наукового раціоналізму. Людина почала усвідомлювати себе не просто частиною навколишнього світу, стороннім спостерігачем, а суб'єктом здатним зробити об'єктивні

висновки про суть того, що відбувається.

Цей історичний період ознаменувався появою абсолютно нових ідей демократії та прав людини. Ідеї Руссо про питання нерівності людей відійшли на другий план. (Організованість суспільства, робить висновок Ж.-Ж. Руссо, – основна причина нерівності). У світі стала панувати репрезентативна теорія демократії, яка розглядає існування групових та індивідуальних інтересів, які конкурують між собою [4, с. 17].

Наприкінці XVIII ст. в Європі відбувся промисловий переворот і формування нових соціальних відносин. Буржуазний порядок стверджував незалежність кожної людини, яка не потребувала опіки та контролю держави або суспільства.

З появою лібералізму та змінами в соціальному розшаруванні суспільства відбулися значні зміни в соціально-правовому статусі людини залежно від її статі. Водночас відокремлення публічної сфери від приватної взагалі відповідало розподілу між ролями чоловіків і жінок, запропонованих суспільством. Таким чином, країни з інтенсивним розвитком капіталістичних відносин та демократичних політичних систем продемонстрували більш високий рівень поділу «державного» та «приватного», «чоловічого» та «жіночого».

Ліберальні ідеї, включаючи ідею рівності, широко поширилися в Англії та США, де ситуація з відсутністю прав жінок погіршувалась завдяки використанню історичних традицій звичаєвого права для формування правової системи буржуазного суспільства. Так, наприклад, після одруження жінка не тільки не могла претендувати на політичні права, але й втрачала право зберігати своє громадянство (якщо воно відрізнялося від громадянства її чоловіка), майно, можливість укладання будь-яких контрактів і навіть заробітну плату). Не дивно, що в цих країнах виник жіночий рух.

Перші публічні виступи жінок не були спричинені бажанням отримати якісь особливі привілеї чи повноваження, а також не згадувалося про політичні права: це був тривожний заклик дати їм роботу. Так, до речі, в одній з петицій 1789 року була проголошена вимога закріпити за жінками ремесла, пов'язані з умінням шити, прясти, ткати, плести й вишивати. Гаслом тодішніх прогресивних жінок було: «Ми хочемо працювати не для того, щоб позбавити чоловіків авторитету, а щоб мати право на реальне життя». Але деякі революціонери, особливо ті, що все ще перебували під впливом ідей Руссо, негативно сприйняли ці вимоги.

Однією із засновниць жіночого руху за права жінки є англійка Мері Уолстоункрафт. У 1792 році вона опублікувала працю «Виправдання жіночих прав», в якій блискуче стверджує, що вся сучасна система виховання жінок неминуче приводить її до тих самих «жіночих слабкостей і недоліків», за які її так часто критикують [4, с. 18].

Водночас у Франції письменниця Олімпія де Гуз розпочала активну боротьбу за права жінок. У 1771 р. вона приєдналася до Соціального клубу, який виступав за політичну та юридичну рівність жінок і чоловіків. За її словами, жінка не менш здатна користуватися громадянськими свободами та керувати державою, ніж чоловік. Вона виступила проти смертної кари та протестувала проти смертного вироку Людовику XVI та його родині [4, с. 17].

У XIX ст. з'являються перші політичні організації жінок. Виборче право стало основною вимогою цих організацій, особливо у Великобританії та США. Тому перший період руху жінок нарівні з чоловіками права увійшов в історію як «виборче право». Фестиваль жінок був оголошений американськими активістами на першій в історії конференції з прав жінок 1848 р.

У 1848 році 200 жінок та 40 чоловіків зібрались у містечку Сенека-Фоллз, штат Нью-Йорк, де після бурхливих дискусій вони прийняли Декларацію почуттів, записавши основні ідеї та принципи виборчого права. Цим заголовком автор маніфесту Елізабет Стентон підкреслила зв'язок із «священним» для американської демократії документом, прийнятим під час Американської революції, Декларацією незалежності, в якій проголошувалося, що «всі люди створені рівними й наділені їхнім творцем невідчужуваними правами». Конференція сформулювала гасло нового руху – «Усі чоловіки та жінки створені рівними» - і проголосила основні вимоги: жінки як громадяни США повинні мати повні політичні права, а також право на розлучення, опіку над дитиною, у справах про розлучення - зберігання власності на майно та спадщину, право на власний заробіток та вищу освіту [4, с. 19].

Але слід зауважити, що всі ті рухи за права жінок мали перш за все на меті встановлення справедливості щодо врахування їх прав, в так би мовити, чоловічому суспільстві, де жінка вважалася «машиною для народження та виховання дітей та виконавицею забаганок чоловіків». Насправді, як то вважають деякі, комуністичні ідеї щодо рівності жінок були тільки замулюванням очей для досягання більш прозачної мети: провокування безладів для встановлення тоталітарної комуністичної диктатури. Треба було знайти слабке місце в тодішній політичній та державно-правовій системі. І

нерівність в правах жінок у порівнянні з чоловіками стала таким чинником [4, с. 20].

Тобто, все це свідчить про те що об'єктивні причини правового неврегулювання прав жінок не завжди впливають на суб'єктивні чинники, коли жінка може досягнути своїх цілей, якщо в неї є всі можливі для того здібності.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

2.1. Порівняльний аналіз моделей гендерної політики різних куточків світу

Більшість держав визнали основні права і свободи людини, їх рівність, незалежно від раси, національності, статі, соціального та майнового стану, релігії тощо. Однак, у світі до теперішнього часу залишається дуже багато країн, де не лише соціальне та економічне, а й правове становище жінки та чоловіка сильно відрізняється. Така ситуація спостерігається в країнах з тотальними, авторитарними режимами, абсолютними, теократичними монархіями. У цих країнах і досі жінки є майже безправними у більшості сфер життя та залежними від чоловіків.

У більшості країнах Близького Сходу жінка не тільки не може самостійно прийняти рішення щодо свого життя, освіти тощо, вона зовсім не має права на свободу пересування без супроводу чоловіка – батька, брата, чоловіка, сина тощо. А в африканській країні **Малі** жінка має деякі обмеження щодо наступного вступу в шлюб після смерті чоловіка. Однак, для чоловіків обмежень не має. До того ж у законодавстві цієї країни написано, що жінка має в усьому підкорятися своєму чоловікові. В **Ірані** при розгляді справ у суді у звичайних ситуаціях потрібні свідчення двох чоловіків. Якщо покарання буде суворим, «досить свідчень двох порядних чоловіків і чотирьох порядних жінок». Отож, свідчення однієї жінки дорівнює половині свідчення чоловіка [5, с. 349].

На думку ісламських феміністок, священні тексти Корану перекладаються та тлумачаться з позиціями, сприятливими для патріархального погляду. Наприклад, в ісламі немає чітких рекомендацій щодо необхідності закритого одягу, коли мусульманські жінки повинні йти влітку. Те саме стосується домашнього насильства, що впливає з ідеї переведення жінок під владу чоловіка. Противники такої інтерпретації релігії заявляють про упередження просто: у той час, коли в суспільстві панував патріархат, перекладачі Корану були змушені пристосуватися до загальних настроїв епохи. Відповідно, переклади тлумачились зручним для чоловіків способом.

Можемо сказати, що на цю печальну ситуацію можна вплинути. Як показує практика, саме правильна інтерпретація незалежними теоретиками Корану (такими виступають знавці ісламського права) та міжнародні санкції прокладають шлях до гендерної рівності. Так, Саудавська Аравія, щоб зробити державу більш відкритою для світу, офіційно визнало боротьбу за права жінок доступним, а також на законодавчому рівні закріпило право водити автомобіль та виїждати закордон без дозволу чоловіка або опікуна, що є великим ривком для ісламських феміністок.

Тоді як в Європі, Латинській Америці та Північній Америці ситуація дещо інша за допомогою жіночого руху за права людини. Фактичне визнання рівних прав, свобод та можливостей для чоловіків та жінок сприяє забезпеченню прав людини та гендерної рівності. Але навіть в умовах такої демократії, як США, іноземка не може отримати громадянство США для своїх дітей, народжених поза шлюбом від громадянина США на території іншої країни, до того, поки їх батько не надасть письмове зобов'язання підтримувати дитину фінансово. Але, на наш погляд, це не є недотриманням гендерної рівності. Це є скоріш дотриманням норм політичної стабільності та фінансової рівноваги для держави.

Жінки країн Скандинавії за різними параметрами політичного участі, в той час як ступінь представленості в органах законодавчої та виконавчої влади різних рівнів передують іншим країнам світу [6, с. 211].

Аналізуючи політику в країнах Скандинавії щодо гендерної рівності, не можна залишити без уваги гендерні норми політичної присутності – існуючі там квоти, що не передбачає ніяких «санкцій» в разі їх незастосування. За останні тридцять років у всіх державах Скандинавії складені державні механізми за допомогою подолання дискримінації для позначення стану та забезпечення рівних можливостей для всіх членів суспільства. Ці механізми включають у себе, з одного боку, широку мережу установ і посад, схиляється до політики гендерної рівності, з іншого, систему антидискримінаційного законодавства. До відповідних механізмів рівності можна також залучити фінансування та організаційно підтримувати державні мережі гендерних досліджень, створених у кожній скандинавській країні та активно співпрацювати з ними. Наступним етапом у цьому регіоні стало створення інститутів контролю за проведенням життя у відповідній політиці та виконання

законів за гендерним рівнем, які були прийняті в Норвегії та Швеції в 1978-1979 рр., а у Фінляндії в 1986 р. [6, с. 212].

Але в той же час, «гендерна політика» більш схиляється до жіночоорієнтованої політики. На нашу думку, квоти, за допомогою яких влада намагається підняти активність жінок у суспільстві – недоцільні, цю проблему може допомогти вирішити просвітницька діяльність, адже перш за все на чолі влади потрібні стояти люди, які можуть підняти країну на новий рівень, не зважаючи на стать. Тобто більш важливим має бути професійні здібності, тому більш доцільним було б ввести екзаменаційні тести на особисті здібності та професійну кваліфікацію.

У той же час **гендерна політика за американської моделі** сформувалась дещо іншим шляхом, ніж у європейських країнах, через відмінну політичну систему та місцевими особливостями. Основним рушійним суб'єктом виступили громадські організації жінок, найбільш відомою серед яких є Національна організація жінок, заснована у 1966 р.

У результаті тиску жіночих громадських організацій був сформований державний механізм гендерної політики, що охоплював усі три гілки влади. Антидискримінаційне законодавство підкріплювалось створенням низки структур виконавчої влади (наприклад, Президентської комісії за статусом жінок), що відповідає за затвердження принципів гендерної рівності на практиці. Судова система на всіх рівнях розглядала справи щодо гендерної дискримінації, а Верховний Суд скасував закони, що мали дискримінаційний характер [5, с. 352].

Зауважимо, що в США при однакових соціальних і правових характеристиках кримінальних справ ймовірність засудження до позбавлення волі у жінок на 14,6 % менше, ніж у чоловіків, жінці-підсудної призначають термін позбавлення волі на 6,5 місяці менше. Як і в інших країнах, суди вважають жінок, які вчинили злочини, менш небезпечними для суспільства і заслуговують менш суворого покарання, ніж чоловіки. Це явище пояснюють тим, що жінки рідше скоюють злочини, але це не повинно ставитись як виключення з загального правила, ми вважаємо за необхідне позбавитись цього критерію, бо людина, яка скоїла злочин, не перестає бути небезпечною через стать. Також, з соціальної точки зору, це несправедливо вішає ярлик на чоловіків, як на суспільно-небезпечних., бо у злочину немає статі.

Отже, слід зазначити, що серед факторів, що суттєво впливають на реалізацію принципу гендерної рівності слід вказати гендерну політику держав, яка безпосередньо залежить від форми правління та існуючого політичного режиму. В державах, де політичний режим заснований на основі демократичних цінностях, принцип гендерної рівності розглядається як невід'ємна складова частина загального конституційного принципу життєдіяльності прав і свободи. Як правило, детальна організація гендерних аспектів відбувається на рівнях галузевого законодавства. Найбільш яскраво це відображено в нормах виборчого законодавства, соціального забезпечення та державного управління.

2.2. Міжнародна нормативно-правова база з приводу гендерної політики

Вперше на міжнародному рівні рівноправність між чоловіками і жінками було закріплено у Статуті ООН 1945, в якому було встановлено, що окремі національні держави повинні знову затвердити віру в основні права, забезпечити рівноправність статей, створити умови, при яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань. Визначені положення створили основу для подальшого розвитку принципів розвитку та недискримінації [7, с. 28].

Згідно до ст. 2 Загальної декларації прав людини 1948 року, кожна людина має мати всі права і свободи, проголошені в Декларації, без якого б то не було різниці [10]. У Преамбулі відзначається, що положення, закріплене в ній, повинно розглядатися в якості стандартів, до досягнення яких пов'язані прагнути всі народи та держави. Так, положення Загальної декларації прав людини закріплюють принцип гендерної недискримінації, відповідно до будь-яких чоловіків та жінок повинні мати всі права та свободи на рівні міру. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р, за аналогією зі ст. 2 Загальної декларації прав людини, також закріплює заборону дискримінації за державною ознакою, що передбачає ст. 14 Конвенції [7, с. 30].

Так, виходячи з положення даної статті, можна дійти висновку, що чоловік та жінка не можуть бути дискриміновані від будь-кого і повинні забезпечуватися і користуватися своїми правами на рівних підставах.

У 1996 році Комісія Євросоюзу визначила Спеціальну угоду про впровадження різних можливостей для чоловіків та жінок у всіх напрямках діяльності Європейського Союзу. Дані заходи були передбачені в Амстердамському договорі (2 жовтня 1997 р.) [9]. Що представляє собою ривок у розумінні гендерних проблем на громадському рівні. Амстердамський договір визнає рівноправність жінок та чоловіків як основний принцип права європейського співтовариства.

Слід відзначити також роботу Ради Європи в області формування міжнародних стандартів гендерної рівності. Після III Всесвітньої конференції ООН з проблемами жінок (Найробі, 1985) вперше була прийнята Концепція комплексного підходу до проблеми гендерного рівня. Підсумком даної конференції став документ, отриманий назвою «Довгострокові стратегії поліпшення становища жінок», у якому розкрито поняття «рівність» чоловіків та жінок: не лише права, а й можливість використання [10]. Також може бути визначено, що ефективність сприяє забезпеченню миру, а невірогідність призводить до несправедливості та загострення конфліктів усіх видів. З цього випливає, що гендерна ефективність визначається як один із критеріїв забезпечення демократії.

Також слід згадати наступні міжнародні документи, що визначають міжнародні стандарти гендерної рівності. Згідно ст. 23 Хартії основних прав Європейського союзу, рівність чоловіків та жінок забезпечується у всіх сферах [11]. Директива Європейського парламенту та Ради Європейського союзу 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 р. про імплементацію принципів різних можливостей та стаціонарного ставлення для чоловіків та жінок у питаннях зайнятості та доступу до роботи [12], що забезпечують рівність чоловіків та жінок, є фундаментальним принципом права європейського співробітництва відповідно до ст. 2 і 3 Договору про заснування Європейського співтовариства та практики Суду Європейських співтовариств [13, с. 227].

Отже, діяльність Євросоюзу спрямована на забезпечення рівних умов для чоловіків та жінок, регулювання питань щодо громадського та сімейного життя, що дає змогу розширити перелік питань гендерного рівноправ'я. Міжнародні стандарти гендерної рівності, проголошені в суспільстві, дозволяють нам поступово змінити моделі поведінки суспільства та свідомості людей, а також дає нам ідеї та підґрунтя для національної нормативно-правової бази для забезпечення гендерної рівності.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

3.1. Правові основи реалізації гендерної політики в Україні

Сьогодні в Україні та інших країнах світу, які сприяють створенню та розвитку гендерної рівності як всередині країни, так і на міжнародному політичному рівні – це проблема розробки та реалізації гендерної політики, що є важливим показником соціальної структури. Забезпечення рівності жінок та чоловіків у громадській діяльності є складним та різноманітним питанням.

Як зазначає І. Онищенко, «Гендерна політика – це складна цілеспрямована діяльність держави, міжнародних та неурядових організацій з метою інтеграції гендерного підходу для усунення в суспільстві всіх форм дискримінації за ознакою статусу» [14, с. 128].

Існує усталений погляд на визначення гендерної політики як діяльності з реалізації особливостей та групових інтересів та цінностей організації суспільства, громадських прав та можливостей жінок та чоловіків [14, с. 273]. З нашого погляду слід дещо перефразувати визначення гендерної політики з огляду на те, що не тільки права та можливості грають визначальну роль в формуванні гендерних прав. Не менш важливе навантаження мають обов'язки, які кореспондують цим правам. Загальновідомо, що формування правового суспільства базується на балансі прав та обов'язків, більш того нерозумне надання більшого об'єму прав, який не підкріплений об'єктивною визначеністю може призвести до перекосу у розумінні гендерних прав та нівелювати природній напрямок розвитку суспільства.

Конституція України є одним із нормативно-правових актів національного рівня, який регулюватиме відносини у сфері державної гендерної політики в Україні. Таким чином, визначається та гарантується рівень прав та свобод людини та громадянина, незалежно від статі. Стаття 24 Конституції України закріплює що громадяни мають рівні конституційні права і свободи і рівні перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознакою раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічності. Рівність прав жінок та чоловіків забезпечується за рахунок: надання жінкам рівних можливостей з чоловіками у соціально-політичній та культурній діяльності, в освіті, у праці та винагороді за неї; заходах щодо захисту праці жінок, охорони здоров'я, нарахування пенсійних грошей; створення умов, що дозволяють жінкам співпрацювати з материнською діяльністю; матеріальна та моральна підтримка матерям та дітям, включаючи оплачувальні відпустки та інші пільгові грошові кошти вагітним жінкам та матерям. Принцип гендерної рівності також закріплено у статті 51 Конституції України: «Шлюб заснований на вільному союзі жінок і чоловіків. Кожен із подружжя має рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї» [15, с. 55].

Другий рівень, що забезпечує правове регулювання основних процесів і проблем у цій сфері

діяльності:

- Кримінальний кодекс. Шляхом запровадження спеціальної статті, що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, а також відповідальність за домашнє насильство; Також слід зазначити про проект Закону України №10392 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо скасування довічного позбавлення волі для жінок)». Яким передбачається внесення змін до ч. 2 ст. 64 Кримінального кодексу України, які покликані виключити можливість призначення такого найсуворішого виду покарання як довічне позбавлення волі жінкам, які вчинили кримінальне правопорушення. Проаналізувавши погляд законодавців, що зареєстрували цей проект, та погляд компетентних юристів, маємо змогу визначити нераціональність і розбіжність законопроекту з реальністю. Ми так вважаємо, тому що в Україні до довічного ув'язнення засуджено 1500 чоловіків і 24 жінки. Зважаючи на це можна зрозуміти, що жінки вчиняють менше особливо тяжких кримінальних правопорушень, а у разі вчинення таких правопорушень несуть відповідне покарання. Відміна довічного ув'язнення для жінок не є доцільною, тому що закон не є більш суворим до жінок, а навпаки при визначенні покарання враховує стать особи [16].

- Кодекс про адміністративні правопорушення. У ньому зазначено відповідальність за порушення в галузі охорони праці. Наприклад окреслена відповідальність за порушення термінів оплати праці, пенсій вагітним жінкам та саодиноким батькам, не прийняття на роботу вагітних жінок, саодиноких батьків, матерів, що мають неповнолітніх дітей.

- Цивільний Кодекс. Зазначено особисті немайнові права щодо існування фізичної особи, як приклад може слугувати Стаття 281, тобто окреслено про право повнолітніх жінок та чоловіків на участь в лікувальних програмах з використанням репродуктивних технологій. Сімейний Кодекс. Як приклад це добровільність шлюбу, виключення примусу до вступу в шлюб, право на материнство та батьківство. Також з огляду на останні події, Верховна Рада України внесла зміни до Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька на догляд за дитиною» від 15.04.2021 р. [17], що надає можливість чоловікам реалізовувати своє право на батьківство, та брати декретні відпустки для догляду за дитиною до трьох років. Також передбачено внесення відповідних змін в статті 179, 181 Кодексу законів про працю України [18] та статті 18, 20 Закону України «Про відпустки» [19]. Законом також визначено, що Кодекс законів про працю та закон «Про відпустки» має бути доповнено новим видом відпустки – відпусткою при народженні дитини тривалістю до 14 календарних днів, що оплачується за рахунок роботодавця. Цей Закон може опосередковано визначати гендерну рівність, оскільки тут мова йде не тільки про чоловіків –батьків, що можуть взяти декретну відпустку замість матері дитини, а й про бабусь та дідусів. Тобто цей Закон направлений не стільки на врегулювання гендерних прав, скільки на зручність з огляду фінансового та побутового життя. Як приклад може слугувати судова практика Верховного Суду постановою від 19.09.2018 у справі №486/709/16-ц. Яку було подано матір'ю після неповернення батьком дитини до місця проживання з нею, з метою визначити місце проживання малолітньої особи. Суд постановив задовольнити зустрічний позов батька і закріпити за ним місце проживання малолітньої особи, а не з матір'ю, умови якої не відповідають вимогам чинного законодавства. При визначенні місця проживання дитини з батьком першочерговим є врахування інтересів дитини, а саме: збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблагополучною та забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі.

- Кодексу законів про працю. Тут слід зауважити, що до сих пір існує глава щодо праці жінок. Це Глава 12 Кодексу Законів про Працю. У ньому, зокрема, зазначені статті, які розмежовують працю чоловіків і жінок. Це такі статті як: стаття про роботи заборонені для застосування праці жінок, обмеження праці жінок у нічний час, заборона залучення до роботи вагітних жінок у вихідні дні на надурочний час і т. д. Слід зазначити що не всі статті з цієї глави надають так звані привілеї жінкам у сфері робочої діяльності. Зокрема такою статтею є 174 «Роботи, на яких забороняється застосування праці жінок» Кодексу Законів про Працю. З огляду на об'єктивну доцільність, визначити, що якщо прибрати деякі статті то може виникнути перекоc та навпаки жінки будуть відчувати себе менш захищеними. На наш погляд, не треба гнатися за ефемерним дотриманням гендерних прав жінок, треба визначити вірну формулу, де права жінок будуть відповідати їх можливостям виконувати ту чи іншу роботу, де мірилом цього стане стан їх здоров'я.

Також, якщо переглянути статистику, не можна однозначно стверджувати, що чоловікам виплачують більші зарплати ніж жінкам. Якщо взяти сегмент наукової сфери, сфери обслуговування, то заробітна платня визначається з огляду на тарифні сітки, а не на стать людини. Більш того, не треба говорити про дискримінацію лише жінок. Так, наприклад, така професія, як вихователь

дитячого садочку зазвичай притаманна жінкам і в українському суспільстві існує упередження щодо займання такої посади особою чоловічої статі.

А також прийнято наступні закони: Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» Цей Закон визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства [20].

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків». Його метою є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації

за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України [21].

Закон України «Про зайнятість населення» Цей Закон визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії держави щодо захисту прав громадян на працю та реалізації їхніх прав на соціальний захист від безробіття. (передбачено додаткові гарантії щодо зайнятості окремих категорій населення, які потребують соціального захисту і не здатні конкурувати на ринку праці) [22].

До третього рівня нормативно-правових актів, можна віднести:

- Указ Президента України від 25 квітня 2001 року «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» був прийнятий з метою поліпшення становища жінок, підвищення їх ролі у суспільстві, забезпечення сприятливих умов для розкриття їх інтелектуальних і творчих здібностей, формування демократичного світогляду громадян [23];

- Постанову Кабінету Міністрів від 24 лютого 2016 року «Про затвердження державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року» метою Програми є запобігання торгівлі людьми, підвищення ефективності виявлення осіб, які вчиняють такі злочини або сприяють їх вчиненню, а також захист прав осіб, постраждалих від торгівлі людьми, особливо дітей, та надання їм допомоги [24];

- Постанову Кабінету Міністрів України від 11.04.2018 року «Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року» метою Програми є удосконалення механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства та впровадження європейських стандартів рівності [25];

- Постанову Кабінету Міністрів України № 504 від 12.04.2006 року «Про проведення гендерно-правової експертизи» цей Порядок визначає механізм проведення гендерно-правової експертизи законодавства та проектів нормативно-правових актів в усіх сферах законодавства [26].

3.2. Шляхи вирішення поставлених проблем

Проблеми гендерної нерівності, як вже зазначалося, іноді мають перекося у бік дискримінації жінок. Так українська юристка Олена Чорна називає такі найбільш поширені аспекти дискримінації жінок у нашій державі: заборона доступу жінок до 458 професій, яка закріплена в Кодексі Законів про Працю; ненадання необхідної допомоги жінкам –потерпілим від домашнього насильства, відсутність нормативно-правового регулювання з цього питання; менша оплата праці жінок у порівнянні з чоловіками на тих самих посадах; принизливі та образливі висловлювання щодо жінок від офіційних представників держави, публічних осіб, представників ЗМІ; всеохоплюючий сексизм у рекламі; ставлення до жінки як до об'єкта; покладання турботи про дітей та домашньої роботи переважно на жінок; закріплення дискримінаційних стереотипів щодо жінок у дитячих та підліткових освітніх програмах; феномен «скляна стеля» (незначна репрезентація жінок на керівних посадах та у владі), відсутність будь-якої відповідальності чоловіків-клієнтів у секс-індустрії, криміналізація працівниць секс-індустрії; замалі покарання або звільнення від відповідальності при звалтуванні. Важливо зазначити, що до перелічених вище випадків можна сміливо додавати й такі, як сексуальні домагання на робочому місці, принизливі та образливі висловлювання щодо жінок від керівників-чоловіків чи навіть колег чоловічої статі, торгівля людьми і т. д. [15, с. 56]

Але паралельно з проблемою дискримінації жінок існує ще одна проблема (як дзеркальне відображення першої) – дискримінація чоловіків. Сьогодні все частіше говорять про такі прояви, як коротша тривалість життя чоловіків, завдяки традиційному чоловічому вихованню, яке не передбачає

розвитку таких якостей, як рівновага, стриманість, обережність, представлення емоцій та почуттів, які зазвичай виховуються у жінок; як «позбавлення радощів батьківства при розлученні», оскільки діти часто залишаються зі своїми матерями; як «неможливість працевлаштування чоловіків у традиційно жіночих сферах трудової діяльності», тобто у сферах служби та освіти тощо. Гострою проблемою є також призивна військова служба в Збройних Силах України, яка є пережитком радянської системи, травматичною і вимушеною. Як результат, чоловіки рідше займаються професійною діяльністю після отримання освіти, ніж жінки. Звичайно, проблема дискримінації чоловіків існує, але вона не така поширена, як дискримінація жінок. Більш того, що стосується насильства в сім'ї над чоловіками про це зазвичай не прийнято говорити не тільки в Україні, але й у Європі. Чоловіки це вважають взагалі принизливим й обирають мовчання. Це може стосуватися зазвичай психологічного насильства з боку жінок. І з боку чоловіків, на думку психологів, може використовуватися як позитивна так і негативна сублімація (пияцтво, нестриманість на роботі і таке інше). Українське законодавство базується на принципах рівності жінок та чоловіків у всіх сферах людського життя, але цього недостатньо для розвитку гендерної рівності в нашій країні, оскільки нормативні акти не мають правового механізму їх втілення в життя.

Вважається, що для досягнення гендерної рівності на законодавчому рівні по-перше Україні треба ратифікувати наступні міжнародні акти, такі як Конвенції та рекомендації МОП щодо рівної оплати праці та захисту жінок у материнстві: про захист материнства, про працівників-мігрантів, про рівність у соціальному забезпеченні та про рівність у сфері компенсації нещасних випадків. Потрібні відповідні зміни та доповнення до Конституції України та національного законодавства: насамперед, необхідно встановити (конкретизувати) відповідальність за порушення гендерної рівності, а також розробити механізми реалізації зобов'язань щодо гендерної рівності [27].

Проблема участі жінок у політиці набуває дедалі більшого значення в середовищі, де зовнішні якості активно пропагуються як головна цінність жінки. У той же час реальні інтереси значної кількості жінок знаходяться на одному рівні з інтересами більшості чоловіків. Пропорційна політична активність чоловіків і жінок може стати ключем до вирішення багатьох теперешніх проблем сучасності. Ефективність вирішення цієї проблеми залежить, перш за все, від вдосконалення принципів державної політики [28, с. 52]. Деякі спроби нинішня влада все ж таки робить. Як приклад можемо навести створення жіночого крила у партії Слуга Народу під назвою ЗеЖінки. Це крило партії покликано вирішити задачі які опубліковані на офіційному веб-сайті, це такі як: «підтримка жіночого лідерства всередині партії, взаємодопомога в роботі депутаток, професійне зростання шляхом освітніх тренінгів, партійне мережування з метою збільшення політичної участі жінок та їхнього впливу на ухвалення рішень. Реалізація політики гендерної рівності на національному та місцевому рівнях, зокрема урядової програми «Партнерство Біарріц», ініційованої першою леді України Оленою Зеленською». Також партія стверджує, що завдяки внесенню змін в Виборчий Кодекс щодо 40 % гендерної квоти більше жінок змогли бути обраними до місцевих рад [29].

Не менш важливим питанням, особливо в контексті військових подій на Донбасі, сьогодні є служба жінок у Збройних Силах України. У цьому напрямку О. Коваль наголосив на дискримінації. Експерт підкреслив, що армія – це патріархальна установа, в якій жінкам не відводиться провідна роль: існують адміністративні та побутові обмеження; є певне порушення прав жінок на військовій службі. Нерідкі випадки, коли жінка виконує обов'язки певної професії, але насправді не може обіймати цю посаду. Наприклад, отримуючи офіційний запис кухаря та швачки, насправді жінка виконує обов'язки навідника, розвідника, снайпера тощо. Прояви дискримінації жінок у вітчизняній армії – одне з найпоширеніших і недостатньо вивчених явищ. Тому важливо посилатися на зарубіжний досвід та привести галузеве внутрішнє законодавство у відповідність до міжнародних стандартів [30, с. 188]. Підводячи підсумок, слід зазначити, що сьогодні в кожному суспільстві, яке обрало шлях демократичного розвитку, одним із пріоритетних завдань є забезпечення принципів гендерної рівності та зосередження на цьому всіх суб'єктів гендерної політики. Впровадження принципів гендерної рівності пропонує систему та багатовекторну діяльність як для органів державної влади, так і для громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки: фемінізм XIX ст. заклав основи правової та політичної рівності, яка отримала подальший розвиток перевірених протягом XX століття, міжнародні стандарти гендерної рівності, проголошені в суспільстві, дозволяють поступово змінювати моделі поведінки та свідомості людей. Слід зазначити, що зараз життя чоловіків і жінок визнано майже у всіх країнах світу, протест у суспільстві зберігає різні стереотипи, що призводять до

гендерної непрацездатності.

Враховуючи тематику проєкта слід констатувати, що в роботі:

1. Окреслено найголовніші правові проблеми гендерної політики, які потребують подальшого вирішення, такі як: не врегулювання на належному рівні врівноваження прав жінок та чоловіків; штучне протиставлення прав чоловіків та жінок; неврахування при визначенні рівності прав рівності й кореспондуючим їм обов'язків; не встановлення значення природних прав жінок та чоловіків, а потурання штучним забаганкам осіб, які просто бажають виділитися з натовпу з якимись «оригінальними ідеями» і таким чином отримають сумнівну славу борця за гендерні права;

2. Виділено правові вектори щодо руйнації гендерних стереотипів завдяки впровадженню правового механізму що є найбільш дієвим важелем врегулювання гендерних правовідносин. Але зауважено, що неможливо врегулювати нормами права відносини, що стосуються особистих відносин людей, наприклад в родині;

3. Проведено вибірковий порівняльний аналіз міжнародних стандартів різних країн з українськими стандартами;

4. Надано власне визначення гендерної політики як напрямку формування ідеології правової політики держави з запровадженням врівноваженості прав, можливостей та обов'язків чоловіків та жінок, що буде відповідати гармонізації суспільства для реалізації природних потреб людини;

5. Визначено правові шляхи вирішення гендерних проблем в Україні, зокрема в спосіб зміщення акцентів при зайнятті, наприклад, посади людиною, зі статі людини на її стан здоров'я, за яким вона може працювати виконуючи ті чи інші обов'язки;

6. Проаналізовано деякі нормативні акти України за предметом дотримання гендерної політики;

7. Висловлено пропозиції щодо необхідності доопрацювання нормативних актів щодо служби у збройних силах України з огляду дотримання прав жінок.

Виділяючи правові вектори щодо руйнації гендерних стереотипів слід визначити, що саме правовий механізм є найбільш дієвим важелем врегулювання гендерних правовідносин. Але слід зауважити, що неможливо врегулювати нормами права відносини, що стосуються особистих відносин людей, наприклад в родині. І саме така правова невизначеність може призводити до проблем, які будуть мати назву «гендерні проблеми». Так, неможна врегулювати, хто, наприклад буде виносити сміття в родині, хто буде готувати сніданок, відводити дітей у садочок й таке інше. Такі правовідносини, навіть, при невирішеності, неможна навіть назвати насильством у родині. Більш того законодавство про насильство у родині не передбачає захисту прав чоловіків. Немає жодної судової справи в Україні щодо насильства в сім'ї відносно чоловіків, хоча соціологія стверджує, що воно є. Отже, якщо говорити про правове регулювання щодо гендерної політики треба ставити на перше місце не тільки приналежність до статі, але перш за все природні права людини і саме це повинно стати вектором щодо руйнації гендерних стереотипів.

Зауважено, що для впровадження стандартів гендерної рівності необхідно формування свідомості молодого покоління щодо рівності між особистостями, а не лише між статями.

Але для впровадження ефективної гендерної політики перш за все потрібно керувався принципами розумності та виваженості не маючи на меті бездумної компіляції тих норм та стандартів, які не властиві українському правовому менталітету.

Бібліографічні посилання:

1. Пансевич Ю. В. Історичні витоки питання гендерної рівності. Серія ПРАВО. С. Частина I. Том 1.
2. Олешко С. Історичний ракурс уявлень про жінку в різні епохи. «Гендерні дослідження». С. 146.
3. Гришко В. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. Підприємництво, господарство і право. 2019.
4. Заїка А. Ідея рівності жінки і чоловіка: історичний аналіз (Новий час – новітня історія). Національний юридичний журнал: теорія й практика. 2018. №14. С. 17-19.
5. Торосян Р. А. Міжнародні стандарти гендерної рівності, (Сер. Економіка. Управління. Право – 3). 2009. 348 с.
6. Каваєв К. А., Пазинич Н. В. Політика гендерної рівності у скандинавських країнах. Суспільство та реформи, 2009. С. 211-270.
7. Міжнародні норми та стандарти в областях прав людини (Освітній курс ООН). Радянський журнал міжнародного права. 1991. № 2. С. 28-67.
8. Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ), Генеральною Асамблеєю ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Амстердамський договір Європейської Ради в Амстердамі від 16-17 червня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text.

10. «Довгострокові стратегії поліпшення становища жінок». III Міжнародній конференції із становища жінок від 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text.
11. Хартія Європейського Союзу про основні права, Європейської Ради від 7 грудня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
12. Директива 2006/54/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2006 року. Європейський парламент та Рада Європейського Союзу. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=68315.
13. Торосян Р. А. Міжнародні стандарти гендерної рівності, (Сер. Економіка. Управління. Право). 2009. 348 с.
14. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика. Київ: Хай-тек пресс, 2018. 560 с.
15. Куравська Н. Гендерні стереотипи як джерело гендерної дискримінації та сексизму. Збірник наукових праць: психологія. 2018. С. 55–62.
16. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо скасування довічного позбавлення волі для жінок), Верховна Рада України, проєкт закону України від 20.06.2019 № 10392. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH80O00A.html.
17. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька на догляд за дитиною». Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України 15 квітня 2021. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/206881.html>
18. Кодекс законів про працю України. Верховна Рада України від 23.07.1996 (поточна редакція 27.04.2021). Документ 322-0. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n982>.
19. Закон України «Про відпустки». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#n214>.
20. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
21. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 52. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
22. Закон України «Про зайнятість населення» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 24). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
23. Указ президента України «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» (прийняття від 25.04.2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283/2001#Text>.
24. Постанова Кабінету Міністрів від 24 лютого 2016 р. № 111, «Про затвердження Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111-2016-%D0%BF#Text>.
25. Постанова Кабінету Міністрів від 11 квітня 2018 р. № 273, «Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-%D0%BF#Text>.
26. Постанова Кабінету Міністрів від 28 листопада 2018 р. № 997, «Питання проведення гендерно-правової експертизи». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-2018-%D0%BF#Text>.
27. «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо включення до колективних договорів та угод положень, що забезпечують рівні права та можливості жінок і чоловіків у трудових відносинах». Міністерство соціальної політики України – URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/461/>.
28. Марцинюк Т. Жінки в українській політиці: виклики і перспективи змін. МЦПД. 2015. С. 36.
29. «ЗЕ!ЖІНКИ» – Жіноче крило партії «Слуга Народу». Слуга Народу. URL: <https://sluga-narodu.com/ze-zhinky/>
30. Дубчак Н. І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики. Стратегічні пріоритети. 2008. С. 187-192.

Насіба МУРОДОВА
Джаміля МУРОДОВА

Науковий керівник – Володимир КОПИЛОВ
завідувач кафедри спеціальної фізичної підготовки
загальноуніверситетських кафедр

*(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)*

ПРОБЛЕМА ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ПОЛІЦІЇ

До ста років тому було природно і очевидно думати, що чоловіки та жінки сильно відрізняються один від одного. Вважалося, що чоловіки розумніші і мають різні здібності. З часами наукова і культурна революція зробили ці вимоги більш пильним. Була група людей, які визнали, що такий відділ створили люди у світі, де домінували вони. Саме чоловіки визначали ролі в суспільстві, де лише вони мали доступ до освіти, хороших робочих місць тощо. Виник рух, який називали фемінізмом, який боровся за права жінок.

Кілька десятиліть соціальних та культурних змін призвели до того, що становище жінок сьогодні стало набагато кращим. Однак бажання усунути відмінності між статями призвело до того, що тепер ми губимось у тому, що є жіночим, а що чоловічим, і чи є насправді якась різниця. Кожна людина має свою думку на цю тему, і в різних середовищах існують різні точки зору. Саме з цього приводу, ми вважаємо актуально дослідити цю тему.

Гендер визначається як важливий фактор, що впливає на сприйняття та прийняття рішень у різних ситуаціях. Різні опитування продемонстрували, що люди пов'язують злочинців з чоловіками і сприймають їх як такі риси, котрі більш відповідають злочинній поведінці, такі як агресивність та небезпека. Крім того, щодо прийняття рішень присяжних, що вивчають, чи впливає стать обвинуваченого на рішення, як правило, виявили, що обвинувачених чоловіків частіше визнають винними та оцінюють їх більш негативно, ніж обвинувачені жінки. Зазначаємо, присяжні призначали суворіші вироки обвинуваченому чоловікові, ніж обвинуваченому жінці в процесі вбивства. Тому, здається, люди сприймають чоловіків як більш схильні та спроможні вчинити злочин та винні у вчиненні злочинів.

Досягти гендерної рівності у поліції та з її допомогою неможливо просто збільшивши кількість жінок у її лавах. Такої мети можливо досягти, змінивши співвідношення сил, яке й призводить до збереження нерівності та гендерно зумовленого насильства.

Ми хотіли вивчити взаємозв'язок статі вплив на сприйняття учасниками рішень поліцейських. Дослідження показують, що гендерний дисбаланс у поліцейських силах може суттєво вплинути на досвід людей при взаємодії з поліцією. Важливою, проте рідко досліджуваною, є міра, до якої переважно чоловічі поліцейські сили разом із дотриманням гендерної політики відомств можуть одночасно надсилати сигнали про процесуальну справедливість та процесуальну несправедливість.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ

1.1. Зміни протягом десятиліття

Відносно гендерних питань у поліції можна виокремити цілу низку поштовхів, що відбулися протягом останнього десятиліття. Численні стратегії гендерної політики, які були розроблені на рівні країн та інституцій, у яких спочатку акцент робився виключно на жінках, зазнали змін і тепер вони сприяють гендерну нерівність.

Питання місця жінки в сучасному суспільстві є досить актуальним, що попереду пов'язано з роллю, яку вона відіграє в родинних відносинах, на роботі, навчанні, службі.

Швидке перетворення суспільних відносин у сьогоденному світі є підвищення ролі жінки у становленні різних життєво важливих соціальних сфер, а також відносин на ґрунті такого явища з чоловічою частиною світу, сприйняттям жінки в певних колах тощо. Проблема рівності чоловіка та жінки не є новелою для будь-якої світової держави, адже вона існувала впродовж становлення та розвитку суспільних зав'язків.

1.2. Як збудувати поліцію, яка буде слугувати забезпеченню гендерної рівності

Ознаками механізму забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України є:

- 1) правова регламентованість;
- 2) системність, логічність і функціональний зміст;
- 3) динамізм і стабільність;
- 4) цілеспрямованість;
- 5) гарантованість;
- 6) процедурний характер забезпечення;
- 7) постійний характер й ефективність.

Функціями механізму забезпечення гендерної рівності в організації діяльності Національної поліції України є:

- 1) загальні,
- 2) спеціальні,
- 3) допоміжні.

Передумовою гендерних змін є нормативно-правова база, оскільки саме вона офіційно закріплює певні норми поведінки, спрямовані на повагу до прав.

РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ СТАТІ НА СПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Нарешті, ми хотіли вивчити взаємозв'язок статі вплив на сприйняття учасниками рішень поліцейських. Дослідження показують, що гендерний дисбаланс у поліцейських силах може суттєво вплинути на досвід людей при взаємодії з поліцією. Важливою, проте рідко досліджуваною, є міра, до якої переважно чоловічі поліцейські сили разом із дотриманням гендерної політики відомств можуть одночасно надсилати сигнали про процесуальну справедливість та процесуальну несправедливість.

При дослідженні літератури про стресову діяльність в поліції більш інформації надається про чоловічу стать. У рідкісних випадках, коли дослідники включали невелику частку жінок до вибірки, результати часто не аналізували щодо статі. Передбачається, що виявлені професійні стресові фактори стосуються як чоловіків, так і жінок у правоохоронних органах. Однак існують як теоретичні, так і емпіричні підстави вважати, що це може бути не так, і що окреме розслідування стресу, який зазнають жінки-офіцери, є виправданим.

Модель придатності людини та середовища, яку все частіше пропонують дослідники професійного стресу, припускає, що характеристики реципієнтів можуть бути важливим виміром у процесі стресу. Було постульовано, що індивідуальні відмінності виконують функцію пом'якшення впливу стресу. Стать визначена як одна особиста характеристика, яка може впливати на переживання стресу поліцейського.

Ми вважаємо, що жінки працюючі в правоохоронних органах та стрес, з яким вони стикаються, свідчать про те, що стать справді є важливим фактором стресового процесу. Стресові фактори будуть відрізнятися серед чоловіків та жінок-поліцейських. Незважаючи на те, що статеві відмінності висуваються, вони вважаються обумовленими статусом меншості жінок, а не їх жіночістю як такою. Пропорційне представництво жінок у професіях, де домінують чоловіки, призводить до переживання стресових факторів, з якими не стикаються їх колеги-чоловіки.

Статистика показує, що приблизно 34 % офіцерів в Україні – жінки. Незважаючи на те, що представництво жінок у цій професії зростало між 1990 і 2002 роками, частка жінок, які працюють у поліції, була на висоті і залишалася стабільною протягом останніх 19 років. Важливо, що обмежена кількість жінок за цією професією сприяла ряду проблем, з якими стикаються жінки-поліцейські.

Правоохоронна діяльність була описана як тільки чоловіче заняття, яке підкреслює важливість агресивної поведінки та фізичної підготовки. Жінки, які працюють за цією професією, зазнають сексуальних домагань, соціального остракізму (засудження) та відсутності статусу. Цей досвід відображає загальноприйняті переконання, що жінки не здатні працювати поліцейським з огляду на їх обмежену фізичну силу. Це призводить до зменшення та обмеження можливостей для кар'єрного зростання.

Питання про призначення є особливо важливим на оперативному рівні. Багато жінок фактично виключаються зі спеціалізованих завдань, включаючи зусилля чоловічої сили, такі як спецназ та ін. Натомість жінок-офіцерів часто залучають до жіночих робіт, таких як поліція в громадах або посади, пов'язані з втішенням та допомогою громадянам. Хоча ці гендерні політики впливають на поведінку

співробітників, існує обмежене розуміння впливу, який вони мають на досвід громадян у роботі з поліцією. Це може бути особливо помітним щодо процесуальної справедливості, зокрема процесуальної справедливості, оскільки несправедлива поведінка поліції може сприяти негативному ставленню до правоохоронних органів та викликати занепокоєння щодо законності офіцерів.

Це свідчать про те, що гендерний склад поліції є важливим у формуванні ставлення до справедливого застосування закону і процесуальної справедливості.

Підводячи підсумок, як модель пристосованості людини до середовища, що вивчає жінок на робочому місці, надає подальшу підтримку. Незважаючи на це, на сьогоднішній день постійно науковці досліджують проблему статевих відмінностей у професійному стресі поліції.

Міграція жінок у поліцейську сферу в останні роки спонукала до заклику та розвитку більш глибокого розуміння цього населення. Це, разом із теоретичною та емпіричною основою для вивчення статі як окремого чинника, що діє в процесі стресу, призвело до розслідування стресу правоохоронців серед офіцерів-жінок. Однак ця сфера перебуває в зародковому стані, і все ще існує відносно мало інформації про те, як жінки переживають професійний стрес та їх сприйняття у життєвих ситуаціях.

Висновки на сьогоднішній день вказують на той факт, що жінки-офіцери відчують стресові фактори, які є унікальними та окремими від тих, про які повідомляють поліцейські.

Бібліографічні посилання:

1. Збірник інформаційно-методичних матеріалів «Гендерні питання у секторі безпеки». URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/468957>.
2. Гаркуша А. Г. Гендерний паритет: жінка в національній поліції України. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування 2019, № 1. Теорія та історія державного управління. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2019_1/4.pdf.
3. Юридичний науковий електронний журнал: адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/ostannij-vipusk>.

Для нотаток

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ,
ПРАВОТВОРЕННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

МАТЕРІАЛИ
наукового семінару

*(10 грудня 2021 року, Дніпропетровський
державний університет внутрішніх справ)*

ПРОЄКТИ
учасників

VII МІЖНАРОДНОГО СТУДЕНТСЬКОГО САМІТУ
«Права людини в умовах сучасних глобалізаційних викликів»

*(25-26 травня 2022 року, Дніпропетровський
державний університет внутрішніх справ)*

Редактори, оригінал-макет –
Є.В. Коваленко-Марченкова, А.В. Самотуга

Підп. до друку 21.06.2022. Формат 60x84/8. Друк – трафаретний, цифровий. Папір офісний.
Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 41,50. Обл.-вид. арк. 38,72. Тираж – 40 прим. Зам. № 07/22-зб.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, rrv_vonr@dduvs.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6054 від 28.02.2018